

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

На правах рукопису

ВІСИН ВАЛЕНТИН ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 94:334.012.34”18/19” (477.82)(066)

**КООПЕРАТИВНИЙ РУХ НА ВОЛИНІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТ.:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Гелей Степан Дмитрович,
доктор історичних наук, професор

ЛУЦЬК – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	14
1.1. Історіографія проблеми	14
1.2. Джерельна база дослідження.....	44
Висновки до розділу 1	60
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	62
Висновки до розділу 2	82
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ	83
3.1. Передумови зародження та розвитку кооперативних організацій в економічній системі Російської імперії.....	83
3.2. Економічні та соціальні чинники розвитку кооперації в умовах Польської держави	115
Висновки до розділу 3	136
РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	138
4.1. Правові засади діяльності кооперації в умовах російської державності	138
4.2. Суспільно-політичні умови розвитку кооперації в Другій Речі Посполитій	177
Висновки до розділу 4	207

РОЗДІЛ 5. ГЕНЕЗИС КООПЕРАТИВНИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.). 209

5.1. Основні тенденції розвитку споживчих кооперативних товариств	209
5.2. Фінансово-господарські послуги ощадно-позичкових та кредитних товариств	225
5.3. Діяльність сільськогосподарських кооперативів.....	244
5.4. Інструкторсько-пропагандистська та просвітницька робота кооперативних організацій	259
Висновки до розділу 5	270

РОЗДІЛ 6. КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (20 – 30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)..... 273

6.1. Особливості розвитку споживчої кооперації.....	273
6.2. Функціонування кредитних кооперативних товариств	307
6.3. Господарсько-економічна діяльність виробничих кооперативів.....	326
6.4. Культурно-освітня робота кооперативних установ.....	346
Висновки до розділу 6	361

ВИСНОВКИ 364

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 375

ДОДАТКИ..... 494

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ББСУ – Безпартійний блок співпраці з урядом
- ВУО – Волинське українське об'єднання
- КПЗУ – Комуністична партія Західної України
- КССТ – Київський союз споживчих товариств
- МКА – Міжнародний кооперативний альянс
- МССТ – Московський союз споживчих товариств
- Окружний СР і ЗГК – Окружний Союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів у м. Луцьку
- ОСК – Окружний союз кооперативів
- ОУН – Організація українських націоналістів
- ПСК – Повітовий союз кооперативів
- РСЄКТП – Ревізійний союз єврейських кооперативних товариств у Польщі
- РСПСГК – Ревізійний союз польських сільськогосподарських кооперативів
- РСУК – Ревізійний союз українських кооперативів у м. Львові
- Сельроб – Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання
- СНСГК – Союз німецьких сільськогосподарських кооперативів
- СПК – Союз польських кооперативів
- СРН – Союз руського народу
- СР і ЗГК – Союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів у м. Варшаві
- УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
- УНП – Українська народна партія
- УСДП – Українська соціал-демократична партія
- УСРП – Українська соціалістично-радикальна партія

ВСТУП

Актуальність теми. Кооперативний рух виник у передових країнах Європи у першій половині XIX ст. Він був реакцією дрібних виробників і найманих працівників на розвиток капіталізму ранньої стадії, який супроводжувався погіршенням матеріального й правового становища трудящих, а згодом став вагомим фактором реформування соціально-економічних, деякою мірою й політичних структур майже всіх буржуазних держав. Цей рух виявив різноманітність у найрізноманітніших умовах: економічних, соціокультурних, політичних, етнічних, – і продемонстрував досить широкий набір ідейно-теоретичних варіантів розуміння його суті, мети та завдань (від «християнського соціалізму», «кооперативізму», «коопартнершипа» й до колективних форм радянського зразка). Кооперація довела, що її фундаментальні принципи та практика знаходили й знаходять застосування у всіх країнах із ринковою економікою і як ефективний спосіб модернізації економіки, і як засіб потужного стимулювання самодіяльності широких верств населення.

Кооперативний рух – один із найбільш масових рухів світу. Його центр – Міжнародний кооперативний альянс – об'єднує понад 250 національних кооперативних союзів майже зі 100 країн і нараховує близько мільярда осіб. Протягом більш як півторастолітньої еволюції кооперація набула вигляду налагодженого механізму з чіткою структурою й розмежуванням функцій між окремими елементами системи, що обслуговують господарські, культурні, інформаційні та інші потреби значної частини населення. У процесі тривалого історичного розвитку кооперативні банки й інші види кооперативних об'єднань утратили деякі початкові принципи своєї організації, проте зберегли основоположні засади, які роблять кооперативну форму господарювання унікальною (самоуправління, демократизм, некомерційний характер діяльності). Сьогодні перед кооперацією відкриваються нові перспективи зі вдосконалення господарського, культурного й політичного життя суспільства. Останнім часом зросла роль місцевих самоврядних інституцій, тому метою кооперативних асоціацій, з огляду на їх

демократизм, мають стати задоволення головних людських потреб і підтримка стійких економічних структур, заснованих на максимально можливому ресурсному забезпеченні, а також виконання функцій «медіатора», посередника між державою та індивідом.

Слід зазначити, що кооперація й кооперативний рух відіграють особливо важливу роль у перехідні епохи, у періоди так званих транзитних економік і становлення громадянського суспільства. Українські землі, зокрема Волинь, неодноразово опинялись у таких умовах – і тоді держава й суспільство покладали на кооперацію особливі надії. Нині, коли на шляху побудови ринкової економіки, формування правової держави та громадянського суспільства постають проблеми вибору шляхів і способів розв'язання цих завдань, на часі знову кооперативні ідеї й практика. Кількісні параметри сучасної української кооперації не передбачають її серйозної участі в соціально-економічному житті країни. До того ж правова база кооперації залишається недосконалою, види кооперативних об'єднань, їх статус, відносини, напрями діяльності визначено не досить чітко. Неодноразові намагання централізованого відродження різних її видів свідчать, що законодавцям не вдалося повністю подолати негативні наслідки збочених уявлень про характер, природу й призначення кооперації, які панували в радянські часи, а політика (та особливо кооперативна практика другої половини 80 – початку 90-х рр. XX ст.) узагалі призвели до дискредитації цих господарських форм. Тому доцільно звернутися до історії волинської кооперації періоду другої половини XIX – першої третини XX ст., до аналізу її багатого досвіду й традицій, накопичених саме в перехідні етапи еволюції краю.

Пропоноване дослідження стосується того часу, коли Волинь входила спочатку до складу Російської імперії, а згодом – до Другої Речі Посполитої. Цей період надзвичайно насичений різноманітними подіями в економічному, суспільному, культурному житті краю, які сьогодні потребують більш детального розгляду, нових підходів та оцінок. Розвиваючи власне господарство в умовах іноземної окупації, українці не могли створити завершену систему національної економіки. Не маючи своєї державності, їм довелося розраховувати лише на

господарську самоорганізацію. Вони створили такі форми кооперації, які захищали їх від монополізму з боку представників інших національностей. Крім того, кооперація була тут масовою всенародною організацією, охоплювала різнобічні сторони господарського життя населення: кредитування й споживання, заготівлю та збут, переробку й експорт. Вона захищала економічні та соціальні права волинян, виховувала їх національно-свідомими громадянами, господарями своєї землі. Якщо деякі питання історичного розвитку Волині зазначеного періоду розробляли окремі науковці, то проблеми, пов'язані з функціонуванням кооперації, за винятком кількох епізодичних моментів, ще не знайшли належного висвітлення. Тому вкрай важливо на основі документальних архівних матеріалів відтворити реальну картину волинського кооперативного руху й узагальнити його досвід.

Отже, вибір теми та її актуальність зумовлені особливостями соціально-економічного та суспільно-політичного життя Волині, зокрема політикою російської й польської адміністрацій; широким спектром діяльності кооперативних товариств, недостатнім дослідженням проблеми та можливістю опрацювання маловідомих джерел, насамперед архівних, що спонукає по-новому висвітлити функціонування волинської кооперації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота є складовою програми наукових досліджень Наукової школи кооперативного будівництва Львівської комерційної академії. Дисертація виконана в рамках наукових тем «Українсько-польські відносини на Волині (20–40-ві роки ХХ століття» кафедри вітчизняної історії Волинського державного університету ім. Лесі Українки (номер державної реєстрації 0198U000404) та «Західне Полісся: історія та культура» кафедри новітньої історії України Волинського національного університету ім. Лесі Українки (реєстраційний номер 0103U000656).

Мета дослідження – розкрити об'єктивну, цілісну картину основних проблем організаційного становлення та практичної діяльності кооперації на Волині в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.; показати специфічні риси й регіональні особливості роботи кооперативів на території краю в умовах дискримінаційної політики російського та польського урядів.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати історіографію досліджуваної проблеми та з'ясувати стан її наукового вивчення;
- виявити нові історичні джерела, вивчити і критично проаналізувати їх з точки зору достовірності та можливості глибшого розкриття теми;
- обґрунтувати теоретико-методологічні основи та охарактеризувати методи дослідження проблеми;
- ідентифікувати загальні категорії, принципи й основні засади діяльності кооперативів;
- охарактеризувати ідеологію кооперативного руху в різних державно-політичних системах;
- з'ясувати політико-правові засади діяльності кооперативних організацій;
- проаналізувати соціально-економічні умови становлення й розвитку кооперації регіону;
- розглянути організаційні форми та структуру управління кооперацією;
- розкрити функції кооперативів низової ланки та їхніх фахових центрів;
- показати динаміку кількісних показників розвитку кооперації, її галузеву структуру, фінансово-господарське становище й напрями діяльності;
- дослідити темпи й характер розвитку різних видів кооперації;
- проаналізувати наслідки діяльності кооперації в краї, виявити здобутки та прорахунки в їхній роботі;
- виявити й висвітлити характерні риси кооперативного руху Волині;
- визначити місце кооперації в господарсько-економічній системі Російської імперії й Другої Речі Посполитої;
- виробити практичні рекомендації фахівцям при визначенні основних напрямків розвитку кооперації на сучасному етапі.

Об'єктом дослідження є кооперативний рух на Волині в другій половині XIX

- першій третині XX ст. *Предмет дослідження – процес формування, діяльності й організаційно-ідеологічні форми становлення кооперації на Волині та її роль у*

національно-політичному, економічному і культурному розвитку краю в 1861–1939 рр.

Хронологічні межі дослідження – друга половина XIX – перша третина XX ст. У цей період Волинь перебувала в складі двох держав – Російської імперії (до 1917 р.) та Другої Речі Посполитої (1921–1939 рр.). У роботі свідомо вилучено період Української національної революції (1917–1921 рр.). Це зумовлено тим, що автор поставив за мету дослідити функціонування кооперації в умовах цілеспрямованої державної політики. Під час революції ця політика була ситуативною, а діяльність кооперативів спочатку підпорядковувалася воєнним потребам, а з розгортанням військових дій майже припинилася. **Територіальні межі** роботи охоплюють землі, які в досліджуваній період відповідно до адміністративно-територіального поділу входили до складу Російської імперії в межах Волинської губернії та до складу Другої Речі Посполитої в межах Волинського воєводства. Стосовно цих територій вживається назва – Волинь.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у наступному:

вперше:

- здійснено комплексний аналіз волинського кооперативного руху, який раніше був частково відображений у працях, присвячених кооперації загалом, окремим видам кооперації або ж висвітлювався як компонент триваліших хронологічних періодів;
- введено до наукового вжитку раніше не залучені до вивчення документи і матеріали Архіву нових актів у Варшаві, Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, Державного архіву Російської Федерації у Москві та Державного архіву Волинської області;
- систематизовано викладено процеси зародження волинського кооперативного руху, соціально-економічні й адміністративно-правові умови його діяльності, організаційне становище кооперативної мережі та її фінансово-господарську роботу;
- ґрунтовно проаналізовано й відтворено кількісну і якісну динаміку кооперативних товариств та кооперативних союзів, які діяли на Волині, представлено дані щодо поширення різних видів кооперації;

- розглянуто поширення ідей кооперації серед різних соціальних верств, з'ясовано основні напрями й форми роботи кооперації, її вплив на населення краю, відносини з основними політичними силами в регіоні;
- простежено зміст і наслідки роботи кооперативів, їхню тактику та стратегію в державних умовах Російської імперії й Другої Речі Посполитої;
- з'ясовано загальні закономірності та регіональні особливості волинської кооперації;
- узагальнено історичний досвід діяльності кооперативних організацій на Волині, відзначено позитивні та негативні характеристики їх поступу.
- *Уточнено:*
 - загальні категорії, принципи й основні засади діяльності кооперативів;
 - етапи становлення та розвитку волинської кооперації впродовж 1861–1939 рр.;
 - соціально-економічні умови розвитку кооперації та причини її стрімкого перетворення у сталу форму господарської діяльності;
 - політико-правові засади, які визначали діяльність кооперативних організацій в умовах різної державної приналежності.
- *Отримали подальший розвиток:*
 - аналітичні оцінки науковців стримуючих факторів розвитку вітчизняного кооперативного руху другої половині XIX ст., які полягають в обмеженості капіталів кооперативних організацій; відсутності кваліфікованих працівників, «взаємній конкуренції» між кількома кооперативними організаціями, практично повній відсутності відповідної законодавчої бази;
 - дослідження ідейно-теоретичних засад українського кооперативного руху, уявлення про погляди відомих діячів української кооперації М. Балліна, В. Доманицького, Й. Волошиновського;
 - твердження про необхідність розвинених ринкових відносин та відповідного політико-правового забезпечення для ефективного функціонування кооперативного руху;
 - висновки вітчизняних дослідників про доцільність використання історичного досвіду кооперативних організацій в сучасних умовах.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані для підготовки узагальнюючих наукових праць з історії України й Волині, економічної історії, наукової розробки проблем соціально-економічної історії.

Матеріали дисертаційної роботи можна використати у навчальному процесі вищих та середніх спеціальних навчальних закладах освіти при вивченні загальних і спеціальних курсів з новітньої історії України, Польщі, Волині, економічної історії, історії української економічної думки; теорії та історії кооперативного руху.

Наявність у роботі даних стосовно конкретних населених пунктів та районів Волині уможлиблює її використання у краєзнавчій роботі наукових і музейних установ різних рівнів.

Положення дисертації придатні до застосування у галузі кооперативної діяльності в якості пропагандистсько-роз'яснювальних матеріалів для залучення людей до кооперації, ознайомлення їх з прикладами сумлінної і результативної праці у лавах кооперативного руху.

Результати та висновки дослідження можуть бути взяті до уваги органами влади, при виробленні загальнодержавної та регіональних концепцій реформування та розвитку кооперації України на сучасному етапі.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження були оприлюднені на всеукраїнських наукових конференціях: XXXI Всеукраїнській науково-практичній історико-краєзнавчій конференції «Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині» (Луцьк-Горохів, 2009), Всеукраїнській науковій конференції «Українська кооперація: історія, сучасність та перспективи розвитку», присвяченій 110 річчю від дня народження визначного теоретика та історика української кооперації Іллі Витановича (Львів, 2009), Другій всеукраїнській науковій конференції «Українська кооперація: історія, сучасність та перспективи розвитку», присвяченій 120-річчю від дня народження визначного громадського та військового діяча, педагога, вченого, дослідника української кооперації Олени Степанів-Дашкевич (Львів, 2012), та міжнародних

наукових конференціях: Дванадцятих читаннях пам'яті В. Липинського. VII міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI століття» (Луцьк, 2009), Тринадцятих читаннях пам'яті В. Липинського. VIII міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI століття» (Луцьк, 2010), II Міжнародній науковій конференції «Українці Холмщини та Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків» (Луцьк, 2009), Міжнародній науково-практичній конференції «Економіка Волині: 70 років на шляху до Європи» (Луцьк, 2009), VIII, IX, X Міжнародних симпозіумах з проблем аграрної історії (Черкаси, 2010, 2012, 2014), II Міжнародній науково-практичній конференції «Перспективи та пріоритети розвитку економіки України та її регіонів» (Луцьк, 2010), Міжнародній науково-практичній конференції: «Центрально-Східна Європа: двадцять років системних трансформацій і геополітичних змін», до 15-річчя РІСКУ (Рівне, 2011), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Ключови въпроси в съвременната наука» (Софія, 2011), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Perspektywiczne opracowania są nauką i technikami – 2011» (Перемишль, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції: «Актуальні проблеми розвитку регіональних АПК» (Луцьк, 2011), П'ятих (Міжнародних) Гуржіївських історичних читаннях (з нагоди 150-річчя Великої реформи 1861 року) (Черкаси, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій міжнародному року кооперативів «Міжнародний кооперативний рух: генезис та тенденції сучасного розвитку» (Полтава, 2012), Першій Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій подіям Другої світової війни на території Волинської області (Луцьк, 2012), VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Образованието и науката на XXI век» (Софія, 2012), IX mezinárodní vědecko – praktická konference «Věda a technologie: krok do budoucnosti – 2013» (Прага, 2013), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Устойчивое развитие экономики: состояние, проблемы, перспективы» (Пинск, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції «Развитие экономической составляющей трансграничного сотрудничества» (Брест, 2014).

Публікації. Результати дисертаційної роботи відображені в індивідуальній монографії автора «Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX століття» обсягом 25,57 д. а., монографії у співавторстві з Вісиною Т. М. «Український кооперативний рух у Волинському воєводстві (20–30-ті роки XX століття)» обсягом 11 д. а., з яких 6 д. а. (54%) – особистий вклад автора, колективній монографії «Механізми забезпечення розвитку України: гуманітарний та економічний аспекти» обсягом 21,05 д. а., у якій стаття автора обсягом 0,55 д. а. Окрім цього за результатами наукових досліджень опубліковано 63 наукові праці, серед яких: 24 статті (15,28 д. а.) (22 статті виконані самостійно, 2 – у співавторстві) у виданнях, які включені ВАК до переліку фахових видань з історичних дисциплін, 18 статей (10,98 д. а.) (4 статті виконані самостійно, з них 3 опубліковані у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних РИНЦ, Ulrich's Periodicals Directory, 14 – у співавторстві, з яких 11 опубліковано у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних РИНЦ, Ulrich's Periodicals Directory), які включені ВАК до переліку фахових видань з економічних дисциплін, 5 індивідуальних статей (2,78 д. а.) у міжнародних наукових періодичних виданнях, 8 статей (1,72 д. а.) у зарубіжних виданнях матеріалів конференцій, 8 публікацій (3,35 д. а.) у вітчизняних виданнях матеріалів конференцій. Загальний обсяг наукових праць – 34,11 д. а., з яких особисто автору належить 30,7 д. а. (90 %).

Структура й обсяг дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження і складається із вступу, шести розділів, поділених на 14 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг тексту дисертації становить 522 сторінки, у тому числі 374 сторінки основного тексту, 119 сторінок списку джерел (1178 найменувань), 28 сторінок додатків.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1. Історіографія проблеми

Осмилення історичного досвіду розвитку кооперації передбачає, насамперед, аналіз її еволюції. Він повинен ґрунтуватися на вивченні тих численних теоретичних і конкретно-економічних досліджень, якими багата кооперативна література. Бібліографічні вказівники літератури з кооперативної тематики містять сотні назв книг, брошур та статей [481; 488; 497]. Загалом, наявні роботи поділено на окремі групи за проблемно-хронологічним принципом: дорадянську (1861–1917 рр.), періоду Української національної революції (1917–1921 рр.), міжвоєнного періоду (1921–1939 рр.), радянської доби (1939–1991 рр.) та часів незалежності України (1991–2014 рр.). У межах кожної групи подано огляд вітчизняної і зарубіжної історіографії, які відрізняються специфічними поняттями, науковими категоріями та підходами до розв’язання проблем.

Перша група – історико-економічні й суто економічні наукові розвідки, що з’явилися до 1917 р., написані безпосередніми учасниками кооперативного руху, економістами, пропагандистами й земськими діячами. Це праці загального теоретико-популяризаторського характеру, у яких відображено розвиток кооперації в західних країнах та кооперативного руху в Російській імперії, а також висвітлено окремі моменти становлення волинської кооперації. Насамперед, відзначимо дослідження О. Анциферова, О. Меркулова, М. Гібнера, О. Ніколаєва, К. Пажитнова, О. Чаянова, О. Чупрова, М. Туган-Барановського, які вважали кооперацію важливим явищем для піднесення економіки держави та соціального становища населення. У своїх наукових роботах із проблем теорії кооперації автори розглядають загальні принципи й основи виникнення та функціонування кооперації [774; 824; 941; 954; 969; 1026; 1060; 1064].

З-поміж українських дослідників вирізняється постать М. Зібера, котрий у 60-х роках XIX ст. сприяв утворенню Київського споживчого товариства й для популяризації кооперативної ідеї в 1869 р. видав книгу «Потребительные

общества» [858], у якій спробував узагальнити власний і західноєвропейський досвід кооперативного будівництва, проаналізував статuti товариств, доступно показав природу та суспільне призначення споживчої кооперації.

Харківський правник М. Баллін у своїх статтях і «Первой памятной книжке русских потребительных обществ» [473] накреслив конкретні заходи з поширення кооперативних товариств та ідей інтегрального кооперування серед населення, убачаючи в кооперації запоруку єднання й братерства всіх народів. М. Баллін започаткував ідею про те, що кооперація без «освіти, доброго виховання і розвинених соціальних звичок» не принесе належних результатів [886, с. 679].

Ф. Щербина, депутат II Державної думи, член-кореспондент Російської академії наук, проаналізував діяльність першої кооперативної крамниці, яку відкрито в одному із сіл Полтавської губернії на Лівобережній Україні в 1863 р. У книзі «Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм» [1075] автор підкреслював, що землеробські артїлі, які виникли після реформи 1861 р., стали характерною формою кооперативних товариств. Вони відрізнялися кооперуванням селянської праці, основних знарядь і засобів виробництва та відповідним розподілом суспільного продукту й допомагали боротися з бідністю та лихварством.

Література першого десятиріччя кооперативного руху не дає ні загального уявлення про істинні масштаби й характер кооперативного руху, ні про різноманітність типів і видів об'єднань. Автори лише на теоретичному рівні полемізували про пріоритетність общинних, артільних чи кооперативних форм установ. Проблеми кооперації вивчав лише С.-Петербурзький відділ Комітету з сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, який на початку 70-х років XIX ст. обстежив споживчі товариства й опублікував результати в збірнику матеріалів про артїлі в Росії [465].

Дослідницьку спрямованість праці кооперативної тематики набули в кінці 80-х – середині 90-х років XIX ст., коли внаслідок економічної кризи кооперація зацікавила владу та суспільство. І. Озеров і М. Рейтлінгер, намагаючись проаналізувати загальні тенденції формування й діяльності споживчих товариств у країнах Заходу та Росії, зауважували, що для успішного функціонування

кооперативних установ необхідний певний рівень зрілості соціально-економічних умов і підготовленості населення до сприйняття кооперативних ідей [415; 956].

Розвитку кооперативної мережі та пробудженню української кооперативної думки серед населення сприяли праці «артільного батька» М. Левитського [914], історика й відомого кооператора-практика В. Доманицького [844] та громадського діяча О. Юркевича [764]. У своїх творах вони доступно популяризували в українських губерніях кооперативну ідею й стали повсякденними порадиниками селян стосовно організації спілчанського господарства. У 1903 р. з'явилося дослідження С. Прокоповича «Кооперативное движение в России» [994], у якому вперше здійснено спробу дати об'єктивну картину зародження та еволюції кооперативного руху в Росії, класифікувати різні види й типи кооперативних асоціацій, показати їхні відмінності від общинних і примітивно-артільних форм об'єднань.

Із наростанням масового кооперативного руху в передвоєнне десятиріччя та роки Першої світової війни з'явилися регіональні дослідження історії місцевих кооперативів у тих або інших губерніях чи повітах [358; 411; 590; 989]. Ці історико-економічні розвідки економістів, земських діячів, пропагандистів і безпосередніх учасників кооперативного руху написані на основі першоджерел та є надійними ілюстраціями для висвітлення діяльності кооперативів, їх соціального складу, місця й ролі в соціальному та господарському житті регіонів. Серед них слід виокремити «Очерк о положении потребительных обществ Волынской губернии», у якому відображено фактичний стан волинських споживчих товариств від зародження до початку ХХ ст.

Із розширенням документальної бази досліджень (звіти кооперативів і їхніх союзів, анкетні дослідження, статистичні матеріали, кооперативна преса) з'являються нариси з історії виникнення й діяльності окремих видів асоціацій – споживчих, кредитних, закупівельно-збутових, виробничих та ін. Наприклад, В. Тотоміанц проаналізував праці західноєвропейських теоретиків, вивчив практичний досвід європейських країн і США в галузі споживчої кооперації й порівняв його з розвитком споживчих товариств у Російській імперії. Окремо автор

розкрив фактори, які сприяли чи перешкоджали розгортанню кооперативного руху, а також навів цікавий фактаж щодо Правобережної України, зокрема й Волинської губернії [1024, с. 340, 342–343, 348–351]. Певний інтерес викликає також праця О. Меркулова «Исторический очерк потребительной кооперации в России», у якій обґрунтовано передумови зародження споживчої кооперації, акцентовано не на економічних, а на ідеологічних чинниках. Окрім цього, дослідник у розвитку споживчої кооперації виокремив чотири етапи: 1865–1870 рр. – початковий, 1871–1880 рр. – період занепаду, 1881–1905 рр. – зміцнення та з 1906 р. – перетворення кооперації в народний рух [941, с. 3, 6–8, 41–42]. Заслуговують на увагу подані О. Меркуловим статистичні дані про споживчі й інші види кооперативів, аналіз їхніх якісних показників і висновок про значний прогрес споживчої кооперації в правобережних українських губерніях [678; 679; 680; 940]. Земський діяч та кооператор В. Ворников висвітлив генезу розвитку споживчої кооперації Подільської губернії до 1911 р., охарактеризував перших кооператорів, діяльність яких поширювалася й на сусідню Волинську губернію [589; 590].

Теорію та практику кредитної кооперації розглянули О. Анциферов [775], М. Хейсін [1055], С. Прокопович [993]. Останній акцентує увагу на перешкодах розвитку кредитної кооперації дорадянського періоду, зокрема нестачі пайового капіталу, недоліках статутів кооперативів, нерозумінні селянами суті ощадно-позичкових товариств. У книзі «Мелкий кредит и кооперация» [1064] О. Чупров, розглядаючи динаміку розвитку кредитних й ощадно-позичкових товариств, відзначив двояку політику російської влади щодо кредитної кооперації. З одного боку, уряд офіційно заявляв про прихильне ставлення до кредитних установ, а з іншого – чинив перепони їхній роботі. Окремо дореволюційні дослідники розглянули стан єврейської кредитної кооперації. Зокрема, С. Марголін, І. Блюм та Л. Зак описали умови й особливості діяльності єврейських товариств, зауваживши на обмеженнях доступу євреїв до кооперативів із боку уряду. У цих дослідженнях багато статистичних показників (кількість кооперативів, розмір пайового капіталу, обороти окремих товариств тощо), детально охарактеризовано допомогу, яку надавали

кредитні кооперативи кустарям і ремісникам правобережних губерній [888, с. 8, 35–41, 56, 77, 79, 85, 88–104, 107–124; 927].

Значно гірше в літературі цього періоду розкрито функціонування сільськогосподарської й артільної кооперації. Інформація про ці види міститься здебільшого в узагальнюючих працях. Так, С. Бородаєвський порівняв типові статuti сільськогосподарських товариств та громад, викрив недоліки їхніх установчих документів [787, с. 18–23, 126–129]. О. Меркулов висвітлив роботу спеціалізованих сільськогосподарських товариств Правобережжя [678, с. 152]. У роботах А. Кулижного проаналізована діяльність сільськогосподарських товариств і громад, молочарських, маслоробних та яєчних артілей [907; 909; 910]. А С. Прокопович зазначав, що краще розвивалися ремісничі, а не кустарні трудові артілі, яким бракувало коштів і досвіду комерційної діяльності, дисциплінованості [995, с. 74–91].

Тогочасні дослідники не оминули питань координаційної роботи між кооперативами (проведення різноманітних нарад та з'їздів). Інформація про кооперативні з'їзди, створення різних союзних об'єднань міститься в працях О. Меркулова [681, с. 61–62; 682, с. 80–84; 683, с. 106–118; 941, с. 82–83, 92], В. Ворникова [590, с. 19, 21, 24], І. Шапіро [501, с. 138, 147, 153–154], О. Анциферова [774], А. Кулижного [661], Р. Реннінга [999, с. 33], В. Хижнякова [751] й ін. [493].

Важливою темою дорадянської історіографії була допомога земських установ кооперативним товариствам. Дослідники С. Маслов [935; 936] та О. Анциферов [774, с. 91–92] вважали, що земські заходи зацікавлювали сільське населення й мали успіх лише у випадку, якщо здійснювались у тісній співпраці з кооперацією. Стосовно оцінки діяльності земств існували різні погляди. С. Маслов вважав, що земства найбільше уваги приділяли кредитній і сільськогосподарській кооперації, на противагу споживчій [935, с. 82–84]. А. Кулижний, навпаки, стверджував, що земства, зокрема Київське, занадто захоплювалися споживчими кооперативами, забуваючи про сільськогосподарські [907, с. 162]. Насправді саме остання теза справедлива щодо правобережних українських губерній. Після Першої світової

війни з'явилися нові дослідження відносин земства й кооперації, серед яких можна назвати праці В. Тотоміанца [1023], А. Мініна [943] та А. Орлова [960]. У них проаналізовано зміни в кооперації, спричинені війною; охарактеризовано проблеми, що постали перед кооперативами у воєнні часи. Детально схарактеризував співпрацю Волинського земства з кооперативами В. Хижняков. Він виокремив форми кооперативної діяльності земств (пропаганда, сприяння утворенню нових товариств, інструкторська й консультативна робота) та дав практичні рекомендації з їх упровадження [1041].

Відносини кооперативів із політичними партіями у вищезгаданих працях практично не розглянуто. О. Меркулов лише відзначив, що прагнення лівих партій використати кооперативні установи у власних інтересах негативно позначилося на роботі останніх [680, с. 117–130; 941, с. 54], а В. Тотоміанц дослідив взаємини профспілок і кооперативних товариств [1024, с. 8–10, 363–365]. Ускладнені в міру розвитку кооперативного руху відносини кооперативів з урядовими колами, земствами й органами міського самоврядування, із громадськими організаціями та політичними партіями, хоч і були об'єктом вивчення дорадянської історіографії, проте не вирізнялися глибиною аналізу через важкодоступність джерел і цензуру.

У добу Української національної революції кількість кооперативної літератури в Російській імперії значно збільшилася. Глибокими дослідженнями з теорії, історії й практики кооперації слід вважати роботи М. Туган-Барановського, С. Прокоповича, А. Ніколаєва, В. Поссе та інших науковців, які дотримувалися різних поглядів на кооперацію – від неонародництва, анархо-синдикалізму, російського соціалізму й марксизму до «чистого кооперативізму» [954; 987; 995; 1026; 1027; 1053]. Об'єднувало вищеназваних учених сформоване на традиціях російської суспільної думки уявлення про соціально-перетворювальну роль кооперації, а також дослідження соціально-економічних відносин не лише з господарського погляду, але й морально-етичних норм. Теоретичні пошуки науковців тісно пов'язані з визначенням суті кооперації, класифікацією її різних форм і видів, характеристикою еволюційного розвитку. Першість серед цих учених слід надати М. Туган-Барановському за його фундаментальну працю «Соціальні

основи кооперації», опубліковану англійською, німецькою, французькою й польською мовами, а в Росії до 1918 р. тричі перевиданою. В Україні дослідження надруковано в 1919 р. під назвою «Кооперація, її природа і мета». У ньому детально простежено еволюцію кооперативної ідеї, проаналізовано кооперативну практику різних країн світу, зроблено теоретичні висновки про розвиток кооперативного руху, що актуальні й понині.

У 1917–1921 рр. з'явилися праці кооперативного руху українських земель [431; 934; 980; 1006]. Важливо те, що в цих роботах, по-перше, український кооперативний рух розглянуто як самостійний предмет дослідження; по-друге, відкрито постало питання впливу національного фактора, який особливо сильно проявився на Правобережжі. Серед них слід відзначити історико-статистичний начерк Б. Стопневича «Споживча кооперація на Україні». У ньому зосереджено великий масив статистичного матеріалу зі споживчої кооперації (кількість товариств, пайовий капітал, соціальний склад, обороти й ін.). Усебічно та старанно їх використовуючи, автор зумів розкрити розвиток споживчих товариств Наддніпрянщини напередодні 1914 р. Однак у роботі не визначено місце й роль споживчої кооперації в народногосподарському житті України.

У «Нарисах з історії української кооперації» П. Пожарського уміщено коротенькі оповіді про М. Балліна, В. Козлова, Г. Галагана, М. Левитського, В. Доманицького, О. Юркевича, а також дані про кількість кооперативних товариств і союзів, об'єднань та їх галузеву структуру. Окрім цього, розглянуто ідейну боротьбу різних течій кооперативного руху, а також культурно-освітницьку кооперативну діяльність. Заслуга науковця полягає в тому, що він уперше висловився про існування української кооперації й підкреслив, що, «починаючи з 1916 року, українська кооперація в Росії стала на твердіший національний ґрунт, але і до цього часу в українській кооперації завжди, як ми бачили, елемент національний був путеводною зорею для видатніших працівників на ниві української кооперації» [980, с. 65]. П. Пожарський вважав, що з моменту виникнення кооперація в українських землях носила національно-український характер. Звичайно, це не так, оскільки дослідження підтверджують, що називати перших

творців кооперативної справи в Україні «борцями за національну ідею» чи «свідомими українцями» було значним перебільшенням.

В історико-статистичному нарисі «Соціальний склад української кооперації» П. Пожарський спробував проаналізувати соціальний склад дореволюційної української кооперації. Автором зазначено, що в рукописі, «опріч відсутності статистичних матеріалів, прикрим фактом є відсутність певної методології дослідження соціального складу української кооперації» [982, с. 2]. Тому, окрім опублікованої літератури та статистичних досліджень щодо соціального складу кооперації, використано анкетні дані, а також іншу звітність, що збереглася в Укрсільбанку. Нарису П. Пожарського властиві недоліки. Зокрема, необґрунтоване змішування видів і форм кооперації, зроблено неправильний висновок щодо переважання незаможного селянства в кооперативних товариствах у дорадянській період. Також слід зауважити, що соціальний склад споживчої кооперації відображено поверхово й недостатньо, порівняно з кредитною кооперацією. У дослідженні «Початок союзного будівництва споживчої кооперації на Україні» [981] вчений спробував показати не лише соціально-економічні, а й національно-політичні причини розвитку кооперативного руху в дореволюційний період, а також проаналізувати роботу Київської спілки споживчих товариств. Для нас ця праця має важливе значення, оскільки київська спілка поширювала свою діяльність і на волинські землі. Відносини української кооперації з російською самодержавною владою розкрито в роботі П. Пожарського «Українська кооперація й царська охранка» [983]. Автор стверджує, що формування політичних орієнтацій кооперативної громадськості розпочалося в дореволюційний період й відіграло важливу роль у національно-визвольній боротьбі українського народу 1917–1921 рр.

Хоча Волинь до 1917 р. перебувала під владою Російської імперії, усе ж корисно простежити формування кооперативної думки означеного періоду й у західноукраїнських землях. Тут, як і на підросійських теренах, визначальною ознакою більшості праць є їх прикладне та загальнотеоретичне спрямування. Науковці розглядали загальні принципи й організаційні основи кооперації, ознайомлювали читачів із досвідом діяльності кооперативів у західноєвропейських

країнах, висвітлювали проблеми внутрішньої самоорганізації кооперативних об'єднань. Перші роботи стосовно розвитку західноукраїнської кооперації опубліковано засновниками кооперативного руху в 70–90-х рр. XIX ст. В. Барвінським [778], С. Качалою [873], К. Левицьким [915; 916]. У своїх працях К. Левицький пояснював причини політичної й економічної залежності українців та шлях виходу з неї вбачав у створенні самопомогових організацій, відзначаючи роль кооперативного кредиту в розвитку дрібного господарства. Значний вплив на формування економічної свідомості українства мала книга С. Качали «Що нас губить, а що допомогти може» (1870), у якій уміщено цінні практичні поради щодо створення ощадно-позичкових кас. До теоретичного обґрунтування засадничих ідей української кооперації й наукового узагальнення досвіду діяльності західноукраїнських кооперативних організацій на початку XX ст. вдавалися А. Жук (Льченко) [851], Є. Олесницький [959], С. Кузик [903], які вбачали в кооперації засіб захисту національних інтересів українців, шлях до господарського та духовного розвитку українського народу, одну зі складових частин його поступу до незалежності.

Отже, дорадянська історіографія доволі різнобічно висвітлила кооперативний рух і має важливе значення. У дослідженнях організаторів та провідних теоретиків кооперативного руху багато цифрового матеріалу, розкрито механізм діяльності кооперативів, їхні правові, соціальні, політичні умови функціонування. Водночас більшість подібних праць – публіцистичного, а не наукового характеру. Переважно це статистично-економічні огляди, не позбавлені суб'єктивізму й неточностей, а тому вони потребують ретельного вивчення. До того ж відомості стосовно кооперації Волинської губернії в них обмежені.

Для радянських дослідників 20 – 30-х років XX ст. характерне намагання тлумачити кооперативний рух як частину внутрішньої політики держави. Він як добровільне громадське об'єднання тривалий час залишався поза увагою радянської історіографії, не вписуючись у її магістральні напрями. Теоретичні та практичні обмеження на дослідження кооперативної форми визначалися догматичними положеннями про кооперацію як другорядні економічні відносини, пов'язані з

дрібнотоварним виробництвом та концепціями ринкового й «кооперативного соціалізму». Однак і цей напрям історіографії розвивався. Праці цього періоду умовно можна поділити на дві групи. До першої належать публікації науковців, котрі використали опубліковані раніше дані для інтерпретації дореволюційної кооперації як служниці куркулів та інших буржуазних елементів. У таких роботах ідеологія домінує над принципами науковості [833; 921; 978]. У дослідженнях другої групи кооперативний рух розглянуто неупереджено [802; 803; 874; 950]. Із глибокими концептуальними основами розвитку кооперативної теорії виступив видатний російський економіст О. Чаянов. Ґрунтовне дослідження кооперативних процесів європейських країн і дореволюційної Росії узагальнено ним у «Кратком курсе кооперации» [1060]. В історію кооперативного руху О. Чаянов увійшов як засновник концепції про диференціальні стимули сільськогосподарських структур та конкретні форми кооперації на селі. У монографії «Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации» [1063] він зосередив увагу на історії розвитку кооперативної думки на Заході й у Росії, проаналізував погляди на кооперацію попередників та узагальнив власний практичний досвід кооперативного будівництва.

Важливе значення для вивчення історії українського кооперативного руху мають праці професора П. Височанського. У нарисі «Коротка історія кооперативного руху на Україні» [802] він стисло показав етапи становлення української кооперації, динаміку збільшення чисельності кооперативів, їхніх учасників та економічних показників, основні результати діяльності й найважливіші проблеми розвитку кооперативного руху за 50 років. Однак, керуючись партійними настановами, учений не розпізнав курсу влади на обмеження кооперативної торгівлі та монополізацію державної. У монографії «Начерк розвитку української споживчої кооперації» [803] П. Височанський розкрив процес становлення системи споживчої кооперації в Україні, подав досить детальні статистичні дані про чисельність товариств і їх поширення в різних регіонах, а також проаналізував соціально-економічні й політичні чинники функціонування кооперативної мережі, відносини кооперації з різними режимами влади під час національно-визвольних змагань.

Становлення споживчої кооперації досліджено також у роботі «Історія Київського споживчого союзу» [801], де розглянуто діяльність першого об'єднання споживчих товариств в Україні. Паралельно зі споживчою П. Височанський вивчав особливості кредитної кооперації. У монографії «Кооперативний кредит» [804] та «Матеріалах до вивчення соціального складу членів дореволюційної кредитної кооперації на Україні» [805] проаналізовано проблеми фінансово-економічної діяльності кредитних кооперативних установ, а також питання становлення української кредитної кооперації. Науковець здійснив історичний екскурс у дорядянський період розвитку кредитних установ в Україні, визначив їхні специфічні риси, навів цінні факти щодо діяльності кооперативних товариств Правобережжя й Волині у тому числі. П. Височанському вдалося об'єктивніше поглянути на проблеми дожовтневої кооперації, ніж сучасникам тих подій. У його дослідженнях відсутнє ідеологічне нашарування, що стало наслідком відносної лібералізації суспільної думки під час непу.

П. Мохор, який вивчав постаті В. Доманицького, М. Левитського, Й. Волошиновського, О. Юркевича, стверджував, що напередодні Першої світової війни українська кооперативна думка набула виразного національного характеру. Аналізуючи ставлення політичних партій до кооперативного руху, П. Мохор показав лише позиції соціал-демократичних партій без будь-яких критичних зауважень. У монографії «Од Балліна до Леніна» [950] науковець розкрив проблеми формування, розвитку й поширення кооперативної ідеології як системи не лише певних поглядів на економічне життя суспільства, а й відповідних моральних цінностей як концепції побудови якісно нових, соціально справедливих суспільних відносин. Очевидно, що П. Мохор, поділяючи марксистську концепцію розвитку кооперації, нехтував кооперативними принципами, був переконаний, що лише всесвітня революція приведе кооперацію до свободи, і не жах перед революцією, а бажання її наблизити повинні органічно увійти в життя кожного товариства.

Окремо в історіографії слід відзначити доробок учених Київського кооперативного інституту ім. В. Я. Чубаря. У ньому працювали М. Бутовський та згадані вище П. Пожарський і П. Височанський. Дослідження інституту

оприлюднено у виданні «Праці Науково-дослідної катедри при Київському Кооперативному Інституті ім. В. Я. Чубаря». Зокрема, П. Пожарський опублікував статті: «Початок союзного будівництва споживчої кооперації на Україні» та «Українська кооперація і царська охранка», а П. Височанський – «Історію Київського Споживчого Союзу» та «Матеріали до вивчення соціального складу членів дореволюційної кредитної кооперації на Україні».

Слід зазначити, що в радянській історіографії 20–30-х років ХХ ст. розглянуто історію кооперації в Російській імперії й проблеми кооперативного будівництва в СРСР, а історію західноукраїнського кооперативного руху міжвоєнного періоду висвітлено недостатньо. Проблема кооперативного руху на Волині у 20–30-х роках ХХ ст. не була безпосереднім об'єктом спеціального дослідження. Частково її висвітлено в науково-історичних, публіцистичних, мемуарних та документально-статистичних працях загального характеру, які стосувалися питань соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель, проблем національних меншин у Польщі.

Дослідниками кооперації Західної України, у тому числі й Волині, у міжвоєнний період стали її творці, активні діячі, керівники центральних кооперативних установ, теоретики та практики кооперативного руху Ю. Павликовський [963–966; 967], А. Жук [604; 605; 852], О. Луцький [672; 674; 925], К. Коберський [883], А. Мудрик [951], Є. Храпливий [1059], П. Павлюк [702] й ін. Науковці вивчали проблеми становлення та розвитку різних видів кооперації, формування її структури, фіксували багато історичних подій, фактів і явищ кооперативного життя, подали численні ілюстрації, схеми, діаграми, статистичні дані, висвітлили механізми діяльності кооперативів тощо. Ці праці дають змогу глибше з'ясувати суть ідейної та організаційно-технічної роботи Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК) і його структурних господарських підрозділів «Народної торгівлі», «Центросоюзу», «Маслосоюзу», «Центробанку». Водночас більшість згаданих публікацій – це статистично-економічні огляди популярно-пропагандистського, а не наукового характеру, не позбавлені суб'єктивізму та неточностей.

Зокрема, Ю. Павликовський передбачав створення сільських споживчих товариств, що було новим в організації української кооперації, оскільки до війни лише 3 % сільських громад об'єднано в кооперативи. І. Витанович відзначав, що Ю. Павликовський став посередником між досвідом попередньої генерації та ентузіазмом нової, що повернулася з війни. Він трактував кооперацію як інструмент національного визволення, здобуття економічної самостійності українців у Польській державі. А. Жук у своїх працях намагався визначити роль і місце української коперації в кооперативному русі Польщі, окреслити шляхи подолання проблем, які гальмували розвиток українських кооперативних установ. Талановитим публіцистом зарекомендував себе О. Луцький, котрий друкував свої статті майже в кожному номері «Господарсько-кооперативного часопису». Із глибоким знанням справи він рецензував вітчизняні та зарубіжні видання з проблем кооперативного руху, фахово аналізував господарсько-економічну діяльність селянських господарств. У книзі «Сільськогосподарський кредит» детально описано умови кредитування селянських господарств.

В історіографії кооперативного руху міжвоєнного періоду окреме місце займають дослідження вчених української діаспори. Це праці кооперативних діячів, які за різних обставин змушені були емігрувати за кордон, де продовжували вивчати проблеми кооперації. До таких належить один з ініціаторів відкриття в 1922 р. Української господарської академії в Подєбрадах (Чехословаччина) Б. Мартос, який запропонував класифікацію кооперативів з урахуванням нових видів кооперативів (страхових, електричних та ін. товариств) [932]. У фундаментальній праці «Теорія кооперації» вчений обґрунтував соціальні та економічні основи кооперації, указав, що мета кооперативного руху не в перебудові чи зміні економічного ладу, а в справедливій організації виробництва й обміну, що усуває експлуатацію [933].

Варті уваги й роботи емігрантів, які розкривали діяльність окремих видів кооперації. Деяких аспектів сільськогосподарської кооперації торкнулись у своїх публікаціях В. Коваль [884] і К. Мацієвич [937]. Останній наголосив, що після Першої російської революції українська кооперація стала масовою й народною. У дослідженні В. Доманицького «Коротка історія й напрямки діяльності Центрального

українського сільськогосподарського кооперативного союзу “Централ”» [843] відображено історію створення загальноукраїнського центру сільськогосподарської кооперації, його організаційну структуру, форми та методи функціонування.

Детально схарактеризували функціонування кредитних та ощадно-позичкових товариств і їх союзів І. Івасюк [868], О. Анциферов [773], С. Бородаєвський [789]. Зазначимо, що С. Бородаєвський, який, як і М. Туган-Барановський, був найбільш відомий у наукових колах і в міжнародній кооперативній сфері як дослідник кооперації, написав близько 50 великих наукових праць і понад 500 статей різними мовами. Найголовніша з них – «Історія кооперації» [788], у якій здійснено порівняльний аналіз розвитку кооперації понад 40 країн світу, у тому числі й України.

Я. Грабовий опублікував витяги з лекцій, які читав на кооперативних курсах української селянської спілки в Празі, під назвою «Історія української кооперації» [832]. У них викладено основні події розвитку дореволюційної кооперації, а також схарактеризовано загальнонаціональні кооперативні союзи, які діяли в 1917–1920 рр. Різні аспекти розвитку української кооперації розглянуто також у працях І. Ємельянова [849], С. Володимирова [586].

Певний внесок у вивчення окремих питань, пов’язаних із господарською політикою Польщі на Волині, належить польським науковцям. В 1920–1930-х рр. були опубліковані праці, присвячені сільськогосподарським проблемам міжвоєнної Польщі. Зокрема, Ф. Буяк [1083] та В. Яворський [1089; 1090] ґрунтовно проаналізували історичні передумови та правові засади аграрної реформи. В дослідженні «Osadnictwo wojskowe» [1082] Є. Бонкович-Сіттауер відобразив масштаби польської колонізації Волині, об’єктивно проаналізував економічний стан різних груп господарств польських осадників, їх соціальний та професійний склад. Окрім господарської діяльності колоністів, дослідник охарактеризував їхнє громадсько-політичне та культурне життя. Особливості економічного розвитку Волинського Полісся відобразив Я. Дзядош [1086; 1087]. Автор вважав, що розвиток цього регіону стримували віддаленість від центрів економічного життя, відсутність інфраструктури. На його думку, для реформування землеустрою потрібно провести

меліорацію та покращити культуру господарювання місцевих селян. Й. Волошиновський у роботі «Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów» зібрав багатий статистичний матеріал про кількісні та якісні показники розвитку економіки Волинського воєводства в 1921–1939 рр. [459].

Окрім загальногосподарських питань польські науковці вивчали й проблеми, пов'язані з історією створення та діяльності кооперативів як на Волині, так і загалом у Другій Речі Посполитій. Це, зокрема, праці Б. Багінського [1079; 1080], у яких автор, опираючись на тогочасні документи та матеріали, відтворює процес відродження кооперації на Волині в 1918–1927 рр. Науковець розробив план розвитку кооперації з урахуванням місцевих особливостей Волині. Роботи Т. Стасіва [1107], Л. Пініанського [1104] та М. Фелінського [1049; 1088] містять багатий інформаційно-довідковий матеріал, цікаві висновки й коментарі авторів, відтворюють процес правового та організаційного утвердження української кооперації міжвоєнного періоду. Однак праці польських учених про український кооперативний рух не позбавлені суб'єктивізму й однобічних оцінок.

Отже, протягом 20–30-х років ХХ ст. опубліковано низку праць із кооперативного руху, у яких уміщено певну інформацію з означеної теми. Західноукраїнська історіографія міжвоєнного періоду вирізнялася тим, що наукові розвідки кооператорів ставили за мету не стільки наукове дослідження кооперації, скільки пропаганду кооперативної ідеї. Для нас вони цінні як письмові свідчення безпосередніх свідків та активних діячів українського кооперативного руху на західноукраїнських землях у складі Польщі, як першоджерела, які в поєднанні з іншими видами історичних джерел дають можливість більш ґрунтовно дослідити й об'єктивно висвітлити обрану тему. У радянській історіографії у 20-х роках кооперації як економічній моделі ще не приділено належної уваги. З утвердженням в СРСР тоталітарного режиму ці дослідження фактично припинилися. Нечисленні наукові розробки з кооперації, зазвичай, зводилися до обґрунтування колективізації, переваг «ленінського кооперативного плану», а пізніше – міжгалузевої та міжгосподарської кооперації. Зрозуміло, що «соціалістичні форми» радянської кооперації не ґрунтувалися на класичних, світових кооперативних принципах, а

були псевдокооперацією, оголошеною новим «історичним типом» [1145, с. 93], а колгоспи, крім того, – ще й «вищою формою» [1114, с. 9] кооперації.

Із 30-х до 60-х років ХХ ст. проблема ленінського кооперативного плану стає провідною в радянській історіографії кооперації й вивчається як у плані його суті й значення, так і в практичному застосуванні, – здійсненні колективізації в СРСР. З 60-х до середини 80-х років ХХ ст. для радянської історіографії характерне поступове позбавлення спрощених підходів до проблем кооперації та схематизму, хоча основну увагу науковців і надалі зосереджено на періодизації й характеристиці особливостей ленінського кооперативного плану [780; 815; 1007]. Дослідження С. Трапезнікова [1025], Л. Морозова [948] Л. Файна [1038], І. Фарутіна [1048], А. Меркулової [1140], хоч і розширили джерельну базу, але залишилися тенденційними. Звертаючись до історії дореволюційного кооперативного руху, на конкретному фактичному матеріалі вчені спробували довести його нерозривний зв'язок із капіталістичною економікою, відзначаючи капіталістичний характер кооперації та її суть як передумови соціалізму. Протягом означеного періоду опубліковано монографії соціально-економічного спрямування [799; 885; 1004; 1017; 1019; 1058] й ґрунтовні узагальнюючі праці з народного господарства [1125; 1142; 1143], історії селянства [1126], історії Української РСР [1128–1130], історії Волині [957; 1123], які склали підґрунтя радянської історіографії. Однак у них проблему кооперативного руху або проігноровано, або відображено фрагментарно.

Проблеми західноукраїнського кооперативного руху вивчав львівський історик Л. Олесевич. Основна його монографія «Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939)» [958] відзначається великою кількістю джерел, використанням матеріалів статистичних і періодичних видань. Ця робота – фундаментальне дослідження господарсько-економічної діяльності кооперації й має велике пізнавальне значення. Відкидаючи ідеологічні нашарування, без яких книгу не надрукували, варто відзначити, що з'явилась інформація про таких економістів і кооператорів, як М. Туган-Барановський, М. Зібер, С. Кузик, Й. Волошиновський, К. Коберський, про кооперативні газети та журнали, видані в Другій Речі Посполитій.

Найбільше уваги дорадянській кооперації Правобережної України й Волині в тому числі приділено в працях Л. Гайдай. Дослідниця розкрила вплив столипінської аграрної реформи на розвиток кооперації, висвітлила позитивні зрушення, які відбулися на селі внаслідок діяльності кредитних, сільськогосподарських та споживчих товариств. Науковець торкнулася проблем створення союзів, проведення кооперативних з'їздів, культурно-просвітницької роботи товариств, політики уряду щодо кооперації [813; 814; 1154; 1155].

В історіографії кінця 30-х – 80-х років ХХ ст. вагоме місце займають дослідження української діаспори. Особливо значний внесок у вивчення історії вітчизняної кооперації зробив доктор філософії, професор історії І. Витанович. Протягом творчого життя він написав десятки статей на кооперативну тематику. У «Кооперативній республіці» їх опубліковано вісім, у «Господарсько-кооперативному часописі» – 34, в «Енциклопедії українознавства» (у трьох томах) – чотири, в «Енциклопедії українознавства» (у 10-ти томах) – вісім, в англійській «Encyclopedia of Ukraine» (у п'яти томах) – сім, у «Сільськогосподарській енциклопедії» (у трьох томах) – вісім, в інших виданнях – 12 [819, с. 515–530]. Деякі з них стосуються волинського кооперативного руху [477–480; 505; 506; 578; 579].

Проте найціннішим дослідженням для науки вважається фундаментальна «Історія українського кооперативного руху» [806]. У ній систематизовано викладено основні етапи розвитку кооперації на українських землях; розглянуто соціально-економічні та національно-політичні чинники поширення кооперативного руху, структуру кооперативної мережі у той чи інший період; подано основні економічні показники діяльності кооперативів, висвітлено культурно-просвітницьку роботу кооперативних організацій, а також відносини кооперації з владою. Однак обмеженість джерельної бази не дала змоги більш повно показати кооперативне життя періоду національно-визвольних змагань. Дослідження кооперативного руху міжвоєнного періоду ґрунтується переважно на діяльності РСУК, а кооперації північно-західних земель присвячено неповних 15 сторінок. Волинську українську кооперацію розглянуто в контексті всієї західноукраїнської. Особливості становлення, функціонування й розвитку волинських кооперативів, а також аналіз

їхньої діяльності в роботі не розкрито. Незважаючи на це, відзначимо, що монографія І. Витановича – найвагоміший внесок у дослідження українського кооперативного руху.

О. Моргун видав ґрунтовну працю про кустарну кооперацію [946]. У ній зазначено, що, виробничій кооперації не приділено належної уваги в правобережних губерніях через розвиненість ремесел і промислів. Важлива також наукова розвідка В. Нестеровича «Українські купці і промисловці в Західній Україні. 1920–1945», яка відтворює історію української торгівлі та промислу на західноукраїнських землях [953]. А. Качор – відомий українській громаді за кордоном як «літописець» історії «Маслосоюзу». Він здійснив глибокий аналіз молочарської кооперації Західної України, її становлення, реорганізації й розвитку, описав життя та діяльність провідників кооперативного молочарства. У роботі «Українська молочарська кооперація в Західній Україні» [879] автор розкриває дії української молочарської кооперації в Галичині в міжвоєнний період. Ще один дослідник – І. Мартюк, колишній директор «Центросоюз» – автор праці «Центросоюз, союз кооперативних союзів у Львові в роках 1934–1944» [512], що характеризує рільничо-торговельну кооперацію. Науковці діаспори досліджували й діяльність визначних українських кооператорів. Зокрема, відзначимо збірник статей, присвячений 15-й річниці з дня смерті В. Доманицького [797], а також згадану роботу І. Витановича, у якій подано відомості про М. Зібера, М. Левитського, Х. Барановського та інших. Ґрунтовні розвідки про діячів української кооперації Д. Коренця, Є. Храпливого, А. Палія й А. Мудрика здійснив А. Качор [876–878]. Загальний недолік вищеназваних праць, який визнавали самі науковці, – відсутність у них архівних матеріалів, докладних статистичних даних, протоколів і звітів про діяльність кооперативних установ та їхніх керівних органів.

Аналізуючи окремі польські видання 60–70-х років ХХ ст., зауважимо, що вони містять чимало огріхів. Для більшості з них характерна догматичність в оцінці польсько-українських відносин. Роботи Т. Романовського [1105], В. Русінського [1106], К. Петжак-Павловського [1103], Я. Жерковського [1110], З. Павлючука [1101] містять багатий інформаційно-довідковий матеріал. Хоча в цих

працях лише поверхово розглянуто проблеми, пов'язані з українською волинською кооперацією, – вони нас цікавлять в сенсі висвітлення інших аспектів життя Волинського воєводства й політики Польської держави стосовно українців. Відзначимо також, що польські історики, порівняно з радянськими, підходили до аналізу питань історичного розвитку зазначеного періоду і Західної України в цілому, і Волині, зокрема, менш заідеологізовано, проте їхні дослідження не позбавлені тенденційності.

Отже, вивчення суті кооперативного руху дореволюційного та міжвоєнного періоду в 40–80-х роках ХХ ст. практикувалося, як бачимо, без достатнього залучення конкретно-історичного матеріалу. Досить часто висновки не підтверджувалися достатньою джерельною базою. Недоліками праць того періоду слід назвати відсутність регіонального районування й певну заідеологізованість висновків щодо розвитку та діяльності кооперативних установ, що було зумовлено пануючою марксистсько-ленінською ідеологією. Об'єктивному науковому осмисленню ключових проблем заважала концепція, яку сповідували на той час радянські історики, про загострення класової боротьби в перехідний період від капіталізму до соціалізму. На основну увагу в наукових розвідках цього періоду заслуговує багатий фактичний матеріал, а його трактування та оцінки вимагають критичного осмислення. Крім того, для більш об'єктивного висвітлення досліджуваної проблеми використані в згаданих вище публікаціях дані слід доповнити, зіставити із залученими на сучасному етапі історичними джерелами й розкрити цю тему з позицій нового бачення.

Окреме місце в історіографії радянської доби займають праці періоду перебудови (1985–1991 рр.). Відмінна риса нового підходу до вивчення дореволюційної історії, окрім значного розширення джерельної бази, – це включення кооперативної тематики в контекст загального історичного процесу, загальних проблем вітчизняної історії: соціально-економічної й політичної модернізації країни та альтернатив її розвитку, ролі держави в цьому процесі, стану суспільної думки й суспільно-політичного руху, впливу ментальності тощо. Науковці починають критично аналізувати марксистсько-ленінську концепцію в

галузі кооперації [830; 846], а також намагаються незаангажовано дослідити різні аспекти дореволюційної кооперації. Так, Б. Кругляк [899; 901] указував, що кооперація залучала селянство в товарне виробництво, товарно-грошові відносини та тим самим ламала натурально-патріархальну систему господарювання. Учений показав позитивну роль споживчих, сільськогосподарських кооперативів, використовуючи фактичний матеріал Київщини, Волині, а також відзначив позитивний досвід дореволюційної кооперації в соціалістичному будівництві. Проблеми установ дрібного кредиту розкрив А. Корелін. Він порівнював діяльність станових установ (сільських і волосних банків, кас) із практичною роботою кредитних та ощадно-позичкових товариств і констатував більшу ефективність останніх, особливо в справі підвищення купівельної спроможності населення [889; 890; 892 893]. В. Плисюк у своїх працях розглянув західноукраїнське кооперативне молочарство міжвоєнного періоду; схарактеризував історію розвитку кооперації в Галичині [976; 977].

У наукових дослідженнях польських учених 80–90-х років ХХ ст. подано матеріал загального плану щодо перетворень у міжвоєнній Польщі. Проблеми економічного розвитку Другої Речі Посполитої та її окремих регіонів досліджували М. Папержинська-Турек [1100], З. Ландау, Й. Томашевський [1095;1096] та ін. У їхніх працях наявні окремі дані стосовно Волинського воєводства, однак вони не дають повного уявлення про динаміку розвитку кооперації. Р. Тожецький [1108] та Р. Домбровський [1084] розглядали реформування економіки крізь призму розвитку національних меншин у складі Польської держави. Аналізуючи вплив реформ на розвиток українських воєводств, дослідники відзначили позитивні зрушення, викликані розвитком капіталістичних відносин. Вони вважають, що аграрна реформа сприяла піднесенню культури господарювання українських селян, стимулювала їхню господарську та суспільну активність.

Наукове обґрунтування багатьох суспільно-політичних і соціально-економічних проблем Волині міжвоєнного періоду, у тому числі й діяльності кооперації знаходимо в монографії В. Менджецького [1097]. Значним внеском у розширення знань про становище Волині міжвоєнного періоду стала монографія

Я. Кенсіка [1092]. Автор досить удадо дослідив політичну ситуацію, міжнаціональні відносини, кооперативний рух на Волині та (що для нас особливо важливо) створив політичний портрет волинського воєводи Г. Юзевського. Польський дослідник цілком слушно акцентує увагу на тому, що кооперація, згідно із задумом головного адміністратора Волині, була покликана відіграти роль у реалізації його прагнень стосовно розширення значення поляків у суспільно-політичному житті воєводства, відокремленні його від галицьких впливів. Водночас науковець констатує, що прагнення Г. Юзевського щодо польсько-українського зближення не дали позитивних результатів.

Отже, у 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. значно активізувався інтерес до наукової тематики. Ідея відродження кооперації стимулювала вивчення кооперативної спадщини минулого. З'являються неупереджені й об'єктивні праці українських дослідників. Однак слід зауважити, що в період перебудови більшість досліджень кооперативної тематики опубліковано російськими та польськими науковцями.

Утвердження української державності спонукало вчених до пошуків у досі незайманих галузях історії України. Розширилося коло досліджуваних проблем, уведено до наукового обігу багато нових джерел, виникли відповідні методологічні підходи до аналізу виявлених та оцінювання вже відомих фактів, активно вивчається історія кооперації окремих регіонів України. З'явилися історіографічні й джерелознавчі розвідки на кооперативну тематику [837; 904].

Для розуміння суті кооперації, механізмів функціонування кооперативних товариств, принципів їхньої діяльності важливі, насамперед, дослідження сучасних учених-економістів. Опрацювання теоретичних і методологічних засад сільськогосподарської кооперації України з використанням зарубіжного досвіду та міжнародних принципів кооперації здійснив В. Зіновчук [859; 860]. Хоч його роботам властиві певні дискусійні моменти (наприклад трактування кооперативу лише як підприємства, доцільність уживання терміна «кооперативний бізнес»), усе ж вони є вагомим надбанням сучасної аграрної економічної науки. У монографії Ф. Горбоноса «Кооперація: методологічні і методичні основи» [828] проаналізовано

еволюцію та сучасні тенденції теоретичних засад, подано новий концептуальний підхід до розуміння понять «кооперація» й «кооператив», який ґрунтується на економічних відносинах, узагальнено світовий та вітчизняний досвід розвитку кооперації, показано її економіко-технологічну модель. А. Пантелеймоненко дослідив особливості діяльності сільськогосподарської кооперації на теренах Російської імперії, відмінності від західного досвіду. При цьому науковець значну увагу приділяє практичній діяльності кооперативних установ [970; 971]. Важливим в історичній та економічній науці є з'ясування кооперативної термінології. В. Зіновчук, Ф. Горбонос, А. Пантелеймоненко у вказаних вище працях, а також В. Марочко [931] й В. Половець [984] у своїх дослідженнях детально розкривають значення кооперативних термінів, роз'яснюють, як правильно їх використовувати в науковому обігу. У роботах з економічної історії України розкрито соціально-економічні передумови становлення та розвитку кооперації, наслідки століпінської аграрної реформи як важливого фактора розгортання кооперативного руху в українських землях. Це, зокрема, праці О. Реєнта [996; 997], О. Крижанівської, О. Сердюка [1127], І. Власюка [811; 1152], І. Десятнікова [1160] й ін. [812; 829] У низці наукових робіт С. Злупка український кооперативний рух відображено в контексті світової економічної думки [861; 863–866; 1121; 1122].

Правові аспекти розвитку кооперації дослідив В. Семчик [988; 1005; 1031]. Він узагальнив законодавчі та нормативні акти стосовно діяльності кооперативних організацій, висвітлив застосування окремих кооперативних принципів в українському законодавстві, проаналізував специфіку юридичної природи власності колгоспів, споживчої кооперації, обслуговуючих і, частково, сільськогосподарських кооперативів, запропонував зміни до кооперативного законодавства України. У підручнику «Кооперативне право» науковець розкрив особливості кооперативного законодавства дорадянського й міжвоєнного періодів.

З історичних досліджень новітньої доби потрібно відзначити праці, присвячені історії кооперативного руху в Україні загалом. Активно розробляють концепції кооперації як складової частини наукової теорії суспільного розвитку С. Кульчицький, В. Марочко, М. Литвин, К. Кондратюк, С. Гелей та інші.

С. Кульчицький проаналізував концептуальні засади більшовицької доктрини суспільного розвитку й концепцію «кооперативного соціалізму» [911; 913], дослідив заміну ринкової економіки радянським виробництвом і наслідки, до яких вона привела, показав ревізію комуністичних доктрин в аграрній сфері, відчуження власності селян через колективізацію, яка закінчилась охопленням колгоспами основної частини жителів села. Окремі аспекти суспільно-політичного й соціально-економічного життя Західної України в міжвоєнний період учений відобразив у праці «Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)» [912].

Проблеми селянської кооперації дореволюційного періоду в Україні розглянув В. Марочко [930; 931]. Він визначив кооперацію як компонент наукової теорії суспільного розвитку, що стосується організаційних та соціально-економічних підвалин кооперативного руху, його місця й ролі в житті певних верств населення. У своїх роботах В. Марочко розкрив різноманітні аспекти діяльності сільськогосподарської, виробничої, кредитної та споживчої кооперації; висловив думку, що кредитні кооперативи вагомо впливали на селянське господарство; показав відставання сільськогосподарської й виробничої кооперації від інших видів; підсумував, що дореволюційна кооперація мала свої переваги та недоліки, однак саме в цей час закладено структуру й основні принципи її діяльності. У монографії «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект» В. Марочко як важливий момент дореволюційного періоду виокремлює становлення національної кооперативної системи, яка об'єднала за допомогою кооперативних товариств і їхніх союзів значну частину населення країни. Науковець проаналізував також відносини кооперативів із різними політичними силами. Але в монографії недостатньо висвітлено основні тенденції функціонування селянської кооперації Волинської губернії, не розкрито специфіку відносин кооперативних установ Волині з українськими кооперативними центрами в 1917–1920 рр.

М. Литвин [917–920; 1139] та К. Кондратюк [887; 1131–1134] висвітлили основні події української історії 1914–1945 рр., особливу увагу приділили дослідженню визвольних змагань і державотворчих процесів. Розглянули військове протиборство за владу в Україні у другій половині 1918–1920 рр. Навели відомості

про утвердження тоталітарного режиму в СРСР. Розглянули політику польської влади щодо Західної України (1919–1939 рр.), охарактеризували становище українців Буковини, Бессарабії та Закарпаття у міжвоєнний період й процес встановлення радянського режиму на західноукраїнських землях (вересень 1939–червень 1941 рр.).

Комплексне дослідження українського кооперативного руху здійснив професор С. Гелей. У своїх працях [816; 817; 820; 822] він проаналізував кооперативне законодавство міжвоєнного періоду, діяльність Крайового кредитного союзу, споживчої кооперації Галичини, розкрив погляди теоретиків кооперативного руху. У книзі «Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті» [823], виданій у 2003 р., розкрито генезу української кооперативної ідеї на різних етапах історичного розвитку, відображено науковий і практичний доробок подвижників кооперативної ідеї. Уперше цю проблему висвітлено в контексті загальноєвропейського кооперативного руху.

С. Гелей став «генератором» вивчення української кооперації. Під його керівництвом науковці Львівської комерційної академії та Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України підготували навчальні підручники «Історія кооперативного руху» [1113], «Історія споживчої кооперації України» [1112], «Теорія та історія кооперації» [1115]. Учені вперше в Україні видали підручники, вільні від ідеологічної заангажованості й кон'юнктурних інтересів, об'єктивно висвітлили основні етапи розвитку світової та української економічної думки, розкрили її роль та місце в житті народів, насамперед українського, протягом останніх десятиліть.

Позитивний також розгляд авторами кооперації крізь призму створення національної економічної системи України. У роботі вміщено достатньо фактів і джерел, щоб зрозуміти й проаналізувати основні тенденції розвитку кооперативного руху. Не всі положення праць належно доведено, вони потребують кращого методичного обґрунтування. Вимагають уточнення окремі оцінки явищ, процесів, подій, постатей, та, незважаючи на це, посібники дуже корисні для розуміння кооперативних процесів у світі й в Україні зокрема.

Разом із тим львівські історики започаткували серійне видання «Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти» [1031; 1032] й видали збірник наукових статей «Споживча кооперація України: історичні та соціально-економічні аспекти» [1014]. Деякі статті цих видань носять дискусійний характер, а деякі можна назвати дослідженням «білих» плям у історії вітчизняної споживчої кооперації. У зазначених вище працях волинську кооперацію розкрито лише в загальних рисах, але в цілому вони важливі для розуміння природи кооперативного руху.

Удалим проектом української історіографії стало видання історичних нарисів «Українські кооператори» [498–500]. Три книги містять 116 біографічних нарисів про життєвий шлях і творчу діяльність визначних громадсько-політичних діячів, які були подвижниками кооперативної ідеї в Україні; аналізується їхній науковий та практичний доробок, який можна використовувати в умовах державотворення й становлення ринкової економіки. У 2010 р. С. Гелей опублікував ґрунтовну монографію «Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність» [819], у якій уперше в українській історіографії на основі значної кількості джерел і літератури проаналізував праці І. Витановича з історії економічної думки, теорії та історії кооперації, соціології й історії України.

Вагомим здобутком українських учених стала монографія «Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення» [1013] за загальною редакцією С. Гелея, видана у 2013 р. У ній досліджено історичні, політичні, соціально-економічні, соціологічні аспекти історії споживчої кооперації України протягом другої половини XIX – початку XXI ст.; висвітлено життєвий шлях та активну творчу діяльність визначних громадсько-політичних діячів: науковців, правників, священників, діячів культури, – які були подвижниками кооперативної ідеї в Україні.

Досить цікавими й корисними для вивчення українського кооперативного руху стали роботи І. Фаренія «Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект)» [1174] і «З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)» [1040]. У першій розвідці автор показав господарське становище української кооперації та основні тенденції її ідейного розвитку напередодні 1917 р., розкрив головні напрями роботи

кооператорів із розбудови кооперативної мережі в 1917–1920 рр. Однак у цьому дослідженні майже нічого не сказано про кооперативний рух на Волині. Не відображено відносини кооперативних установ і польської влади в період перебування поляків на Поділлі й Волині. У другій праці І. Фареній розглянув процеси зародження кооперації, проаналізував причини поширення та утворення кооперативних форм економічного життя на початку ХХ ст. Використовуючи значну джерельну базу й фактичний матеріал, автор висвітлив роль кооперації у розв’язанні соціально-економічних проблем населення та діяльність провідних кооперативних діячів.

Сучасні дослідники вивчають практичну діяльність різних видів кооперації. Розвиток сільськогосподарської кооперації розглянули І. Бутенко [1148], В. Воловик [812], І. Фареній [1039], А. Пантелеймоненко [970]. Питання кредитної кооперації розкрито в дослідженнях В. Власенка [1150; 1151], Г. Цибуленка [1176], В. Дорошенка [845], а споживчої – Г. Волошкевича [1153], О. Сидоровича [1170]. Західноукраїнську сільськогосподарську кооперацію міжвоєнного періоду проаналізував В. Чайковський [1177]. З. Струк у своєму дослідженні «Українські виробничо-торгівельні кооперативи в Західній Україні (1921–1939 рр.)» [1171] простежила діяльність виробничо-торговельних кооперативів краю в контексті національно-політичного, господарського та культурного розвитку українських земель у складі Польщі. Однак у цих роботах розглянуто лише окремі види західноукраїнської кооперації, схарактеризовано східногалицькі воєводства й не враховано особливостей розвитку кооперативної системи на Волині.

Основні напрями урядової аграрної політики у Волинському краю, способи її запровадження та вплив на сільськогосподарську кооперацію дослідив Я. Шабала [1065–1067]. Цілісну картину економічного розвитку Волинського воєводства та аналіз своєрідності перебігу відповідних процесів у його господарчому житті відтворено в дослідженні В. Литвинюк [1162].

Окрім того, в останні роки з’явилися дослідження кооперації окремих регіонів України. Вони викликають інтерес і під час вивчення історії кооперації Волині, оскільки дають змогу порівняти факти й виділити регіональні особливості.

Різнобічно розглянуто питання діяльності кооперативних установ Лівобережної України в роботі В. Половця [985]. Ця праця може бути використана й для дослідження інших регіонів, оскільки в ній проаналізовано базові проблеми: організаційні принципи кооперативного руху, його етапи, державну політику, роль земств. Історію кооперативного руху Правобережжя розглянула О. Двойнінова [1158; 1159], яка розкрила основні аспекти розвитку кооперації та її роль у піднесенні економіки. Водночас науковець розглянула кооперацію лише в сільському господарстві з 1906 р. Тому недослідженим залишився період зародження кооперації в Правобережній Україні (до 1906 р). Більш повним є аналіз кооперативного руху Правобережної України в дореволюційний період Ю. Магась-Демидас [1163]. Кооперацію Буковини другої половини XIX – початку XX ст. дослідив В. Ботушанський. Він проаналізував питання становлення і діяльності різних форм селянських спілок: ощадно-кредитних, споживчих, збутових, виробничих, а також розкрив місце і роль національних крайових кооперативних об'єднань у системі сільської кооперації [790–793]. Висвітлив життєвий шлях і багатогранну діяльність С. Смаль-Стоцького – видатного українського вченого, педагога, громадського та політичного діяча, одного з лідерів українського національного відродження на Буковині. Значну увагу приділив його діяльності у багатьох українських культурологічних і кооперативних організаціях [794]. Окремі аспекти західноукраїнської кооперації висвітлено в дисертації Г. Голуб «Кооперативний рух в Західній Україні» [1156], у якій зроблено спробу системного дослідження кооперативного руху на західноукраїнських землях у 1918–1939 рр. При цьому зібрано й використано значний фактичний матеріал. У науковій розвідці показано виникнення та формування кооперації в складі Австро-Угорщини, її поширення в Польщі, розкрито господарську діяльність кооперативів. Проте, на нашу думку, у роботі недостатньо проаналізовано умови зародження кооперації на Волині під владою Російської імперії. Це дослідження ґрунтується на матеріалах східногалицьких воєводств. Український кооперативний рух Волинського воєводства в 20–30-х роках XX ст. висвітлила Т. Вісіна [1149]. Однак, в її дисертації більш детально проаналізовано українські установи, підпорядковані РСУК, а

кооперативи українців, які були в інших ревізійних союзах, залишилися поза увагою дослідниці.

Вагоме місце в сучасних роботах займає вивчення наукового й практичного доробку видатних громадсько-політичних і кооперативних діячів. Це, наприклад, публікації про інтелігенцію загалом [1044; 872], а також праці стосовно окремих постатей. Так, про М. Туган-Барановського писали С. Гелей [820], Л. Горкіна [831], С. Злупко [862]. В. Доманицькому присвятили дослідження А. Болабольшенко [783], Н. Токар [1021], Е. Палій [842], а Й. Волошиновському та Д. Марковичу – В. Рекрут, В. Подолян [979; 998] Певні відомості також наявні і в енциклопедичних та бібліографічних довідниках [476; 482–485; 492].

Українські науковці почали вивчати ментальність українського народу й різноманітні психологічні аспекти, що впливали на розвиток кооперативного руху. Так, Ю. Присяжнюк і Л. Горенко розглянули вплив селянської ментальності на формування ринкових відносин другої половини ХІХ – початку ХХ ст., у тому числі й на розвиток кооперації [990; 991]. І. Фареній спробував з'ясувати розуміння українським селянством кооперативних ідей [1042, с. 190–192; 1046, с. 121–122], а також дослідити доволі складні взаємини простих членів і керівництва кооперативних установ [1045; 1047]. Роль кооперативного руху в національному відродженні та суспільно-політичному житті українського населення розкрили у своїх роботах І. Прокопенко [1167; 1168], В. Сарбей [1003], О. Мороз і С. Злупко [947]. О. Лисенко розглянув культурно-просвітницьку діяльність кооперативів і кооператорів, їхні відносини з «Просвітою»; відзначив намагання інтелігенції створити українську національну кооперацію в умовах протистояння з російськими кооперативними центрами [1033, с. 109–138]. Натомість В. Марочко вказує, що національний аспект у кооперації до 1913 р. обмежувався теоретичними гаслами й навіть на ІІ Всеросійському кооперативному з'їзді в Києві «сепаратизм» був досить поміркованим [931, с. 28–29]. Г. Касьянов писав, що прагнення поєднати національні вимоги з економічними в царині кооперативної діяльності були притаманні національно-свідомій інтелігенції, а не широким верствам населення [872, с. 65].

Актуальне питання в роботах науковців – взаємодія кооперативних установ з політичними партіями й громадськими організаціями. Зокрема, позицію «Союза русского народа» дослідили В. Волковинський [1034, с. 160–203] і В. Рекрут [998, с. 74–121]. Ставлення народницьких партій до кооперації відображено в дисертації С. Сусорова [1173]. В. Марочко та Я. Грицак проаналізували ставлення українських партій до кооперації. Зокрема, Я. Грицак зазначив, що російські соціал-демократи вважали кооперативи буржуазними осередками, натомість українські марксистки допомагали кооперативним установам, намагались їх «українізувати» [1117, с. 87–88]. Парламентську діяльність політичних партій Західної України проаналізував у своїх дослідженнях О. Зайцев [855]. Р. Давидюк [835; 836] ґрунтовно висвітлила процес становлення та кооперативно-господарську діяльність регіональної волинської партії – Волинського українського об'єднання.

Серед зарубіжних дослідників значну увагу кооперативному рухові приділили російські науковці. Ознайомлення з їхніх науковим доробком дало змогу детальніше вивчити кооперативний рух правобережних земель і, зокрема, волинських. У 1994 р. видано монографію Л. Файна «Отечественная кооперация: Исторический опыт» [1037], у якій на основі значної джерельної й науково-літературної бази розкрито теоретичні основи кооперативної діяльності, значення в ринкових відносинах, принципи та механізм функціонування товариств. Важливим є здійснений тут аналіз першого кооперативного закону. Також потрібно відзначити значний науковий доробок у вивченні кооперативного руху Росії А. Кореліна. У 2009 р. вийшла його монографія «Кооперация и кооперативное движение в России. 1860–1917 гг.» [891]. У ній на основі обширної документальної бази, значну частину якої вперше введено в науковий ужиток, із використанням накопиченого в історіографії матеріалу відтворено картину формування й різнобічного функціонування російської кооперативної системи, проаналізовано урядову політику та показано її роль у становленні цієї системи. Книга корисна для вивчення загальноросійських тенденцій, які впливали на розвиток кооперації у Волинській губернії.

Важливе місце в російській історіографії займає тема кооперативного законодавства. Вагомий внесок у її розробку зробили О. Болотова [784], Т. Селіверстов [1169], З. Хаджуова [1175], Кім Чан Чжин [881], які проаналізували нормативно-правове забезпечення діяльності різних видів кооперації Російської імперії. Співпрацю земств із кооперативами розглянули Н. Корольова та Л. Писарькова [857]. Дослідження визначних постатей кооперативних діячів здійснено в публікаціях Н. Фігуровської [1050; 1051], В. Кабанова [871], В. Теплицина [1018], О. Зеленської [856].

Книга американського історика Я. Коцоніса [897] про історію сільськогосподарської кооперації в Росії написана на основі російських та зарубіжних джерел. Науковець проаналізував не тільки ставлення центральної влади до кооперації, але й складні відносини між представниками місцевої адміністрації й кооперативного руху. На відміну від вітчизняних учених, які стверджують, що кооперація об'єднувала різні прошарки населення, Я. Коцоніс указує, що дворянство та інтелігенція в кооперативах сприймали селян як неосвічену касту, чим зміцнювали його відокремленість. Французький дослідник Д. Бовуа в монографічному дослідженні «Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах» [782] з'ясував окремі питання господарської діяльності земств українського Правобережжя. Зазначено, що перші роки діяльності земських установ краю в господарському відношенні були успішними, свідчення чого – Всеросійська виставка 1913 р. в Києві. К. Мацузато в низці своїх робіт [677; 938] також наголосив на значній ролі земських установ в агротехнологічній модернізації господарства країни, у тому числі й сільськогосподарських кооперативів, на початку ХХ ст.

У сучасній польській історичній історіографії наявна низка публікацій, у яких висвітлено загальні [516; 517] та окремі (наприклад, згаданого вже Я. Кенсіка [432], Р. Тожецького [1108]) проблеми історії нашого краю в період між двома світовими війнами, а також праць про діяльність кооперації в Польщі (дослідження З. Павлючука [1102], П. Ставецького [472] та ін.). Особливу цінність становить монографія М. Сича «Українська кооперація в Галичині під час II світової війни» [1008]. У ній учений розкрив особливості функціонування української

кооперації в період Другої світової війни. В окремому розділі книги розглянуто проблеми кооперативного руху міжвоєнного періоду. Аналізуючи широку джерельну базу, М. Сич науково виважено оцінює й робить висновки щодо діяльності української кооперації не тільки в Галичині, а й на Волині.

Загалом, праці науковців останнього двадцятиріччя ґрунтуються на сучасних методологічних засадах, які уможливають використання нових підходів у процесі дослідження й оцінок подій, фактів із сучасних позицій. Джерельну базу збагачено новими матеріалами, використання яких стало можливим у період незалежності України.

1.2. Джерельна база дослідження

Кооперативний рух другої половини XIX – першої третини XX ст. відображений в різних за характером та специфікою історичних джерелах: архівних матеріалах, збірниках документів і матеріалів, довідкових статистичних виданнях, періодиці, мемуарах.

Серед архівних матеріалів – документи фондів Російського державного історичного архіву (РГИА), Державного архіву Російської федерації (ГАРФ), Російського державного архіву економіки (РГАЭ), Центрального історичного архіву Москви (ЦИАМ), Архіву актів нових у Варшаві (ААН), Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ЦДІАК України), Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАЛ України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), державних архівів Волинської (Держархів Волинської обл.), Житомирської (Держархів Житомирської обл.), Львівської (Держархів Львівської обл.), Рівненської (Держархів Рівненської обл.) та Тернопільської (Держархів Тернопільської обл.) областей.

Насамперед потрібно відзначити документи й матеріали російських архівів, оскільки зародження кооперативного руху на Волині відбувалось у часи її перебування в Російській імперії. У Російському державному історичному архіві в

Петербурзі зосереджені фонди міністерств, яким підпорядковувалися відповідні кооперативи та їх союзи.

Різноманітний матеріал про діяльність державних і приватних кредитних установ міститься у фондах Міністерства фінансів (МФ): Особливої канцелярії з кредитної частини МФ (ф. 583), Державного банку МФ (ф. 587) й Управління у справах дрібного кредиту при державному банку МФ (ф. 582). У Кредитну канцелярію надходили звіти всіх кредитних установ – державних і приватних, акціонерних та кооперативних, тут же зосереджувалися доповідні записки ревізорів, інспекторів, урядових представників у правліннях приватних банків, листування з ними, підготовчі матеріали для представлень міністра фінансів у вищі урядові інстанції з питань удосконалення кредитної справи тощо. У фонді Державного банку представлено документацію державних і приватних кредитних установ, які фінансували сільське господарство. У річних звітах банку та пояснювальних записках до них відображено види й форми сільськогосподарського кредиту, його масштаби та географію, основні категорії позичальників. Матеріали про кредитування дрібних виробників містяться у фонді Управління у справах дрібного кредиту [232; 233] – урядовому органі з нагляду, контролю й державного фінансування кредитної кооперації. Журнали та протоколи засідань Комітету управління, доповіді керівника Раді Державного банку, огляди стану й розвитку дрібного кредитування, які склалися для вищих урядових інстанцій, різних комісій і нарад із перегляду кредитного законодавства, дають загальне уявлення про виникнення й еволюцію форм і методів кредитування села. Управління на основі отриманих звітів від кооперативних і станових установ публікувало «Звіти у справах дрібного кредиту» [365–367]. У них містилися відомості про чисельність, розміщення, склад, операції кредитних та ощадно-позичкових товариств і їхні баланси. Ці дані – цінне джерело про місце й роль кредитування в перебудові сільського господарства країни.

У Відділі сільської економіки та сільськогосподарської статистики Міністерства землеробства (МЗ) (ф. 395) відклалося листування про організацію й діяльність кооперативних товариств та асоціацій, артілей, їхні річні звіти, дані про

видачу позик, про інструкторську й методичну допомогу урядових агрономів та інспекторів [226–231]. Відділ збирав і публікував статистичні матеріали з розвитку сільського господарства в щорічних «Збірниках статистико-економічних відомостей з сільського господарства Росії і іноземних держав» [419].

Документацію стосовно споживчих товариств розміщено в різних підрозділах РГИА: Департаменті загальних справ Міністерства внутрішніх справ (МВС) (ф. 1284), Головному управлінні у справах місцевого господарства МВС (ф. 1288), Господарському департаменті МВС (ф. 1287), Раді з'їздів представників промисловості й торгівлі (ф. 32). Тут, окрім присланих на затвердження статутів і звітів товариств, зосереджено клопотання про дозвіл створення союзних об'єднань, скликання кооперативних з'їздів (із програмами занять, переліком учасників), резолюції відомства й ін. [225; 238; 239]. Ці матеріали дають уявлення про характер діяльності товариств, об'єднавчий рух у кооперації й оцінки його урядовими органами.

Міністерство торгівлі й промисловості (ф. 23) займалося трудовими та промисловими артілями. У міністерському фонді міститься цікаве листування голови відомства з головою Ради міністрів про проект передачі у відання міністерства всієї системи споживчої кооперації, проект нового нормального статуту, у якому передбачено посилення контролю за діяльністю товариств і їхніх союзів, відгук міністерства на проект загальнокооперативного закону [224, л. 2–5].

У фондах Державної думи I, II, III і IV скликань (ф. 1278) та Ради міністрів (1905–1917) (ф. 1276) збереглися цінні відомості про запропоновані органами влади законодавчі припущення з окремих видів кооперації, відгуки відомств на проекти кооперативного закону [234–236]. Ці документи характеризують ставлення влади до кооперативних організацій і їхніх союзів, дають змогу простежити етапи вироблення й розгляду в законодавчих установах законопроекту про кооперацію.

У Державному архіві Російської Федерації особливий інтерес викликають матеріали фонду Департаменту поліції МВС (ф. 102). Численні агентурні донесення, аналітичні довідки про стан кооперативного руху, про господарську й політичну роль кооперації, характеристики кооперативних лідерів, спостереження за

регіональними та всеросійськими з'їздами – надзвичайно цінний матеріал для дослідження [220, л. 40; 221, л. 98–123].

У Центральному історичному архіві Москви зберігаються матеріали про діяльність загальнокооперативних центрів, які відігравали значну роль у становленні й розвитку кооперативного руху в Російській імперії. Насамперед, це Московський комітет сільських ощадно-позичкових і промислових товариств та його Петербурзьке відділення. Обидва центри вели статистику кредитних й ощадно-позичкових товариств, виступали ініціаторами проведення кооперативних з'їздів, організовували проектування кооперативного закону. Документи Московського комітету розміщені у фонді Московського товариства сільського господарства (ф. 419) [241; 242]. Матеріали про Московський союз споживчих товариств (МССТ), який із 1913 р. уже став фактично союзом союзів споживчої кооперації, містяться у фонді «Московський союз споживчих товариств, м. Москва» (ф. 326). Вони дають змогу скласти цілісне уявлення про формування МССТ, зміст і напрями торговельних операцій, пропаганду кооперативних ідей, установлення зв'язку із союзними організаціями. У фонді також зосереджені інструкції, що визначають зміст діяльності різних підрозділів, доповіді до зібрань уповноважених, заяви товариств про вступ й ін. [240, л. 9, 26 об.]. У Російському державному архіві економіки, зокрема у фонді Всесоюзного сільськогосподарського банку СРСР (ф. 7480) виявлено цікаві матеріали з історії дореволюційної кредитної кооперації. Складена з них записка (1925 р.) містить статистичні таблиці й оцінки стану дрібного кредитування в Російській імперії напередодні й у роки Першої світової війни [223, л. 61].

Під час аналізу проблем кооперативного руху Волинського воєводства в період між двома світовими війнами вагомою допомогою стали цінні документи Архіву нових актів (ААН) у Варшаві. Особливо слід відзначити матеріали, уміщені у фонді Волинського воєводського управління. Серед залучених до роботи документів важливу роль відіграють місячні ситуаційні звіти, листи воєводи до повітових староств та ін. [248–250]. У блоці джерел, використаних у дослідженні, варто виокремити звіти волинського воєводи Г. Юзевського до міністра внутрішніх

справ про політичну й соціально-економічну ситуацію на Волині за 1933–1934 рр. Вони містяться у фонді під загальною назвою «Wołyń». Окремі їхні розділи висвітлюють господарську діяльність кооперативів на території краю, фінансовий стан, організаційну структуру. У фондах президії Ради міністрів, Міністерства внутрішніх справ, Кооперативної ради й Союзу рільничих і зарібково-господарських кооперативів Речі Посполитої Польської 1934–1944 рр. містяться цінні документи, які дають змогу показати вплив урядової державної та регіональної політики на розвиток кооперації в регіоні [243–245; 247].

Велике значення в дослідженні проблем кооперативного руху Волинської губернії мають документи й матеріали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Насамперед, відзначимо фонд «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» (ф. 442), у якому вміщено справи, де наявні звіти губернаторів Київщини, Поділля та Волині за різні роки з досить детальними описами суспільно-політичного й соціально-економічного стану цих губерній [27–29; 32; 35; 45; 54]. У звітах волинського губернатора вказано окремі фактори розвитку кооперативів у губернії, їхню роль в економічному розвитку краю, зниженні соціальної напруги. У звіті київського генерал-губернатора за 1885 р. детально охарактеризовано розвиток ощадно-позичкових товариств, їхній фінансовий стан, райони поширення діяльності, названо найактивніших кооператорів [43]. У доповідях чиновників міститься цінна інформація про перші сільськогосподарські, споживчі, ощадно-позичкові товариства на Волині [56; 57; 70]. У них відображено історію заснування цих установ, плюси й мінуси в роботі, соціальні та національні суперечності між членами [34]. У рапортах працівників поліції, які збирали відомості про кооператорів, вміщено дані про чисельність, соціальний склад та рівень грамотності засновників кооперативів [48; 52]. У цьому ж фонді наявні документи, у яких генерал-губернатори й губернатори, відповідні міністерства відхиляли клопотання про заснування кооперативів з різних причин (національні – чисельна перевага поляків чи євреїв у товаристві, порушення кооперативних принципів у статутах тощо) [36; 38; 39; 42]. Велику групу документів фонду становлять матеріали кооперативних установ – справи про заснування

кооперативів, які склалися з клопотань кооператорів, рапортів поліцейських про засновників, статут, дозвільне рішення органів влади, а також різноманітні інструкції та правила діяльності певних відділів кооперативних товариств [49; 50]. У справах фонду є Положення про Московський союз споживчих товариств і Статут Київського союзу споживчих товариств [12; 59], а також дані, які розкривають внесок земських установ у розвиток кооперації краю. Значна кількість матеріалів із союзного будівництва на українських землях (установчі документи кооперативних союзів, статистика споживчих товариств та їхніх союзів, циркуляри місцевих і центральних органів влади) зберігається у фонді Споживчого товариства Півдня Росії (ф. 1111).

У фондах «Південне районне охоронне відділення» (ф. 268), «Київське губернське жандармське управління» (ф. 274), «Київське охоронне відділення» (ф. 275), «Південно-Західне районне охоронне відділення» (ф. 276), «Волинське губернське жандармське управління» (ф. 1335) збереглася документація щодо діяльності лівих політичних партій. Зокрема, у циркулярах МВС висловлено занепокоєння зацікавленням партій кооперацією й наказано не допускати партійну пропаганду в кооперативах [11; 13; 16; 17; 26]. У циркулярах київського та волинського губернаторів поліцмейстерам і повітовим справникам наказано посилити нагляд за місцевими кооперативними товариствами [18; 19; 68; 72; 81; 87]. Означені документи дали змогу проаналізувати відносини політичних партій із кооперацією, а також їх негативні наслідки для останньої через посилення підозри з боку поліції. Окрім того, у фондах «Другий Всеросійський кооперативний з'їзд» (ф. 937), «Південно-Західне районне охоронне відділення» (ф. 276), «Волинське губернське жандармське управління» (ф. 1335) уміщено дані про Всеросійський кооперативний з'їзд, що проходив у Києві в 1913 р. Тут знаходимо відомості про хід загальних і секційних засідань з'їзду, обговорення найгостріших питань, про делегатів, представників політичних партій [19; 67; 83]. У фонді «Київський тимчасовий комітет у справах друку» (ф. 295) вміщено інформацію про надання дозволів на публікацію кооперативних газет і журналів, таких як «Хроника учрежденный мелкого кредита», «Наша кооперація», «Муравейник-Комашня» та

ін. [20–25]. У дослідженні проблем кооперативного руху важливим вважається вивчення документів особистих фондів громадсько-політичних, наукових і кооперативних діячів, до яких належать Г. Галаган (ф. 1475), В. Антонович (ф. 832), О. Анциферов (ф. 2019), О. Левицький (ф. 1143). Певні відомості про кооперативного діяча Волині С. Жука використано з фонду «Комерційний інститут» (ф. 274).

Вагоме джерело вивчення західноукраїнського кооперативного руху – фонди Центрального державного історичного архіву України у м. Львові. Для дослідження відносин кооперативних установ із політичними партіями важливе значення мають документи фондів «Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів, 1925–1939 рр., 1941 р.» (ф. 344) та «Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сельроб»), м. Львів, 1926–1932 рр.» (ф. 351). Протоколи з'їздів, резолюції нарад, а також повідомлення центральних партійних органів та окремих діячів дали можливість відтворити діяльність політичних об'єднань із налагодження зв'язків з українською кооперацією [96–101]. Матеріали фондів «Українське педагогічне товариство «Рідна школа», м. Львів, 1881–1942 рр.» (ф. 206), «Товариство «Просвіта», м. Львів, 1827–1944 рр.» (ф. 348), «Крайове господарське товариство «Сільський господар», м. Львів, 1899–1944 рр.» (ф. 302) висвітлюють координацію дій центральних кооперативних установ з українськими культурно-просвітницькими та господарськими товариствами [89–95; 102–104]. У фонді товариства «Просвіти» наявні документи про громадсько-політичного й кооперативного діяча Волині С. Жука [105, арк. 12]. Цінні матеріали центральних українських кооперативних союзів уміщено у фондах «Крайовий споживчий кооперативний союз «Народна торгівля», м. Львів, 1899–1938 рр.» (ф. 449) і «Спілка кооперативних союзів «Центросоюз», м. Львів, 1934–1939 рр.» (ф. 762), зокрема звіти про роботу та протоколи засідань правління «Центросоюзу», інформація про господарську й культурно-освітню діяльність закупівельно-збутових кооперативів і споживчих кооперативів [106–111]. Матеріали, що відображають відносини волинської кооперації з Ревізійним союзом українських кооперативів у Львові (РСУК), наявні у фонді «Ревізійний союз українських кооперативів, м. Львів, 1902–1939 рр.» (ф. 320).

Дослідженню теми слугували також документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, зокрема фондів Української Центральної ради (ф. 1115), Міністерства внутрішніх справ Української держави (ф. 1216), Міністерства внутрішніх справ УНР-Директорії (ф. 1092), Вивчення постанов, наказів, розпоряджень українських національних урядів сприяло з'ясуванню змін організаційно-правових і політичних засад діяльності кооперативів Правобережної України в роки національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Матеріали фонду Української республіканської спілки споживчих товариств (Укоопспілки) (ф. 296) дали підставу для важливих висновків щодо характеру й особливостей розвитку українського кооперативного руху на Волині на початку Другої світової війни [1, арк. 111, 115, 117; 2, арк. 17].

В Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фонді «Центральний комітет Комуністичної партії Західної України. 1917–1936 рр.» (ф. 6) зберігаються документи, які розкривають ставлення окремих політичних партій та організацій (зокрема КПЗУ, Сельробу, УНДО) до кооперативного руху й виконуваної ним роботи. Вони сприяли визначенню ступеня партійного впливу на кооперацію [3–10].

Значна група документів, що висвітлюють кооперативну проблематику, зберігається в Державному архіві Житомирської області. У фондах «Канцелярія Волинського губернатора. м. Житомир Волинської губернії» (ф. 70) та «Волинське губернське правління. м. Житомир Волинської губернії» (ф. 67) сконцентровано справи про загальний розвиток Волинської губернії в період із 60-х років XIX ст. до 1917 р. [172; 173], а також матеріали стосовно політики російського уряду щодо національних меншин, його русифікаторської спрямованості у всіх сферах життя Волинського краю [175]. У фонді «Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє. м. Житомир Волинської губернії» (ф. 329) зберігається велика кількість однотипних справ про створення кооперативів [193; 194]. Тут наявні документи про заснування чорносотенними організаціями «русских народных потребительных обществ» [195–199]. У справах фондів «Житомирська повітова землевпорядна комісія. м. Житомир Волинської губернії» (ф. 69), «Волинське

губернське у селянських справах присутствіє. м. Житомир Волинської губернії» (ф. 115), «Волинське відділення селянського поземельного банку. м. Житомир Волинської губернії» (ф. 182) відображено вплив аграрної реформи на розвиток ринкових відносин на селі. Важливе значення мають джерела, які розкривають різні аспекти діяльності земських кас дрібного кредиту [186; 188] (ф. 192 Волинська губерньска каса дрібного кредиту. м. Житомир Волинської губернії) та динаміку розвитку хмелярства й маслоробних артілей на Волині [183; 184; 189] (ф. 187 Волинське товариство хмелярів. м. Житомир Волинської губернії). Опубліковані та неопубліковані матеріали фондів «Статистичне бюро Волинської губерньскої земської управи. м. Житомир Волинської губернії» (ф. 206), «Волинська губерньска земська управа. м. Житомир Волинської губернії» (ф. 183), «Урядовий агроном Волинської губернії. м. Житомир Волинської губернії» (ф. 352) розкривають агрономічну діяльність земств і їхню роботу з розвитку кооперативного руху [178–180; 201; 202].

Більшість матеріалів зберігається у фондах Державного архіву Волинської області. Насамперед, відзначимо документи періоду перебування Волині в складі Російської імперії. У фонді «Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії. 1848–1920 рр.» (ф. 3). містяться укази, циркуляри, постанови, протоколи засідань Волинського губерньского правління, протоколи засідань і постанови Луцької міської думи, Луцької міської управи, документи про відкриття в м. Луцьку торгових, промислових і кооперативних товариств [123–126]. У фондах «Ковельська повітова землевпорядна комісія, м. Ковель Ковельського повіту Волинської губернії. 1906–1915 рр.» (ф. 263) і «Луцька повітова землевпорядна комісія, м. Луцьк Луцького повіту Волинської губернії. 1907–1915 рр.» (ф. 247) зосереджено циркуляри Головного управління землевпорядкування та землеробства, Волинської губерньскої землевпорядної комісії, директивні вказівки про проведення земельної реформи, листування про надання агрономічної допомоги населенню тощо [163–165].

Значно більше документів і матеріалів про кооперативний рух на Волині знаходимо у фондах установ періоду Другої Речі Посполитої. У роботі використано документи фонду Волинської воєводської команди державної поліції м. Луцька

(ф. 1) – місячні та річні звіти про профспілковий і суспільно-політичний рух Волинського воєводства за 1921–1939 рр., списки товариств і кооперативів воєводства, дані про їхній керівний склад і діяльність [115; 116; 118; 120]. Детальна інформація та цифровий матеріал документів фонду «Луцька повітова команда державної поліції, м. Луцьк Волинського воєводства. 1919–1939 рр.» (ф. 45) дали змогу висвітлити масштаби політичної діяльності кооперації. Різноманітні циркуляри й інструкції владних структур, які контролювали діяльність кооперативів, характеризують ступінь і межі нагляду за функціонуванням кооперативного руху [129; 130].

У роботі також використано документи фонду «Волинське воєводське управління, м. Луцьк Волинського воєводства, 1921–1939 рр.» (ф. 46). Висвітленню цієї проблеми сприяло вивчення листування староств із воєводським управлінням про реєстрацію союзів і товариств. Підприємницьку та інвестиційну працю відображено у звітах комунальних ощадних кас про кредитування товариств. Інформація про діяльність РСУК й української кооперації сприяла розкриттю проблеми відносин галицької та волинської кооперацій. Звіти воєвод за 1921–1939 рр. дають змогу виявити особливості кооперативної системи. Цю інформацію доповнюють різноманітні статистичні дані цього фонду [151; 155; 157].

Вивченню особливостей функціонування інституту кооперації на території краю сприяли матеріали фондів повітових управлінь і староств Волинського воєводства («Луцьке повітове староство, м. Луцьк Волинського воєводства. 1919–1939 рр.» (ф. 36), «Володимирське повітове староство, м. Володимир Володимирського повіту Волинського воєводства» (ф. 246), «Горохівське повітове староство, м. Горохів Горохівського повіту Волинського воєводства. 1921–1939 рр.» (ф. 182), «Ковельське повітове староство, м. Ковель Ковельського повіту Волинського воєводства. 1920–1939 рр.» (ф. 178), «Любомльське повітове староство, м. Любомль Любомльського повіту Волинського воєводства. 1920–1939 рр.» (ф. 183). У цих фондах уміщено документи різнопланового характеру: тижневі ситуаційні звіти повітових староств і гмінних управлінь, звіти про кооперативний рух, статuti кооперативів тощо. Відносини кооперації з товариством «Просвіта»

відображають документи фондів Луцького та Ковельського повітових товариств «Просвіта» (ф. 54 і ф. 389) [128; 159; 166].

Висвітленню специфіки діяльності волинських кооперативів слугували документи неанотованих фондів (ф. 82; ф. 89; ф. 350; ф. 520). Господарські книги та господарська документація окремих кооперативів уможливили аналіз обсягу виконуваних ними робіт, фінансового стану кооперативів, особливостей їхніх відносин з органами державної влади [160; 161; 168].

У Державному архіві Львівської області найбільший інтерес викликали документи фонду «Львівське міське староство» (ф. 110), які стосуються діяльності центральних кооперативних об'єднань РСУК, «Маслосоюзу», «Народної торгівлі», «Центросоюзу» [203–207]. Під час роботи проаналізовано матеріали, що містяться у фондах Державного архіву Рівненської області. Звіти волинських воєвод, урядова кореспонденція, реферати щодо тогочасних проблем господарського й кооперативного життя зосереджено у фонді Рівненського повітового староства (ф. 30). Кооперативно-господарську діяльність Волинського українського об'єднання (ВУО) відображають документи фонду ВУО (ф. 479). Вагомий фактологічний матеріал зібраний у Державному архіві Тернопільської області. У фонді «Тернопільське воєводське управління» (ф. 231) вміщено донесення польських державних структур про діяльність українських кооперативних організацій на підзвітній території, інформаційні повідомлення про міжпартійну боротьбу за впливи на кооперацію [210–218].

Джерельну базу, окрім архівних, склали різноманітні опубліковані документальні матеріали. Їх можна поділити на кілька груп, а саме: законодавчі й нормативно-правові акти, документи офіційного діловодства, статистичні матеріали, стенографічні звіти кооперативних з'їздів, збірники документів і матеріалів, періодична преса, мемуари та спогади.

Розуміння умов розвитку кооперації неможливе без залучення законодавчих та нормативних документів, що покладені в основу її діяльності. Саме вони дають змогу встановити, як держава виробляла свою стратегію щодо кооперативного руху. Найширше законодавчі акти стосовно виникнення й діяльності кооперативних

установ Волинської губернії представлені в «Полном собрании законов Российской империи» (II і III зібрання), у тематичних «Сводах законов Российской империи». Це нормативно-правові акти, які регламентували діяльність споживчих [278–280], кредитних та ощадно-позичкових товариств [259; 260], сільськогосподарських кооперативів [255], а також загальнокооперативні закони, прийняті Тимчасовим урядом [275–277]. Однак далеко не всі нормативні акти (наприклад статuti, положення, правила й т. ін.) відображені в цих виданнях. Такі відомості частково наявні в «Сборнике законов, распоряжений правительства и решений Сената», у відомчих збірниках циркулярів та розпоряджень, різноманітних довідниках, які слугували практичним керівництвом для різних типів кооперативів [265; 268; 269; 284; 827]. Аналіз законодавчих актів Російської імперії дав змогу з'ясувати юридичне поле функціонування кооперативних установ, ставлення до них вищих органів влади. Досить численну групу джерел становлять діловодні документи державних установ, кооперативів, політичних партій: циркуляри, доповіді, огляди, щорічні звіти відомств, статuti кооперативних установ, інструкції, журнали засідань земств, протоколи ревізій кооперативів, циркуляри, доповідні записки, звіти й баланси кооперативів, звіти губернаторів, справників, приставів тощо. Критичне осмислення матеріалів офіційного діловодства уможливило простеження віх правової урядової політики та ставлення правлячих кіл до кооперативного руху загалом.

У дослідженні використано джерела правового характеру Другої Речі Посполитої. Для впорядкування кооперативної системи всієї держави прийнято відповідні законодавчі й підзаконні акти, які створювали юридичне поле діяльності кооперації в Польщі в міжвоєнний період [291; 323; 330; 331; 340; 767]. Вони публікувалися в таких збірниках польських законів та розпоряджень місцевої державної адміністрації, як «Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich», «Dziennik urzędowy Województwa Wołyńskiego», «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej». У нормативно-правових документах установлювалися засади діяльності кооперації на Волині, визначалися правила членства в кооперативах, їхні юридичні права, територіальні межі та порядок їх зміни. Водночас у документах

простежено механізм взаємодії між державними органами й кооперативними структурами, а також призначення установ, покликаних виконувати урядовий контроль за діяльністю останніх і його межі. Аналіз численних розпоряджень, декретів, директив, інструкцій, циркулярів, наказів, які стосувались окремих сторін роботи кооперативів та були видані керівниками державної адміністрації на регіональному рівні – Генеральним комісаром східних земель, пізніше – Волинським воєводою, начальниками окремих відділів воєводського управління, повітовими старостами, а також загальнодержавними міністерствами й відомствами, дав змогу всебічно розкрити засади кооперативного права Польщі.

Важливим джерелом дослідження стали різноманітні статистичні збірники стосовно тенденцій та розмаху кооперативного руху в Російській імперії. Значний обсяг фактичних даних про перші товариства містять опубліковані Комітетом у справах сільських ощадно-позичкових і промислових товариств збірки матеріалів про артїлі [465; 466]. Списки споживчих товариств, що виникли до 1897 р., зібрано та оприлюднено М. Рейтлінгером [415], пізніше – І. Жереб'ятьєвим [369; 391] і В. Сапелкіним [1002]. Статистичні таблиці про розвиток різних форм кооперації вміщено в окремих роботах та спеціальних збірниках [426; 611; 627; 1052]. Особливість звітів – те, що, окрім даних про внутрішню діяльність, у них наявна інформація про розвиток кооперації загалом. За відсутності налагодженої статистики ці відомості часто виступають єдиним джерелом кількісних характеристик певних видів кооперації. Обширна документальна спадщина залишилася від Постійної комісії у справах споживчих товариств [368; 370] і Московського союзу споживчих товариств [385–388; 425]. У їхніх звітах відображено етапи становлення й розвитку союзної діяльності, дані про склад союзу, напрями суспільно-культурної діяльності.

Губернські статистичні збірники, огляди, описи, обстеження, довідкові видання, земські збірники містять дані про кількісний та якісний склад кооперативних товариств, їхній матеріальний стан, напрями господарської діяльності, розмір торговельного обороту, джерела формування капіталів товариства й ін. У щорічних «Обзорах Волынской губернии» [406–410], «Памятных книжках

Волынской губернии» [412; 413], додатках до щорічних звітів губернаторів [414], зосереджено численні статистичні добірки та документи, які дають змогу краще з'ясувати аспекти соціально-економічного життя регіону. Губернські земські статистичні описи, обстеження, збірники й статистичні видання [361; 377; 494] уможливили аналіз інформації не лише про кількість товариств та їхніх членів, а й про наявність пайового капіталу, торговий оборот і розмір обігових коштів. Звіти губернських та повітових земств сприяли з'ясуванню рівня співробітництва цих установ із кооперативами регіону [354; 360; 362; 363]. Опубліковані протоколи, стенограми й звіти всеросійських галузевих і загальнокооперативних з'їздів найповніше відображають боротьбу кооперативів за створення сприятливих умов для кооперативної діяльності [345; 346; 371; 375; 376; 379]. Ці матеріали дали змогу простежити, як відбувалося вироблення організаційних основ кооперативного будівництва, визначалися перспективи розвитку, пріоритетні напрями роботи.

Серед джерел слід виокремити збірники документів і матеріалів, які дають можливість висвітлити функціонування західноукраїнського кооперативного руху міжвоєнного періоду. Збірники з історії суспільно-політичної думки, сформовані науковцями України та діаспори [463; 469; 470], містять документи, що відображають позицію українських політичних партій і громадських організацій стосовно української кооперації. Інформацію про кількісний та якісний склад українських кооперативних організацій, а також результативність діяльності кооперативів на Волині зосереджено в статистичних збірниках фахових кооперативних центрів [320; 321; 373; 394–402; 404; 405]. Порівняльно-синтезований аналіз зафіксованих у них показників дав змогу визначити основні тенденції розвитку українського кооперативного руху. Аналіз державних регіональних і місцевих статистичних збірників [435–437; 451] сприяв відображенню цілісної картини функціонування кооперації у Волинському воєводстві.

Досить цікавими під час вивчення суспільно-демографічних і статистичних проблем вважаємо матеріали, опубліковані в 30-х роках ХХ ст. [445; 452; 459; 460] Питання національної політики пілсудчиків у документах владних структур

представлено Ч. Мадайчиком [471]. Серед останніх видань привертає увагу трьохтомний збірник матеріалів, присвячений польсько-українським відносинам, в опрацюванні М. Сивіцького [515], Багато невідомих раніше джерел, які стосуються політики воєводи Г. Юзевського щодо українських кооперативів на Волині, надав П. Ставецький [472]. Документальні матеріали дають змогу по-новому розглянути різні сторони тогочасної суспільної дійсності.

Численну групу опублікованих джерел становить періодична преса загалом і кооперативна, зокрема. Вона містить багатий фактичний матеріал про різні сторони кооперативної діяльності, будучи, зі свого боку, її важливим складником. На шпальтах друкованих видань зосереджено інформацію про кількісні та якісні показники розвитку кооперативних установ, адміністративно-правові умови їх функціонування. У пресі публікували тексти установчих документів кооперативів та їхніх союзів, а також урядові постанови щодо кооперації. У журнальних статтях здійснювали критичний аналіз чинної нормативно-правової бази кооперативних товариств, висловлювали пропозиції щодо модернізації й удосконалення кооперативного законодавства.

Періодику Російської імперії представлено кооперативними, загальногалузовими та місцевими виданнями. Урядовими журналами були «Вестник финансов, промышленности и торговли» (орган Міністерства фінансів), «Вестник мелкого кредита» (тижневик Управління у справах дрібного кредиту), «Вестник сельского хозяйства». Центральні кооперативні видання: «Вестник кооперации» (орган Московського комітету сільських ощадно-позичкових і промислових товариств), журнал «Кооперативная жизнь» (видавався Петербурзьким відділом Комітету сільських ощадно-позичкових і промислових товариств), журнали «Союз потребителей», «Объединение» та «Общее дело» (Московський союз споживчих товариств) – стали своєрідним літописом російської кооперативної діяльності. Різноманітну інформацію про кооперацію містили й регіональні кооперативні видання, а саме: «Вестник Всероссийской фабрично-заводской, торговой-промышленной, научно-художественной выставки 1913 г. в Киеве», «Вісник I Всеукраїнського агрономічного з'їзду», «Хуторянин», «Сплотчина», «Муравейник-

Комашня», «Українська кооперація», «Світова Зірниця» та ін. У дослідженні використано також матеріали місцевих громадських і кооперативних періодичних видань, таких як «Волинские губернские ведомости», «Волинь», «Известия Волинского губернского земства». На їхніх сторінках висвітлювали повсякденну практичну діяльність земських установ, розглядали питання кооперативного будівництва краю.

Періодична преса стала вагомою джерельною базою й для дослідження особливостей кооперативного руху Волинського воєводства в міжвоєнний період. Насамперед, відзначимо кооперативну періодику Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові та його фахових центрів: «Господарсько-кооперативний часопис», «Кооперативна республіка», «Кооперативне молочарство», «Сільський господар», «Кредитова кооперація», «Український пасічник», «Кооперативна родина» й ін.

Поряд із західноукраїнськими кооперативними виданнями в роботі використано й місцеву волинську кооперативну пресу («Волинська газета», «Зоря кращого» – часопис Кременецького повітового союзу кооперативів на Волині, кооперативно-господарський місячник «Супряга», «Українська нива», «Волинське слово», «Нова скиба», «Рільник», «Спільна праця»). Крім згаданих кооперативних видань, опрацьовано також матеріали періодичних органів національних політичних партій, об'єднань і громадських товариств: «Діло», «Громада», «Громадський голос», «Українська громада», «Календар товариства "Просвіта"», «Biuletyn Polsko-Ukraiński», «Przegląd Wołyński», «Rocznik Wołyński», «Sprawozdanie z zucia mniejszosci narodowych». Інформація періодичних видань дала змогу відтворити характер відносин кооперації з місцевими органами державної влади, порівняти погляди представників політичних партій і громадських організацій на місце кооперації в різних сферах життя Волинського воєводства.

Разом із цими основними джерелами в роботі використано праці теоретиків і практиків кооперативного руху, партійних діячів, мемуари безпосередніх учасників кооперативного руху, усні свідчення очевидців. Це, наприклад, твори М. Зібера [858], М. Туган-Барановського [1026; 1028; 1030], О. Чаянова [1060; 1062;

1063]. Дослідження їхніх ідей сприяло якісному аналізу процесів у кооперативному русі на Волині в дорадянський період. Цінні для нас також просвітницько-популяризаторські праці, такі як публікація земського інструктора М. Бойкова «Как открыть и вести потребительное общество в деревне» [475], оповідання О. Юркевича «Сучасні сільські малюнки» [1076], дослідження В. Доманицького «Як господарюють селяне в чужих краях?» [844] і розвідка М. Рибінського [418]. Важливі й спогади колишніх активних учасників кооперативного руху та громадського життя в Західній Україні міжвоєнного періоду [509; 513–515]. Відомості з історії української кооперації містять спогади І. Мартюка [512], М. Бажанського [507] й ін. [490]. Свідчення про специфічні відносини української кооперації з політичними організаціями знаходимо в мемуарах партійних діячів В. Мартинця [511] та І. Макуха [510]. Мемуари й спогади дають змогу глибше осмислити складність тогочасних реалій, різні сторони бачення проблеми, громадську позицію осіб, мотиви їхніх вчинків. Використання спогадів вимагає критичного ставлення, оскільки погляди й переконання їхніх авторів істотно впливали на інтерпретацію представлених ними історичних фактів.

Висновки до розділу 1

У першому розділі «Історіографія та джерела» з'ясовано, що наявні праці деякою мірою розкривають тему зародження та розвитку кооперації на українських землях у період із другої половини XIX ст. до Другої світової війни, проте такого дослідження, яке передбачено структурою цієї роботи, поки що немає. Проблема зародження й розвитку кооперативного руху на Волині не стала предметом спеціального комплексного вивчення як у вітчизняній, так і зарубіжній історичній та економічній науці. При цьому в деяких опублікованих працях містяться фактичні й фактологічні помилки, застарілі теоретичні положення.

Українські дослідники торкалися цієї проблеми лише в контексті вивчення окремих аспектів соціально-економічного та політичного розвитку краю й не акцентували уваги на функціонуванні та особливостях кооперації Волині. Значний внесок у вивчення українського кооперативного руху зробили вчені української

діаспори й зарубіжні дослідники. Однак і вони вивчали українську кооперацію загалом, а Волинь розглядали як її складову частину.

Менш дослідженими залишаються проблеми стосовно глибинних процесів: передумов виникнення кооперативного руху, тенденцій у розвитку теорії та практики кооперативного будівництва, специфіки кооперативної мережі, відносин кооперативних органів із громадськими організаціями й органами місцевого самоврядування, ставлення держави до кооперації.

Маловивченою залишається діяльність низових кооперативів, союзних утворень, внутрікооперативна вертикальна та горизонтальна взаємодія. Відсутній глибокий аналіз становлення й формування кооперативної системи на Волині. Недостатньо дослідженими залишаються питання розвитку різних видів кооперації. Потребують аналізу ставлення держави, політичних партій і рухів до кооперації, наслідки політики влади щодо волинських кооперативів.

Незважаючи на наявність низки праць, у яких висвітлено кооперативні аспекти українських земель, проблеми форм, методів і значення діяльності кооперативних структур на Волині потребують ґрунтовного вивчення. Історіографічний огляд дає підставу вважати недостатньою розробку в історичній науці проблеми кооперативного руху на Волині, а отже постає науково-практична необхідність її історичного дослідження.

Основну групу джерел для дослідження кооперативного руху на Волині становлять архівні документи. Водночас використано опубліковані документи й матеріали, періодичні та довідкові видання. Наявні джерела – значна база для розв'язання поставлених у дослідженні завдань. Кожен із видів документів має свої особливості, вимагає критичного осмислення. Лише розгляд різних груп джерел, їх порівняльний аналіз дає змогу відтворити цілісну картину розвитку кооперативного руху на Волині в означений період. Загалом джерельна база є достатньою для з'ясування основних аспектів досліджуваної теми.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Теоретичні та методологічні основи дослідження детерміновані специфікою його мети, предмета й визначених завдань. Для аналізу та оцінювання всіх аспектів становлення й розвитку кооперативного руху на Волині потрібно визначити головні параметри, підходи та критерії, сформулювати основні методологічні засади й обрати дослідницькі методи. Насамперед, важливо з'ясувати основні базові категорії та поняття, які конкретизують предмет, такі як «кооперація», «кооператив» й «кооперативний рух», адже в сучасних умовах вони потребують корекції й наповнення новим змістом.

У цьому дослідженні кооперацією вважатиметься лише та взаємодія, яка допускає існування регулярних, цілеспрямованих та організованих групових дій економічного характеру в межах певної кооперативної організації. Концептуальний підхід до поняття кооперації ґрунтуватиметься на розумінні її за змістом як явища, для розвитку якого необхідні сприятливі політичні, правові й соціально-економічні умови. Окрім того, термін «кооперація» вживатиметься для означення сукупності кооперативів відповідного виду.

Кооператив розглядатимемо як конкретну історичну організаційну форму кооперації (співпраці) людей, яка виникла на певному етапі розвитку суспільства, розвивалася на певних принципах і закономірностях та стала важливим елементом ринкової економіки. Кооператив – первинна громадсько-господарська організація, добровільне об'єднання громадян, створене для покращення умов життя її членів на основі колективної (групової) власності на господарські або інші підприємства, керівництво якими здійснюють виборні органи, що обираються на рівноправних засадах, демократичним шляхом на загальних зборах. Кооперативи є, з одного боку, масовими суспільними організаціями, пов'язаними із соціально-політичним, ідеологічним, правовим та культурним життям суспільства, а з іншого – господарськими підприємствами, які ґрунтуються на колективній формі власності й належать до економічної сфери суспільного життя.

У центрі уваги нашого дослідження – поняття «кооперативний рух». Кооперативний рух – це організаційно-масова, громадсько-політична, культурно-освітницька й інша діяльність у формі пропаганди кооперативних ідей і принципів, агітації за кооперативну форму організації господарства, розробки проектів законів про кооперацію та статутів, а також у формі матеріальної й трудової участі в утворенні та розвитку кооперативів, їхніх спілок і підприємств, різних кооперативних установ. Термін «кооперативний рух» часто вживається, коли йдеться про діяльність групи кооперативів і їх сукупності як громадських організацій, складових частин суспільного життя. Нас же цікавитиме дослідження кооперативного руху в історичному аспекті як процесу матеріалізації кооперативної ідеї, відтворення характерних особливостей розвитку, конкретизації теоретичних узагальнень і висновків.

Взаємодія кооперативного руху й кооперації як господарської структури являє собою найважливіший компонент кооперативного життя. При цьому кооперація підпорядковується кооперативному рухові, який, зі свого боку, користується кооперативними формами організації господарських підприємств як одним зі знарядь свого конкретного втілення. Водночас кооперація, як і кооперативний рух, – явища самостійні. Ключовим у розумінні процесів розвитку кооперативного руху є врахування його соціальної природи, його розгляд як різновиду громадського руху. Кооперативний рух як система включає в себе як кооперацію, так і кооперативну ідеологію, усіх, хто в різноманітній формі виконує кооперативну діяльність, а також державні, муніципальні та громадські установи, які працюють у сфері кооперації. Тому дослідження волинського кооперативного руху передбачає з'ясування не лише господарських аспектів кооперації, а й ідеологічного розвитку кооперативного життя, соціально-психологічних особливостей його учасників, формування їхньої теоретичної й практичної підготовки на здобутках світової кооперативної думки тощо.

Надзвичайно важливе питання цього дослідження – класифікація різноманітних кооперативних установ, які протягом 1861–1939 рр. діяли на терені Волині в умовах різної державної приналежності. Класифікація кооперативів означає систематизацію, поділ їх на види (класи, групи) за найсуттєвішими

ознаками з урахуванням тих чи інших подібностей і відмінностей. Застосовуючи цей поділ щодо конкретного кооперативу, можна отримати його відповідну характеристику. Приналежність товариства до певного типу, форми, виду визначає його правове становище, позначається на відносинах із державою у сфері цільової підтримки, оподаткування, кредитування тощо. Зрозуміло, що таке розрізнення є умовним. Кожен кооператив можна одночасно класифікувати в кількох групах, оскільки ідентифікаційні ознаки невід'ємні одна від одної, усіляко поєднуються й переплітаються.

У процесі еволюції волинські кооперативи систематизувалися згідно з тією класифікацією, яка діяла в певний історичний період та за відповідного державно-політичного режиму. Із другої половини XIX ст. до 1917 р. у складі Російської імперії на Волині існували такі види кооперативів: кредитні (ощадно-позичкові товариства, кредитні товариства, земські каси дрібного кредиту), споживчі, сільськогосподарські (сільськогосподарські асоціації й сільськогосподарські товариства), трудові артілі.

Сільськогосподарські товариства та асоціації поділялися на універсальні (що сприяли сільському господарству взагалі) і спеціалізовані (що ґрунтувалися на окремій галузі). Вони також були центральні (поширювали діяльність на всю Російську імперію) та місцеві. У розвитку кредитної й споживчої кооперації важливу роль відігравали кооперативні об'єднання (союзи). Деякі з них діяли на території всієї губернії, інші охоплювали повіт чи й менші райони. У Волинській губернії діяли волинський союз кредитних кооперативів (Союзбанк) та волинське об'єднання споживчих союзів (Губсоюз). У дореволюційній волинській кооперації не було розмежування між кооперативами за національним принципом.

Характерною особливістю кооперативної системи Другої Речі Посполитої було те, що кооперативи ділилися за національною ознакою. На терені Волині діяли польські, українські, єврейські та німецькі кооперативи, більшість із яких належала відповідним національним ревізійним союзам. У 20-х роках XX століття за родом діяльності волинські кооперативні товариства поділялися на господарсько-споживчі, міські споживчі, кредитні, молочарські й інші.

Господарсько-споживчі кооперативи та міські споживчі кооперативи об'єднувались у повітові або окружні союзи кооперативів, створюючи двоступеневу структуру. Українські повітові союзи об'єднував кооператив третього ступеня «Центросоюз». Кредитну кооперацію на Волині представлено сільськими ощадно-позичковими товариствами й міськими кредитними кооперативами. Ці товариства були кооперативами першого ступеня та підпорядковувалися своїм окружним союзам.

19–20 червня 1929 р. державна Кооперативна рада у Варшаві ухвалила нову класифікацію кооперативів у всій Польській державі [725, с. 374]. Першу групу склали кооперативи споживачів (споживчі; житлові й будівельні; для спільного задоволення інших потреб; взаємодопомоги). До другої увійшли ощадно-позичкові кооперативи (ощадно-позичкові загальні; рільничі; урядовців і робітників та інші). Третю групу склали кооперативи рільників (для закупу й збуту – загальні; для закупу та збуту – спеціальні; молочарські; переробні; допоміжні, меліоративні, для спільного користування машинами, цегельні, бетонярні тощо). Четверта група – кооперативи ремісників; п'ята – кооперативи робітників і працівників (виробничі, робітників та безземельників; кооперативи праці). Шосту групу склали кооперативи підприємців (промислові, для спільного ведення виробничого підприємства); торговельні (купецькі гуртівні, для спільного ведення торговельного підприємства, для закупівлі сировини або для збуту продуктів); різні (для спільного ведення видавничого, банкового й ін. підприємств [604, с. 354]. Після запровадження нової класифікації господарсько-споживчі кооперативи потрапили до категорії кооперативів загального закупу та збуту; кредитні розділилися між відділами ощадно-позичкових кооперативів. Загалом, представлена класифікація означає поділ кооперативів на основні групи: споживчі, виробничі, рільничі й кредитні.

Упродовж другої половини XIX ст. – першої третини XX ст. волинські кооперативи пройшли складний шлях від утворення простих форм кооперативної самоорганізації, утвердження кооперації як вагомого фактора суспільно-господарського життя в умовах російського абсолютизму до більш складних форм у межах національно-територіальних ревізійних союзів Польської держави. При

цьому слід зазначити, що видовий поділ кооперативних товариств у цих економічних системах практично не відрізнявся. Єдина кардинальна відмінність це поділ кооперативів за національним принципом. В умовах Російської імперії ідея національних кооперативних систем лише виношувалася теоретиками кооперації, а в Другій Речі Посполитій кооперативи практично відразу створювалися за національною ознакою.

Якщо кооперація розвивається за певних умов, то створення й функціонування кооперативного товариства або об'єднання ґрунтується на усталених вимогах організаційно-економічного та соціального характеру, які називають принципами кооперації. По суті, вони являють собою певну систему забезпечення демократичної атмосфери кооперативного руху і є втіленням тих загальнолюдських цінностей, які роблять кооперацію привабливою для людей різних країн та різних сфер діяльності. Саме ці кооперативні принципи, узяті в комплексі, відрізняють кооперативні організації від інших громадських та господарських об'єднань людей. Кооперативні принципи – це усталені вимоги, правила, на яких ґрунтується діяльність кооперативу.

Зміст поняття «кооперативні принципи» є узагальнюючим й охоплює лише основні принципи, затверджені Міжнародним кооперативним альянсом (МКА). Принципи, за якими діють кооперативи в кожній державі, мають відповідати міжнародним кооперативним принципам, схваленим МКА. Також слід зазначити, що принципи, які лежать в основі діяльності кооперативів, – взаємозалежні. Якщо відмовитися від одного з них – інші поступово втратять свою силу й кооператив перетвориться у квазікооператив. Фундаментальними кооперативними принципами, на яких має ґрунтуватися діяльність будь-якого кооперативу, затверджено такі: добровільність і відкрите членство; демократичний членський контроль, економічна участь членів; автономія й незалежність; освіта, підвищення кваліфікації, інформація; співпраця між кооперативами; турбота про громаду [504].

Остання редакція базових кооперативних принципів, прийнята МКА, розроблялася впродовж півтора століть і є загальним орієнтиром діяльності кооперативних організацій різних країн. Це означає, що на основі цих принципів

може функціонувати об'єднання як фізичних, так і юридичних осіб, кооператив будь-якого виду, що існує в будь-якій державі, у тих чи інших соціально-економічних умовах. Грунтуючись на універсальних принципах, міжнародні об'єднання окремих видів кооперації, кооператори низки країн виробили, відповідно, спеціальні та національні кооперативні принципи.

Кооперативні діячі Волині протягом досліджуваного періоду у своїй практичній діяльності застосовували міжнародні кооперативні принципи з урахуванням своїх специфічних регіональних засад функціонування кооперативних товариств. У другій половині XIX століття використовувалися такі загальні принципи кооперації: добровільність членства (вступ і вихід з кооперативу); матеріальна або трудова участь членів в утворенні й розвитку свого кооперативу; все нерухоме майно кооперативу (земля, будівлі та ін.) є колективною власністю й становить єдиний неподільний фонд; спільність праці членів відповідно до бажань, здібностей та досвіду; пропорційний розподіл доходів кооперативу відповідно до участі членів у його господарській діяльності (за працею, матеріальною участю у формі грошових внесків, за обсягом закупівлі у кооперативній крамниці тощо); рівноправність членів в усіх справах кооперативу та в управлінні, а також рівні обов'язки; демократичність управління кооперативом у формі безпосередньої участі членів (загальні збори) або через колегіальні виборні й виконавчі органи, що періодично змінюються; члени, що не виконують своїх обов'язків, порушують статут і встановлений порядок, виключаються з кооперативу [1113, с. 18]. З початку XX ст. наведені вісім принципів видозмінювалися, уточнювалися, доповнювалися, але їх фундаментальність залишилася незмінною. До 30-х років XX століття волинські кооператори у своїй роботі керувалися наступними загальними кооперативними засадами: вільне членство в кооперативі (принцип «відкритих дверей»); демократичний характер управління та контролю (принцип «один член - один голос»); розподіл доходу між членами пропорційно обсягам проведених операцій з товариством (куплених в кооперативі товарів); обмежений відсоток на грошові внески та вклади членів кооперативу; політичний та релігійний нейтралітет кооперативів; продаж товарів лише за готівку; обов'язкове здійснення кооперативом

виховної, просвітницької та освітньої роботи серед членів кооперативу. У 1937 р. XV Конгрес Міжнародного кооперативного альянсу визнав, що істинність кооперативу залежить від застосування чотирьох головних принципів: відкрите членство, демократичне управління, розподіл доходів між членами згідно їх операцій з товариством, обмежений відсоток на капітал. Інші три принципи – політичний та релігійний нейтралітет, торгівля за готівку та розвиток освіти – не були обов'язковою умовою при вступі до МКА. Були схвалені, але не отримали статусу принципів такі рочдельські ідеї як: торгівля виключно з членами кооперативу, добровільне членство, використання ринкових цін [503].

Окрім загальних принципів кооперації, видові кооперативи Волині застосовували власні специфічні засади діяльності. Кредитні й ощадно-позичкові товариства працювали на засадах, запропонованих німецькими кооператорами Ф. Райффайзенем і Г. Шульце. Товариства Ф. Райффайзена діяли на таких основних принципах, як відсутність пайового капіталу (членських внесків); необмежена відповідальність членів за боргами товариства; обмеження району діяльності товариства (щоб усі члени знали одне одного); надання позичок лише членам товариства з урахуванням особистості позичальника; безоплатна робота у виборних органах управління та демократичний контроль в організації; створення в кожному товаристві спеціального «неподільного фонду»; поступове переростання кредитного кооперативу в універсальний сільський кооператив. Кредитні установи Г. Шульце працювали на дещо інших засадах: формування власного капіталу товариства з пайових внесків членів; необмеженість району діяльності й кількості членів товариства; нарахування на пайові внески, по можливості, більших дивідендів, ніж відсотків на залучені кошти; висока відсоткова ставка за кредит, але трохи нижча, ніж в інших фінансових установах (ринковий відсоток); перелік фінансових послуг товариств наближався до переліку банківських послуг; робота членів правління оплачувалася; члени товариства несли необмежену відповідальність за його боргами; послуги часто надавалися не тільки членам кооперативу.

У діяльності волинських споживчих товариств вихідними вважали рочдельські принципи, запроваджені англійськими кооператорами: продаж товарів

лише за готівку і за помірними ринковими цінами, розподіл прибутків між споживачами пропорційно до їхніх закупок, рівність усіх членів товариства незалежно від розміру паю, відрахування частини прибутку на культурно-освітні цілі й взаємодопомога. У 30-х роках ХХ ст. на Волині національно-мішаний ревізійний кооперативний союз «Гурт» запровадив у своїй діяльності прогресивні на той час кооперативні принципи: вільний доступ у кооперативи без національних обмежень; торгівля лише з членами кооперативу; осередки мали розміщуватись у поживавлених, із господарсько-економічного погляду, районах із розвинутою інфраструктурою; радіус дії осередків становив 10–30 км, залежно від густоти населення; сума паю встановлювалася порівняно висока – 25 злотих; гуртівні розміщувались у селах, де була значна кількість членів кооперативу, що забезпечувало достатні обороти.

Кооперація як суспільне та господарсько-економічне самобутнє явище історичного поступу людини неможливе без наявності двох основних взаємопов'язаних чинників – кооперативної ідеї й практичної роботи суб'єктів кооперування. Кооперативна ідея – це абстрактне уявлення про всі наділені певними спільними якостями витвори людського розуму та волі, які, завдяки цим якостям, можна об'єднати під назвою «кооператив». Вона завжди визначає суть і напрями кооперативної діяльності, а практичний досвід кооперації використовується для збагачення й розвитку кооперативної ідеї. Продуктом взаємодії цих чинників є теорія кооперації та її ідеологія. Перша як наукове узагальнення досвіду має переважно однаковий зміст, друга, зазвичай, соціально й національно забарвлена через те, що враховує специфіку суспільного життя тієї чи іншої спільноти. Кооперативна ідеологія – це система ідей, на яких ґрунтується оцінка кооперації і на які орієнтуються члени кооперативів та прихильники кооперації у своїй кооперативній діяльності [1115, с. 50, 157].

Вивчення та аналіз теоретичних й ідеологічних засад кооперації дає змогу об'єктивно визначити її соціально-економічну природу, роль та місце в суспільно-політичній і господарсько-економічній сферах. Волинський кооперативний рух також ґрунтувався на певній ідеології, теоретичних та організаційних принципах.

Вони відображені в працях теоретиків і практиків кооперації й простежуються в практичній діяльності кооперативних установ. Розвиток і поширення кооперативної ідеології на Волині відбувалися в кількох напрямках (популяризація та поширення ідей теоретиків світового кооперативного руху; розробка місцевими кооператорами, які працювали в умовах російського й польського панування, теоретичних основ, організаційних принципів, практичних рекомендацій зі створення та функціонування кооперативних установ). У конкретно-історичному плані нас цікавлять дослідження кооперативного руху як процесу матеріалізації ідеї, його автори й відтворення ними характерних особливостей розвитку, конкретизація теоретичних узагальнень і висновків. Особливістю формування кооперативної ідеології на Волині було те, що, перебуваючи на межі Російської та Австро-Угорської імперій, між сходом і заходом, волинське суспільство долучалося до європейського, західноукраїнського та російського кооперативного досвіду.

У 60–80-х рр. XIX ст. кооперативна ідея у свідомості і наддніпрянських, і галицьких українців вимальовувалася лише як ідея громади (спілчанства). Ідейні провідники національного руху висловлювалися тоді не за кооперації, а за громадські об'єднання селян і ремісників для співпраці та самозахисту, які мали благодійний характер. У перспективі планували об'єднати населення в самоврядівні виробничо-споживчі громади, які мали розв'язувати складніші господарські завдання й здійснювати натуральний обмін продуктами. Піонери українського кооперативного руху, вивчивши досвід кооперативного життя Західної Європи, запропонували українському суспільству власні, хоч і дещо утопічні, «кооперативні програми», які вдалося частково реалізувати.

Поширення ідей кооперації в українських землях, у тому числі й на Волині, відбувалося кількома шляхами та рівнями, відповідно до певних верств населення. Університетські вчені й вищі чиновники на науково-популярному рівні ознайомилися з кооперативною спадщиною соціалістів-утопістів та їхніх послідовників. На регіональному рівні серед місцевої інтелігенції, підприємців, дворян, губернських і повітових чиновників відбувалося прагматичне роз'яснювання й інструктування місцевою адміністрацією. Різновидом такого

прагматичного поширення кооперативної ідеї стало запозичення спрощених кооперативних форм із сусідніх держав. Зокрема, на Волині із сусідньої Галичини запозичили досвід роботи сільських громадських крамничок. Пізніше з Волинської губернії ця ідея поширилася на інші правобережні українські землі [590, с. 13]. Очевидно, що чиновники не пов'язували створення таких крамниць із теоріями соціалізму та іменами Р. Оуена, Ш. Фур'є, Сен-Симона, а вбачали в них практичні торговельні селянські заклади. Об'єктивно це започаткувало поширення кооперативних ідей серед найчисленнішої верстви волинян. На спрощеному побутовому рівні в середовище міщан, дрібних підприємців, торгівців, ремісників, селян ідея створення кооперативів надходила досить безсистемно, із розмов із поміщиками, місцевими чиновниками, земськими службовцями, інтелігентами, а також священнослужителями [905, с. 53]. Розпочавшись із простих форм, поширення кооперативної ідеї на Волині на початку ХХ ст. пристосувалося до потреб економіки й набуло наукового, системного характеру. Ця обставина відіграла вирішальну роль у досягненнях спілчанського руху краю.

На межі ХІХ–ХХ ст. в українських землях настав новий етап формування кооперативної ідеології. У той час значно зріс інтерес населення до ідеї запровадження кооперативних спілок у практику. Передові вчені, демократична інтелігенція, промисловці, інші представники громадськості Російської імперії спонукали царський уряд модернізувати кооперативне законодавство, а революційні події 1905–1907 рр. стали каталізатором поширення кооперативної ідеології. Важливо відзначити, що популяризація кооперативного руху була результатом зусиль подвижників кооперативної справи. На Правобережжі, до якого входила Волинь, такими були В. Доманицький, О. Юркевич, Й. Волошиновський, М. Трублаєвич, Р. Реннінг, В. Ворніков, П. Северинчук та інші [618, с. 14–15].

Протягом перших десятиліть ХХ ст. у суспільній свідомості й кооперативній думці українців почав утверджуватися кооперативізм, при якому за відсутності класової боротьби й поширення споживчої кооперації досягається зміна капіталізму новим соціалістичним ладом. Волинські кооператори в цей період у своїй діяльності спиралися на ідейні здобутки теоретиків і практиків кооперації Росії та

Наддніпрянської України, таких як М. Туган-Барановський, С. Бородаєвський, Б. Мартос, М. Баллін, В. Козлов, М. Зібер, Г. Галаган, В. Доманицький, О. Юркевич, М. Левитський.

Після Першої світової війни в умовах Польської держави кооператорам Волині свій теоретичний і практичний доробок довелося синтезувати з кооперативною ідеологією, сформованою в західноукраїнському суспільстві, долучитися до ідей видатних діячів західноукраїнського кооперативного руху: І. Петрушевича, А. Жука, К. Коберського, Ю. Павликовського та інших. Вони дослідили історичні передумови виникнення кооперації, її соціально-економічну основу, конкретизували низку важливих категорій (кооперація, кооператив), визначили основні економічні й організаційні принципи кооперування, що мало важливе значення для практики кооперативного будівництва. Розвиток і поширення кооперативної думки на Волині у міжвоєнний період відбувалися за такими напрямками, як поширення та популяризація ідей видатних теоретиків і практиків світового кооперативного руху; розробка теоретичних основ, організаційних принципів, практичних рекомендацій щодо створення та діяльності кооперативних спілок різних профілів і рівнів.

З'ясування сутнісних аспектів кооперативного руху та висвітлення його історичного поступу неможливі без періодизації. Її об'єктивною основою виступають кількісні і якісні зрушення на певних етапах розвитку. Показниками таких зрушень у кооперативній сфері вважають значні зміни чисельності кооперативних установ, їхніх членів, соціального складу учасників, організаційної структури кооперативної мережі, охоплення кооперативною діяльністю нових галузей економіки та виникнення нових видів, форм і методів кооперації, а також зміни кооперативної ідеології. Ці явища викликані не лише кооперативним життям як таким, але й пов'язані з тенденціями соціально-економічного й політичного поступу суспільства. Відтак, створення періодизації повинно враховувати і визначальні характеристики кооперативного руху, і загальносуспільні процеси розвитку.

Виходячи із зазначеного, в історії кооперативного руху Волині другої половини XIX – першої третини XX ст. є підстави виокремити два основних періоди. Перший – друга половина XIX ст. – 1921 р. У цьому періоді можна виділити кілька етапів:

– становлення (60-ті роки XIX ст.–1904 р.). Цей час характеризувався появою перших товариств, незнанням суті кооперативних ідей, нав'язуванням кооперативної справи «згори», численними порушеннями кооперативних принципів, слабкістю товариств та їх занепадом;

– розгортання (1905–1917 рр.). Протягом цього періоду змінилося ставлення влади до кооперації, економічні реформи й перша російська революція стимулювали розвиток кооперативів, збільшилася кількість товариств, кооперативні ідеї поширилися серед населення, зріс рівень кооперативної свідомості, товариства почали об'єднуватися в союзи, виконувати не тільки економічну функцію, а й відігравати помітну роль у громадському житті;

– занепаду (1917–1921 рр.). У результаті Української національної революції та краху Російської імперії волинська кооперативна мережа практично перестала існувати.

Другий період – 1921–1939 рр. У господарському розвитку кооперативних товариств міжвоєнного періоду також можна виокремити кілька етапів, кожен із яких характеризувався появою нових кількісних та якісних змін:

– відродження (1921–1934 рр.). На цьому етапі відбулося відродження кооперативного руху Волині в складі нової держави – Другої Речі Посполитої. Кооперативні товариства розвивалися в умовах ліберального, демократичного законодавства, максимально наближеного до міжнародних принципів кооперації, досягли вагомих результатів у своїй роботі. Окрім цього, кооперація набула яскравого національно вираженого забарвлення;

– реакції (1934–1939 рр.). У цей період із перетворенням Польщі на авторитарну державу змінилися умови функціонування кооперації. Кооперативне законодавство зазнало етатистських тенденцій, національні кооперативи Волині були приєднані до польських ревізійних союзів. Із початком Другої світової війни

волинську кооперативну систему інтегровано в структуру радянської споживчої кооперації.

Отже, зазначена періодизація дає змогу комплексно й послідовно розглянути особливості господарського розвитку різноманітних волинських кооперативних товариств в умовах російської та польської державності. Зазначені особливості періодизації історії волинського кооперативного руху враховувалися під час визначення та розв'язання завдань дослідження, а також у процесі формування її проблемно-хронологічної структури. Матеріал розділів дисертації висвітлено згідно з визначеними вище етапами кооперативного життя. Проблематика підрозділів відображає не лише суто кооперативні проблеми, а й комплекс факторів, які на них впливали. При цьому, оскільки масштаби кооперативного життя у вказані періоди його розвитку значно відрізнялися, то розмір структурних частин, які ці періоди відображають, – різний.

Дослідження волинського кооперативного руху, окрім спектра виключно кооперативних проблем, неможливе без розгляду інших аспектів суспільного життя. Зокрема, з'ясування потребує стан економіки країни, у складі якої перебувала Волинь. При цьому головна увага повинна приділятися сфері товарно-грошових відносин, поза якою кооперація як форма організації економіки не може існувати. Окрім цього, вивчення кооперації вимагає розгляду суспільно-політичних та адміністративно-правових умов розвитку. Адже зі ставленням держави, органів самоврядування й різних політичних партій та громадських організацій до кооперації пов'язано чимало параметрів кооперативного життя. Право громадян на кооперативну діяльність у різних організаційних формах, можливість здійснення певних господарсько-фінансових операцій, рівень податкового цензу й інші правові питання безпосередньо залежать від державної політики в галузі кооперації.

Аналіз суспільних чинників розвитку кооперативного руху передбачає і врахування процесів національного розвитку. Національні проблеми в різних проявах (етнопсихології, ідеології тощо) об'єктивно відобразилися на характері кооперативного життя. Водночас, досліджуючи кооперативний рух певної етнографічної території, потрібно враховувати участь у ньому не лише корінного

українського населення, а й представників інших національностей. У зв'язку з цим для розкриття змісту національної кооперації доречно використати підхід, запропонований П. Пожарським, згідно з яким «...під історією української кооперації ми розуміємо не лише історію кооперації українського народу,...а й кооперацію решти національностей...» [219]. Цей же підхід дає нам підставу вважати невід'ємною частиною національного кооперативного життя й діяльність кооператорів за межами своєї батьківщини. Ця обставина особливо важлива для народів, які не мали своєї державності, а їхні кооперативні представники працювали в інонаціональному середовищі.

Представлена тема досліджувалася згідно з її предметом та завданнями, зумовленими вищезазначеними сутнісними характеристиками волинського кооперативного руху, у послідовності, визначеній структурою роботи за допомогою певної методології.

Поєднання в дослідженні історичних, економічних і політичних аспектів зумовило комплементарний підхід у виборі методів. Його міжгалузевий характер потребує використання історичних методів не лише для вивчення еволюції кооперативного руху як складової частини суспільства, а й для з'ясування витоків кооперативізму як економічної ідеї та основ державної політики щодо кооперації. З іншого боку, необхідне поєднання з економічними методами, без яких неможливо з'ясувати питання господарської ефективності кооперативних установ, їх соціального спрямування тощо. Вибір методів детермінований також структурною побудовою роботи. У кожному зі структурних компонентів аналізу кооперативного руху в схемі «передумови – перебіг – наслідки» застосовують як універсальні загальнонаукові, так і спеціальні методи, здатні врахувати специфіку кожного компонента та повністю його розкрити.

Основна функція обраних методів полягає в тому, щоб допомогти отримати інформацію, необхідну для розкриття суті явищ і процесів, виявлення особливостей, закономірностей та взаємозв'язків між складовими частинами досліджуваних об'єктів. Окрім того, методи дослідження мають бути ефективними (забезпечити отримання потрібного результату), надійними (забезпечити отримання максимально ймовірної

інформації, яка дасть змогу об'єктивно розкрити досліджувані події, процеси, явища та неупереджено їх оцінити) й економічними (забезпечити досягнення бажаних результатів за найменших витрат часу й засобів). Застосовані в дослідженні методи підпорядковані загальним методологічним принципам, основними, з яких є такі:

– принцип історизму, який потребує розгляду процесів суспільного життя, подій, фактів та явищ у закономірному, логічному розвитку, у взаємозв'язку й взаємозумовленості, фіксовано в історичному часі та просторі;

– принцип опори на історичні джерела, за яким кожне твердження, теза, узагальнення й висновки повинні підтверджуватися відповідними джерелами, до яких необхідний науково-критичний підхід;

– принцип наукового плюралізму як норма історичного пізнання допомагає розглядати історичні події, процеси, явища з урахуванням усіх наявних поглядів та гіпотез, не відкидаючи навіть вочевидь хибних, аналізувати їх і робити власні узагальнення й висновки;

– принцип об'єктивності, який вимагає інтерпретації фактів в істинному змісті, потребує всебічного розгляду кожного явища в його різноманітності, сукупності позитивних та негативних проявів. Цей принцип допоможе уникнути трактування фактів економічного характеру в поясненні політичних подій і, навпаки, забезпечить неупереджений підхід до оцінки кооперативного руху;

– принцип уникнення подвійних стандартів при розгляді однотипних явищ. Наприклад, якщо засуджуються насильницькі методи щодо кооперативних установ, то це має стосуватися будь-якої державності. Це також стосується оцінок економічних наслідків діяльності різних кооперативів, які мають здійснюватися за однаковими критеріями;

– принцип взаємного доповнення загальнонаукових і спеціальних методів, міждисциплінарний підхід до історичних досліджень. Відтак, запорукою успіху вивчення досліджуваної теми має стати синтез методів різних наукових дисциплін;

– принцип соціального підходу передбачає розгляд соціально-економічних процесів з урахуванням соціальних інтересів широких верств суспільства, зіставлення внутрішньогрупових інтересів із загальнолюдськими.

Аналізуючи розвиток кооперації на Волині, її організаційного будівництва, крім загальнонаукових, автор дотримувався і спеціальних методологічних принципів, вироблених теоретиками кооперації початку ХХ ст., засвоєних та розвинених вітчизняною історичною наукою:

- визнання кооперації суспільно-господарським рухом, який переслідує соціально-перетворювальний ідеал;
- інституалізація господарських інтересів і їх соціалізація здійснюються на основі ринкових відносин;
- кооперативний рух передбачає своєю основою й спрямованістю еволюційний шлях розвитку суспільства;
- кооперація як форма самодіяльності та самоорганізації громадян перебуває поза державною сферою суспільної діяльності, яка створює умови для формування громадянського суспільства.

Процес дослідження різних аспектів кооперативного руху на Волині в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. здійснювався на емпіричному та теоретичному рівнях. Емпіричний рівень дав змогу безпосередньо дослідити різноманітні історичні джерела для накопичення інформації й початкової її систематизації згідно з предметом дослідження та визначеними завданнями. Теоретичний рівень сприяв аналізу отриманої інформації, розкриттю певних зв'язків і закономірностей, які притаманні предмету й об'єкту дослідження, дав змогу сформулювати та обґрунтувати оцінки, узагальнення й висновки.

Для всебічного вивчення та розкриття головних аспектів досліджуваної теми комплексно використовувалися загальнонаукові й спеціальні методи пізнання:

- методи аналізу та синтезу, які здійснювалися способом смислового чи реального поділу предмета на окремі складники з метою їх детального вивчення. Так, у межах предмета дослідження виокремлені два етапи становлення й розвитку волинської кооперації в умовах російської та польської державності, які детально були проаналізовані. Зі свого боку, у кожному з цих етапів виокремлювалися різні аспекти, які скрупульозно досліджувалися. Наприклад, як окремі складники вивчалися політико-правові та соціально-економічні умови функціонування

волинського кооперативного руху за кожної державності, нормативно-правова база, способи й методи роботи різних видів кооперативів, їх поточні та кінцеві результати тощо. Синтез полягає в поєднанні частин у єдине ціле. У цьому випадку інформацію, отриману в результаті аналізу, систематизовано й об'єднано для створення загального уявлення про кооперативний рух на Волині, який є предметом дослідження;

– методи індукції та дедукції. Індукція – це метод побудови формально-логічних конструкцій, які формують загальний висновок на базі часткового, одиничного. Наприклад, за його допомогою з'ясовувався характер сприйняття ідей кооперативного руху широкими верствами населення, його реакції на різні прояви кооперативного життя, специфіка поведінки людей у процесі кооперативної роботи. В іншому випадку на основі аналізу економічної ефективності досліджуваних товариств зроблено висновки про переваги кооперативної форми господарювання над приватновласницькою. Дедукція передбачає зворотний процес, коли загальні висновки екстраполюються на конкретну історичну ситуацію чи явище. Зокрема, міжнародні кооперативні принципи слугували аналізу принципів діяльності окремих товариств і союзів. Також обидва методи використані для формулювання визначення понять «кооперація», «кооператив», «кооперативний рух», часткових та загальних висновків;

– метод системного підходу та його інструменти – структурний, функціональний і структурно-функціональний аналіз націлюють на дослідження соціально-економічного складника, у нашому випадку – кооперативного сектору як однієї з підсистем суспільства. З одного боку, аналіз економічної підсистеми дав підставу загалом дослідити суспільний розвиток, з іншого – вивчення інших підсистем (політичного, культурного життя) сприяло кращому розумінню особливостей функціонування економічної підсистеми. Кооперативний рух розглянуто як історично детерміноване явище, викликане чинниками економічного, соціально-політичного та цивілізаційного характеру. Системний аналіз основних складників кооперації дав змогу визначити її ідеологію, соціальне спрямування, охарактеризувати форми та методи реалізації, показати вплив на розвиток економіки

й становище місцевого населення. Цей метод уможливив бачення кооперативного руху як цілісності взаємопов'язаних елементів, які формують його структуру та виконують відповідну функцію. Такими компонентами виступають кооперативні установи, кооперативні з'їзди, коопероване населення, теоретики й практики кооперативного життя, кооперативна теорія та ідеологія. Виконуючи свою роль, вони одночасно складали єдність, якою й був кооперативний рух;

– метод кліометрії, який полягає в застосуванні кількісних вимірювань для оцінки історичних явищ та процесів. У нашому дослідженні на основі аналізу кількісних показників за допомогою статистичного й математичного моделювання зроблено спробу дати оцінку економічної ефективності кожного з видів кооперації, які діяли на Волині в зазначений період. Основні показники, що стали предметом аналізу, – це кількість кооперативів, їхніх членів, балансові показники господарсько-фінансової діяльності, обсяги й номенклатура товарообороту кооперативних установ, ефективність та продуктивність різноманітних виробничих кооперативів, соціальний і національний склад працівників кооперативної сфери, стан матеріального та фінансового забезпечення сільських товаровиробників; соціальні стандарти життя населення тощо. У сучасних умовах систематизацію фактичного матеріалу й моделювання процесів у галузі кооперації полегшують комп'ютерні технології, котрі дають змогу швидше та чіткіше відтворити траєкторії економічних процесів. Застосування методу кліометрії ефективно під час економічного аналізу кооперації, проте ним неможливо охопити такі галузі, як кооперативне законодавство, морально-психологічні зрушення у свідомості населення, викликані кооперативними формами господарювання, тощо;

– метод статистичного спостереження полягає в планомірному, науково організованому зборі даних для характеристики певних явищ і процесів. Завдяки статистичним спостереженням сформовано емпіричну базу, яка, зі свого боку, стала підґрунтям теоретичних висновків та узагальнень. Для статистичних спостережень обрано однотипні для кожного з видів кооперативів кількісні і якісні показники, на підставі яких зроблено висновки щодо ефективності кооперації;

– порівняльно-статистичний метод дав змогу після обробки та аналізу історико-статистичної інформації відтворити динаміку змін у кооперативному русі. Порівняння кількісних даних стало підставою з'ясування основних тенденцій розвитку кооперації Волині на різних етапах. Цей метод мав подвійне застосування. Спочатку порівнювали статистичні дані розвитку кооперативних установ початкового й завершального етапів в умовах російського панування та на їх основі визначали ефективність, аналогічно визначали дані в умовах польського панування. Наступним кроком було порівняння двох отриманих даних між собою й на основі зміни динаміки – установа рівня економічної ефективності кооперативної системи;

– метод систематизації який передбачає упорядкування різних об'єктів, застосований під час вивчення та аналізу історіографії досліджуваної теми. Основою систематизації стали хронологічний і тематичний принципи, жанрові, методологічні та видові ознаки наукових праць;

– історико-типологічний метод сприяв виявленню однотипних ознак явищ і процесів економічного й соціального характеру, які впливали на розвиток кооперації та зумовили існування кооперативного руху як стійкого системного явища. Їх аналіз і характеристика за типовими схемами дали змогу дотриматися логічного плану дослідження, розглянути сукупність економічних, соціальних, національно-культурних та адміністративно-правових умов кооперативної діяльності. Використання цього методу пов'язано із визначенням стадій розвитку кооперативного руху впродовж другої половини XIX – першої третини XX ст.;

– історико-ситуаційний метод ґрунтується на повторюваності історичних ситуацій. Наприклад, зіставивши основні завдання реформування кооперативної системи Польської держави із сучасними, бачимо, що ситуація багато в чому повторюється. Обидві розв'язували проблеми децентралізації, утвердження приватної власності, формування ринкової інфраструктури, технічної модернізації кооперативного виробництва тощо;

– історико-генетичний метод використано для відображення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичних подій. Він прислужився при

з'ясуванні витоків кооперативного руху, національних тенденцій у його ідеології, розвитку інших процесів кооперативного життя. Завдяки цьому методу визначено характер та зміст взаємозв'язків між політичними та економічними процесами, внутрішніми й зовнішніми каталізаторами кооперативного поступу. Історико-генетичний метод дав змогу простежити історичні витoki кооперативних традицій, сприяв розумінню особливостей менталітету волинських селян, природи не лише позитивних, а й негативних явищ, які супроводжували розвиток кооперації;

– ретроспективний метод дає змогу звертатися до історичного минулого задля з'ясування генези окремих явищ. Цей метод використано для з'ясування історичних передумов кооперації. Досліджено процеси середини ХІХ ст., коли зародилася капіталістична трансформація волинського суспільства, логічним продовженням якої стало виникнення кооперативних форм господарювання;

– хронологічний метод передбачає, що події та явища певного процесу викладаються в хронологічній послідовності. Його застосування зумовлене проблемно-хронологічним принципом подання матеріалу основної частини. Кожну з проблем проаналізовано в тій послідовності, у якій вона поставала. Водночас хронологічний метод уможливив простеження динаміки процесу кооперування в конкретних часових межах, виявлення тенденцій, які проявлялися в кооперативному русі Волині на тому чи іншому етапі розвитку;

– проблемно-хронологічний метод використано, щоб розділити широкі теми на вузькі й розглянути кожен в хронологічній послідовності. Наприклад, досліджуючи господарську діяльність волинського кооперативного руху на певному етапі, для відтворення загальної динаміки його розвитку виокремлено окремі підрозділи кооперації (кредитні, споживчі, сільськогосподарські, виробничі кооперативи) і в хронологічній послідовності показано результати діяльності кожного з них;

– соціологічний метод дає можливість з'ясувати погляди представників різних соціальних груп на суспільні процеси. Його застосовано під час вивчення суспільно-політичних чинників, що впливали на розвиток кооперації. Важливо з'ясувати, які

політичні сили й соціальні прошарки використовували кооперативні ідеї у своїй роботі, які їхні мотиви;

– метод аналогії ґрунтується на перенесенні з одного об'єкта на інший подібних ознак, властивостей, явищ. У кооперації подібності надають такі ознаки, як кооперативні принципи діяльності, різноманітність видів та форм кооперативних установ, організаційна структура тощо. Цей метод дав змогу виявити схожість діяльності деяких кооперативів у різних державних системах. Окрім того, його застосовано для виявлення взаємозв'язків між політичними й соціально-економічними процесами в суспільстві та процесами, які відбувалися в кооперативному русі, для розробки рекомендацій кооперативним організаціям сучасної України;

– метод історичної реконструкції важливий не лише для відтворення та розуміння явищ минулого, але й для моделювання сучасних і майбутніх процесів. Наприклад, на основі статистичних даних реконструйовано моделі певних видів кооперативів (сільськогосподарських, виробничих кооперативів й ін.), що дало підстави для констатації їх ефективності та вагомості в системі кооперативного виробництва;

– метод комп'ютерної графіки дав змогу на підставі цифрових даних відтворити динаміку розвитку різних видів кооперативних товариств Волині, різноманітних економічних, історичних і логічних процесів та наочно зобразити їх у вигляді діаграм і таблиць, які подано в основній частині та додатках дослідження.

Висновки до розділу 2

Отже, теоретичні та методологічні основи дослідження детерміновані специфікою його мети, предмета і визначених завдань. При вирішенні мети і завдань дослідження автор намагався дотримуватися принципів сучасної методології та поєднати загальнонаукові та спеціальні методи пізнання. Це дозволило науково проаналізувати кооперативний рух на Волині в 1839–1939 рр.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КООПЕРАТИВНОГО РУХУ

3.1. Передумови зародження та розвитку кооперативних організацій в економічній системі Російської імперії

Будь-яке явище у сфері людської діяльності виникає не випадково, а є наслідком попереднього суспільно-політичного та економічного розвитку. Тому, розглядаючи кооперативний рух на Волині, потрібно проаналізувати соціально-економічні чинники, які впливали на його становлення та функціонування. До соціально-економічних відносять обставини господарського й соціального життя суспільства, які формують для кооперативів відповідну соціальну базу (потенційних членів) та сприятливе економічне поле діяльності. Соціальні передумови виникнення кооперації з'являються з усвідомленням суспільством доцільності й необхідності сприяння кооперативному рухові як формі соціально-економічного захисту товаровиробників і засобу піднесення їхнього життєвого рівня й прогресу суспільства загалом. Поширення кооперації можливе лише в суспільстві, здатному сприймати та розвивати ідеї кооперації. Для цього потрібна сформована позитивна громадська думка про кооперативи, які ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, засадах демократичного суспільства та мобілізують наявні ресурси для реалізації економічних цілей. До перешкод такого уявлення про кооперативні організації належать недостатня просвітницька й пропагандистська робота, а також протидія традиційних конкурентів кооперативів – чиновницько-бюрократичного апарату й приватно-посередницьких структур. Економічні передумови – це наявність у товаровиробників економічних інтересів створити підприємство та спроможність забезпечити його ефективне функціонування. Справжні кооперативи діють у ринкових умовах, мають своїх споживачів і постачальників, власні маркетингові канали, займають свій ринковий сегмент, забезпечують свою конкурентоспроможність. Для ефективної діяльності кооперативу необхідний ринок кваліфікованих трудових ресурсів для формування професійного персоналу, а також

можливість додаткового залучення інвестицій за умов збереження фінансової незалежності кооперативу.

У європейських країнах до XIX ст. соціальна структура населення не сприяла об'єднанню людей у кооперативи. Зберігалось станове суспільство, у якому кожна верства мала визначений статус, права, обов'язки та форми соціального захисту. Селяни й міщани, представники третього стану матеріально утримували еліту – дворянство та духовенство, які належали, відповідно, до другого й першого станів. Останні управляли державою та забезпечували третьому станові духовну опіку, правний і збройний захист, підтримували селянські господарства в разі стихійного лиха, неврожаю тощо. Церква здійснювала духовний провід населення, міське самоврядування певною мірою регламентувало ціни, цехи регулювали відносини між ремісниками.

Індустріалізація, урбанізація та розгортання ринкових відносин зруйнували традиційне станове суспільство з усталеними формами й способами соціального захисту населення. Селяни отримали волю та землю й водночас утратили підтримку громади та опіку поміщиків, набули обов'язків сплачувати державі податки, судові витрати, утримувати церкви, школи. Ремісники зіткнулися з конкуренцією фабрикантів, від якої цехові правила вже не захищали. Дрібні та середні торговці страждали від здирництва чиновників, злодіїв, недобросовісної конкуренції. Найгіршим було становище промислових робітників (пролетаріату), чисельність яких збільшувалася з господарським розвитком країни. Очевидно, що в умовах капіталістичної економіки робітникам, селянам, ремісникам, рядовим службовцям потрібні були організації й нові ефективні форми соціального захисту від експлуатації. У XIX ст. такими установами стали профспілки, громадські об'єднання з лобювання економічних інтересів та просвітництва трудящих і, звичайно, кооперативи. Виробничі кооперативи сприяли своїм членам у сфері трудових стосунків, кредитні – у галузі банківських позик, споживчі – при закупівлі й збуті продуктів та товарів. Слід зазначити, що будь-який кооператив існує за умови належного фінансування. У традиційному суспільстві в умовах натурального господарювання представники третього стану не могли нагромадити достатні кошти

для ведення бізнесу. Лише в ХІХ ст. з масовим утягненням у товарно-грошові відносини ремісники, селяни, робітники та службовці змогли нагромаджувати й укладати кошти у свої кооперативи як внески – паї. Із виникненням кредитно-банківської системи та зі зменшенням банківського кредиту, використовуючи власні й позичені кошти, кооперативи розширили обсяги діяльності та збільшили прибутки, завдяки чому стали успішно конкурувати з приватними підприємствами, акціонерними компаніями, завойовувати нові позиції на ринку праці, товарів і послуг. Отже, для зародження кооперативного руху необхідне проникнення капіталістичних відносин в економіку країни та формування ринкової системи з достатньо розвиненим товарним виробництвом й обміном, які слугують базою для фінансування та соціального розшарування населення. Цілком слушним є висновок, зроблений теоретиком кооперативного руху М. Хейсінім: «Головною причиною зародження кооперації є вплив капіталізму на народне господарство. Доки панує натуральне господарство, потреби в кооперації немає» [1054, с. 15].

Для Волині руйнація традиційного суспільства розпочалася ще у ХVІІІ ст. коли розширення фільваркового виробництва стало сприятливим фактором для впровадження капіталістичних відносин, але в ранньомодерну добу домінуючими вони так і не стали [807, с. 37; 1118, с. 375; 1138, с. 144]. Після трьох поділів Польщі Волинська губернія опинилась у складі Росії – сильної, централізованої, бюрократичній імперії з панівною ідеологією «не держава для людини, а людина для держави». Такий тип держав трактується як експлуаторська держава [1111, с. 216]. В них замість громадянського суспільства з верховенством законів, розвинутою представницькою владою та системою інститутів ринкового господарства, відбувалася консервація панщинно-фільваркової моделі економічних відносин, гальмувалося формування капіталістичних відносин, а відтак і передумов кооперування населення.

Остаточний перехід від феодальних до капіталістичних форм господарювання в українських землях відбувся в другій половині ХІХ ст. Нові явища господарського життя – початок промислового перевороту й зростання товарності сільського господарства – вступили в різку суперечність зі старим кріпосницьким ладом й

спонукали царський уряд до проведення в Російській імперії низки реформ, які ліквідували підвалини традиційного суспільства, віджилого економічного устрою. Відтак, досить чітко визначився основний, провідний напрям господарського розвитку регіону, який вів до зміцнення та перемоги капіталістичного способу виробництва й орієнтованої на ринок економіки.

Серед перетворень, які значною мірою вплинули на економічний, соціальний та політичний розвиток Російської імперії, ключовим стало скасування кріпосного права. 19 лютого 1861 р. імператор Олександр II підписав Маніфест про звільнення селян із кріпосної залежності. У ньому, а також у «Загальному положенні про селян, що вийшли з кріпосної залежності» та трьох «Місцевих положеннях про земельний устрій поміщицьких селян» регулювалися безпосередні стосунки між землевласниками й селянами, зумовлювалось обов'язкове наділення селян як садибою, так і польовою землею [462, с. 147–149, 164–167]. Для Правобережної України зберігався наділ у межах 4,5–9,5 і більше десятин, одержаний селянами ще під час інвентарної реформи 1847–1848 рр. [1074, с. 198–214]. Оскільки українські селяни не підтримали польського повстання 1863 р., то Олександр II полегшив умови розкріпачення – їхні наділи збільшені в Київській губернії на 28,9 %, Подільській – на 26,4 %, Волинській – на 21,2 % [896, с. 271]. Правобережна Україна стала єдиним регіоном серед українських земель, де внаслідок реформи 1861 р. площа селянського землеволодіння зросла.

Опубліковані в 1863 р. «Правила про припинення обов'язкових відносин селян та їх поміщиків у дев'яти західних губерніях» проголошували припинення тимчасово зобов'язаного стану селян й оголошували обов'язковий викуп селянами своїх наділів, який мав завершитися до 1 вересня 1912 р. Селян, які відробляли викуп, перевели на оброк, а його розмір зменшили на 20 % [267, с. 25; 273, с. 870–871, 196–198]. 8 жовтня 1863 р. затверджено «Правила про порядок переведення по маєтках Київської, Подільської і Волинської губерній уставних грамот у викупні акти». Згідно з ними переведення уставних грамот у викупні акти повинно було здійснюватися мировими посередниками за допомогою повітових мирових з'їздів [267, с. 302–303; 854, с. 318].

Досить важливими факторами, які впливали на зміну характеру старих виробничих відносин та об'єктивно сприяли поширенню нових ринкових товарно-грошових відносин у сільському господарстві, були підрив і ліквідація монопольного права дворян на землю. Змінився характер землеволодіння, яке з перетворенням землі на товар швидко втрачало становий характер та переходило від дворянства чи держави у власність купців, селян, міщан й інших фізичних і юридичних осіб. В умовах капіталістичного розвитку одні поміщицькі господарства перебудувалися на новий лад, інші занепали [895, с. 42]. Для поміщицьких господарств Правобережної України характерне створення при маєтках власних цукрових і винокурних заводів, на яких виробництво сільськогосподарської продукції поєднувалося з її промисловою переробкою. Крім того, на Правобережжі наявна велика кількість латифундій: середній їх розмір на Волині складав 790,1 дес., у Київській губернії – 538,6 дес., Поділлі – 505,8 дес. На Лівобережжі середній розмір землеволодіння в поміщиків був значно меншим: у Чернігівській губернії він становив 101,4 дес., Полтавській – 111,4 дес., Харківській – 367,1 дес. [922, с. 15, 17]. Тому дворянське землеволодіння правобережних губерній було більш стійким, порівняно з іншими районами України. Так, у 1877–1905 рр. поміщицькі землі Волинської губернії скоротилися лише на 15,6 %, Київської – на 16,7 %, Подільської – 16,4 %. На 1905 р. питома вага дворянського землеволодіння складала на Правобережжі 34,8 %, а по Україні – у середньому 24,5 % [867, с. 187; 1142, с. 46].

Утім, після реформи земля дворян поступово переходила до рук селян. На Правобережжі в 1877–1905 рр. селяни купили 773 тис. дес. [834, с. 49]. На Волині селянське землеволодіння зросло на 15 % і становило 39,8 % усіх земель, у Київській губернії – 45,6 %, Подільській – 48 %, а в цілому по Правобережжю – 43,9 % [1017, с. 39]. Розміри наділу на двір по губерніях (1905 р.) були неоднаковими: у Київській губернії – у середньому 5,8 дес., Подільській – 3,8 дес. (найменше по Україні), Волинській – 7,9 дес. [875, с. 34]. Поступовий перехід дворянської землі в руки заможних селян сприяв формуванню прошарку дрібного землевласника, який у 1905 р. склав 27 % селян України. Серед губерній Правобережної України у Волинській було найбільше селян (22,2 %), які мали понад 10 дес. на двір (у

Подільській – 1,6 %, Київській – 9,1 %). Крім заможних верств забезпеченість землею була такою: до 5 дес. на Волині – 27,2 % селян, на Поділлі – 78,6 %, Київщині – 55,5 %; від 5 до 10 дес. – відповідно, 50,6 %; 19, 8%; 35,4 %. Водночас у великому землеволодінні України (понад 100 дес.) питома вага селянського землеволодіння складала на Правобережжі – 2,4 %, Лівобережжі – 9,7 %, Степу – 22,6 % [1017, с. 57].

Характерною рисою волинського селянського землеволодіння була майже повна відсутність общини та перевага подвірно-спадкової форми. Якщо в Україні у 1905 р. подвірно-спадкове селянське землеволодіння становило 11 з 20,1 млн дес. (близько 50 %), то на Волині було 98,2 % подвірних селянських господарств і лише 1,8 % – общинних [1077, с. 6]. Подвірна форма землеволодіння полегшувала селянам процес закріплення землі в особисту власність, привчала бути власником свого наділу, швидше долучала до ринкових відносин. Наведені вище дані дають підставу стверджувати про досить високий рівень забезпечення волинських селян землею після реформи 1861 р. Селянські господарства почали виробляти продукцію на ринок. З отриманих за свій товар грошей селяни сплачували податки й збори, купували предмети повсякденного вжитку. Малоземельні селяни задовольняли переважно потреби сім'ї, а товарним господарюванням займалися заможні селяни, які мали в обробітку значні площі орної землі, застосовували техніку та добрива. Значного поширення набула оренда надільних і поміщицьких земель, що давало змогу селянам зосереджувати значні земельні площі. Унаслідок розвитку капіталізму в сільському господарстві та появи значної кількості заможних селян селянська община поступово розкладалася зсередини. Різниця в розмірах земельних наділів і продуктивності праці сприяли швидкій диференціації села. Крім того, юридичне звільнення селянства й посилені індустріалізація країни призвели до масового відтоку робочої сили з поміщицьких маєтків до зростаючої промисловості та капіталістичних поміщицьких господарств. Лише з Волинської губернії на промисловий ринок праці направлено понад 100 тисяч осіб [906, с. 277].

Після реформи 1861 р. у сільському господарстві Волинської губернії розпочався інтенсивний процес розвитку капіталістичних відносин.

Сільськогосподарське виробництво все більше набувало торговельного характеру з розширеною спеціалізацією. Волинська губернія входила до семи основних цукробурякових районів України, в яких загальна площа посівів цукрових буряків у 1860–1890-х рр. збільшилася з 75 тис. до 350 тис. десятин [1070, с. 76]. Водночас на Волині поширювалося хмелярство. У 1895 р. врожай хмелю сягнув майже 125 тис. пудів. Волинський хміль використовували на пивоварних заводах України, а також вивозили на світовий ринок, приносячи значні прибутки виробникам і державі [54, арк. 15; 518, с. 242]. У 1910 р. у Волинській губернії нараховувалося близько 2,5 тис. дес. хмелярських плантацій (найбільше в Дубнівському повіті) із продуктивністю 100–150 тис. пудів хмелю на рік [201, арк. 33–35]. Важливим напрямом розвитку сільського господарства Волинської губернії було бджільництво. Тут нараховувалося понад 30 тис. пасічних господарств, близько 400 тис. вуликів, щорічно добувалося меду й воску на суму більше 1,5 млн руб. [355, с. 21, 23]. Окрім названих галузей сільського господарства, у пореформений період швидко розвивалися товарне городництво, садівництво й тваринництво. У господарствах Волинської губернії використовували новітню сільгосптехніку: сіялки, жатки, коренерізки, кінні граблі, катки, віялки, сіноворушилки, кінні та парові молотарки [30, арк. 22 зв.]. На поміщицьке господарство припадало півтори одиниці землеробської техніки, а одна сільськогосподарська машина – на 700 десятин землі [1072, с. 169].

У Волинській губернії за сорок пореформених років урожайність сільськогосподарських культур на селянських нивах зросла на 55 % [781, с. 105–106] й сягнула 55 пудів із десятини [416, с. 24]. Окрім того, у другій половині XIX ст. намітилися позитивні зрушення в структурі посівних площ за рахунок конюшини, люцерни, хмелю, тютюну, коренеплодів, бобових й інших культур, які на початку XX ст. становили в Подільській губернії 175 602 десятин, або 9,6 % усіх оброблюваних земель, у Волинській – 217 416 (12,16 %), у Київській – 153 181 (8,7 %) [430, с. 209, 232, 251, 291, 293, 310, 312, 327, 329, 354, 356, 374, 389]. Розширення посівів коренеплодів та інших просапних культур стимулювалося винокурінням. У 1897 р. на одну душу сільського населення вирощено на надільних

та орендованих землях у Волинській губернії 19 пудів хліба й картоплі [923, с. 244]. Стан забезпеченості селян продовольчими ресурсами в 1890-х роках найкращим був у Таврійській і Волинській губерніях. Тут категорії селянських господарств, які виготовляли сільськогосподарської продукції більш ніж потрібно для задоволення власних потреб і швидко проходили становлення як повноцінні товаровиробники, становили 78–88 % від загальної кількості [929, с. 25, 93]. Можна з упевненістю говорити про зростання продуктивності селянських господарств упродовж другої половини XIX.

Отже, у пореформений період у сільському господарстві Волинського краю відбулися суттєві зміни. Його основою розвитку стала система найманої праці, яка через звільнення великої кількості робочих рук зумовила дію об'єктивних законів ринкового виробництва – отримання додаткової вартості й накопичення капіталу. У свою чергу, аграрна реформа стала важливим фактором у створенні соціально-економічних передумов для організації перших кооперативних об'єднань. Поступово зароджувалися суспільні чинники утворення перших кооперативів – поява юридично забезпеченого гурту суб'єктів підприємницької діяльності, а також вільнонайманої робочої сили для обслуговування майбутніх підприємств і кооперативів. Власниками землі стали не лише поміщики, а й селяни та представники інших соціальних верств. Зростання сільськогосподарського виробництва, зі свого боку, позитивно вплинуло на обсяги товарообігу й торгівлі, заклало основу для створення відповідних спеціалізованих сільськогосподарських та інших видів кооперативних організацій.

У кінці 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. політика «контрреформ» Олександра III та її продовження до 1905 р. Миколою II, спрямовані на зміцнення позицій самодержавства й дворянства, суттєво стримали капіталізацію сільського господарства [489, с. 476]. Серед низки державних нормативних документів, особливе місце посіли два: нове Положення про земство 1890 р., яке позбавило селян права обирати гласних, та закон 1893 р., за яким заборонявся вихід селянина з общини. У 1890–1900 рр. ці закони стали основним гальмом формування земельної власності в селян. На початок XX ст. у сільському господарстві Російської імперії

накопичилися значні проблеми. У країні не вистачало кваліфікованих освічених сільськогосподарських кадрів. В українських губерніях не було жодного вищого навчального закладу землеробського спрямування. Сільськогосподарське виробництво відзначалося примітивністю знарядь праці та технології землеробства й спрямовувалося переважно на забезпечення власних потреб.

Незадовільний стан агротехнічних заходів і селекції рослин та тварин поглиблювався проблемою малоземелля, яке з часом набувало більших масштабів. Після реформи 1861 р. подвірна забезпеченість землею на Правобережжі скорочувалася внаслідок поділу селянських господарств. Із 1880-х до 1916 р., за даними Міністерства землеробства і державного майна та земської статистики, орні площі селянських господарств скоротились у середньому майже удвічі [420, с. 29; 421, с. 8; 429, с. 10–11]. На Волині, хоч розміри селянських наділів і були дещо більшими, однак становище землеробів погіршувалося черезсмужжям та тим, що ґрунти там були піщані й болотисті. Непридатні землі у Волинській губернії становили 10 % [829, с. 60–61]. Оскільки селянам не вистачало землі, а придбати її могли лише заможні, їм доводилося брати наділи в оренду. Поміщики здавали свої землі великими площами переважно євреям та дрібній шляхті. Коли селянин орендував в останніх землю, йому доводилося платити у 2–4 рази більше.

Невід'ємним складником господарського життя селянства були й економічні відносини, побудовані на основі натуральних платежів. Зокрема, у Волинській губернії землероби-орендарі віддавали власникам $\frac{2}{3}$, а іноді й $\frac{3}{4}$ вирощеної продукції [798, с. 517]. Низький рівень землезабезпечення, з одного боку, не давав можливості виробляти надлишки від споживання для продажу на ринку й отримувати грошові надходження, а з іншого – суворо ставив питання про необхідність знаходження фінансових ресурсів для його збільшення. Усі сфери економічного життя селянства характеризувалися пануванням натурально-господарських механізмів розв'язання матеріальних проблем. Хлібороби власноруч виготовляли більшість предметів повсякденного застосування, зокрема одяг, меблі, посуд тощо. Натуральне господарство – власне забезпечення себе саморобним облаштуванням складало один з основних принципів їхнього матеріального життя.

За таких умов об'єктивного ґрунту для широкого започаткування кооперативної роботи як форми організації товарно-ринкових відносин існувати не могло. Загалом на рубежі XIX–XX ст. накопичені проблеми селянського господарювання вимагали нової аграрної реформи. Вирішальними стали такі причини: а) наявність феодально-кріпосницьких пережитків на селі, зокрема общини, яка не давала можливості розгорнутись ініціативним, енергійним селянам, стримувала прогрес землеробства; б) розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві, необхідність переходу до нового типу селянського господарювання; в) погіршення становища селян, активізація їх боротьби за землю; г) необхідність піднесення промисловості за рахунок розвитку продуктивних сил сільського господарства.

Столипінська аграрна реформа 1906 р. прискорила розпад поміщицьких господарств та істотно стимулювала запровадження капіталістичних відносин на селі, а відтак – покращила умови розвитку кооперації на Волині. Уряд розраховував на заможних селян, які мали вийти з общини, зосередити у своїх руках більшість общинних, казенних і банківських земель, скуплених Селянським поземельним банком у поміщиків, та створити дрібну селянську власність [464, с. 546; 468, с. 40]. Водночас урядова програма передбачала підвищення рівня агрокультури землевпорядкованих господарств, а також переселення селян задля послаблення малоземелля в землеробських регіонах. Згідно з указом створено губернські й повітові землевпорядні комісії, які розподіляли три категорії земель: надільні землі, Селянського поземельного банку, казенні землі.

Землевпорядні роботи в губерніях Правобережної України відбувалися неоднозначно. Так, у справі про стан Волинської губернії за 1908 р. зазначалося, що в місцевостях, де розміри земельних наділів не перевищували 8 дес., селяни неохоче переходили на хутори чи відруби, вважаючи неможливим підвищення таким чином прибутковості своїх господарств [60, арк. 3]. Аграрні перетворення викликали незадоволення малоземельних селян, яким було складніше господарювати в нових умовах. Про це свідчить справа про самоправні дії жителів села Ледянки Ізяславського повіту Волинської губернії (1914); скарга мешканців села Боратин Луцького повіту Волинської губернії з приводу неправильної нарізки відрубів тощо.

Часто більшість сільської громади займала ворожу позицію стосовно виділенців. Проти заможних селян, які жили краще за своїх збіднілих сусідів, часто застосовували підпали [64, арк. 2; 73, арк. 1; 78, арк. 17; 79, арк. 1]. Попри ці та інші гальмівні явища, кількість землевпорядкованих господарств зростала.

Прискорився розпад поміщицьких господарств. Багато поміщиків повністю або частково продавали чи здавали в оренду свої землі. Їх скуповували переважно селяни, перетворюючись на сільську буржуазію. Покупцями й орендарями ставали також купці, священники, відставні офіцери та державні службовці [812, с. 62]. Якщо протягом 1906–1914 рр. по всій Російській імперії закріпили землю в особисту власність майже чверть усіх селянських господарств, то на Правобережній Україні цей процес охопив 48,6 % господарств з обшинним землеволодінням. Найбільш інтенсивне утворення хуторів та відрубів відбувалося саме на Волині: у 1911 р. тут нараховувалося 1139 хутірських господарств; на 1 січня 1912 р. найбільша кількість одноосібних господарів (13 709) була в Житомирському повіті [74, арк. 1; 75, арк. 24, 115]. За 1907–1914 рр. на Волині утворено 42 091 одноосібне господарство (за цими показниками Волинська губернія посіла 7-ме місце в імперії), на Поділлі – 11 597, Київській губернії – 36 192 [811, с. 42]. За роки реформи в особисту власність закріпили землю 70,6 % селянських господарств Київської, 95,7 % Волинської й 78,9 % Подільської губерній [847, с. 572; 978, с. 42]. У цілому ж по Україні найбільшу площа під хуторами та відрубамі створено в південних губерніях, які характеризувалися швидким розвитком капіталізму в сільському господарстві [875, с. 51; 1155, с. 11]. Значну роль у процесі хуторизації відіграв Селянський поземельний банк, який скуповував поміщицькі маєтки, розмежовував їх на хутірські та відрубні ділянки й продавав селянам. Найвищими пересічними цінами на землю були в 1905 р. на Поділлі – 219 крб за десятину, найменшими – на Волині – 99 крб. [978, с. 16; 1011, с. 6, 54]. За допомогою банку на Правобережжі створено 24 % відрубно-хутірських ділянок [847, с. 586; 1142, с. 48].

Переселенський процес з України в цей період як складова частина аграрних заходів уряду мав свої особливості. На Правобережній Україні переселенська політика уряду призвела до таких наслідків: переселилися протягом 1908–1914 рр.

до Сибіру з Волині – 36 620 ос., із Київщини – 118 337 ос., із Поділля – 51 394 ос. Із Волині виїхали переважно малоземельні селяни, 72,4 % яких мали наділи до 3 дес. [1010, с. 153; 1178, с. 29].

Підсумовуючи вищесказане, потрібно виділити такі особливості реалізації аграрної реформи 1906 р. на Правобережній Україні: 1) більш прискорений вихід з общини пояснювався тут тим, що вона фактично перестала давно існувати в багатьох місцевостях і збереглася лише в окремих повітах цих губерній; 2) існування подвірного землеволодіння підготувало селян до закріплення землі в особисту власність, юридичного оформлення права домогосподарів; 3) переходу до відрубно-хутірської системи сприяла наявність значного відсотка заможних селян та середняків на Волині; переваги нової системи господарювання виявлялися поступово в підприємливих й енергійних селян; 4) діяльність Селянського поземельного банку в цьому регіоні була найбільш продуктивною, що засвідчують показники утворення хуторів і відрубів, які постали за його допомоги; 5) велика кількість переселенців в інші регіони імперії на початку ХХ ст. пояснювалась аграрним перенаселенням Правобережної України.

Загалом, аграрна реформа 1861 р. та столипінська 1906 р., незважаючи на всю обмеженість і недоліки їх проведення, остаточно звільнили селян від гніту кріпацтва, зробили їх власниками землі, розкували їхню індивідуальну й підприємницьку ініціативу та залучили до ринкових відносин. Реалії матеріального життя ставили перед селянством непрості завдання пристосування до умов ринкової економіки. Одним із засобів розв'язання цих проблем могли стати кооперативні форми захисту матеріальних інтересів. Сутність останніх полягала в самодіяльній організації селянством доставки собі необхідних промислових товарів і збуту продукції власного виробництва, чим була б послаблена роль послуг приватної торгівлі, а також у концентрації своїх грошових коштів для почергового надання самим собі позик, що зменшило б залежність від лихварів. Так створено умови для зародження кооперативного руху та в його складі – різних форм кооперації.

Реформи 1860–1980-х рр. в Російській імперії прискорили промисловий переворот, який на українських землях розпочався в 30–40-х і завершився в 70–80-

х рр. ХІХ ст. [839, с. 11, 19–22; 939, с. 6–7]. Його особливостями було те, що парова техніка почала застосовуватися, насамперед, у галузях харчової промисловості, таких як цукроварна й горілчана; промисловий переворот охопив, передусім, купецьку мануфактуру, а не поміщицьку; одночасно з великими фабриками, заводами, копальнями існували невеликі мануфактури та ремісничі майстерні. Промисловий переворот у провідних галузях української промисловості створив матеріально-технічні й соціальні передумови для подальшого розвитку народного господарства. У другій половині ХІХ ст. середньорічні темпи зростання промисловості України, як і всієї Російської імперії, досягли найвищого рівня. Зокрема, у 1870 р. на 801 фабриці й заводах Волинської губернії працювало 6049 робітників, а загальний виробіток продукції становив 3 746 280 руб. [28, арк. 47–48]. У 1881 р. продуктивність місцевих підприємств зростає до 10 668 025 руб, більше ніж утричі [32, арк. 19]. Ще через два роки, у 1883-му, 892 фабрики й заводи краю виготовили продукції вже на 13 284 610 руб, а кількість пролетарів збільшилася до 11 590 осіб [384, с. 279]. Значного розвитку набули традиційні для України галузі промисловості, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини (цукрова, спиртогорілчана, борошномельна, тютюнова, олійна тощо). Їхня продукція знаходила збут як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках [795, с. 41].

Основними центрами цукроваріння були Київська, Подільська, Волинська губернії, у яких в 1901–1917 рр. виробляли 78–85 % цукру всієї імперії [782, с. 250; 949, с. 77; 952, с. 223–224]. Зазначимо, що бурякоцукрове виробництво займало провідне місце в економіці Волині. Так, 12 заводів і фабрик названої галузі в 1883 р. виготовили цукру на 6683 тис. руб, що складало 52 % вартості продукції всієї фабрично-заводської індустрії Волинської губернії [384, с. 282]. Друге місце після цукрової промисловості посідала спиртогорілчана. Найбільше підприємств із виробництва алкогольних напоїв було в Полтавській і трьох губерніях Правобережжя. У 1864–1866 рр. тут функціонувало понад 640 винокурень, обсяг випуску продукції яких становив 12,6 млн руб. [841, с. 28]. У 1883 р. 105 гуралень Волинської губернії, на яких працювало 974 робітники, виготовили спирту на 3271 тис. руб. Разом із продукцією місцевих цукроварень це становило 75 % виробництва

губернії [384, с. 282, 285; 1116, с. 268]. У другій половині ХІХ ст. відбулося значне технічне переоснащення борошномельної промисловості. На Волині в 1875 р. з 2993 млинів 1910 були водяними, 1038 – вітряними, 16 – із кінним приводом і лише 29 – із паровими машинами [1164, с. 12]. До Першої світової війни борошномельна галузь Волинської губернії була найкраще розвинута на Правобережжі. У 1913 р. тут діяло 139 підприємств, на які припадало 43,4 % (22,5 млн руб.) загальної продукції підприємств краю [174, арк. 8; 502, с. 163].

Із розвитком ринкових відносин підприємства губернії почали виготовляти продукцію, яка відповідала економічній спеціалізації як самої Волині, так і всієї Правобережної України. У містечку Лабази підприємство, що належало французу Є. Клейду, освоїло випуск мідних апаратів Для потреб цукрових заводів [992, с. 168]. У селі Рокитне Овруцького повіту Волинської губернії Санкт-Петербурзький купець Ю. Розенберг збудував скляний завод, який забезпечував підприємства Віленської, Вітебської, Гродненської, Мінської, Смоленської, Подільської й Волинської губерній посудом для розливу продукції гуралень [167, арк. 32, 34; 853, с. 53]. Також значним попитом серед винокурів користувалася продукція Радомишльського, Баранівського, двох житомирських скляних заводів [171, арк. 35]. Розвиток гуральництва в Подільській, Київській і Волинській губерніях у поєднанні з великими запасами лісу та піску стали основою виникнення фарфоро-фаянсової промисловості Волинського краю. На початку ХХ ст. лише в Житомирському повіті діяло дев'ять таких заводів, загальне річне виробництво яких становило близько 1 млн руб. [200, арк. 18–19]. Усе більшого розвитку набувало целюлозно-паперове виробництво. Зокрема, у 1870-х рр. тут утворено підприємства в Рудні Почаївській, Коростишеві, Малині, Дитятках, Моквині, Чижівці, Сутисках. [1015, с. 50–51]. Переважно це був папір для пакування цукру [992, с. 168]. У другій половині ХІХ ст. у поліських районах Волинської губернії з болотної руди на деревному вугіллі виготовляли метал, однак з розвитком металургійних заводів Донбасу в 1900 р. останню домну колишнього Південно-Західного краю Російської імперії зупинено (на Денешівському заводі) [961, с. 70, 72].

Розвитку волинської промисловості перешкоджала відсутність мережі залізниць. Це призвело до певних диспропорцій в економічному розвитку її території. Населені пункти, розміщені поблизу залізниці, розвивалися швидше й за обсягами виробництва промислової продукції стали випереджати адміністративні центри краю. Особливо це помітно в південно-східній частині Волинської губернії. Так, наприклад, сума виробленої промислової продукції містечка Славута в 1879 р. становила 656 400 руб, що вдесятеро більше, ніж вартість виробленої продукції повітового центру м. Заславля [992, с. 167].

Слід зазначити, що саме Правобережна Україна, у тому числі й Волинь, у пореформений період раніше, ніж більшість регіонів імперії, стала на шлях капіталізму, що позначилося на всіх аспектах життя мешканців краю. Однак у кінці XIX ст. західний район у зв'язку з інтенсивним промисловим розвитком південно-східної України різко відстав і став одним із найслабших. Урядова політика царської Росії другої половини XIX – початку XX ст. спрямовувалася на стимулювання зростання важкої індустрії за рахунок інвестицій (митний протекціонізм, казенні замовлення, державні кредити та субсидії, низькі залізничні тарифи, експортні премії, підтримка організації з'їздів і монополій, акціонерних товариств тощо) та діяльність великих комерційних банків [894, с. 80–88]. Саме притік іноземних капіталів, а разом із ними новітньої техніки, передових технологій та кваліфікованих кадрів у промисловість і транспорт України у 80-х роках XIX ст. зумовили концентрацію виробництва й посилили процеси акціонування промислових підприємств. Особливістю розвитку промислового монополізму в українських землях стало поширення синдикатів – форм монополістичних об'єднань, у яких підприємства, які увійшли до них, утрачали комерційну збутову самостійність, проте зберігали виробничу і юридичну свободу дій. Тобто, у синдикатах розподіл замовлень та збут продукції здійснювався централізовано. На початку XX ст. в Україні засновано синдикати «Продамет», «Продвугілля», «Трубопродажа», «Гвоздь», «Продаруд», «Продвагон» [1078, с. 219]. У харчовій промисловості найбільшим був синдикат цукрозаводчиків, заснований у 1887 р., бюро якого розміщувалося в Києві. Найвпливовіша роль у ньому належала цукровим магнатам Бобринським,

Браницьким, Береденкам, Хряковим. Спочатку синдикат об'єднував 78 %, а в 1892–1893 рр. – 91 % цукрових заводів України [1141, с. 71]. У 1913 р. в галузі сільськогосподарського машинобудування й виробництва сільськогосподарських знарядь на Півдні України створено синдикат «Врожай» [1035, с. 74–77]. Напередодні Першої світової війни в Україні вже не було жодної важливої галузі промисловості, у якій тією чи іншою мірою виробництво не було б монополізовано. Усі монополістичні об'єднання, що діяли в Україні, мали загальноімперське значення. На Правобережжі та Лівобережжі підприємства цукрового, борошномельного, спиртогорілчаного виробництва стали галузями великої промисловості всеросійського значення. Високий рівень концентрації виробництва не суперечив існуванню великої кількості невеликих підприємств, які, застосовуючи рутинну техніку, виготовляли мізерні обсяги продукції.

Утвердження й розвиток капіталістичного способу виробництва та ринкових відносин мало досить значні позитивні наслідки для промисловості Волинського краю. Особливо швидкими темпами зростали обсяги виробництва промислових підприємств, пов'язаних із переробкою продукції сільського господарства. Провідне місце серед них займали цукрові заводи, друге місце в промисловості краю – за млинарством. Також розвинута мережа винокурних заводів, шкіряної, фарфоро-фаянсової промисловості та підприємств із переробки деревини. Усе більше заводів і фабрик запроваджували машинне устаткування. Зросла кількість підприємств і кількість працівників на них. Загалом, у 1913 р. у Волинській губернії нараховувалося 550 промислових підприємств, однак вони переважно мали кустарний характер виробництва [1136, с. 164]. Промисловий розвиток на Волині сприяв розгортанню ринкових відносин та створенню відповідної соціальної бази для поширення кооперативних форм господарювання.

Здійснення ліберальних реформ та завершення промислового перевороту в другій половині XIX ст. суттєво вплинули на соціальну структуру населення. Поступово утворилися два нових суспільних прошарки – буржуазія (підприємці) і пролетаріат. Процес формування національної буржуазії відрізнявся від західноєвропейського. У Російській імперії ця верства формувалася за сприяння й

під контролем самодержавства, а відтак більше залежала від політики уряду а не ринкових коливань. Підприємницький прошарок на Волині формувався з українського, російського та польського дворянства, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купців, міщан, чумаків, скупників, лихварів, які в дореформену добу накопичили капітали; кустарів і заможних селян, які пристосувалися до нових економічних умов та орієнтували своє виробництво на ринок і використовували найману працю. Зазначимо, що в кінці XIX ст. в середовищі буржуазії український етнос був представлений дрібними підприємцями.

Ринок вільнонайманої робочої сили формувався за рахунок кількох джерел, насамперед селянства. Недостатнє забезпечення селянських господарств землею, відсутність робочої худоби та інвентарю, великі податки змушували селян іти на заробітки до міст, переважно південних губерній, де був високий попит на робочу силу. Промислове робітництво формувалося також внаслідок соціального розшарування в кустарній промисловості, де дрібні ремісники все більше розорювалися й поступово перетворювалися на найманих робітників. Однак, за темпами зростання лав робітників Правобережна Україна перебувала на останньому місці (робітництво становило близько п'ятої частини самостійного населення) [800, с. 68]. На Волині у 1913 р. кількість робітників на промислових підприємствах становила 7,8 % усіх робітників України [1123, с. 55–56].

Чисельність і питома вага міського населення Волинської губернії в другій половині XIX ст. зросла із 6,9 % до 8,9 %. Це пов'язано з прискореним припливом у міста значних прошарків селянства. Активні міграційні потоки із сільської місцевості зумовили те, що наприкінці XIX ст. селяни стали в містах другою після міщан становою групою. Окрім того, структуру міського населення Волині почали, певною мірою, визначати два прошарки – підприємці й вільнонаймані робітники. 2,8 % самодіяльного населення міст Волині мали стосунок до державної служби. При цьому простежувалася тенденція зростання бюрократичного апарату, збільшення кількості чиновників [1166, с. 66–67].

Українське населення досить слабо реагувало на прискорення процесів індустріалізації та урбанізації. Це зумовлювалося, зокрема, русифікаторською політикою царського уряду, процесом витіснення польського дворянства російським, активністю російського купецтва, яке просувалося в регіон завдяки державній підтримці. За росіянами також зберігався пріоритет і в обійманні урядових та громадських посад. Усе це стримувало інтегрованість українців Волині в міське економічне життя й обумовлювало зростання російськомовного компонента волинських міст за рахунок асиміляції насамперед українців, а також євреїв, поляків. Отже, слабе представництво українців у містах стримувало процеси національного кооперування. У цьому зв'язку Волинь можна віднести до «маргінальних» земель, де національний рух у дореволюційну добу був менше виражений, ніж в інших регіонах України. Багатонаціональний склад населення міст, їх характер центрів чужої адміністративної влади серйозно перешкоджали налагодженню порозуміння із селом, що оберігало національні духовні, моральні цінності. Надто повільне культурне зближення міст і сіл спричиняло економічну відсталість останніх. У селах зберігалося напівнатуральне господарство, попит на міську промислову продукцію залишався обмеженим, а за містами на тривалий період закріпилася роль більше адміністративних, ніж господарських осередків. Міське населення займалося переважно ремеслами та торгівлею й самотужки задовольняло майже всі свої споживчі потреби.

Незважаючи на це, у містах та містечках Волині існували певні умови для зародження кооперативного руху. Лихварство й шахрайство приватних кредиторів і торговців об'єктивно сприяло започаткуванню кредитно-кооперативної роботи. У містах і містечках Правобережної України галузі торгівлі та кредитування здебільшого перебували під впливом євреїв. На початку ХХ ст. в українських губерніях зосередилося близько 30 % світового єврейства [1033, с. 81]. Євреям заборонялося поселятися в сільській місцевості, тому вони зосереджувалися в містах і містечках, а економічний потенціал спрямували на заняття лихварством та торгівлею. У своїй діяльності євреї часто застосовували здирницькі й відверто шахрайські методи збагачення, чим викликали до себе негативне ставлення

місцевого населення. Так, наприклад, А. Хайт із містечка Славути Волинської губернії мав звичку не повертати своїм колишнім боржникам віддані ними під заставу речі [44, арк. 3–3 зв.].

Губернатор зазначав, що торгівля у Волинській губернії повністю перебувала в руках євреїв. Селяни страждали від їхніх зловживань не лише під час купівлі різноманітних товарів. Євреї контролювали постачання цукрових буряків на підприємства. Виступаючи посередниками в цьому процесі, вони закабали селян через видавання авансів. Оскільки землеробам потрібна була готівка, вони вимушено приставали на умови скупників [66, арк. 398–399 зв.]. Як і сільські мешканці, міські жителі також потерпали від спекуляції промисловими товарами та їх фальсифікації. Часто організація кооперативів прямо здійснювалася для того, щоб захиститися від зловживань євреїв. Зокрема, житомирські міщани взялися до кооперативної справи внаслідок «експлуатації населення з боку торговців» [31, арк. 1].

Очевидно, що в складі населення зростала частка незаможних прошарків, які об'єктивно потребували кооперативного самозахисту. Однак найбільш прийнятна для кооперативного руху в містах соціальна база (наймане робітництво) у перші пореформені десятиліття перебувала лише в стані формування. Незважаючи на спекулятивну діяльність приватнопідприємницьких структур, широкої соціальної бази в містах кооперативний рух у пореформені часи не мав. Та частина населення, яка насправді потребувала кооперативного захисту, була малочисельною й за соціальними характеристиками ще не готовою до відстоювання своїх інтересів веденням самодіяльної фінансово-господарської діяльності на кооперативних засадах. Загалом, соціально-економічні реалії 1860-х – початку 1890-х років містили в собі низку процесів, пов'язаних із розвитком товарно-ринкових відносин і зв'язків, де кооперація могла ефективно розв'язувати проблеми матеріального життя. Однак інтенсивність і, головне, специфіка охоплення ними народних мас була такою, що давала шанс лише для поодиноких спроб запровадження кооперативних форм економічної діяльності, а не для їх сталого поширення.

У другій половині XIX ст. українські території імперії Романових дедалі більше втягувались у сферу загальноросійських зовнішньоторговельних зв'язків і світовий ринок. У 1900–1913 рр. Наддніпрянська Україна в загальному експорті Російської імперії становила майже 26 %, а в імпорті – 11,5% [1137, с. 375]. Зростання товарності сільського господарства, наявність великої кількості зерна та підвищення попиту на нього з боку західноєвропейських держав зумовили інтенсифікацію експорту останнього. Так, із Подільської й Волинської губерній у 1862–1864 рр. через Волочиську, Гусятинську, Дружкопільську, Ісаківецьку та Радзівилівську митниці в середньому щорічно вивозили по 333 тис. пудів зерна, а в наступні три роки – по 1,5 млн пудів [840, с. 143].

Важливе місце у вивозі за кордон продовжували посідати й продукти тваринницької галузі й птахівництва. Найкраще торгівлю продукцією птахівництва організовано на Волині: за рахунок близькості до Варшави, Лодзя та прусського кордону. Особливо жваво вона проходила в Луцькому, Житомирському й Рівненському повітах [181, арк. 6 зв.]. У 1901–1910 рр. експорт домашньої птиці з країни зріс на 70 %, а для перевезення курячих яєць лише залізницями було потрібно близько 25 тис. вагонів щорічно [417, с. 101; 549, с. 172–173]. На початку XX ст. посилювався вивіз промислових товарів і сировини, зокрема цукру, спирту, марганцевої та залізної руди, гасу, вугілля, рейок, лісоматеріалів, однак загальний вивіз продукції промисловості залишався незначним, порівняно із сільськогосподарським експортом, що становив понад 80 %. Асортимент привізних товарів залишався практично незмінним із кінця XIX ст. Перші місця посідали метали та вироби з них, текстиль, готовий одяг і галантерея. Під час передвоєнного економічного піднесення з Наддніпрянської України направлялося більше товарів (у вартісному вираженні) на всеросійський ринок, ніж на зовнішній.

Окрім зовнішньоекономічних зв'язків, реформи другої половини XIX ст. значно стимулювали інтенсивне розширення внутрішнього ринку. Одним із найважливіших засобів у посиленні міжрегіональних економічних зв'язків була внутрішня торгівля, яка в той час зазнала суттєвих перетворень. Її характеризували не лише зростаючі обсяги товарообороту, а й зміни в географічному розміщенні

торгових центрів. Основними формами організації внутрішньої торгівлі були ярмаркова, базарна та стаціонарна (постійна) торгівля. Частіше стали застосовувати оптову торгівлю за зразками та з аукціонів. У другій половині XIX ст. збільшилася кількість дрібних ярмарків, на які регулярно привозили товари з торгово-промислових центрів. Вони обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні населені пункти. Особливо значущими такі ярмарки були в сільській місцевості, де бракувало закладів стаціонарної торгівлі [834, с. 114]. У першому десятилітті XX ст. в Україні було 260 ярмарків, переважно місцевого значення, товарообіг яких становив 6–7 % внутрішнього товарообігу російської держави [902, с. 168]. За даними перевірок 1912–1913 рр., в Україні щорічно відбувалося понад 11 тис. ярмарків з обсягом продажу до 200 млн руб. [1129, с. 240] Причому їх мережа постійно розширювалася. Найбільше нових ярмарків відкрито в губерніях із невисоким рівнем економічного розвитку, зокрема у Волинській, Полтавській і Чернігівській.

Важливе значення у внутрішній торгівлі мали базари. Вони становили ту первинну ланку, через яку здійснювали зв'язок між містом і селом та обмінювали промислові й сільськогосподарські товари, слугували засобом утягування безпосередніх виробників у постійні ринкові зв'язки. На базарах реалізовували залишки продукції селянських господарств і вироби кустарів. У 1913 р. відбулося 110 тис. базарів у 1300 населених пунктах. Загальна ж сума товарообігу українських базарів перевищила 165 млн руб. [898, с. 117, 123].

Початок XX т. ознаменувався активним біржовим засновництвом в Україні. Тут із 1901 р. до 1914 р. виникло дев'ять нових бірж, із них одна в Рівному в 1910 р. [869, с. 87]. Спостерігалася й подальша спеціалізація в біржовій торгівлі. Посилення урбанізаційних процесів і швидкий розвиток промисловості сприяли посиленню торгівлі деревиною й будівельними матеріалами. У поліських районах Волинської, Київської та Чернігівської губерній створено спеціальні установи зі збуту лісоматеріалів як у суміжні губернії, так і в Бессарабію, Центральну й Південну частини Європейської Росії. Великим попитом користувався волинський

паркет, який доставляли в магазини та склади Петербурга, Москви й інших міст [900, с. 56].

У стаціонарній торгівлі, як і в інших сферах економіки, відбувалася концентрація капіталів. Це знайшло свій вияв у створенні багатопрофільних гастрономів й універмагів, а також у домінуванні на ринку окремих товарів великих торгових домів та акціонерних компаній. Мережа її неухильно збільшувалася. Характерною ознакою розвитку постійної торгівлі в Україні у першому десятилітті ХХ ст. було посилення ролі монополістичних капіталів. Функціонування останніх виявлялося насамперед у двох напрямках: намаганні продавати свою продукцію через стаціонарні торговельні заклади й у створенні різноманітних компаній та об'єднань для виконання безпосередньої торговельної діяльності. У зв'язку з цим значно зросла кількість агентурно-комісіонерських контор, головні завдання яких полягали в рекламі й збуті продукції синдикатів у віддалених районах. Вони відкривалися переважно в тих регіонах, на які поширювалася сфера впливу того чи іншого монополістичного об'єднання.

Важливе місце в стаціонарній торгівлі посіли також торговельні доми, яких на 1914 р. функціонувало понад 1,5 тис., що становило 24,7 % торговельних домів усієї імперії [898, с. 60]. Більшість їх розміщувалася в повітових містах, робітничих селищах і великих населених пунктах повітового підпорядкування. Новою формою організації постійної торгівлі стали виставки: промислові, сільськогосподарські та змішаного типу. Вони слугували зручним місцем для укладання великих оптових угод на збут різноманітних товарів, зокрема сільськогосподарських машин і знарядь праці, покращених порід худоби, птиці тощо. При цьому актуальною залишилася й складська торгівля, через яку реалізовували продукцію за зразками, запропоновану комівоаяжерами та іншими представниками російських і зарубіжних фірм.

Розвиток зовнішнього та внутрішнього ринку товарообміну, конкуренція з приватними торговельними структурами спонукали до створення кооперативних торговельних організацій. У передвоєнний період у внутрішню торгівлю активно включилися сільськогосподарські кооперативи та земства. Основні їхні функції полягали у створенні сприятливих умов для збуту продукції селянських господарств

і придбанні необхідних знарядь праці. Вони відкривали свої склади в губернських і повітових містах, волосних центрах і великих селах. Причому ціни на продукцію були на 3–4 % нижчі, ніж в інших торговельних закладах. Це, зі свого боку, сприяло підвищенню купівельної спроможності сільгоспвиробників та збільшенню механізації їхніх господарств.

Упродовж пореформеної доби поступово відбувалося знайомство хліборобської маси з промисловими товарами масового вжитку: фабричним одягом, предметами домашнього облаштування та сільськогосподарським реманентом заводського виробництва. Із початку ХХ ст. селянство остаточно відмовляється від виготовлення необхідних предметів споживання власними силами до купівлі фабрично-заводської продукції за гроші. Хоч у цілому селянське господарювання не пододало натуральний характер і виробництво на ринок продовжувало бути наслідком фіскальної політики держави, зазнала змін структура входження в нього. Селянська маса не лише повністю перейшла на купований одяг та інші речі масового вжитку, а й активно розпочала освоювати харчові товари. Крім того, проявилася тенденція до придбання товарної продукції машинобудівної промисловості. Масове споживання промислових товарів та, почасти, продуктивних – незаперечна новація в житті народного загалу. Можна з упевненістю стверджувати, що селянські маси в пореформений період стали платоспроможними й виконували роль платників податків та споживачів покупної продукції й послуг.

При цьому слід зазначити, що товарне постачання сільської місцевості з боку торговельно-посередницьких структур носило спекулятивний характер. Останній, очевидно, сформувався й набув сталої традиції ще задовго до реформи 1861 р. У Волинській губернії за матеріалами «Комісії з дослідження становища сільського господарства та сільськогосподарської продуктивності Росії» приватні торговці, «маючи на всьому якнайбільші відсотки, ... не випускають можливості обдурити, обміряти, обрахувати...» [380, с. 1]. Зловживання сільських крамарів часто викликало обурення населення й звернення до властей із вимогами їх покарати. Подібні події розгорталися й у селі Волкове Дубнівського повіту Волинської губернії в 1891 р. [80, арк. 1, 2–2 зв.] Крім завищення вартості товарів, приватні

торгівці вдавалися також і до фальсифікації продукції. У 1914 р. в містах Волинської губернії набула поширення торгівля підробним медом [572, с. 73]. Отже, селянство було не просто задіяне в процесі купівлі-продажу товарної маси, а й забезпечувало його протікання в умовах спекулятивних цін, фінансового шахрайства, обманного вилучення грошових ресурсів із населення. Така ситуація відкривала непогану перспективу для кооперативної торгівлі, свідчила про початок формування належних умов для її існування та широкого започаткування споживчо-кооперативної роботи.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. зовнішня торгівля українських земель характеризується експортом продуктів сільського господарства, сировини й напівфабрикатів та імпортом готових виробів. Це, з одного боку, не сприяло створенню цілісного господарського комплексу, з іншого – Наддніпрянська Україна в означений період стала одним із найбільш економічно розвинутих регіонів царської Росії й активним учасником світового продовольчого ринку. У внутрішній торгівлі українських губерній, у тому числі й Волинської, успішно розвивалися всі форми товарообміну: ярмаркова, базарна та стаціонарна. Виконуючи свою функцію обігу товарів зі сфери виробництва у сферу споживання, внутрішня торгівля не лише віддзеркалювала рівень розвитку ринкових відносин, а й, зі свого боку, стимулювала їхній подальший поступ й створювала потрібну економічну базу для становлення кооперативних товариств.

Із розвитком товарно-грошових відносин нагальною ставала проблема кредитування. Реформи другої половини XIX ст. викликали різке зростання фінансових видатків, насамперед хліборобської маси. На зміну натуральним повинностям стосовно поміщиків прийшли грошові зобов'язання перед державою: викупні платежі за землю, земський збір, подушні податі та ін. Гроші селянам необхідні були й для того, щоб придбати чи орендувати землю, купити худобу й сільськогосподарську техніку, удосконалити методи господарювання. Ремісники та кустарі потребували коштів для налагодження виробництва. Поміщики теж вважали кредит необхідним і для себе, і для селянства. З одного боку, витративши викупні платежі, вони самі потребували грошей, з іншого – коли великі землевласники

здавали землю в оренду селянам, то були зацікавлені в тому, щоб ті могли за неї заплатити.

Формування банківської системи імперії в другій половині XIX ст. відбувалося на основі чіткої законодавчої регламентації функціонування різних кредитних установ. Реформою 1860–1862 рр. ліквідовано старі казенні банки й створено головну кредитно-фінансову установу країни – Державний банк, який мав поживити торговий обіг і спростити кредитну систему. У 1861 р. набрав чинності статут ощадних кас, наступного року ухвалено нове положення про міські громадські банки. 1863 р. затверджені типові статuti акціонерного банку та земельної кредитної установи на принципах взаємності. У 1866 р. уряд санкціонував утворення позиково-ощадних товариств і товариств поземельного кредиту, а в 1871–1872 рр. прийнято закони щодо організації банків земствами та приватними особами. У 1883 р. уряд розробив статут і положення селянських поземельних банків, а в 1885 р. – статут державних земельних банків і новий статут позиково-ощадних кас (із того часу – державних ощадних кас). Спеціального законодавчого унормування не зазнало лише функціонування банкірських домів та контор, які вважалися не кредитними, а торговими установами.

Київський акціонерний земельний банк почав функціонувати 14 жовтня 1872 р. Територіально він охоплював чотири губернії: Київську, Чернігівську, Подільську й Волинську. Банк мав право видавати як довгострокові (до 66 років 2 місяців – під заставу землі та до 38 років 4 місяців – під заставу міської нерухомості), так і короткострокові позики. Для цього відкрито сім агентств [474, с. 34]. До установ довгострокового кредиту належали також два державні іпотечні банки – Селянський поземельний і Дворянський земельний. Селянський поземельний банк засновано 10 квітня 1883 р. для «влаштування доступного селянам кредиту для купівлі землі». Того ж року відкрито 11 його перших відділень, зокрема й у семи українських губерніях. Клієнтами банку визнавалися сільські товариства, товариства, що склалися з трьох господарів, окремі селяни. Позики надавали спершу на 24,5 або 34,5 року під 8,5 % і 7,5 % річних, відповідно. Згодом

максимальний термін позики збільшено до 55,5 року. Розмір кредиту не повинен перевищувати 75 % від вартості землі [491, с. 58].

Проте через купівельну неспроможність більшість хліборобів не могли скористатися послугами Селянського поземельного банку. Багатьом бажаючим банк відмовляв через недоїмки. Ті, хто брав кошти в кредит, зазвичай, об'єднувалися в товариства на основі кругової поруки по 10 і більше господарів [829, с. 64–65]. Великі господарства могли скористатися кредитом за 5–6 % у комерційних банках. Дрібні ж господарства з малим обігом не могли отримати позику на велику суму. Малих кредитів їм також не надавали, оскільки банку не вигідно було відправляти свого агента за кілька десятків верст, щоб визначити кредитоспроможність дрібного господаря для позики у 20–25 руб. [1061, с. 5]. Та й про яку кредитоспроможність могло йтися, якщо позика спрямовувалася на споживчі потреби або для сплати податків.

Загалом, у 1896 р. банківська мережа в українських губерніях була представлена трьома конторами та 15 відділеннями Державного банку, сімома відділеннями Селянського поземельного банку, п'ятьма відділеннями Дворянського земельного банку й місцевими банками – шістьма комерційними, чотирма земельними та 38 міськими громадськими [1020, с. 446, 448]. Водночас на Правобережжі й Півдні України значну роль у кредитуванні дрібного та середнього (а почасти й великого) підприємництва відігравали приватні торгово-кредитні установи – банкірські дома та контори [786, с. 237].

У другій половині XIX ст. значного поширення набули установи дрібного (короткострокового) кредиту – товариства взаємного кредиту (приватні, земські, станові, міські), позиково-ощадні каси, позиково-ощадні й кредитні товариства. Товариства взаємного кредиту функціонували в містах, містечках і великих селах. Найбільша кількість їх нараховувалася в Подільській, Київській, Волинській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях. Вони акумулювали кошти переважно середнього й дрібного підприємництва. Державні позиково-ощадні (згодом – ощадні) каси почали відкриватися при відділеннях Державного банку з

1864 р. Відповідно до закону 1889 р., банк мав право створювати каси при поштово-телеграфних конторах [1020, с. 448].

Однак найбільшого поширення в пореформений період короткостроковий кредит набув на селі. Основними формами його організації були волосні допоміжні позиково-ощадні каси, мирські капітали, позиково-ощадні та кредитні товариства. Допоміжні каси створено ще в 1840 р. при волосних правліннях і призначалися для надання грошових позик державним селянам на розвиток їхнього господарства. Після 1866 р. волосні каси перейшли у відання селянських присутствій. У 1858 р. в українських губерніях нараховувалася 371 допоміжна каса [882, с. 54–55]. Крім допоміжних кас, дрібні позики колишнім державним селянам видавали так звані мирські добровільні капітали або каси, які створювалися сільськими громадами. Мирські капітали склалися з половини доходів із мирських оброчних статей, штрафів, доходів від найму громадських угідь тощо. У другій половині XIX ст. основним їх призначенням стало кредитування сільського населення. На 1 січня 1904 р. найбільше таких установ було в Подільській (214), Волинській (181) і Херсонській (83) губерніях [882, с. 60]. Відомий російський дослідник А. Корелін назвав ці організації наближеними до кооперативів за способом формування капіталу та принципом самоуправління [892, с. 57]. Проте вони не розв'язали проблеми, оскільки насаджувалися згори, а не ініціювалися самим населенням та мали становий характер. На думку губернаторів правобережних губерній, такі установи «не мали майбутнього», оскільки селяни, «запозичивши гроші, не турбувалися про сплату ні відсотків, ні капіталу» [829, с. 65]. Волосним касам, сільським банкам і позичковим мирським капіталам селяни вважали нормальним не віддавати позичені кошти [344, с. 186–191].

Іншим джерелом фінансових надходжень селянства виступали сезонні заробітки по найму, реміснича діяльність, надання транспортних, будівельних та інших послуг, а також узяття грошей у борг безвідсоткову позику в родичів, сусідів, друзів. Проте найлегше було дістати гроші в місцевих лихварів, якими виступали заможні селяни, поміщики й сільські торговці. Так, у Волинській губернії в пореформену епоху кредит для селян під заставу врожаю, землі та рухомого і

нерухомого майна коштував від 60 % до 240 % річних [77, арк. 6–6 зв.]. Потрібно зазначити, що лихварський кредит існував не лише, завдяки високим відсотковим ставкам, а й відвертому шахрайству. Прикладом фінансиста-шахрая, котрий паразитував на селянах, може слугувати житель міста Заславля Волинської губернії І. Барабан. Різноманітними маніпуляціями з борговими документами він умів доводити кредитні ставки аж до 780 %. Наприклад, позичивши селянину Шевчуку 100 руб, Барабан оформив їх у фінансовому зобов'язанні позичальника як 240 руб. [37, арк. 3 зв.–4]. Інший лихвар із Волині – А. Локші, – одержавши від селянина з Радомишльського повіту Василя Дмитренка 107 руб, які були надані останньому в кредит у 1885 р., векселя йому не повернув. Згодом, у 1888 р. Локші представив документи про боргові зобов'язання селянина Дмитренка в суд і таким чином стягнув із нього суму колишньої заборгованості повторно [69, арк. 6].

Існуючі на селі в перші пореформені десятиліття фінансово-кредитні відносини часто мали натуральні форми. Позики приватних кредиторів утягували селянство у сферу товарно-ринкових відносин, але матеріальних ресурсів йому не давали, навпаки – лише сприяли зростанню обсягів грошових видатків землеробів, зумовлюючи процес розорення їхніх господарств. При цьому знову найбільше страждали бідняки, оскільки дрібний кредит передбачав величезні відсотки. Отже з'явилося підґрунтя для створення кредитних кооперативів, які могли стати для бідних верств населення найкращою альтернативою до наявних кредитних установ. Після реформи 1861 р. у Російській імперії були створені перші позиково-ощадні товариства на засадах кооперації. Їхні статuti ґрунтувалися на принципах установ дрібного кредиту, розроблених Ф. Шульце [1161, с. 172]. Однак утворення товариств на таких засадах не було ефективним. Більшість із них закрито після нетривалого функціонування. Позитивні зрушення намітилися лише в середині 1890-х р. після прийняття Положення про установи дрібного кредиту, у якому основною їх формою поряд із позиково-ощадними товариствами визнавалися кредитні товариства райффайзенівського типу. Від шульце-делічевських вони відрізнялися відсутністю пайового капіталу й наданням позик на тривалі терміни. Крім того, вводився жорсткий контроль за кооперативними установами [1161, с. 175]. Із того моменту

створення відповідних товариств суттєво активізувалося. Так, із 1 січня 1897 р. до 1 січня 1902 р. кількість позиково-ощадних товариств по дев'яти українських губерніях зростає з 110 до 127 [882, с. 49].

Отже, у другій половині XIX ст. в Україні створено капіталістичну кредитно-банківську систему, яка складалася як із державних, так і приватних установ. Вона мала досить розгалужену мережу й певною мірою задовольняла потреби населення в кредиті та загалом сприяла подальшому розвитку сільського господарства, торгівлі й промисловості [1118, с. 648]. Однак існували проблеми забезпечення грошовими засобами бідніших верств населення, а відтак створювались умови для започаткування кооперативних форм кредитування.

На межі XIX–XX ст. значно вищими стали, ніж у 60–80 рр., потреби широких суспільних верств у грошових ресурсах. Це пов'язано, крім витрат на промислові товари, із загостренням проблем малоземелля та аграрного перенаселення, що зумовлювало необхідність коштів на придбання чи оренду землі, реманенту, робочої худоби тощо, а також постійно прогресуючою тенденцією до підвищення цін фактично на весь асортимент товарної маси. Зростання фінансових потреб селянської верстви, зі свого боку, викликало піднесення попиту на кредитні послуги, якнайширше втягування хліборобів-гречкосіїв у сферу позичкових угод і лихварських операцій.

Водночас на початку XX ст. в кредитно-банківській системі Наддніпрянської України проявилися негативні тенденції. Відбувся занепад банкірського підприємництва під час революції 1905–1907 рр. Фінансова криза значно послабила Київський приватний комерційний банк і Харківський земельний банк. У 1900 р. з Києва до Москви перевели правління Південноросійського промислового банку, а в 1908 р. його приєднав Об'єднаний банк. На 1910 р. діяли два українські акціонерні комерційні банки – Одеський обліковий і Київський приватний, – які не відігравали значної ролі у фінансово-кредитній системі держави [785, с. 23]. В українських губерніях акціонерну банківську мережу в той період складали відділення великих загальноросійських комерційних банків [491, с. 460]. Концентрація промислового та банківського капіталів у період економічного піднесення 1909–1913 рр. сприяла їх

зрощуванню. Зокрема, Російський торговельно-промисловий, Російський для зовнішньої торгівлі й Азовсько-Донський комерційний банки з українськими філіалами контролювали більшість підприємств цукрової промисловості. Українські земельні банки – Бессарабсько-Таврійський, Київський, Полтавський і Харківський – панували на українському іпотечному ринку, оскільки інші банки Російської імперії не мали права оперувати тут. Функціонували й два державні іпотечні банки – Селянський поземельний (дев'ять відділень) і Дворянський земельний (шість відділень) [1020, с. 463]. Серед станових кредитних установ виділялися сільські банки. На 1 січня 1904 р. у п'ятьох українських губерніях – Волинській, Київській, Подільській, Харківській і Полтавській – діяли 432 банки із 754 [882, с. 69]. Окрім названих, на території України в 1914 р. функціонувало три контори (Київ, Одеса, Харків), 18 відділень й одне агентство Державного банку, близько 90 казначейств, 57 міських громадських банків і двох міських купецьких банки [1020, с. 460–461]. У перші десятиліття ХХ ст. значно розширилася мережа банкірських домів і контор, які не відзначалися стабільністю й переважно займалися спекуляцією, нагадуючи «фірми одного дня».

У роки економічного піднесення значно зросла кількість товариств взаємного кредиту. Якщо в Російській імперії в 1908 р. було 304 товариства, то в 1914 р. – майже в чотири рази більше (1108) [825, с. 182–184]. Ощадні каси діяли при казначействах, поштово-телеграфних установах, відділеннях Державного банку. Основними формами організації короткострокового кредиту в сільській місцевості залишалися волосні ощадно-допоміжні каси, мирські капітали, кредитні та позиково-ощадні товариства. На 1 січня 1904 р. в українських губерніях нараховувалося 811 допоміжних кас із загальним балансом у 14,4 млн руб. і сумою позик у 10 млн руб. [882, с. 56]. Мирські капітали, будучи архаїчними й з обмеженими операціями, певною мірою задовольняли потреби селян у дрібному кредиті аж до Першої світової війни, гальмуючи розвиток нових форм короткострокового кредитування.

Із початку ХХ ст. покращилися умови для активізації кредитної кооперації. Скасування викупних платежів із 1 січня 1907 р. [890, с. 186] розширило для

селянства можливості вступу до кредитних кооперативів, оскільки в нього з'явилися вільні кошти, щоб вносити їх на паї. Якщо на 1900 р. в Наддніпрянській Україні функціонувало лише 126 позиково-ощадних та 12 кредитних товариств, то в 1904 р. – відповідно, 138 і 85, 1908 р. – 246 та 491, 1913 р. – 599 і 1643 [1043, с. 195]. Тобто, за 13 років загальна кількість кооперативних установ зростає в 16,2 рази. Учасниками кредитних кооперативів були переважно землероби. Напередодні війни відповідні товариства охоплювали майже 60 % селянських господарств українських губерній. Їхня мережа приймала від населення грошові вклади на зберігання й видавала доступні позики (відсоткова ставка не перевищувала 10 %) для забезпечення виробничих потреб селян – придбання худоби, сільськогосподарського реманенту, купівлі й оренди землі, будівництва різноманітних споруд тощо [1043, с. 196].

Загалом для кредитно-банківської системи українських губерній 1900–1913 рр. характерне функціонування мережі відділень Дворянського та Селянського земельних банків; збільшення відділень Державного банку; експансія російських комерційних акціонерних банків; зміцнення позицій українських іпотечних банків; розширення приватного банкірського підприємництва. Однак наявні кредитні установи не могли повністю задовольнити попит сільських жителів на кредит, через що відкривалися перспективи розвитку установ кредитної кооперації.

Отже, на появу кооперативних організацій на Волині вплинула капіталізація сільського господарства після реформ 1861 р. Соціально-економічні реалії 1860-х – початку 1890-х містили в собі низку процесів, пов'язаних із розвитком товарно-ринкових відносин і зв'язків, де кооперація могла ефективно розв'язувати проблеми матеріального життя. Однак інтенсивність та, головне, специфіка охоплення ними народних мас була такою, що давала шанс лише для поодиноких спроб запровадження кооперативних форм економічної діяльності, а не їх сталого поширення. Існували чинники, які гальмували поширення кооперативів, зокрема повільні темпи індустріалізації, урбанізації й розгортання ринкових відносин зменшували соціальну базу української кооперації; малоземелля, лихварство, низька купівельна спроможність більшості українського населення перешкоджали зростанню кооперативних капіталів; низький рівень освіти та національної

свідомості гальмували зростання кооперативної свідомості й зменшували можливості впливу кооперативної ідеології.

Суб'єктність селянства в товарно-грошових відносинах поєднувалась із досить архаїчними формами землеробства та іншими галузями господарювання. Останнє разом із загальною економічною ситуацією визначало специфіку існування хліборобів у ринковому середовищі, а з нею – і можливості започаткування кооперативних засад економічної діяльності. Звички ведення самозабезпечувального господарства переносились у процес товарного обміну та кредитних послуг та унеможлилювали запровадження кооперативної діяльності навіть там, де вже склалася для цього об'єктивна потреба. У сфері фінансово-кредитних відносин, які досить міцно охоплювали матеріальне життя селянства, активно діяли натуральні форми надання послуг та їх оплати, що не могло не стати серйозною перешкодою започаткуванню кооперативного кредиту.

Кінець XIX – початок XX ст. позначилися розгортанням економічної самодіяльності населення. На розвиток волинської кооперації вплинули соціально-економічні особливості розвитку регіону: аграрне перенаселення, зростаюче малоземелля, засилля орендарів, лихварів та дрібних торгівців, великий відсоток панського землеволодіння. Розгортанню кооперативного руху значно посприяла столипінська аграрна реформа, унаслідок якої населення активніше включилося в товарно-грошові відносини. У процесі реформування аграрної сфери влада заохочувала появу самодіяльних економічних кооперативних об'єднань.

Згадані фактори в комплексі створили об'єктивну основу для поширення всіх форм кооперації: споживчої, кредитної, сільськогосподарської, виробничої. Їх поява зумовлювалася як спільними причинами (злиденне становище основної частини селянства), так і специфічними для окремих видів кооперативів. Так, потреба населення в грошах і лихварство мотивувало необхідність організації кооперативного кредиту, масове користування промтоварами – споживчих товариств, необхідність інтенсифікації господарства – сільськогосподарських, діяльність скупників-спекулянтів – налагодження кооперативного збуту, малоземелля – виникнення землеробських артілей. Крім характеру соціально-

економічного життя на селі, поширення кооперації стимулювалося й процесами соціальних трансформацій у містах. Специфіка соціального розвитку і в селі, і в місті наприкінці XIX – на початку XX ст. зумовлювала сприятливі умови для популяризації кооперативних форм захисту матеріальних інтересів та широкого їх упровадження в економічну практику.

3.2. Економічні та соціальні чинники розвитку кооперації в умовах Польської держави

Після завершення Першої світової війни та поразки в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Західна Волинь увійшла до складу Польщі, яка з територією 388,6 тис. кв. км та населенням 27,2 млн осіб посідала шосте місце в Європі. Адміністративно Друга Річ Посполита поділялася на 17 воєводств, які попередньо належали трьом державам, а відтак відрізнялися за національним і соціальним складом, рівнем економічного розвитку, традиціями та ментальністю населення. У соціально-економічному відношенні новостворена держава належала до середньорозвинених європейських країн [1120, с. 459].

Східна частина Польської держави була переважно відсталим сільськогосподарським краєм із великими соціальними та національними контрастами, тому уряд прагнув змінити народногосподарські диспропорції й асиметричність розвитку регіонів. Наприклад, докладалися зусилля для покращення розвитку Бориславсько-Дрогобицького нафтового регіону, опрацьовано план меліорації Волині та Полісся. Без державного толерування названі території не могли б динамічно розвиватися. Ішлося про те, що коли українці стануть заможнішими, то не будуть виступати проти Польської держави [1085, s. 376–426; 1108, s. 272–285; 1109, s. 372–386]. Далеко не завжди так вважали й відповідно діяли польські політики, особливо чиновники на східному прикордонні, але, принаймні, такими були державні намагання. Звичайно, існували серйозні побоювання щодо українців, які становили більшість у південно-східних воєводствах та Волині, де задля цього запроваджувалося польське осадництво. Проте однозначно не можна стверджувати, що польська влада намагалася перетворити південно-східне

прикордоння на економічно занедбані терени. У цьому регіоні не вдалося здійснити кардинальних перетворень, бо Друга Річ Посполита проіснувала лише 19 років.

На момент здобуття незалежності економічна ситуація Польщі була складною. Воєнні руйнування й негоди спричинили спад виробництва в усіх галузях [1093, s. 228]. Промислова продукція в 1919 р. становила лише 30 % від рівня 1913 р. Напружені стосунки склалися в аграрному секторі. Гострою проблемою було врегулювання фінансової системи. До 1920 р. в обігу були різні гроші – російські карбованці, польські та німецькі марки, австрійські корони. На початку цього року в обігу залишилися тільки польські марки. Однак війни й конфлікти вимагали великих коштів, які перевищували можливості бюджету. Отримані від західних країн кредити в розмірі 272 млн доларів пішли на воєнні потреби. Виникла інфляція, яка тривала до 1924 р. ускладнювала відбудову господарства. На формування державних інститутів негативно впливав брак досвідчених фахівців. Загальний рівень освіти населення був низьким (31 % дорослих осіб – неписьменні). Економічне становище Волині, зумовлене майже безперервними військовими діями, також було досить важким. Упродовж шести років (1914–1920 рр.) територію Західної України проходили кілька разів воєнні фронти. Завдано значних людських і матеріальних утрат, загинуло близько 500 тис. осіб, зруйновано близько 1 млн житлових і господарських будівель, 3617 шкіл, 246 церков [1130, с. 493]. Зазнали втрат й установи волинської кооперації, яка на початку 1920 р. практично перестала існувати.

Вихід із господарсько-економічної кризи став основною передумовою національно-державного утвердження Польської держави. Оскільки Польща була державою аграрною, то реформування аграрного устрою стало одним із першочергових завдань у процесі політичного та господарського відродження, визначило зміст урядової політики в галузі сільського господарства. Очевидно, що основою економіки Волині, як і в попередній період під російською владою, було сільське господарство, яке й визначало економічну інфраструктуру краю загалом.

Волинське воєводство мало площу 30288 кв. км і населення – 1 437 907 осіб [132, арк. 4]. Більшість його (81 %) займалася сільським господарством, у

промисловості працювало 7,2 %, у торгівлі – 5,7 %, в інших галузях – 6,1 % [133, арк. 27]. Сільське господарство Волинського воєводства характеризувалося нерівномірним розподілом землі, нераціональним землекористуванням, низькою культурою господарювання, слаборозвиненою економічною інфраструктурою, відсутністю комунікацій [1087, s. 8]. Основу аграрної системи Волинського воєводства становили індивідуальні господарства, засновані на приватній власності на землю та майно. На 1921 р. їхня структура залежно від площі земельних угідь мала такий вигляд (табл. 3.1) [441, s. 109].

Таблиця 3.1

Структура господарств Волинського воєводства за величиною земельного наділу на 1921 р.

Розмір господарства	Кількість господарств	Площа	
		га	%
0,0–0,5 га	8288	2377	0,10
0,5–1 га	5244	4033	0,0
1–2 га	18 758	28 312	1,10
2–3 га	26 629	67 599	2,70
3–4 га	30 566	107 534	4,40
4–5 га	28 462	129 225	5,20
5–10 га	76 399	547 294	22,10
10–20 га	26 652	355 724	14,40
20–50 га	4518	123 877	5,00
50–100 га	513	34 315	1,40
Понад 100 га	1107	1 073 851	43,40
Усього	227 136	2 474 141	100,00

Майже 52 % господарств були малоземельними площею до 5 га, 47,4 % – розміром від 5 до 50 га і 0,71 % – понад 50 га. Першу групу становили дрібні самозабезпечувальні господарства, не пов'язані з ринком. Переважаючи кількісно, вони займали лише 13,7 % землі та угідь. Водночас господарства великої земельної власності (понад 50 га), яких у Волинському воєводстві нараховувалося лише 1620 (0,71 % від загальної кількості), зосередили у своїх руках 44,48 % сільськогосподарських земель та угідь. Крім того, у більшості господарств переважало вузькосмужжя й черезсмужжя наділів, зокрема, частка роздроблених господарств становила 59,2 %. Не сприяли успішному землекористуванню й

сервітути – право на спільне користування селян та поміщиків пасовищами, лісами, сіножатями. На Волині в спільному користуванні 896 громад (89 655 господарств) перебувало 162 215 га ґрунтів й угідь [441, s. 128]. Подібна ситуація характерна й для всієї Польщі, де в аграрному секторі переважали дрібні господарства (до 5 га), які становили майже 2/3 усіх селянських господарств і займали 15 % усіх земель [1120, с. 459]. В еволюції аграрної структури польського суспільства міжвоєнного періоду домінував процес збільшення кількості малоземельних господарств. Темп їхнього зростання був надзвичайно високим, що спричиняло подальше роздрібнення й пауперизацію селянських мас [1098, s. 156].

Започаткована в 1919 р. аграрна реформа спрямовувалася на модернізацію аграрної системи країни. Основними елементами реформування стали перерозподіл великої земельної власності (парцеляція), ліквідація черезсмужжя (комасація), скасування сервітутів, проведення меліорації та розширення площ сільськогосподарського призначення. Так, згідно з ухваленим польським сеймом проектом «Основ земельної реформи» вводився примусовий продаж земель, які перевищували 180 га (400 га в Галичині й Пруссії) за ціною 50 % її ринкової вартості та наступну їх парцеляцію для створення нових селянських господарств. Із державного парцеляційного фонду 40 % земель призначалося на створення багатих селянських господарств, а інші землі – для наймитів і малоземельних селян. Парцеляції підлягали землі державні, занедбаних маєтків, поміщицьких господарств. Церковна земельна власність залишилася недоторканою.

Відповідно до закону про наділення землею польських колоністів – військових та цивільних осадників – до 1935 р. у Польщі створено близько 7,9 тис. військових «осад» площею 143 тис. га. Осадники діставали кращі землі й користувалися фінансовими субсидіями уряду. Протягом 1919–1933 рр. у Волинському воєводстві осіло близько половини всіх колоністів, які створили 2886 господарств на площі 34 176 га [144, арк. 3–56]. Роль осадників в аграрному секторі краю була невеликою, оскільки вони становили 1,7 % від загальної кількості господарств воєводства. Однак на приєднаних українських територіях політика осадництва посилила

земельний дефіцит, поглибила соціальні та національні суперечності, спричинила ненависть селян до колоністів, яка інколи виливалась у криваві сутички.

Після прийняття закону «Про виконання аграрної реформи» темпи парцеляції та її інтенсивність помітно зросли. До цієї справи залучено Державний сільськогосподарський банк Польщі, а також різноманітні парцеляційні спілки й товариства. Наприклад, у 1925 р. лише на Волині цей банк видав 160 позик на суму 72 000 злотих і продовжив 119 позик на суму 172 000 злотих [433, с. 302]. Фінансова підтримка власників господарств сприяла їх зміцненню, піднесенню продуктивності, а отже й товарності, що пов'язувало сільських товаровиробників із ринком, створювало передумови для ширшого охоплення їх кредитною та іншими видами кооперації.

До 1938 р. в чотирьох західноукраїнських воєводствах розпарцельовано земель на площі 667 200 га. У Волинському воєводстві в 1921–1938 рр. розпарцельовали 332 884 га землі, із яких на самостійні господарства використали 62,5 %, на ремісничі, будівельні – 0,8 %, на малоземельні – 35,4 %, на інші цілі – 1,3 % [143, арк. 4]. Це призвело до значного зменшення великої земельної власності, викликало суттєві зміни структури селянських господарств за площею землеволодіння, вплинуло на соціально-економічні відносини в регіоні. Закріплення землі в приватну власність здійснювалося також за допомогою викупу орендованої землі селянами. У 1924 р. польський уряд видав закон, який передбачав викуп землі селянами, які володіли землею за правом вічної оренди, та довголітніми орендарями. На підставі цього закону впродовж 1925–1936 рр. у Волинському воєводстві великі землевласники продали 3723 орендарям 25 478 га землі, або в середньому по 7 га землі на господарство [799, с. 42].

Одним з основних напрямів реорганізації аграрного устрою на західноукраїнських землях була комасація – об'єднання роздроблених земельних ділянок, які перебували у власності одного господаря, в один земельний наділ. Вона мала вдосконалити систему землекористування й піднести продуктивність господарств, зруйнувати натуральний характер виробництва на селі та перетворити його у виробництво капіталістичного типу. А це, зі свого боку, було важливим

фактором для розвитку сільськогосподарської кооперації. До 1939 р. у Волинському воєводстві комасацію здійснили у 149 198 господарствах на площі 779 832 га, що становило сьому частину всіх скомасованих земель Польщі й половину запланованого на теренах краю [142, арк. 7]. Окрім того, при комасації проводили й інші роботи з урегулювання земельного устрою: ліквідація сервітутів, поділ общинних земель, вирівнювання кордонів адміністративних одиниць, виділення місць на цілі громадського використання, меліорація тощо. На терені краю ліквідували сервітути в 402 об'єктах із 707 запланованих. У результаті волинські селяни отримали 77 178 га землі, або 1,8 га на господарство [434, s. 65]. Завдяки меліорації впродовж 1928–1938 рр. осушено й залучено до господарського використання понад 100 000 га землі. Це позитивно вплинуло на загальну продуктивність сільськогосподарського виробництва краю [145, арк. 60]. Ліквідація черезсмужжя та сервітутів, меліорація створювали умови для більш раціонального та ефективного ведення господарства, сприяли загальному піднесенню продуктивності сільськогосподарського виробництва.

Загалом, реформа вплинула на соціально-економічну ситуацію у Волинському воєводстві. Насамперед, змінилася структура аграрного сектору. За приблизними підрахунками, із 1921 р. до 1938 р. кількість господарств площею понад 50 га у Волинському воєводстві зменшилася більше ніж утричі. Це були найпродуктивніші господарства, у яких використовували передову агротехніку та технологію. Кількість господарств до 5 га збільшилась у 1,5 раза й становила 217 700 господарств [435, s. 68]. Майже на чверть збільшилась кількість господарств величиною від 5 до 50 га – зі 108 069 у 1921 р. до 136 390 у 1938 р. [148, арк. 8] Ці господарства могли посісти чільне місце у виробництві валового сільськогосподарського продукту, мали всі можливості стати економічною й соціальною опорою аграрної системи краю. Утричі збільшилась також абсолютна кількість господарств, що становили категорію малоземельних (до 3 га).

Зміна структури селянських господарств у Волинському воєводстві протягом 1921–1939 рр. свідчить про перехід села на шлях капіталістичної еволюції. Почали формуватись економічно стабільні господарства, здатні до високопродуктивної

праці. Проте поряд із цим збільшилася кількість дрібних селянських господарств величиною до 3 га, що в умовах промислово-економічної відсталості краю призводило до зубожіння малоземельних селян, змушувало їх шукати засоби до існування поза власними господарствами. Така структура господарств об'єктивно сприяла розвитку сільськогосподарської кооперації, оскільки в кооперуванні насамперед відчували потребу дрібніші господарські товаровиробники. Об'єднавшись у кооперативи, вони могли витримати конкуренцію з боку сильніших господарств, уникнути визиску посередників у збуті продукції села та закупівлі промислових товарів, насіння, реманенту тощо.

Ефективність аграрної реформи засвідчує розвиток основних галузей сільського господарства в 1921–1939 рр. За цей час зросла площа орних земель на 361 103 га. Землеробство набуло товарного характеру, розширилися посівні площі під промислові зернові, технічні культури та коренеплоди. Валовий збір пшениці зріс у 1938 р., порівняно з 1925 р., у 2,3 раза, жита – в 1,6, ячменю – в 1,8, вівса – в 1,16, картоплі – у 2,3 раза [450, s. 40, 41; 459, s. 107–110; 1009, с. 32–37]. Частка Волинського воєводства у валовому зборі чотирьох основних зернових культур і картоплі Польщі зросла, порівняно з 1913 р., більше ніж удвічі [1091, s. 31]. Слід зауважити, що це зростання відбувалося за рахунок збільшення посівних площ, а відтак, сільське господарство розвивалось екстенсивним шляхом.

У Волинському воєводстві значного поширення набули технічні культури – льон, коноплі та хміль; продовольчі – гречка, просо й ріпак; посіви трав і кормових культур – конюшини, люпину, серадели. Так, площі хмелю до 1938 р. збільшилися на 400 га, площі конопель – майже удвічі й становили 8300 га [435, s. 80]. На цей час валовий збір хмелю становив 59,7 % загального збору в Польщі, конопель – 24 %, гречки – 24,6 %, проса – 24 %, ріпаку – 22,5 % [1086, s. 45].

Певні кількісні та якісні зміни сталися й у тваринництві. Починаючи з 1922 р., у Волинському воєводстві спостерігається стійка тенденція до збільшення поголів'я коней, великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз. До 1938 р. приріст коней склав 25 %, великої рогатої худоби (ВРХ) – 48 %, свиней – 50 %, овець – 92 %. Середні показники в Польщі були значно нижчими: приріст коней – 18 %, ВРХ – 31 %,

свиней – 45 %, овець – 45 % [1086, s. 46]. Ріст поголів'я в другій половині 1930-х рр. пояснюється тим, що в цей період тваринництво набуває торгового характеру, особливо свинарство. Причому, відгодівлею свиней на продаж займалися як великі, так і малі господарства. Продукція тваринництва йшла не лише на внутрішній ринок, а й посідала важливу частку в експорті сільськогосподарської продукції. У північній частині воєводства спостерігається спеціалізація на м'ясному тваринництві, оскільки тут великі площі займали луки та пасовища. У центральних і південних повітах тваринництво розвивається як м'ясо-молочне. Крім рільництва й тваринництва, у Волинському воєводстві в міжвоєнний період в аграрному секторі збільшується частка таких галузей, як птахівництво, овочівництво, садівництво, бджільництво. Проте вони ще не утвердилися як цілком самостійні галузі.

Аграрна політика польської влади привела до підвищення загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, а відтак – до збільшення кількості промислових підприємств, спеціалізованих на переробці сільськогосподарської продукції. Якщо в 1925 р. з 805 промислових підприємств Волинського воєводства 566 були підприємствами харчової промисловості [441, s. 171–177], то в 1938 р. нараховувалося 1738 підприємств цієї галузі. Більшість становили млини – 827, молочарні – 437 та олійні – 314 [150, арк. 8]. Зросла й кількість підприємств із переробки льону й конопель із п'яти у 1925 р. до 39 у 1938 р. [150, арк. 8; 441, s. 171–177].

Одним із важливих соціальних наслідків аграрної політики польського уряду у 20–30 роках стало посилення соціальної мобільності селянства у Волинському воєводстві. Якщо в 1921 р. частка населення, зайнятого в промисловості, становила 7,2 % (104 107 осіб), то у 1931 р. вона зросла до 8,5 % (176 610 осіб). Збільшилася також кількість населення, зайнятого в торгівлі, зв'язку та інших галузях несільськогосподарського призначення [133, арк. 4, 27; 460, s. 14].

Отже, для розвитку сільського господарства Волинського воєводства в складі Другої Речі Посполитої властиві такі тенденції. Насамперед, уніфіковано господарську систему краю із загальнопольською, подолано руйнівні наслідки Першої світової війни, повоєнної та світової економічної кризи, проведено аграрне реформування,

яке призвело до деякого піднесення загальних економічних показників розвитку сільського господарства, посилило господарську активність селянства. Оцінюючи аграрну реформу в контексті її впливу на активізацію кооперативного руху, слід зазначити, що реформування відносин власності, реорганізація землеволодіння спрямовували село на шлях капіталістичних відносин, що стало основною соціально-економічною умовою розвитку сільськогосподарської кооперації. Суб'єкти господарської діяльності отримали у власність основний засіб виробництва – землю. Вони стали незалежними у виборі форм і методів господарювання, отримали можливість вільно розпоряджатися виробленою продукцією, що безпосередньо пов'язувало їх із ринком. Сформована в процесі реформування інфраструктура аграрного сектору об'єктивно орієнтувала на взаємне погодження економічних інтересів між товаровиробниками посередництвом кооперації. Удосконалення системи землекористування сприяло піднесенню ефективності та продуктивності господарювання. У 1921–1939 рр. все чіткіше утверджується товарний характер сільськогосподарського виробництва, що веде до розширення товарного ринку й стимулює розвиток сільської торговельної та споживчої кооперації. Крім того, варто зазначити, що аграрні перетворення на західноукраїнських землях привели до певних зрушень у психології селянина. Закріплення землі в приватну власність розвивало в селянина почуття господаря, робило його зацікавленим у результатах своєї праці. А це стимулювало до пошуку ефективних форм і методів господарювання, до раціонального використання землі та інших господарських ресурсів. Кожен селянин став психологічно готовим до співпраці з подібними собі на засадах взаємної користі. І якраз кооперація створювала для цього необхідні умови.

На розвиток кооперації впливала й політика польської влади щодо формування промислових потужностей регіону. Суспільна та професійна структура українського населення Другої Речі Посполитої зумовлювалася традиційно слабким промисловим розвитком її східних й південно-східних територій. На початку 1920-х рр. там розміщувалося майже 5 % промислових підприємств. На Волині частка населення, зайнятого в ремісництві й дрібній промисловості, становила 7,2 %, 5,7 %

– у торгівлі, 1,9 % – у соціальній сфері та 1,2 % – у засобах комунікації й транспорту [567, s. 13]. Відсталість промисловості Волинського воєводства зумовлювалася значними збитками, завданими під час Першої світової та радянсько-польської війн, а також небажанням інвесторів укласти кошти в промислове виробництво в умовах економічної й політичної нестабільності «східних кресів». Відтак, третина волинської промисловості належала державі та місцевим органам управління. Для залучення інвестицій створювалися державно-приватні підприємства, у яких держава формувала засоби виробництва, а приватні особи – оборотний капітал. Основна частка промислового виробництва припадала на галузі, які при малих капіталовкладеннях забезпечували високі прибутки, а саме: харчовій, деревообробній і мінеральній. Польська влада підтримувала ці галузі, оскільки в регіоні зосереджувалися необхідні природні багатства та робоча сила. Крім того, характерна риса промисловості регіону – її сезонність і залежність від стану замовлень та рівня зайнятості працівників. Такі тенденції спостерігали в лісовій, лісопильній галузях і виробництві будівельних матеріалів. На початку 20-х років ХХ ст. для підвищення якості та конкурентоспроможності продукції влада почала застосовувати якісно нові підходи в промисловому виробництві та шукати нові ринки збуту. Спочатку це призвело до нестабільності й припинення діяльності багатьох підприємств. У 1923 р. на Волині їх працювало лише 64,8 %, на деякий час припинили діяльність Ківерцівський державний лісопильний завод, Ковельська тютюнова фабрика та інші підприємства. Однак із другої половини 20-х рр. на Волині простежується тенденція до покращення ситуації в промисловості.

Провідну роль у промисловому розвитку краю відігравали харчова та аграрно-споживча галузі. Важливе місце традиційно займало борошномельне виробництво, продукція якого здебільшого спрямовувалася на експорт. У 1928 р. на Волині діяло 19 млинів, а в 1937 р. їх кількість зросла до 827. Запровадження нових технологій у млинарстві сприяло зростанню виробництва борошна, яке складало 15 % загального обсягу цієї продукції в Польщі [454, s. 8]. Окрім млинарства, на Волині діяли пункти з переробки крупи та олійні, однак значних прибутків вони не приносили. Розвиток хмелярства у Волинському воєводстві залежав від світової економічної

кон'юнктури. У другій половині 20-х років тут діяло 12 пивоварень [147, арк. 14]. Високі митні збори та відсутність ринків збуту призвели до падіння прибутковості галузі в роки світової економічної кризи, проте в 1937–1938 рр. хмелярство стало найприбутковішим бізнесом. Це пояснюється значними поставками виробленої продукції до Німеччини, Австрії, Бельгії та інших країн.

Цукрова галузь Волині, добре розвинута за часів Російської імперії, у міжвоєнний період зазнала кризових явищ. Польський цукровий картель стримував діяльність місцевих цукрових підприємств, продуктивність яких знизилася до 30–50 % довоєнного рівня. Із шести волинських цукрових заводів, які діяли перед Першою світовою війною, працювали лише чотири (Бабинський, Корецький, Мізоцький та Шпанівський). Ситуація ускладнювалась і зовнішніми, і внутрішніми чинниками. Цукрові заводи розміщувалися далеко від енергоносіїв (вугілля), відсутні були обладнані під'їзні залізничні колії. Усе це призвело до зменшення посівів буряків з 14 тис. га у 1928 р. до 7 тис. га у 1935 р. [568, s. 5]. У 1937–1938 рр. у цукровій галузі відбулися деякі позитивні зрушення: збільшилися обсяги виробництва та кількість робітників. Харчова галузь воєводства представлена трьома консервними заводами, трьома молокозаводами, продукція яких задовольняла переважно потреби місцевого ринку. Також у 1936 р. в м. Дубно почав діяти м'ясопереробний комбінат, продукція якого здебільшого спрямовувалася на експорт [383, s. 36]. На початку 30-х років почали створюватися молокопереробні кооперативи.

Аграрна спрямованість Волинського воєводства сприяла розвитку сільськогосподарського машинобудування. У міжвоєнний період дрібні сільськогосподарські виробники почали вкладати кошти в модернізацію та механізацію своїх підприємств, чим стимулювали випуск сільськогосподарських машин. На Волині діяли два заводи сільськогосподарських машин: завод «Свобода» в Луцьку та завод Володимира Старовського у Квасиліві, – а також ще 10 дрібних технічних ремонтних майстерень. Економічна криза початку 30-х і конкуренція з боку чеських підприємств негативно відобразилися на подальшій долі підприємств

галузі. Вони втратили свої потужності й, у результаті, припинили випуск сільськогосподарської продукції, перейшовши лише на виконання ремонтних робіт.

У господарському комплексі Волинського воєводства, крім домінуючих харчової та аграрно-споживчої галузей, які були джерелом існування 93 % українців [434, s. 37], важливу роль відігравали лісівництво й деревообробна галузі промисловості. У цій царині у 1921 р. працювало 15 тис. осіб, а в 1931 р. – 25 тис. [1097, s. 58] Продукція деревообробної галузі (паркет та фанера) виготовлялася переважно на експорт. Зокрема, у 1923 р. поза межі регіону вивезено близько 1300 тис. куб. м переробленої деревини. До того ж значно зріс внутрішній попит, пов'язаний із повоєнною відбудовою, потребою в дровах для опалення тощо. Із досягненням фінансової стабілізації й усталенням мережі тартаків, фабрик меблів, фанери тощо, обсяги вирубування зменшилися. Протягом 20–30 років на Волині, крім 90 діючих, відкрито нові лісопереробні підприємства в Оржеві, Маневичах, Цумані, Ківерцях, Вербі та дев'ять тартаків у Сарненському повіті [150, арк. 9; 885, с. 203]. Криза початку 30 років призвела до певного спаду виробництва та закриття багатьох підприємств. У 1933 р. лише незначна частина сировини (50 %) перероблялася на експорт, тоді як у Польщі середній показник становив 58 % [568, s. 6]. У 1937 р. 79 волинських тартаків, на яких працювало майже 3200 робітників, переробили близько 500 тис. куб. м сировини. Загалом того ж року вартість продукції деревообробної промисловості регіону сягнула 13 869 тис. злотих [460, s. 29–30].

Значні сировинні ресурси Волині сприяли розвитку промисловості з переробки мінеральної сировини. Це були підприємства з виробництва цементу, цегельні та гутні заводи, каменоломні. Здолбунівський цементний завод напередодні Другої світової війни збільшив випуск продукції, порівняно з початком 30 років, на 80 % [147, арк. 57]. Зростання обсягів приватного й державного будівництва зумовило інтенсивний розвиток цегельної галузі Волині. У 1935 р. у воєводстві працювало 193 цегельні, у 1936 р. – 212 [147, арк. 57]. Окрім них, у міжвоєнний період на Волині відновили роботу три гутних заводи з шести, створених до Першої світової війни. До кінця 30-х залишилися заводи в Костополі та Рокитно. Попит на

бруківку для будівництва доріг і державні інвестиції спричинили розвиток каменярства. В другій половині 30-х років ХХ ст. на гранітних кар'єрах Клесова, на базальтових розробках Берестовця та Янової Долини у Сарненському й Костопільському повітах працювало понад 8 тис. робітників [885, с. 203]. Загальна ж вартість виробленої на Волині у 1937 р. базальтової й гранітної продукції перевищила 15 млн злотих [149, арк. 112; 460, с. 39–30]. З 1936 р. у Волинському воєводстві почали добувати каолін та кварц [146, арк. 58]. У міжвоєнний період кількість підприємств галузі з переробки мінеральної сировини Волинського воєводства зростає зі 129 у 1926 р. до 506 у 1936 р., а чисельність зайнятих у ній працівників становила 50 % усіх промислових робітників Волині [568, с. 5].

Загалом, у 1937 р. на терені Волинського воєводства діяло 769 промислових закладів, на яких працювало 16 655 осіб. На 705 підприємствах споживчої, деревообробної й мінеральної промисловості було зайнято 14 246 осіб. Натомість усе металеве виробництво Волині зосереджувалося в 16 закладах (149 робітників), хімічна промисловість – в 11 підприємствах (100 працівників) [460, с. 30–32]. За цих обставин деякі функції із забезпечення потреб ринку й надання послуг населенню покладалися на ремесло. 1936 р. на Волині функціонувало 23 135 ремісничих закладів. Їх поділ за окремими галузями віддзеркалював два явища – слабкість регіональної промисловості (наслідком чого була велика кількість майстерень металевої групи – 4602 заклади, деревообробної – 3483, будівельної – 2427), а також пауперизацію єврейського міщанства, свідчення чого – розростання одяжної (4383 майстерні) й шкіряної галузей, насамперед збільшення кількості шевців (4300 майстерень) [460, с. 34–60].

Важливу роль для розвитку промисловості та економіки воєводства відіграло виробництво електроенергії. Усі волинські електростанції перебували у власності місцевих органів самоуправління, державних установ і приватних осіб. Характерно те, що потужності електростанцій використовували нерационально. Тому в 1936 р. розроблено перший план електрифікації східної й центральної Волині. У результаті на території воєводства розпочалися будівництво кількох нових електростанцій, унаслідок модернізації підприємств галузі знизилася вартість електроенергії. Так,

електростанція в Рожищах знизил ціну на електроенергію з 1,4 злотого за кіловат-годину до 0,85. Електростанції в Рожищах та Дубно перебудували розподільчі електромережі, а міські електростанції в Ковелі й Кременці почали розбудову своїх приміщень і монтаж приводних двигунів [146, арк. 60–61]. У 1937–1938 рр. улаштовано приватні електростанції в Торчині, Рожищах, Маневичах і Колках Луцького повіту, Тучині Рівненського повіту, Деражному та Березно Костопільського повіту [149, арк. 66].

Аналізуючи розвиток промислового виробництва краю, не можна оминати питання соціального становища робітників. Упродовж 1930-х років на теренах Польщі, де компактно мешкали українці, спостерігалось промислове зростання, а відтак поставали нові місця праці. Це дає підставу стверджувати, що синхронно з цим процесом збільшувалася й кількість українських робітників, попри те, що вони були усунуті від праці в державних і самоврядних установах. У міжвоєнному періоді помітною також сильна тенденція до розбудови власного національного економічного життя, що виявлялось у створенні низки дрібних і середніх промислових закладів, кооперативів та громадських інституцій. Серед наріжних тенденцій, прикметних для українського робітництва цього періоду, можна виокремити такі: 1) динамічний розвиток, який значно перевершував у цьому плані польське і єврейське робітництво; 2) значна перевага зайнятості в приватній і кооперативній сферах над державно-самоврядною; 3) прогресуючий процес українізації господарського життя завдяки розвитку власного промислу, ремесла й фінансово-кредитних інституцій. З останньою тенденцією безпосередньо пов'язаний процес формування засад української промисловості, а синхронно з ним – і творення національної буржуазії [1119, с. 287].

Отже, особливостями промислового розвитку Волинського воєводства в міжвоєнний період були чітко виражений регіоналізм, залежність волинської промисловості від загальної польської економіки, політики та економічної ситуації у світі, розвиток тих галузей промисловості, які не передбачали значних капіталовкладень, нестача оборотного капіталу. Використання Волині як сировинного придатка Другої Речі Посполитої не сприяло розвитку промислових

підприємств із виготовлення певних видів готової продукції. Спостерігаються відмінності в розвитку приватних і державних підприємств. Приватні підприємства потерпали від нестачі коштів та змін в економіці краю, державні ж (електростанції, машинобудівні заводи й підприємства з переробки мінеральної сировини), навпаки, були більш стабільними та мали тенденцію до розширення. Крім того, у промисловості відображались і міжетнічні відносини краю. Міжнародна напруга посилювалася ще й тому, що поляки та євреї були здебільшого власниками підприємств, а значна частина робітничого класу – українці.

Перетворення в сільському господарстві та промисловості сприяли розвитку зовнішньої та внутрішньої торгівлі Волинського воєводства. Польський уряд намагався максимально використати західноукраїнські джерела сировини й ринки збуту. Із регіону переважно експортували зерно, худобу, а також продукти їх первинної переробки. Торгівля пшеницею відігравала важливу роль у розвитку сільських господарств Володимирського, Горохівського, Рівненського, Кременецького та Дубнівського повітів. Ринкове зерно вивозили до Львова, Тернополя, Австрії й ін. країн. Ячмінь, який використовувався здебільшого для виробництва пива, посідав друге місце в експорті збіжжя. Із 1923 р. до 1937 р. виробництво ячменю збільшилося майже у 2,5 рази [149, арк. 66–67].

Для пивоваріння Волинь експортувала й хміль. Найбільше його вирощували чеські колоністи в Дубнівському повіті. У міжвоєнний період вирощування хмелю зросло удвічі, що зробило хмелярство досить прибутковим бізнесом. Окрім європейського ринку (Німеччина, Австрія, Румунія, Бельгія, Іспанія), волинський хміль доставляли й на ринки США, Південної Америки, Індії, Близького Сходу. Річні обсяги експорту хмелю становили близько 100 тис. кг, а фінансові – 3–4 млн злотих [135, арк. 15].

У 1932 р. в Рівному створено Рівненську зернову біржу як відділ Люблінської (ініціатором виступила Люблінська промислово-торговельна палата). У 1937 р. через неї продали 285 786 т зерна на суму 80 792 171 злотих. За цими показниками Рівненська біржа посіла шосте місце в Польщі, випереджуючи біржі в Кракові, Любліні, Вільно та Катовіце. 15 липня 1938 р. відділ Люблінської біржі в Рівному

реорганізовано в самостійну Рівненську біржу [383, s. 64]. У 20–30-х роках із воєводства експортували насіння цукрових буряків, льону, конюшини, овочі й фрукти, а також продукцію тваринництва. Зокрема, із Ковельського та Володимирського повітів вивозили велику рогату худобу до Центральної Польщі, а свиней – до Німеччини, Австрії, Бельгії та Голландії.

У внутрішній торгівлі воєводства також відбувався активний розвиток. У Луцьку, Рівному, Володимирі та Ковелі діяли численні заклади торгівлі, переважно роздрібні й напівгуртові продуктові магазини. У Рівненському повіті один торговий заклад припадав на 56,2 мешканців, тоді як у Луцькому повіті – на 66,2, Костопільському повіті – на 92,5, Любомльському – на 102,1 [139, арк. 77]. Найбільш розвиненим торговим центром воєводства було місто Рівне, де в червні 1937 р. було 1744 різних торговельних підприємств. 57 % населення міста задіяно в торгівлі та посередницькій діяльності. Луцьк за кількістю торгових закладів (у 1937 р. – 1510) займав друге місце у воєводстві. У місті найбільше було магазинів одягу – 40, із яких п'ять вели гуртову торгівлю [149, арк. 66]. Крім того, у Луцьку на той час діяло 26 книгарень, 32 галантерейні крамниці, 16 аптечних складів і п'ять аптек [454, s. 21–22].

У внутрішній торгівлі Волинського краю важливу роль відігравали різноманітні ярмарки, торги, базари. Їх проведення ініціювалося державною адміністрацією та органами місцевого самоврядування. Щотижневі базари в Луцьку, Рівному, Ковелі, Володимирі, Горохові, Кременці, Дубно сприяли селянам у реалізації власної продукції й забезпеченні господарств промисловими виробами. Ярмарки відбувалися 5–6 разів на рік, проте на них прибувало значно більше люду. Наприклад, якщо в Острозі на базарах було приблизно 500 підвід, то на ярмарки їх збиралося близько 1200 [454, s. 10, 28, 71]. У 1926 р. у Рівному місцева влада організувала волинську виставку товарів, яка з 1930 р. проводилася у м. Рівному під назвою торгів волинських. Їх організацію здійснював місцевий комітет за підтримки Товариства вистав і торгів м. Луцька [136, арк. 31]. На цій виставці продукції представлено промисловість, торгівлю та сільське господарство краю, тому

рівненські торги відігравали важливу роль у розвитку й поширенні торговельних зв'язків Волинського воєводства.

Розвитку торговельної сфери Волинського воєводства перешкождали брак комунікацій, співвідношення цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, низька купівельна спроможність селянства. На Волині ціни на аграрну продукцію були особливо низькими. Наприклад, 1 кг свинини в Польщі коштував 1,5 злотих, на Волині – лише 15 грошів [137, арк. 63]. Високий рівень сільського господарства на Волині не давав очікуваних високих прибутків його виробникам. Одна з головних причин цього – відсутність сучасної, ефективної мережі збуту сільськогосподарської продукції, яка, зазвичай, потрапляла до рук дрібних пересувних або ярмаркових перекупників. Вони переправляли товар торговцям у великих центрах, які укладали угоди з гуртівниками за межами воєводства. Чим далі від залізниці, тим більше було посередників у реалізації продукції. Для селян важливо – позбавитися від цих посередників. Тому у воєводстві виникали об'єктивні умови для створення торговельних кооперативів, а також різноманітних споживчих гуртівень зі збуту власної продукції та придбання необхідних товарів за вигідними цінами. До економічних проблем додавалися ще й адміністративні. Польська влада перешкождала не тільки політичній, а й економічній активності місцевого населення. Зокрема, волинським купцям і промисловцям не дозволяли об'єднуватись у товариство, оскільки польська влада вбачала в таких діях загрозу громадській безпеці [953, с. 123]. Водночас представники аналогічних кіл трьох східногалицьких воєводств входили до Союзу українських купців та промисловців і відчували підтримку цієї професійної організації.

Отже, у міжвоєнний період у Волинському воєводстві на тлі економічних зрушень відбувається певний розвиток внутрішньої й зовнішньої торгівлі. Торгівля стає джерелом нагромадження капіталів, найбільшими з яких були капітали з експорту сільськогосподарських товарів (особливо зернових) та продукції деревообробної й лісової галузей. Торговельні заклади були переважно приватними та орієнтувалися на потреби місцевого сільського населення. У Волинському воєводстві успішно розвивались усі види торговельної діяльності – ярмаркова,

базарна, стаціонарна, гуртова й дрібногуртова. Це свідчило про рівень розвитку ринкових відносин, умови обігу товарів від виробників до споживачів. Однак названі вище проблеми та рівень розвитку товарно-грошових відносин і торгівлі створювали необхідну економічну базу для становлення широкої мережі заготівельно-збутових та споживчих кооперативних товариств.

Розвиток промисловості, сільського господарства й торгівлі надав імпульсу розвитку кредитно-банківської системи міжвоєнної Польщі. На початку 20-х років її розвитку перешкоджали зруйнована економіка, нестабільність та девальвація польської валюти тощо. Головною проблемою була гіперінфляція, яка негативно відображалася на матеріальному становищі населення, створювала труднощі економічному розвитку. Після грошової реформи та низки заходів, проведених польським урядом у 20-х роках, для фінансової сфери виникли досить сприятливі умови розвитку. Зокрема, у квітні 1924 р. створено акціонерний Банк польський, здійснено емісію й обмін грошових знаків, до обігу запроваджено польський злотий. Державні кредитні установи – Польський національний банк, Державний банк реконструкції, Кредитну установу малопольських міст – об'єднали в єдиний Банк національного господарства. Вийшли розпорядження президента про організацію гмінних та комунальних ощадно-позичкових кас, що значно розширило можливості кредитування населення. Також у законі про банківську діяльність визначалися суб'єкти й умови банківської діяльності, у тому числі й кредитних кооперативних установ. Фінансове реформування заклало основу для успішного розвитку польської банківської системи, а також кредитної кооперації. Окрім того, ужиті урядом заходи покращили соціально-економічну ситуацію, сприяли розвитку різних галузей виробництва країни та дали змогу розпочати реалізацію нових проектів [808, с. 72].

Банк національного господарства став найбільшою в державі кредитною інституцією, яка фінансувала всі сфери господарського життя. Він мав дві філії На Волині діяли Луцька й Рівненська філії банку, які охоплювала 11 повітів [131, арк. 1–3]. Банк фінансував суспільні потреби органів самоуправління та індивідуальні потреби населення. Однак перевагу надавали приватним позичальникам, якими виступали селяни, підприємці й торговці. Луцьке відділення банку в 1929 р. видало

кредитів на млинарство 130 000 зл., деревообробну промисловість – 110 000 зл., цегляну – 105 000 зл., будівельну – 20 000 зл., каменярство та будівництво доріг і мостів – 200 000 злотих [131, арк. 1]. Для розвитку аграрного сектору в 1919 р. створено Державний сільськогосподарський банк. Його діяльність активізувалась у 1926–1928 рр. У 1927 р. до трьох філій у Познані, Львові та Вільно додалися відділення в Луцьку й Кракові, а в 1928 р. – у Гданську, Пінську та Любліні. Банк фінансував парцеляцію, комасацію й меліорацію землі, адміністрував різноманітні державні програми в галузі землеробства. Провідною сферою діяльності банку було кредитування дрібних і середніх селянських господарств. За терміном надання банк виділяв три види кредитів: короткотермінові – від декількох місяців до одного року; середньотермінові – від трьох до п'яти років; довготермінові – від 10 до 30 років. Так, наприклад, Луцьке відділення банку видало у 1927–1930 рр. близько 30 млн злотих короткотермінових кредитів [631, с. 7] та довготермінових кредитів на суму близько 20 млн злотих у золоті [760, с. 5].

Крім державних банків, у Волинському воєводстві розпочали діяльність і кооперативні кредитно-банківські установи. Їх поява та ефективність зумовлювалися тим, що: по-перше, кооперативна система кредитування охопила дрібних ремісників і селян, які не мали доступу до банківських позик; по-друге, кредит для сільських жителів став доступним і дешевим; по-третє, зменшився лихварський кредит на селі. На нижчому рівні функціонували сільські кредитні кооперативні організації («райффайзенки», «каси Стефчика», єврейські безпроцентні каси, кредитні каси «Самопоміч»), міські кооперативні банки (Українбанки, народні банки, кредитбанки, дисконтні банки та ін.), на вищому рівні – Центральна каса кредитних кооперативів й інші об'єднання кредитних установ.

На межі 20–30-х років світова економічна криза поширилася й на фінансову сферу Польської держави. Почався масовий відплив капіталів із польських банків (на суму 2,5 млрд злотих). В усіх державних банках нагромадилися значні обсяги кредитної заборгованості. Така ситуація, з одного боку, поставила на межу банкрутства індивідуальних та громадських позичальників, а з іншого – ускладнила процес одержання банківського кредиту через відсутність вільних коштів. Спад

зовнішньої кон'юнктури не дав змоги завершити економічні реформи, спричинив фінансову нестабільність і привів до згорання інвестиційних програм. На Волині більшість кредитів брали з розрахунку на позитивний результат економічних перетворень, а значне зниження товарних цін поставило в безвихідне становище як приватні господарства, так і самоврядування, які не могли очікувати на вчасну й повну сплату податків. Окрім цього, новоствореним банкам, молодим самоврядуванням і малограмотним селянам бракувало фахової підготовки, яка б дала змогу реально оцінити розміри виділених кредитів із можливостями їх сплати.

Уряд у 1932 р. розпочав розробляти антикризові заходи. Кредитним установам надавали допомогу у вигляді позики, прийняття частини або всього акційного (заставного) капіталу, державної гарантії й інших зобов'язань Державної казни в рамках сталої квоти у розмірі 100 млн злотих, а також інших необхідних фінансових операцій. До 1 січня 1937 р. конверсію та реструктуризацію громадсько-правової заборгованості практично завершено. Здійснення політики фінансово-кредитного оздоровлення в Польській державі мало багато позитивних наслідків як економічного, так і соціального плану. Фінансове пожвавлення сприяло зміцненню бюджетів самоврядування й активізації їхньої інвестиційної діяльності. Незважаючи на значне різноманіття кредитних послуг коло їхніх споживачів було відносно вузьким. Це пояснювалося злиденністю основної частини населення. Навіть за умов невеликих відсотків та тривалого часу кредитування більшість волинян не могла їх собі дозволити. Тогочасний польський економіст В. Грабський констатував: «Проценти, які селяни зараз (1936 р.) платять, купуючи землю при парцеляції, часто накладають на них більший тягар, ніж панщина при кріпосному праві» [461, с. 189].

Друга Річ Посполита у своєму соціально-економічному розвитку досягла значних зрушень. За короткий час здійснено повоєнну відбудову, економічну інтеграцію країни, проведено стабілізаційну реформу, створено нові галузі промисловості й розвинуто комунікації (оборонна промисловість, електротехнічна, виробництво штучних добрив, порт у Гдині). Проте економічні трансформації 1918–1939 рр. суттєво не змінили моделі суспільно-професійної структури країни й Волинського воєводства. Засадничими одиницями волинської економіки протягом

усього міжвоєнного двадцятиліття, на думку В. Менджецького, залишалися невеликі селянські господарства, які продукували незначний надлишок або ж підтримували себе кустарним виробництвом, і дрібні ремісничі майстерні, які задовольняли невеликий попит села на металеві вироби, олію чи одяг і взуття. Обмін між ремеслом та сільським господарством відбувався за посередництвом так само економічно слабких торговців, серед яких значна частина навіть не мала сталої садиби для забезпечення власної діяльності. Міжвоєнне двадцятиріччя практично не внесло жодних змін до цієї системи, яка існувала ще перед Першою світовою війною. Поява нових закладів споживчої, деревообробної й мінеральної промисловості зумовлювалася прагненням до вигіднішого продажу продукрованої сировини та істотно не впливала на функціонування системи дрібнотоварного господарства й суспільно-професійну структуру населення воєводства, яка впродовж усього двадцятиріччя зберігала подібний характер [1097, s. 60].

Водночас головні можливості зміни суспільно-професійної й економічно-господарської структури краю представники еліти бачили в розвитку національної підприємницької діяльності. Ця мета доволі успішно реалізовувалася за допомогою організації й розбудови різноманітних форм кооперації, що охоплювали ледь не всі сфери господарського життя.

Успішний кооперативний сектор економіки не лише спричиняв піднесення життєвого рівня населення, а й виступав меценатом їхньої культурної діяльності, розбудова якої, зі свого боку, сприяла зростанню й поширенню національного самоусвідомлення [1119, с. 290]. У 1930-х роках українська кооперація досягла значних результатів. У тогочасній публіцистиці та наукових працях одностайно наголошувалося, що їй не було рівної ані в Другій Речі Посполитій, ані в Західній Європі [770, s. 405–409; 1088, s. 215–227].

Особливістю, яка уможлиблювала розвиток цієї суспільної активності, було те, що вона не потребувала інвестування великого капіталу, створюючи, натомість, можливість організації господарських осередків шляхом купівлі дрібних паїв, а то й паїв, придбаних у кредит. Пожвавлення господарської кон'юнктури сприяло зростанню кооперативів упродовж 1925–1928 рр. Розвиткові кооперативного руху не завадила

навіть економічна криза 1929–1933 рр. Завдяки господарським реформам короткого двадцятиліття кооперативна форма господарювання всебічно розкрила себе й довела свою необхідність для населення краю.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі «Соціально-економічні умови функціонування кооперативного руху» з'ясовано, що поява кооперативного руху на Волині зумовлювалася капіталізацією економіки, спричиненою реформами 1860–1880 рр. у Російській імперії. Соціально-економічні реалії містили низку процесів, пов'язаних із розвитком товарно-ринкових відносин і зв'язків, де кооперація могла ефективно розв'язувати проблеми матеріального життя.

На розвиток волинської кооперації та розгортання економічної самодіяльності населення на межі XIX–XX ст. вплинули соціально-економічні особливості розвитку регіону: аграрне перенаселення, зростаюче малоземелля, засилля орендарів, лихварів і дрібних торговців, великий відсоток панського землеволодіння, а також економічні перетворення, зокрема столипінська аграрна реформа, унаслідок якої населення активніше включилося в товарно-грошові відносини.

Поширення всіх форм кооперації у Волинській губернії зумовлювалася як спільними причинами (злиденне становище основної маси селянства), так і специфічними для окремих видів кооперативів. Так, потреба населення в грошах і лихварство мотивували необхідність організації кооперативного кредиту, масове користування промтоварами – споживчих товариств, необхідність інтенсифікації господарства – сільськогосподарських, діяльність скупників-спекулянтів – налагодження кооперативного збуту, малоземелля – виникнення землеробських артілей.

Соціально-економічні умови розвитку волинської кооперації в Другій Речі Посполитій були набагато сприятливішими, ніж у Російській імперії. У своїх засадах Польська держава була правовою країною, устрій якої гарантував усім її громадянам однакові права щодо організації товариств, партій, преси, господарських товариств.

Відтак, українське населення впродовж усього двадцятиріччя демонструвало значну динаміку власного соціального й економічного розвитку. Національна підприємницька діяльність доволі успішно реалізовувалася завдяки організації й розбудові різноманітних форм кооперації, що охоплювали ледве не всі сфери господарського життя. Основним фактором успішного функціонування кооперації на Волині в міжвоєнний період стала ліберальна, досить гнучка та ефективна економічна політика польського уряду.

РОЗДІЛ 4

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

4.1. Правові засади діяльності кооперації в умовах російської державності

Виникнення кооперативного руху в суспільстві відбувається лише за наявності відповідних передумов політичного, соціального, юридичного, економічного та психологічного характеру. Їх відсутність може перешкоджати створенню кооперативів або й унеможливити появу кооперативних форм узагалі. І навпаки, чим сприятливіші та реальніші умови становлення й розвитку кооперації, тим швидше виникають кооперативи, подальше їх об'єднання в цілісній кооперативній системі регіонального, національного чи державного рівня, а згодом й інтегрування до міжнародних кооперативних організацій.

Політичні передумови зародження кооперації в певній країні передбачають налаштування її політичної системи на побудову демократичного суспільства та проведення ринкових перетворень. При цьому повинні визнаватися плюралізм форм власності, лібералізація економічних відносин. Ліквідовано тотальний контроль із боку держави і вплив провідних політичних сил. Формування кооперативів, згідно з міжнародними кооперативними принципами, неможливе в тоталітарних країнах із деформованою системою вільного підприємництва, за умов максимально можливого державного контролю й регулювання економічних відносин. Водночас зменшення державного втручання в економіку обумовлює необхідність запровадження певних компенсаторних заходів, до яких належить підтримка кооперативної діяльності. Наявність відповідного законодавства певної країни слід вважати правовими умовами функціонування кооперативного руху. Правові норми виникають за необхідності врегулювання певних відносин суспільно-політичного, соціально-економічного чи іншого характеру. Це загальне правило підтверджується й виникненням кооперативного законодавства. Його правове поле формується прийняттям загальних або спеціальних (для всієї кооперації чи її окремих видів) законів, постанов виконавчої влади та інших нормативних актів, які легітимізують

кооперативну діяльність. Зміст власне кооперативного законодавства вдосконалюється в міру накопичення досвіду роботи кооперативних організацій. Не кооперативні закони створюють кооперацію а кооперація як явище, яке виникло за певних суспільно-політичних і соціально-економічних передумов, потребує законодавчого внормування своєї діяльності й становища в суспільстві.

Історія кооперативного руху свідчить, що раніше постає кооперація, а потім видаються кооперативні закони. В Англії перше кооперативне товариство постало в 1844 р., а закон, що визнав кооператив юридичною особою, з'явився в 1852 р., У Франції перші товариства постали в 1848 р., а закон – у 1867 р., у Німеччині кооперативи створено в другій половині 40-х років XIX ст., а перший кооперативний закон видано 1868 р. [1146, с. 15]. В українських землях, які перебували під владою Російської імперії, кооперація виникає в другій половині XIX ст. Потреба населення у фінансах зумовила появу ощадно-позичкових і кредитних товариств, інтенсифікація виробництва та збут продукції спонукали створення виробничих і сільськогосподарських спілок, споживчі товариства виникали для забезпечення своїх членів дешевими та якісними товарами широкого вжитку. Кооперація формувалася переважно як громадсько-господарська організація з труднощами завойовувала свій правовий статус та авторитет у суспільній думці. Із моменту виникнення кооперативних організацій і їхніх союзів державна політика щодо них набувала суперечливого характеру. З одного боку, уряд надавав грошову підтримку кредитним товариствам, відкривав сільськогосподарські й споживчі товариства, сприяючи цим соціально-економічному розвитку країни, з іншого – царський режим неухильно та послідовно відстоював систему адміністративного й поліційного нагляду та контролю, обмежував закладні й посередницькі операції кооперативів, консервував феодальні пережитки, прагнув не допустити переростання кооперативів у самостійну громадську силу. Для цього діяльність різних видів кооперативів регламентувалася нормативно-правовими актами, прийнятими владою для всієї Російської імперії: загальними законами, адміністративними розпорядженнями, документами стосовно суто кооперативних установ.

Найбільше уряд Російської імперії опікувався кредитною кооперацією, історія якої розпочалася зі створення Рождественського ощадно-позичкового товариства в с. Дороватому, Рождественської волості, Ветлузького повіту, Костромської губернії. 22 жовтня 1865 р. уряд затвердив статут товариства й із 1866 р. воно розпочало свою діяльність [263]. У той час кожен такий статут затверджувався Комітетом міністрів, далі – царем, а потім статут друкували в збірнику законів та розпоряджень уряду. У 1869 р. цей порядок змінили у зв'язку зі затвердженням статуту ощадно-позичкової каси м. Фелліна – першого міського кредитного кооперативу Росії. Цей статут дещо відрізнявся від статуту Рождественського товариства (зокрема, дозволялися деякі види заставних операцій). Комітет міністрів 11 березня 1869 р. визнав корисність каси й надав право затверджувати статuti подібних установ міністру фінансів за погодженням із міністром внутрішніх справ [251, с. 255]. Так з'явилися правові умови для існування кредитної кооперації.

Перше ощадно-позичкове товариство в українських землях, які перебували в складі Російської імперії, виникло в м. Гадячі на Полтавщині в 1869 р. [270]. У 1871 р. затверджено статут сільського ощадно-позичкового товариства в с. Сокиринцях Прилуцького повіту на Полтавщині [271]. У грудні 1870 р. за ініціативою князя О. Васильчикова при Московському сільськогосподарському товаристві (МСТ) створено комітет для ощадно-позичкових та промислових товариств. 6 листопада 1871 р. уряд затвердив його статут, а програму його діяльності опубліковано в періодичному виданні МСТ «Русское сельское хозяйство» [556, с. 382]. Окрім того, 30 грудня 1871 р. створено «Санкт-Петербурзький відділ Московського комітету для сільських ощадно-позичкових та промислових товариств». Московський комітет, пристосувавши німецьку модель Шульце-Деліча до російських умов, розробив зразковий статут ощадно-позичкових товариств. Після погодження з Міністерством фінансів уряд затвердив його 19 червня 1871 р. [891, с. 36]. За статутом, мета товариства – накопичувати заощадження та одержувати грошові позички. Його членами могли бути як фізичні, так і юридичні особи. Засновувалося товариство на паях (зазвичай 10 руб.). Зобов'язання за вкладками й позичками не перевищували п'ятикратної суми, внесеної на паї та в запасний

капітал. Позички видавали лише членам товариства терміном до дев'яти місяців і не перевищували більш ніж утричі розмір паю. На більшу позичку вимагали поруки одного або кількох членів. Не менше 10 % чистого прибутку відраховували в запасний капітал на покриття втрат, деякий відсоток – на винагороду правління та ради, решту на початку звітнього року розподіляли між членами пропорційно до внесених паїв. Рішення приймали на загальних зборах, де кожен член мав один голос, керували товариством рада й правління, вибрані загальними зборами [281, с. 44–47].

Незабаром Міністерство фінансів розробило свій статут, який дещо відрізнявся від комітетського зразка. Так, за міністерським статутом, відповідальність членів за вкладами та позичками обмежувалася десятикратною сумою пайового й запасного капіталу. Максимальна позичка не перевищувала шестикратну суму внесеного паю. Термін позичок допускався понад дев'яти місяців [788, с. 252]. Хоча деякі зміни й були сприятливіші для членів, проте більшість ощадно-позичкових товариств виникали згідно зі статутом Московського комітету. За 1869–1890 рр. затверджено 1586 статутів ощадно-позичкових товариств. У цей період виникли й перші ощадно-позичкові товариства у Волинській губернії – Домбровицьке, Рівненського повіту в 1879 р. та Житомирське в 1881 р. [188, арк. 2]

До середини 1890-х років у царській Росії вся діяльність ощадно-позичкових товариств регулювалась окремими дозволами й розпорядженнями Міністерства фінансів разом із Міністерством внутрішніх справ. Канцелярія Міністерства фінансів збирала дані про засновників та обов'язкового опікуна-поручителя товариства, а потім подавала статут на затвердження міністру фінансів. Окремим розпорядженням установлювалися податкові пільги деяким товариствам залежно від авторитету поручителя. Водночас порука не гарантувала повернення позички. Потрібно було налагодити контроль за діяльністю товариств. Самі ж товариства діяли окремо, без взаємних господарських та ідейних зв'язків. Високі паї деяких ощадно-позичкових товариств утруднювали доступ незаможному селянству. Недоліком було те, що за своїми статутами товариства могли надавати лише

невеликі короткотермінові позички, тоді як селянство потребувало значних і довготермінових кредитів для оренди й купівлі землі, на господарські затрати тощо. Заборона вести посередницькі операції позбавляла товариства змоги допомагати своїм членам [501, с. 133].

У кінці XIX ст. Санкт-Петербурзький відділ Московського комітету для сільських ощадно-позичкових і промислових товариств вивчив та узагальнив проблеми ощадно-позичкових товариств і в 1893 р. подав прохання з організації народного кредиту в Комісію з перегляду статуту державного банку на чолі з С. Вітте [788, с. 257]. Як наслідок, 1 червня 1895 р. затверджено «Положення про установи дрібного кредиту» [259]. Його дія поширювалася на такі кредитні установи: а) кредитні товариства; б) ощадно-позичкові товариства й каси; в) сільські, волосні чи станичні банки та каси. Перші два належали до числа кооперативних. Мета кожного з них – складати грошові заощадження й видавати позички. Зразкові статuti установ дрібного кредиту затверджував міністр фінансів за погодженням із міністрами внутрішніх справ, землеробства, державного майна або тими, у віданні яких перебувала установа. Кредитні товариства засновувалися на капіталі, позиченому державним банком під солідарну відповідальність членів товариства. Ощадно-позичкові товариства й каси засновувалися на пайовому капіталі членів, проте до нього могли додаватися кошти з інших джерел під солідарну відповідальність членів товариства. Особам або інституціям, які дали товариству позичку або пожертвували кошти в основний капітал, надавалося звання опікуна з правом отримувати відомості про стан справ та здійснювати ревізії діловодства й рахівництва. В ощадно-позичкових товариствах кожен член міг мати лише один пай, який не перевищував 100 руб. Товариства здійснювали такі операції: а) прийом вкладів; б) одержання позичок; в) видача короткотермінових позичок терміном до 12 місяців за персональною довірою або за порукою; г) видача довгострокових вкладів і позичок терміном до 5 років, за персональною довірою, або за порукою; г) видача позичок під заставу нерухомості; д) видача короткотермінових позичок під заставу сільськогосподарських виробів, ремісничих і кустарних предметів терміном до 12 місяців; е) посередництво при купівлі

необхідних у господарстві предметів і продажу виробленої членами товариства продукції. Заставний інвентар міг лишатися в користуванні боржника. Установи дрібного кредиту підпорядковувалися міністерству фінансів, причому міністр мав право призначати ревізії. Нагляд за кредитними товариствами державний банк здійснював за допомогою інспекторів кредитних товариств, які проводили ревізії каси, звітності й діловодства, наглядали за виконанням вимог закону та статуту, скликали, за необхідності, надзвичайні загальні збори товариства [259, с. 356–357].

Отже, закон 1 червня 1895 р. розширив компетентність кооперативних кредитних інституцій. Вони одержали право видавати довготермінові позички й позички під заставу майна боржника, вести посередницькі операції, отримали доступ до ширшого кредитування в державному банку, а кредитним товариствам в основні капітали надавалися довготермінові позички. Уряд контролював ці установи за допомогою державного банку, у якому для наглядових функцій створено «IX відділ інспекції». Одночасно з ним Санкт-Петербурзький відділ Московського комітету для сільських ощадно-позичкових і промислових товариств і далі здійснював загальну опіку ощадно-позичкових товариств. Після прийняття закону 1895 р. найважливішим для обох відділів стало видання нових зразкових статутів для кредитних інституцій. 13 квітня 1896 р. у збірнику розпоряджень уряду опубліковано новий статут ощадно-позичкових товариств [1037, с. 74]. Згідно з ним товариствам дозволено здійснювати посередницькі операції під час закупівлі та збуту продукції; купувати необхідну для діяльності нерухомість і створювати спеціальні фонди для загальнокорисних цілей. Окрім того, відповідальність членів щодо зобов'язань товариства обмежувалася сумою, кратною сумі внесених паїв. Запроваджувалися довготермінові позички й позички під заставу, а їх максимальна сума не залежала від розміру внесеного паю.

Державний банк розробив зразковий статут кредитного товариства. Зміст його основних статей регламентував умови банківської позики. Надаючи товариству позику для формування основного капіталу, банк, насамперед, визначав умови її повернення. Якщо товариство не набуло розвитку протягом п'яти років, то мало повернути позику. Якщо при цьому банк не вимагав повернення капіталу, то

товариство щорічно повинно виплачувати половину суми, відрахованої до резервного капіталу. Відповідальність членів товариства перед банком мала кругову поруку. У випадку ліквідації товариства капітал повертався банку лише після задоволення всіх пред'явлених вимог. Кредитні товариства видавали своїм членам короткотермінові (до року) і довготермінові (до п'яти років) кредити, які не перевищували 300–500 руб. Відповідальність члена за зобов'язаннями товариства обмежувалася двократною сумою наданого йому кредиту. 75 % чистого прибутку товариства відраховувалось у його резервний капітал. Якщо він сягав п'ятої частини загальної суми зобов'язань за вкладами й позичками, то загальні збори могли зменшити цю норму [788, с. 263].

Особлива канцелярія з кредитної частини розробила й опублікувала свій зразковий статут кредитних товариств, який дещо відрізнявся від статуту державного банку. Зокрема, допускалася необмежена відповідальність членів за зобов'язаннями товариства. Сума зобов'язань за вкладами та позичками не могла перевищувати більше встановленого числа загальну суму запасного й основного капіталів. У резервний капітал відраховувалася вся сума чистих прибутків, крім суми, яку призначали загальні збори на додаткову винагороду членам правління та ради. Частина резервного капіталу (не менше 20 % від суми вкладів і позичок) зберігалась у відсоткових паперах у державному банку або в державних ощадних касах. Якщо товариство мало понад 300 осіб, то з дозволу міністерства фінансів загальні збори можна було замінити зборами уповноважених [788, с. 263].

Затверджені зразкові статuti, а також різноманітні брошури методичного характеру для кредитних установ розповсюджувалися відділами державного банку, земськими й міськими управи. Усі ці заходи зрушили справу розвитку кооперативного кредиту з місця, де вона опинилася близько середини 90-х років ХІХ ст. За наступних 10 років чисельність кредитних кооперативів зросла втричі. Однак потреба в кооперативному кредиті не зменшувалася, а збільшувалася. Місцеві губерніяльні та повітові комітети висловлювали пропозиції щодо покращення умов кредитування населення. Вони вказували на необхідності надати позички в основні капітали не тільки кредитних, а й ощадно-позичкових товариств і

встановити контроль за їхньою діяльністю; пропонували періодично проводити з'їзди діячів кооперативного кредиту, спростити процедуру об'єднання кредитних кооперативів у союзи, залучити до справи кооперативного кредитування земства. Крім того, комітети вважали за необхідне видавати на кооперативне кредитування кошти з державних ощадних кас і створити для цього центральний урядовий орган. Ці міркування узагальнила комісія з підготовки нового законопроекту про інституції дрібного кредиту на чолі з Ф. Тернером й подала на розсуд Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості під головуванням С. Вітте. Остання розглянула й затвердила проект «Положення про установи дрібного кредиту», а 7 червня 1904 р. цар ухвалив його як закон [260].

Після цього ліквідовано IX відділ інспекції державного банку, а, замість нього, у вересні 1904 р. створено «Управління у справах дрібного кредиту», яке очолив член ради державного банку Л. Біркін. Управління стало урядовим центром постачання довготермінових та короткотермінових кредитів із державного банку й державних ощадних кас. Для нагляду за розподілом кредитів при управлінні створили Центральний комітет у справах дрібного кредиту, до якого входили представники різних відомств. На місцях ці функції виконували Губерніальні комітети у справах дрібного кредиту. Безпосередній нагляд за кредитними установами здійснювався через інспекторів дрібного кредиту та ревізорів [890, с. 185]. У своїй діяльності управління намагалося спрямувати позички кредитних установ на виробничі потреби, а також на кредитування інших видів кооперативів: артилей, споживчих і сільськогосподарських товариств. Воно піклувалося про розвиток посередницьких операцій, особливо з кооперативного продажу хліба, видавало позички на будівництво кооперативних зерносховищ. З ініціативи «Управління у справах дрібного кредиту» скликалися з'їзди представників кредитних установ, із 1912 р. видавався «Вісник дрібного кредиту», у якому розглядалися питання кооперативного кредитування. Загалом, здійснена реорганізація сприяла розвитку кооперативного кредитування в Росії.

На виконання нового «Положення про установи дрібного кредиту» у 1905–1906 рр. розроблено та затверджено зразкові статuti кредитного й ощадно-

позичкового товариств [893, с. 117]. Якщо товариство створювалося за зразковим статутом, то дозвіл одержували від Губерніальних комітетів; якщо статут відрізнявся від зразкового або для організації товариства потрібна була позичка в основний капітал, то дозвіл надавав Центральний комітет. Ощадно-позичковим та кредитним товариствам, за поданням відповідного відомства, дозволялось об'єднуватись у союзи. Розроблені управлінням зразкові статuti дещо відрізнялися від попередніх. Так, якщо максимальний розмір кредиту був 300 руб., а позичок під заставу – 1000 руб., то нові статuti ці обмеження скасовували. Відповідальність членів за зобов'язаннями товариства могла бути необмеженою, але не меншою ніж подвійна сума наданого товариству кредиту. Пай в ощадно-позичковому товаристві встановлювали в межах 10–100 руб. Не менше 5 % від суми своїх зобов'язань товариство мусило тримати у вкладах державних установ або в державних відсоткових паперах. Не менше 40 % чистих прибутків кредитних товариств відраховували в основний капітал і не менше 20 % – у запасний капітал. В ощадно-позичкових товариствах у запасний капітал відраховували не менше 10 %, дивіденди на пай становили 10 %. Збитки кредитних установ покривалися її членами в порядку кругової поруки. Щодо поручительства за позичальника, то вимога оплати несплаченої в термін позики, за рішенням правління, поширювалася як на боржника, так і на поручителя [788, с. 273].

Згідно із законом про установи дрібного кредиту 1904 р. до кредитування на місцевому рівні залучали земства. Їм надавалося право: 1) участі в Губерніальних комітетах у справах дрібного кредиту; 2) факультативної участі з дорадчим голосом у Центральному комітеті; 3) створення ощадно-позичкових, кредитних товариств і земських кас дрібного кредиту. Найбільш дієвим було право створювати в повітах та губерніях земських кас дрібного кредиту. Їхній зразковий статут міністерство фінансів схвалило 14 червня 1906 р. [890, с. 185].

За статутом мета земської каси дрібного кредиту – допомагати сільським господарям, хліборобам, ремісникам і промисловцям, а також створеним ними артілям та товариствам здійснювати господарську діяльність за допомогою посередництва та постачання грошових коштів на банківських засадах, а також

допомагати утвореним касою установам дрібного кредиту. Район дії каси – повіт або губернія відповідного земства. Каса здійснювала ті ж операції, що й установи дрібного кредиту: видавала позички в основні капітали, кредитувала різні види кооперативів, водночас вона могла приймати вклади та надавати позички як банківська установа. Основний капітал каси формувався з коштів управління дрібного кредиту, земських та інших джерел, вона звільнялася від промислових податків і гербових зборів. Земські збори та управа керували касою, виконуючи функції загальних зборів та правління звичайних кредитних установ [788, с. 280].

У діяльності земських кас за 10 років існування можна виокремити три головних напрями. Перший характеризувався веденням активних операцій майже виключно з кредитними установами. Другий спрямовували на не кредитні кооперативи. Як відомо, державний банк фінансував виключно кредитні інституції. Усі інші види кооперації (споживча, сільськогосподарська, виробнича) кредитувалися через земські каси. Нарешті, третій напрям – надання діяльності земських кас характеру земського банку, тобто інституції, призначеної для кредитування самих земств та меліоративних позичок населення [188, арк. 1]. Закон 20 березня 1917 р. про кооперативні товариства і їхні союзи поширив роль земства в царині кооперативного кредиту – і земствам, після скасування Губерніальних комітетів у справах дрібного кредиту, тимчасово передали функції із затвердження статутів кредитних кооперативів. Але земства фактично не встигли використати це право. Із приходом до влади більшовиків були знищені всі земські кредитні організації, самі земства й земські каси.

Надзвичайно важливу роль у розвитку кредитної кооперації відігравали кооперативні об'єднання (союзи). Уперше питання про необхідність створення союзів кредитних установ постало в середині 90-х років XIX ст. У 1895 р. Санкт-Петербурзький відділ Московського комітету для сільських ощадно-позичкових і промислових товариств спроектував «Положення про союзи установ дрібного кредиту, товариств споживачів, промислових громад і про з'їзди їх представників», яке схвалено в 1898 р. в Москві на з'їзді представників ощадно-позичкових товариств. Суть положення – утворення в кожній губернії союзів установ дрібного

кредиту задля налагодження постійних зв'язків, збору даних про діяльність тощо. Однак офіційного затвердження воно не отримало, оскільки суперечило законодавству про діяльність суспільних організацій. На початку ХХ ст. Міністерство фінансів як експеримент розглянуло проект договору про союзне об'єднання ощадно-позичкових товариств Бердянського повіту. Це був перший такий союз, що виник у 1901 р. за ініціативою А. Беретті. За статутом ця інституція була ревізійним союзом і союзом допомоги кредитній кооперації, проте здійснювати позичкові операції й прийом вкладів не мала права. 21 квітня 1901 р. після царської санкції та думки Комітету міністрів, міністру фінансів надали право затверджувати статuti союзів установ дрібного кредиту на підставі статуту Бердянського союзу. До 1904 р. за його зразком у Російській імперії створили лише три союзи кредитних кооперативів [810, с. 100].

Інший порядок утворення кредитних союзів містився в «Положенні про установи дрібного кредиту» від 7 червня 1904 р. У ньому вказано, що «...до законодавчого оформлення порядку створення союзів, вони утворюються на підставах, встановлених для кожного окремого випадку й затверджених положеннями комітету міністрів за представленням міністра фінансів» [260, с. 672]. Аналогічне формулювання містилося й у статті 90 десятого розділу Статуту кредитного Російської імперії [279, с. 870]. При такому порядку організації тяжко було чекати розвитку союзів. Вони залишались організаційно-ревізійними надбудовами без права здійснювати банківські операції – надавати позики й приймати вклади. Тому й не дивно, що в 1904–1911 рр. засновано лише чотири союзи: Благодаринський, Катеринбурзький, Київський і Лохвицький.

11 червня 1911 р. Управління дрібного кредиту розробило та затвердило новий типовий статут союзів кредитних кооперативів, згідно з яким союзам надавалися права установ дрібного кредиту й функції ревізування та відстоювання інтересів товариств [1053, с. 107]. У цьому ж році Рада міністрів дозволила за цим статутом заснувати сім нових союзів кредитних кооперативів і їх кількість зросла до 14. Однак складна процедура затвердження статутів через Раду міністрів дуже гальмували створення кредитних союзів. Тому вони утворювалися на основі

договорів. Так виникло близько 120 договірних об'єднань, частина яких припадала на об'єднання кредитних кооперативів. Нарешті, у 1915 р. Міністерство фінансів подало на розгляд спеціальної міжвідомчої комісії питання про спрощений порядок виникнення союзів разом із новим статутом. Цей порядок затвердили, незважаючи на опозицію Міністерства внутрішніх справ. Уже через рік кількість союзів зростає до 85, а до кінця 1917 р. – до 140. В Україні виникали об'єднання (союзи) кредитних кооперативів – Союзбанки. Деякі з них діяли на всю губернію, інші – охоплювали повіт чи й менші райони. Вони були організаційно-фінансовими об'єднаннями другого рівня для кредитних та ощадно-позичкових товариств і ставали фінансовими осередками для всіх видів кооперативів свого району [810, с. 100].

Отже, до 1917 р. здебільшого завершилася кодифікація нормативних актів, які регламентували систему кооперативних кредитних установ, їхні види, напрями й характер діяльності. Видані «зразкові» статuti кредитних та ощадно-позичкових товариств лише дещо конкретизували основні пункти «Положення про установи дрібного кредиту». Загалом, російська система кредитних кооперативних установ в основному повторювала німецьку, у якій паралельно існували пайові кредитні кооперативи, що діяли переважно в містах, і безпайові товариства – у сільській місцевості.

Споживча кооперація в Російській імперії мала власне політико-правове середовище. Формально першим офіційно затвердженим споживчим кооперативом стало Ризьке споживче товариство, засноване в 1865 р. [1054, с. 43]. В українських землях перші споживчі товариства виникли в 60-х роках XIX ст. Це здебільшого були міські кооперативи, управління та господарська діяльність яких відбувалися на основі європейського досвіду організації споживчих товариств. На початку становлення їх кількість у всій Російській імперії не перевищувала сотні й вони не відігравали помітної ролі в економічному житті країни. Тому в тогочасному російському законодавстві споживчі кооперативи не виділялися з-поміж інших видів товариських об'єднань, а їхня діяльність регламентувалася окремими урядовими та відомчими актами, зміст яких, за висловом самих кооператорів, був «...далеким від нагальних потреб життя» [493, с. 352]. Споживчі товариства

належали до благодійних організацій. Юридичною основою для їх відкриття та діяльності був «Статут про громадське піклування», зокрема статті глави «Про благодійні товариства та каси» [280, с. 119–120]. Відповідно до цього документа, установлювався концесійний (дозвільний) порядок відкриття споживчих кооперативів. Міністр внутрішніх справ представляв проекти статутів у Комітет міністрів, а далі – на затвердження цареві. Із 1869 р. Міністерство внутрішніх справ отримало право вивчати та затверджувати статuti всіх громадських і приватних благодійних закладів Російської імперії, зокрема й споживчих кооперативів [253, с. 54]. Сам процес реєстрації споживчих товариств був доволі складним і довготривалим. Статут повинен був пройти через низку місцевих інстанцій, що значно затримувало відкриття кооперативів. До того ж, міністр міг вільно керуватися не лише нормами закону, а й власними поглядами чи діяти згідно із загальною політичною ситуацією в країні. Фактично позбавлялися права на участь у кооперативних організаціях прихильники опозиційних політичних сил, а також представники окремих національних меншин. Так, надсилаючи до генерал-губернатора краю поданий на розгляд міністерства статут споживчого товариства мешканців м. Рівного, волинський губернатор зазначав про «недоцільність та небажаність його заснування» внаслідок присутності серед організаторів значної кількості «осіб польського походження» [34, арк. 1]. Залежність товариств від міністерства зберігалась і після затвердження статутів. Споживчі кооперативи щорічно звітували про господарську діяльність і фінансовий стан товариства начальнику головного управління в справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ [280, с. 120]. Місцевий контроль за споживчими кооперативами здійснювали губернатори. Указами від 27 березня 1867 р. та 22 червня 1886 р. їм надавалося право закривати всі товариства в разі виявлення в їхній діяльності відхилення від мети, проголошеної в статутах, або порушень державного порядку й громадської безпеки та моралі [890, с. 183]. Фактично це означало, що місцева адміністрація мала можливість припиняти діяльність товариств на власний розсуд, керуючись міркуваннями особистого характеру чи вимогами з центру. «Дозвільний порядок, – писав дослідник кооперації професор І. Озеров, – так гальмував

відкриття нових товариств, що в осіб, прагнучих відкрити товариство, зникало усіляке бажання. Затримка в затвердженні статутів часто ставила засновників у неприємне становище. Вони піддаються глузуванню, а інколи й переслідуванню з боку місцевих торгівців» [956, с. 189]. Якщо для перших споживчих товариств, створюваних серед міського населення, необхідний був дозвіл охоронного відомства, то з утворенням фабричних і заводських кооперативів вимагали ще й дозволу Міністерства фінансів. Установлений порядок утруднював відкриття споживчих кооперативів.

Незручності із затвердженням статутів у міністерствах далися взнаки в кінці ХІХ ст. Цей складний період в історії Російської імперії характеризувався низкою економічних криз та, як наслідок, погіршенням матеріальних умов життя населення. Високу здатність до протистояння означеним тенденціям виявили споживчі товариства. Позитивний ефект від їхньої діяльності змусив владу переглянути своє ставлення до кооперації. Розробляються так звані типові «нормальні» або «зразкові» статuti для кожного окремого виду кооперативів. 4–6 серпня 1896 р. у Нижньому Новгороді під час ярмарку відбувся Всеросійський торговельно-промисловий з'їзд, на якому розроблено й надіслано до Міністерства внутрішніх справ проект зразкового статуту для споживчих товариств [375]. Там уважно вивчили цей документ, проте, із політичних мотивів, розробили власний статут. Уряд під впливом посилення кооперативного руху найбільше боявся, що товариства споживачів вийдуть з-під контролю та будуть сприяти суспільно-політичній організації населення, зростанню опозиційних настроїв. Текст статуту опубліковано 13 травня 1897 р. в «Урядовому віснику» [283]. Він супроводжувався спеціальним циркуляром господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ № 4190. «Затвердивши означений статут, – вказувалося у документі, – його Високопревосходительство Пан Міністр визнав можливим надати губернаторам право: а) затвердження споживчих товариств на основі вищезгаданого статуту і б) заміни, на прохання самих товариств, чинного статуту споживчих товариств нормальним статутом, з тим, щоб: 1) у кожному окремому випадку про дозвіл на відкриття нового споживчого товариства чи заміни чинного статуту товариства нормальним, Міністерство

внутрішніх справ своєчасно повідомлялося керівниками губерній, із вказівкою назви товариства та часу його відкриття та 2) відступ від нормального статуту споживчих товариств допускається не інакше, як з особистого дозволу міністра внутрішніх справ» [220]. Отже, дозвіл на відкриття споживчих товариств надавався не центральній, а місцевій владі. Це, з одного боку, спрощувало процедуру самої реєстрації статуту й пришвидшувало відкриття товариств, але з іншого – кооперативи потрапили в залежність від місцевої адміністрації. Відсутність установлених термінів реєстрації статутів органами влади призводила до довготривалих затримок при відкритті споживчих товариств. Показовим щодо цього стало відкриття споживчого кооперативу в с. Дубенському Волинської губернії, де його організатори чекали відповіді губернатора більше трьох років [71, арк. 17–18]. Водночас циркуляр виявив розходження поглядів міністерства й кооператорів на роль і завдання статуту. На з'їзді в Нижньому Новгороді зразковому статуту відводили роль шаблону, типової форми для полегшення кооператорам складання установчих документів. Натомість, представники влади розглядали статут не як зразковий, а обов'язковий документ, створюючи значні перепони на шляху зміни його положень. За відсутності загальнокооперативних правових норм «Нормальний статут» 1897 р. виконував функції закону й фактично на його основі розвивалася споживча кооперація дореволюційного періоду.

За статутом 1897 р. мета діяльності товариства – «доставка своїм членам різноманітних предметів споживання та домашнього облаштування, і надання своїм членам можливості робити заощадження з прибутку товариства». Крім того, споживчим товариствам дозволялося «...організовувати установи, які мають на меті різноманітними засобами та шляхами покращити матеріальні і духовні умови життя членів товариства» [269, с. 42]. Тобто, держава фактично визнала за кооператорами право на виконання не лише господарської, а й культурно-просвітницької діяльності (організовувати бібліотеки, влаштовувати спеціальні навчальні курси, проводити лекції тощо). Основним видом господарської діяльності споживчих товариств статут визначав торгівлю готівкою зі своїми членами та сторонніми споживачами. Крім того, за рішенням загальних зборів, допускалося й товарне кредитування осіб, які

перебували в складі кооперативу. Це було значною помилкою укладачів статуту, оскільки таким чином порушувалися базові рочдельські принципи кооперації, що призводило до руйнування фінансового стану кооперативів. Весь капітал товариств поділявся на основний та запасний. Основний капітал формувався з членських внесків, які склалися зі вступної плати й паю, і позик, укладених правлінням. Максимальний розмір вступної плати становив 3 руб., паю – 10 руб. Загальний розмір позики не міг перевищувати суму вступних внесків та пайового капіталу. Незначні членські внески й право виплачувати їх у розстрочку долучали до кооперації представників різних прошарків суспільства. Запасний капітал утворювався зі щорічних відрахувань від прибутків. Причому його потрібно було перевести в державні та гарантовані урядом процентні папери й зберігати в державних ощадкасах або державному банку. Кошти запасного капіталу використовувалися виключно на покриття збитків товариства. Фінансування будь-яких інших потреб із запасного капіталу державою заборонялося. Окрім цього, споживчі товариства та їхні установи, на відміну від кредитних, обкладалися різноманітними податками й платежами – гільдійськими за право торгівлі, гербовими, митними та місцевими зборами. Практика кооперативного будівництва швидко довела нераціональність установленого державою порядку використання запасного капіталу, але Міністерство внутрішніх справ не пішло на виправлення змісту цієї статті й лише в окремих випадках дозволяло кооператорам набувати нерухомості за кошти запасного капіталу [487, с. 117]. Статут регулював і внутрішнє життя кооперативу. До складу споживчих товариств могли входити як фізичні, так і юридичні особи, які сплатили пайові внески. Кожен член товариства на загальних зборах мав лише один голос, незалежно від кількості паїв. Цим закріплювався основоположний принцип кооперативної організації – рівність її членів. Матеріальна відповідальність за зобов'язаннями товариства обмежувалася сумою пайових внесків. Стягнення понад цю суму з іншого належного члену майна чи коштів заборонялося. Розподіл отриманих товариством прибутків відбувався таким чином: не менше 10 % відраховувалося в запасний капітал і не більше 10 % – на

виплату відсотків на кожен пайовий рубль. Решта розподілялася між членами товариства пропорційно до вартості зроблених ними закупок.

Справами товариства керували загальні збори членів і правління. Держава жорстко контролювала проведення загальних зборів. Стаття 30 статуту зобов'язувала членів правління повідомляти начальника місцевої поліції про місце, час проведення та порядок денний загальних зборів. Додаток цієї статті забороняв обговорення питань, які не визначені регламентом і безпосередньо не стосувалися статутної діяльності товариства. Право трактування «відповідності» питань загальних зборів надавало представникам місцевої адміністрації можливість утручання в діяльність органів кооперативу. Також губернатор у будь-який час міг провести ревізію товариства, якщо отримає дані про безлад у ньому або порушення статуту. У статті 65 вказувалося, що в разі виявлення «чого-небудь протиприродного державному порядку та суспільній безпеці і моралі» в діяльності кооперативу місцевий губернатор або градоначальник мав право його закрити. Товариство могло бути закрито й за розпорядженням міністра внутрішніх справ [269, с. 52].

Запровадження означеного положення цілком відповідало царській політиці жорсткого контролю та нагляду за кооперативними організаціями. Надаючи своїм представникам право припиняти діяльність будь-якого товариства, держава забезпечувала себе додатковим важелем впливу на них й отримувала надійний засіб для проведення розправ над «нелояльними» кооперативами. Міністерський статут значно обмежував свободу споживчих кооперативів, не даючи змоги його членам без спеціального дозволу змінювати встановлені норми. Серед недоліків слід відзначити й відсутність закріпленого за товариствами права на об'єднання в кооперативні союзи. Отже, це значно ускладнювало умови розвитку споживчих товариств, змушуючи їх ставити на перше місце реалізацію не власних, а державних інтересів, які часто суперечили потребам кооперованої громадськості.

Утім, прийняття «Нормального статуту» в 1897 р. створило значно кращі правові умови для розвитку кооперативних організацій, порівняно з тими, які існували в 60–90-х роках XIX ст. Позитивним стало запровадження більш спрощеної процедури відкриття споживчих товариств та встановлення типової

форми статуту, яка полегшувала розробникам його укладання. За 1897–1906 рр. в Наддніпрянській Україні затверджено близько п'ятисот статутів споживчих товариств, а в наступні три роки – ще близько тисячі [431, с. 96; 679]. У цей же період, після ухвалення статуту споживчого товариства у м. Новограді-Волинському в 1899 р. почалося масове створення споживчих кооперативів і по всій Волинській губернії [411, с. 1]. Споживча кооперація поступово завойовувала своє місце в економічному житті країни.

Піднесенню кооперативного руху на початку ХХ ст. сприяли й революційні події 1905–1907 рр. Вони викликали небувалу громадянську активність в Російській імперії. Кооперативні установи (як легальні, дозволені владою) перебували у виграшному становищі й до них намагалися потрапити люди, які прагнули взяти участь у громадському житті. Причому це були і аполітичні особи, і прихильники різних політичних орієнтацій. Поступово на початку ХХ ст. в партійних програмах та тактичних установках з'явилися пункти про ставлення до кооперативного руху, про його місце й роль у досягненні партійно-політичних цілей. Наприклад, після дозволу уряду в 1907 р. священникам брати участь у кооперативному русі [12, арк. 10] служителя Почаївської лаври почали використовувати кооперативну форму при створенні широкої мережі споживчих крамниць. Під прикриттям «потребительских лавок» на теренах Волинської губернії активізував свою діяльність і чорносотенний Почаївський союз руського народу [626; 955]. Намагаючись послабити соціальну напругу, уряд прийняв нормативні документи, які сприяли демократизації суспільного життя.

Зокрема, 4 березня 1906 р. набрав чинності указ «Тимчасові правила про товариства і союзи» [266]. Старі норми, які суперечили змісту цього закону, були скасовані. До них потрапила й стаття 321 «Загальних установ губернських», яка надавала губернаторам право закривати різні громадські заклади. Натомість, право припинення їхньої діяльності отримали спеціальні органи – Губернські у справах про товариства присутствія, а губернатори могли лише тимчасово призупиняти діяльність цих товариств [266, с. 202, 204]. Проте безпосередньо застосувати ці норми до споживчих кооперативів було неможливо, оскільки, відповідно до

циркуляра міністра внутрішніх справ від 28. 06. 1906 р., вони вилучалися з-під дії «Тимчасових правил про товариства та союзи» [269, с. 41]. Текст статті 65 «Нормального статуту», змінено, а саме: «Товариство може бути закритим за розпорядженням Міністерства внутрішніх справ» [286, с. 12–13]. Отже, губернатори позбавлялися права без дозволу вищої інстанції закривати споживчі товариства. Проте для керівників губерній отримання необхідного дозволу від міністерства не було проблемою, тож ці зміни суттєво не полегшували становище кооператорів. Згодом право губернаторів затверджувати статuti споживчих товариств було частково обмежене. Так, відповідно до спеціального циркуляра Міністерства внутрішніх справ від 04. 02. 1910 р. за № 9/1478, установчі документи споживчих кооперативів, у складі яких перебували державні службовці, працівники залізниць та телефонних агенцій, затверджувалися самим міністерством [265, с. 117–118].

Загалом у розвитку української споживчої кооперації на початку ХХ ст. намітилася тенденція до консолідації лав кооперативної громадськості, а саме створення союзів споживчих товариств. Однак подібну ініціативу негативно сприйняли урядові кола Російської імперії. Представники держави не дозволили засновувати союзні об'єднання й заборонили надалі проводити будь-які організаційні заходи в цьому напрямі. Відсутність належної правової бази діяльності установ такого типу змушувала кооператорів удаватися до різноманітних, інколи не зовсім легальних, способів оформлення своїх союзів. У дореволюційний період існували чотири організаційно-правові форми об'єднань споживчих товариств: статутні об'єднання, прості договірні об'єднання, складні договірні об'єднання та об'єднання, які створювалися на підставі «Нормального статуту» споживчих товариств 1897 р. (Товариства оптових закупок). Кожна із зазначених форм мала свої переваги та недоліки. Проте жодна з них не могла забезпечити кооперативній громадськості ефективного та стабільного функціонування їхніх союзів. Усі спроби привернути увагу уряду до проблеми безправного становища кооперативних союзів і необхідності розробки спеціального нормативного документа постійно наштовхувалися на глуху стіну мовчання. Влада заборонила розгляд питання про союзні об'єднання споживчих товариств на Московському Всеросійському

кооперативному з'їзді у 1908 р. і навіть не погодилася поширити на споживчу кооперацію дію «Тимчасових правил про товариства та союзи» [269, с. 41].

Недоліки кооперативного законодавства та всілякі перепони влади не давали споживчій кооперації розвиватися більш високими темпами. Тому учасники кооперативного руху вимагали від держави зміни кооперативного законодавства і, зокрема, закріплення положень, які б забезпечили явочний порядок відкриття кооперативу; більшу самостійність товариств у вирішенні організаційних питань; розширення компетенції товариств у сфері господарської та культурно-просвітницької діяльності; невтручання органів влади в роботу кооперативів; можливість об'єднуватися в регіональні та центральні союзи [617; 666]. Потребу модернізації кооперативного законодавства усвідомлювали і в урядових колах країни. Проте далі загальних декларацій та обіцянок справа не йшла. І це цілком зрозуміло. Царський уряд із підозрою ставився до кооперативних організацій, особливо після появи інформації про наміри революційних партій використати кооперативний рух у своїх цілях. За таких умов царат не лише не збирався ставати на шлях лібералізації кооперативного законодавства, а навпаки – робив усе для того, щоб посилити контроль над товариствами. Засоби такого контролю були різноманітними: починаючи від безпосереднього адміністративного втручання на місцях і закінчуючи підготовкою низки нормативно-правових актів, які передбачали суттєве обмеження самодіяльності кооперативних організацій. Характерним прикладом такої нормотворчої діяльності уряду Російської імперії стало видання Міністерством внутрішніх справ у 1911 р. проекту нового «Нормального статуту споживчих товариств» [696]. Новий проект не лише залишав стару дозвільну систему, а й вимагав затвердження вищою владою товариств, створюваних у середовищі державних службовців, казенних і приватних залізниць. Передбачалося розширення господарської діяльності споживчих товариств і надавалося право збуту виробів та продукції своїх членів і розміщення заощаджень у торговельну справу для отримання прибутку. Водночас їм заборонялося влаштовувати власне виробництво. Проект дозволяв матеріальну діяльність і забороняв культурно-просвітницьку. Так, примітка до 1 статті «Нормального статуту» 1897 р., яка

надавала право на відкриття при товариствах установ для покращення матеріальних і моральних умов життя членів не увійшла до нового проекту. Багато норм нового статуту суперечили таким базовим принципам кооперативної організації, як демократичність управління, відкритість членства, самостійність у прийнятті рішень та визначенні цілей тощо. У проекті запроваджувалися нові заборони. Стаття 25 надавала право начальнику місцевої поліції направляти на загальні збори товариства свого представника з правом закриття цих зборів. Стаття 33 вимагала надавати всі постанови загальних зборів губернатору, а стаття 53 – затвердження відрахувань від прибутку на спеціальні цілі. Обмежувався доступ до участі в управлінні справами товариства членів, які перебували під наглядом поліції або під попереднім слідством. Також у новий проект додали не властивий для кооперації національний фактор. У примітці до 2 статті вказувалося: «придбання товариством у власність, тимчасове володіння чи користування нерухомого майна в місцевостях, де подібне придбання заборонене законом для іноземців чи осіб іудейського віросповідання, дозволяється не інакше, як після отримання нового дозволу. Якщо у статуті є пункт, що до його складу не приймаються особи іудейського віросповідання чи іноземні піддані, то подібний дозвіл не вимагається». А стаття 35 вимагала, щоб «у місцевостях поза межею єврейської осілости до складу правління обиралося не більше 50 % євреїв» [696, с. 124–125]. Отже, у міністерському проекті не лише виправили недоліки статуту 1897 р., а й ще більше обмежили права та свободи кооперативних організацій. Саме тому діячі кооперативного руху, зокрема В. Зельгейм, А. Меркулов, С. Прокопович визнали його вкрай незадовільним, спрямованим на захист інтересів держави, а не кооперації [891, с. 251–252]. Урешті, негативна позиція кооперованої громадськості й небажання влади погіршувати з нею й без того складні стосунки, зумовили відмову царату від прийняття цього нормального статуту споживчого товариства.

Швидке кількісне зростання кооперації, різноманітність напрямів її практичної роботи довели, що, по-перше, стандартні «нормальні» та зразкові статuti не можуть відобразити розмаїття й специфіку регіональних умов та охопити всі сторони діяльності кооперативних організацій; по-друге, потрібно прийняти

загальнокооперативний закон, у якому відобразилися б загальні принципи виникнення, оформлення та діяльності кооперативів різних видів, типів і рівнів; по-третє, потрібно переглянути принципи відносин кооперації й влади. Перша світова війна загострила означені проблеми. До того ж, споживча кооперація, завдяки своєму ефективному механізму постачання населення необхідними продуктами за помірними цінами, зуміла частково зменшити гостроту кризових явищ. Це відзначено й населенням, яке масово приступило до організації нових споживчих товариств, і державними чиновниками, котрі визнали необхідність підтримки кооперації за допомогою створення оптимальних адміністративно-правових умов її розвитку.

4 липня 1915 р. міністр торгівлі та промисловості В. Шаховской направив до Ради міністрів записку «Найближчі завдання законодавства та управління щодо споживчої кооперації» [234, л. 2–19]. У ній міністерство визнало значення споживчих товариств в економічному житті країни «...як об'єднання окремих осіб і установ для забезпечення їх товарами першої необхідності, гарної якості і за низькими цінами», а також констатувало відсутність ефективно-нормативно-правової бази. «Нинішній нормальний статут, – зазначали урядовці, – далеко не відповідає тим вимогам, які ставлять перед ним ці організації, що ж стосується союзів споживчих товариств, то для них взагалі немає ніякого урядового статуту і їх відкриття пов'язане з великими труднощами» [234, л. 2]. До того ж, уряд турбував розроблений кооператорами проект загального кооперативного закону, який передбачав мінімальні можливості для державного втручання в кооперативні справи. Тому влада намагалася частково лібералізувати кооперативне законодавство, одночасно зберігаючи основні важелі впливу на товариства. Міністерство розробило свій план розвитку споживчої кооперації. Пропонувалося перепідпорядкувати споживчі товариства Міністерству торгівлі та промисловості, залишивши за Міністерством внутрішніх справ лише загальний нагляд за їхньою діяльністю [234, л. 8]. Для здійснення контрольних-наглядових функцій мали створити спеціальний державний «Комітет у справах споживчих товариств» [234, л. 2, 13, 15–17]. Також у записці зазначено конкретні кроки реалізації означеного

проекту: забезпечити фінансування споживчої кооперації за рахунок коштів із державної скарбниці; розробити окреме положення про споживчу кооперацію, а також зразкові статuti споживчих товариств та їхніх союзів; запровадити явочний порядок заснування кооперативних організацій на основі затверджених державою зразкових статутів [234, л. 19]. 10 липня 1915 р. Рада міністрів схвалила представлені пропозиції [891, с. 301]. Міркування міністра мали реалізуватися в законопроекті про споживчу кооперацію. Для цього 24–27 вересня 1915 р. скликано урядову нараду, присвячену обговоренню зразкових статутів для споживчих товариств і їхніх союзів та розгляду проекту «Положення про споживчі товариства», у якій, крім чиновників, узяли участь представники земств, кооперативних установ, учені [235, л. 85–114 об.]. Реакційно-консервативний, охоронний напрям усіма силами намагався зберегти старий, традиційний курс урядової політики щодо кооперації, заснований на окремішності кооперативного руху, дозвільному порядку відкриття кооперативів і принципі опікунства влади над кооперативними установами. На захист загального кооперативного закону, явочного порядку відкриття кооперативів та відмови від проекту «зразкового» статуту для споживчих товариств і їхніх союзів виступили М. Туган-Барановський [235, л. 87 об.], В. Зельгейм [235, л. 88 об.], А. Меркулов [235, л. 88 об.–89] й ін. [235, л. 91–91 об.] Як наслідок, урядовці та кооператори розробили компромісний варіант зразкового статуту, який мав усунути недоліки документа 1897 р. Зокрема, передбачено забезпечити товариствам можливість провадити не лише господарську, а й культурно-просвітницьку роботу серед населення; скасовано обмеження щодо складу членів-пайовиків, знижено віковий ценз; ліквідовано положення, яке дозволяло владі закривати товариства в адміністративному порядку, без попереднього рішення суду тощо [684]. Внесені пропозиції в разі практичної реалізації забезпечили б кооперацію ефективною правовою базою, проте, цього не сталося. 24–25 жовтня 1915 р. відбулася нова міжвідомча нарада без представників кооперативної й наукової громадськості [1147, с. 208]. Міністерство торгівлі та промисловості представило змінений варіант законопроекту, у якому зберегло пункти, відхилені кооператорами на попередній нараді про державне фінансування,

про «Комітет у справах споживчих товариств» та. ін. [612, с. 1268]. Подібне відверте ігнорування інтересів учасників кооперативного руху викликало, відповідно, негативну реакцію останніх і позбавило означений законопроект їхньої підтримки. Проти його прийняття виступило також Міністерство внутрішніх справ, невдоволене передачею споживчої кооперації у відання Міністерству торгівлі та промисловості [687]. Думку цієї наради врахувала Рада міністрів, яка на засіданні 1 грудня 1915 р. «визнала доцільним, замість загального положення для всіх видів кооперації, дозволити відомствам...виробити відповідні законодавчі пропозиції для регулювання окремих галузей кооперативної справи, дотичних до їх відомств» [891, с. 325]. Улітку 1916 р. міністр торгівлі та промисловості В. Шаховской усе ж таки спробував довести розпочату ним справу до логічного завершення й виступив з ініціативою розглянути розроблений його міністерством законопроект у Державній думі [686]. Проте, зважаючи на триваюче в російському парламенті обговорення загальнокооперативного закону, подібну пропозицію не підтримали депутати – це питання відклали. У результаті тривалих суперечок між міністерствами та кооператорами розробку остаточного варіанта статуту й положення про споживчі товариства у дореволюційний період так і не завершено.

Політико-правові умови розвитку сільськогосподарської кооперації виникли в Російській імперії ще задовго до 1861 р. Серед сільськогосподарських товариств переважали поміщицькі асоціації широкого спектра дії, які схилилися до наукової та пропагандистської діяльності з вивчення й запровадження в маєтках агрокультурних та агротехнічних інновацій, розробки й поширення практичних рекомендацій. Статути всіх кооперативів того часу затверджувалися царем за представленням Комітету міністрів. Із 1866 р. дозвіл на відкриття, затвердження статутів і проведення з'їздів сільськогосподарських установ надавало Міністерство держмайна (у 1894 р. перейменоване в Міністерство землеробства і державного майна) [261] за згодою Міністерства внутрішніх справ [252], а з 1892 р. – ще й Міністерства фінансів [256]. У 1890 р. затверджено статут Лібавської асоціації сприяння землеробству і сільськогосподарській промисловості [262], який став основою пізніше прийнятого нормального статуту сільськогосподарських асоціацій.

Із часом зростання кількості різноманітних сільськогосподарських товариств та асоціацій зацікавило владні структури. Цьому сприяли й рішення Всеросійського з'їзду сільських господарів, який відбувся за ініціативи Московської сільськогосподарської асоціації 10–20 грудня 1895 р. [891, с. 79]. Як наслідок, Міністерство землеробства і державного майна розробило та 30 червня 1897 р. затвердило нормальний статут для сільськогосподарських товариств (російський термін «сельскохозяйственное товарищество») [255; 809, с. 211–213].

Відповідно до статуту, головна мета діяльності цих установ – сприяння сільським господарям у налагодженні виробництва з переробки сільськогосподарської сировини, у придбанні продуктів споживання й усіх необхідних для сільської промисловості предметів, а також у вигідному збуті продукції їхніх господарств у сирому чи переробленому вигляді. Окрім цього, запроваджено зовсім нові операції, а саме: надання позичок на товари, прийом товариством продукції для комісійного продажу, отримання позик під ті ж товари за рахунок і за дорученням власників товару з кредитних установ, виконання різноманітних доручень сільських господарів щодо промислів. Отже, це були доволі універсальні установи, які поєднували функції виробничих, кредитних, споживчих і збутових кооперативів. До їх складу входили землевласники, орендарі, керуючі маєтками та, загалом, особи, асоціації й установи, які займалися сільським господарством. Керівними органами товариства були загальні збори, правління й ревізійна комісія. Основний капітал формували з членських паїв і сум, перерахованих із запасного капіталу згідно з постановами загальних зборів, запасний капітал – зі вступних внесків, відрахувань від прибутків і процентів на капітал. Причому ці засоби в обов'язковому порядку переводили в державні цінні папери та зберігали в державних банківських установах. Прибуток після відрахувань у запасний капітал і на винагороду правління міг видаватися як дивіденди, але не більше 5 % на пайовий рубль, залишок розподіляли між членами пропорційно до виконаних закупок. Кількість паїв не обмежували. Один внесений пай давав право одного голосу на загальних зборах, п'ять паїв – два голоси, десять паїв – три голоси, двадцять і більше – чотири голоси. Це було відступом від кооперативних принципів

демократизму, рівноправності учасників і надавало широкі можливості для переродження товариств у підприємницькі об'єднання.

Товариства поділялися на універсальні (сприяли сільському господарству взагалі) та спеціалізовані (грунтувалися на окремій галузі), на центральні (поширювалися на всю Російську імперію) і місцеві. Якщо діяльність установи передбачено в межах губернії, то губернатор сам надавав дозвіл. Якщо територія була більшою або засновники вносили у свій статут умови, не передбачені типовим статутом, то клопотання через губернатора направляли в Міністерство землеробства та державного майна. Як і всі місцеві асоціації, сільськогосподарські товариства підлягали нагляду й контролю місцевої влади, розпочинати свою діяльність могли лише з дозволу губернатора. Але влаштовувати виробництва з переробки сировини та займатися кредитними операціями вони могли лише після дозволу Міністерства землеробства й держмайна, узгодженого з міністерствами фінансів і внутрішніх справ. Це, звичайно, не сприяло збільшенню сільськогосподарських товариств. Життя показало, що статут 1897 р. був більше прилаштований до широкого району й до крупнішої сільськогосподарської діяльності, переважно в поміщицькому середовищі, а для дрібних сільськогосподарських товариств він складний, громіздкий і надто регламентований. Дрібна опіка доходила до того, що товариство лише за згодою міністерства мало право зберігати в залах засідання портрети тих чи інших осіб, які принесли користь сільському господарству.

Задля спрощення порядку виникнення сільськогосподарських товариств, дозволу без узгодження з губерніальним начальством відкривати в районі своєї діяльності місцеві відділення, звільнення кооперативів від опіки й нагляду поліції Міністерство землеробства і держмайна розробило новий статут. Департамент поліції погодився спростити процедуру виникнення товариств та надав губернаторам право відкриття товариств, але суттєво змінив інші статті. Відредагований нормальний статут для місцевих сільськогосподарських асоціацій (російський термін – «сельскохозяйственное общество») [809, с. 211–213] 3 лютого 1898 р. схвалив Комітет міністрів, 13 лютого затвердив імператор і з 28 лютого 1898 р. став чинним [257]. Статут дав право сільськогосподарським асоціаціям здійснювати

кооперативну постачальницько-збутову діяльність, реалізовувати свою господарську ініціативу й самодіяльність, а також певною мірою захищав їх від чиновницької сваволі. У ньому містилися й деякі запозичення зі статуту французьких земельних синдикатів, які були своєрідними представницькими установами сільськогосподарських товаровиробників [772, с. 217; 1029], однак вітчизняні сільськогосподарські асоціації були більш універсальними в діяльності та мали кооперативну природу. Про це свідчили добровільність членства, демократичний принцип голосування («один член – один голос») і виборів керівних органів, однаковий для всіх розмір членського внеску, просвітницька робота тощо [493, с. 23; 974, с. 91].

Новий статут передбачав заснування асоціацій більш практичного спрямування й обмеженого району дії, які б сприяли розвитку та вдосконаленню сільського господарства й сільської промисловості. Асоціації мали вивчати стан окремих галузей, виявляти господарські потреби, поширювати наукові та практичні дані з сільського господарства, піклуватися про правильні способи ведення господарства, влаштовувати конкурси, виставки, дослідні поля й станції, ферми, сади тощо. Крім того, статут уможлиблював посередництво з постачання необхідних у господарстві предметів і збуту продукції, відкриваючи для цього довідково-комісійне бюро, склади й т. ін. Членами могли стати всі сільські господарі, котрі потрапляли до району діяльності цієї асоціації. Вони поділялися на почесних, дійсних, співробітників і кореспондентів. Усі брали участь у загальних зборах, але право вирішального голосу мали тільки почесні та дійсні члени, решта володіли дорадчими голосами. Усіма справами керувала обрана рада, яка представляла щорічні звіти департаменту й місцевому губернатору, який надавав дозвіл на діяльність асоціації. Вступний внесок становив 25 коп., щорічні внески – 1 руб. Крім внесків, основний капітал асоціації формувався із субсидій департаменту землеробства Міністерства землеробства та державного майна, із приватних пожертвувань, а також доходів від операцій.

За складом сільськогосподарські асоціації були поміщицькими. Селянство рідко вступало до таких установ через надто високі вступні та щорічні платежі й

«віддаленість» від ідей кооперації. Якщо, скажімо, споживчі товариства, ближчі до повсякденного побуту, селяни ще якось сприймали, то вкладати гроші в дослідні ділянки чи лабораторії відмовлялись. Окремо відзначимо, що організаційна структура та характер діяльності і товариств, і асоціацій значно відступали від загальноприйнятих кооперативних принципів демократизму, рівноправності учасників, способів формування капіталу тощо. Сільськогосподарська установи лише зовнішньо й формально були тотожними іншим видам кооперації, але за своєю природою дуже від них відрізнялися. Вони так і не змогли вийти за межі культурно-освітньої діяльності, розрахованої на заможні верстви населення.

Загалом, прийняття зразкових статутів сприяло деякому збільшенню сільськогосподарських установ. Після 1898 р. при асоціаціях почали утворюватися відділи для посередницьких операцій, склади сільськогосподарських машин та знарядь, а також окремі сільськогосподарські товариства з посередницькими функціями, для яких був потрібен дозвіл лише губернатора. Саме для таких товариств, у яких комерційна діяльність поєднувалася з виробничою, розроблено проект нового нормального статуту сільськогосподарських товариств. Він затверджений 18 листопада 1908 р. [891, с. 201] і посприяв виникненню раніше невідомих кооперативних організацій: товариств із переробки картоплі, сушки й перероблення овочів і фруктів, збуту яєць, вовни, з оренди землі, льонарських, машинних та інших товариств. Новий статут відрізнявся від попередніх не лише спрощеною дозвільною системою, а й передбачав подвійний характер діяльності кооперативів. З одного боку, придбання необхідних у сільському господарстві предметів, виробництво й переробка продукції, з іншого – її збут. Статутом передбачено заснування універсальних і спеціальних сільськогосподарських товариств [731]. Їх організація та діяльність ґрунтувалися на таких кооперативних принципах, як добровільне членство, демократичний принцип голосування – «один член – один голос», демократичні вибори органів управління, наявність вступних внесків, солідарна відповідальність за зобов'язаннями, просвітницька робота тощо [970, с. 49]. Статут значно спрощував управління справами, оскільки передавав їх вирішення загальним зборам, які скликати в одному селі було досить

легко. Водночас статут містив недоліки. Згідно з 10 параграфом, основний капітал товариства складався не з паїв, а й із членських внесків. Із таким капіталом кооперативи не могли здійснювати комерційні операції. Внесені гроші не повертали ні членам товариства, ні їхнім нащадкам, що обмежувало права пайовиків.

Сільськогосподарська кооперація активно розвивалася після Російської революції 1905–1907 рр., коли «визвольному рухові вдалося остаточно зрушити з мертвої точки уряд із його негативним ставленням до сільської кооперації... Водночас... уряд шукав усіляких можливостей для примирення з роздратованою суспільною думкою, прийнято низку законів, спрямованих на розвиток сільськогосподарської кооперації» [493, с. 26]. Поширенню сільськогосподарських асоціацій безпосередньо сприяли «Тимчасові правила про товариства і союзи» від 4 березня 1906 р. Вони полегшували процедуру відкриття асоціації й надавали їй право розробляти власний статут.

Проведення столипінської аграрної реформи та прийняття низки законодавчих актів суттєво модернізували громадянський і, головне, майновий та правовий статуси селянства. Відміна кругової поруки, викупних платежів, послаблення тиску общини, надання права виходу з неї й утворення індивідуальних господарств, можливості вільніше розпоряджатися своїм майном, лібералізація паспортного режиму, безперечно, пожвавили господарське та підприємницьке життя села й певною мірою надало імпульсу розвитку кооперативного руху. До 1913 р. переважно завершилася кодифікація нормативних актів сільськогосподарської кооперативної системи, однак вони зберігали відомчу підпорядкованість, відокремленість урядових узаконень і розпоряджень.

Разом із сільськогосподарськими товариствами важливу роль на селі відігравали артілі. Потрібно розрізняти дві їх форми: артілі, що виникли до буржуазних реформ XIX ст. (сплавні, риболовні, лоцманські, вантажників та ін.), й артілі, що з'явилися у пореформений період (маслоробні, кустарно-промислові, виробничі). Перший вид діяв переважно на підставі звичаєвого права. І якщо закон звертав на них увагу, то лише настільки, наскільки вони стикалися з юридичними й фізичними особами. Якщо не враховувати положення про лоцманські товариства

кінця XVIII ст., то перші законодавчі постанови про артілі трапляються в статутах про цехи 1799 р., де артілі визначено, як «несоразмерные силам одного человека служения и работы, что производятся некоторым числом людей по добровольному их между собою согласию» [264]. Пізніше це трактування під заголовком «Про біржових артільників» увійшло в главу 5 «О товариществах артельных» Торгового статуту [279, с. 972]. У 1887 р. запроваджується більш розширене поняття артілі. До попереднього додали таке формулювання: «артели могут быть составляемы, как для производства непрерывного промысла, так и для совершения какой-либо временной работы» [748]. Інших положень про артілі до 1902 р. не існувало, якщо не враховувати правил про окремі категорії (у 1836 р. – про артілі бурлаків, у 1858 р. – про артілі на сибірських золотих промислах, у 1885 р. – про артілі для навантаження й розвантаження, у 1886 р. – у договорі про найм на сільськогосподарські роботи дозволено користуватись артіллю, у 1892 р. – узаконення про робітничі артілі на приватних гірських заводах). Опубліковані узаконення визнавали артіль як форму самодопомоги, при цьому дозволялося їх утворення на підставі згоди членів або за допомогою затвердження статуту, хоча сам порядок представлення й затвердження не визначено. Видані правила, насамперед, прописували відносини артілей і господарів.

Виробничі артілі до 1885 р. не мали власного законодавства й використовували договірну форму організації, рідше – статутну. Договори між членами кооперативу не реєструвалися. Це давало змогу існувати багатьом виробничим товариствам на законних підставах. Основний зміст договірної форми уможлиблював безперешкодне відкриття кооперативу, а потім – оформлення як юридичної особи. Статут виробничих артілей затверджував Комітет міністрів. 22 березня 1885 р. право затверджувати статuti отримало Міністерство фінансів [254, с. 115]. При цьому в такі папери включали пункти про підпорядкування артілей поліції й право місцевого губернського керівництва закривати артілі, якщо їхні дії будуть протизаконні або не відповідатимуть статутам. Інший вид переробної кооперації – маслоробні артілі. Їхня діяльність ґрунтувалася на підставі договору, завіреного нотаріусом. Зразкового статуту, який би підходив маслоробним артілям,

не існувало. Відсутність закону про трудові артілі й способів їх облаштування створювала невизначеність правового положення виробничих кооперативів, зменшувала їхню кредитоспроможність, спричиняла затримками з реєстрацією статутів. Тому в 1899 р. при департаменті торгівлі і мануфактур утворено Особливу комісію для розробки проекту закону про артілі й трудові товариства. У результаті її роботи 1 червня 1902 р. ухвалено «Положення про трудові артілі» [258], а 30 вересня 1904 р. – типовий «нормальний статут» трудових артілей. Ці два законодавчі акти стали основою дореволюційного законодавства про артілі. Загалом, статuti артілей практично не відрізнялися від типового й один від одного. Якщо й існували певні відмінності, то це пояснювалось особливостями галузі, із якої спеціалізувався кооператив. Згідно зі статутом, наймана праця дозволялася лише для здійснення робіт, які потребували спеціальних знань, або для виконання термінових замовлень. До артілей приймали осіб, котрим виповнилося 17 років, але до досягнення 21-річного віку вони участі в управлінні кооперативом не брали [284, с. 4–6].

Загальні труднощі, які доводилося долати кооперативам різних видів у своїй практичній роботі, призвели до їх об'єднання навколо ідеї єдиного кооперативного закону. Перше практичне втілення вона знайшла вже в проекті положення про кооперативні союзи й з'їзди, прийнятому на з'їзді в Нижньому Новгороді в 1896 р. [891, с. 88] Із початку ХХ ст. вимога створення загальнокооперативного закону настійливо лунала на сторінках кооперативної преси та на регіональних і всеросійських з'їздах представників кооперативних організацій. Кооперативний рух отримував усе більше значення в економічному житті країни й тому дедалі гостріше відчувалася потреба врегулювання кооперативного права. Після революційних подій 1905 р. криза влади проявилася й у галузі кооперативної політики. Однак уряд вважав себе достатньо сильним і спроможним обмежити кооперативний рух адміністративними межами, не вдаючись до корінних реформ. Тому 4 березня 1906 р. він ухвалив «Тимчасові правила про товариства і союзи» [266].

Нове положення в деяких статтях повторювало положення «Про благодійні товариства і каси». Водночас його можна назвати першим урядовим проектом

загального кооперативного закону в Росії. Воно складалося з 39 статей із коротким вступом, у якому вказано, що «до видання загального закону про товариства і союзи до них застосовуються тимчасові правила...». Стаття 1 починалася з визначення товариства і союзу: «Товариством є об'єднання кількох осіб, які, не маючи завданням отримання прибутку від ведення якого-небудь підприємства, обрали предметом своєї сукупної діяльності певну мету, а союзом – об'єднання двох і більше таких товариств, хоч би за посередництвом їх уповноважених» [266, с. 201]. У тогочасній літературі питання про кооператив, на яких принципах його засновано і як він діє, уже було вирішене. Між тим закон ігнорував основні кооперативні принципи, був однобічним, із незавершеними трактуваннями. «Тимчасові правила» дозволяли договірну форму організації кооперативів. Її особливістю було те, що договори між членами кооперативу можна було не реєструвати. Це давало змогу законно існувати багатьом товариствам й артілям. Основний смисл договірної форми уможлиблював безперешкодне відкриття кооперативу з його подальшим переоформленням на юридичну особу. Згідно зі статтею 2, товариства й союзи можна було утворювати й без дозволу уряду. Право відкриття кооперативів надавалося губернатору. Однак на цьому поступки влади закінчувалися. Стаття 3 надавала необмежені повноваження охоронному відомству. Міністр внутрішніх справ міг на власний розсуд закрити товариство чи союз, якщо їхня діяльність загрожуватиме громадському спокою чи безпеці. Про природу кооперативного руху уряд міркував суто з поліцейського погляду. Тому законом уживалися превентивні, заборонні заходи, особливо стосовно службовців урядових установ. Згідно зі статтею 9 дозволялося утворення товариства для задоволення духовних і матеріальних потреб, але на підставі статуту, затвердженого керівництвом. У статті 10 особливо наголошувалося, що товариства не можуть переслідувати політичну або не сумісну з виконанням службових обов'язків мету. Об'єднання вказаних товариств у союзи заборонялося.

Отже, «Тимчасові правила» всю діяльність кооперативних товариств підпорядковували адміністративній владі й місцевій бюрократії, що призводило до різноманітних зловживань. На підставі цього указу уряд приймав нормальні та

зразкові статuti, які штучно роздробляли кооперативний рух. В одному селі люди змушені були створювати кілька кооперативів, у той час, як життя вимагало поєднання різних господарських функцій в одному товаристві. Ще гіршою була ситуація з утворенням союзів, які довго не дозволялися. Кооперацію не влаштовувало законодавство самодержавного режиму – і вона стала боротися за створення єдиного кооперативного закону. За підрахунками М. Хейсіна, із 1906 р. до 1913 р. відбулося 254 кооперативних з'їзди різного рівня (повітові, губернські та всеросійські). Наймасштабнішим було передвоєнне п'ятиріччя, протягом якого проведено близько 200 з'їздів [1055, с. 110]. Навесні 1898 р. у Москві відбувся Всеросійський з'їзд представників сільських ощадно-позичкових товариств. Хоча на ньому питання єдиного кооперативного закону й не формулювалося, проте юридичний стан кооперації розглядався, а прийняття проекту положення про союзи свідчило, що кооперативний рух кооператорами сприймається як єдине ціле. 16–21 квітня 1908 р. у Москві відбувся перший Всеросійський кооперативний з'їзд, який висунув як одне з найважливіших завдань розробку та втілення загальнодержавного закону про кооперацію [378]. Створена делегатами законодавча комісія розробила основні положення законопроекту про кооперативні товариства, проте передчасне закриття з'їзду владою не дало змогу виконати всю програму з'їзду й остаточно відредагувати статті закону й розглянути розділ про союзи кооперативних товариств [378, с. 494–502]. Тому комісія продовжила свою роботу в Петербурзі в приватному порядку. Розроблений нею проект опубліковано в «Трудах» з'їзду і розіслано його учасникам. У проекті комісії містилися деякі нові положення, які звучали на з'їзді: про союзи й загальнокооперативні з'їзди, про явочний порядок оформлення кооперативів, про граничний розмір паїв та обмеження володіння ними, що мало попередити переродження кооперативів в акціонерні товариства.

Постанови й рекомендації з'їзду надали імпульсу розвитку російського кооперативного руху. На початку 1912 р. комісія опублікувала «Матеріали з кооперативного законодавства». У них містилося положення про кооперативні товариства та союзи, яке передбачало необхідність єдиної правової бази для всіх видів і форм кооперації, явочний порядок відкриття кооперативів, їхнє право

вступати до союзів й утворювати союзи союзів (об'єднання другого та третього рівнів), а також визнавалось одним із завдань кооперативів турботу про духовний і культурний добробут своїх членів [891, с. 264]. Цей проект мали затвердити на другому з'їзді, який довго не вдавалось скликати. Уряд погодився на його проведення, але без участі споживчих товариств. 19 жовтня 1911 р. міністр внутрішніх справ затвердив положення й програму з'їзду. 11–16 березня 1912 р. у Санкт-Петербурзі відбувся перший Всеросійський з'їзд діячів у справах дрібного кредиту та сільськогосподарської кооперації [379]. На ньому розглядали бажані зміни чинного законодавства про дрібний кредит; постатейний розгляд проекту закону про кооперативні товариства й союзи. Крім того, створено проект Положення про з'їзди представників кооперативних установ, який визначав мету й права з'їздів, склад, порядок скликання та занять, управління справами тощо. Подальша робота над законопроектом продовжилася на другому Всеросійському кооперативному з'їзді в Києві 1–7 серпня 1913 р. Після детального обговорення в секціях і на пленарних засіданнях текст «Положення про кооперативні товариства і їх союзи» прийнято для розгляду в урядових інстанціях. Цим завершилася п'ятирічна робота кооператорів над законом, який увібрав усе позитивне з практики світового кооперативного руху. Вагомий внесок у його розробку зробили теоретики й організатори кооперативного руху С. Прокопович, М. Туган-Барановський, В. Тотоміанц, А. Анциферов, В. Хижняков, В. Зельгейм, А. Кулижний та ін. [1037, с. 76]. На з'їзді також прийняли резолюції «Про союзи установ дрібного кредиту», «Про загальні основи союзного будівництва» й «Про основи союзної торгової діяльності на місцях у галузі споживчої кооперації». У них указувалося на необхідність безперешкодного дозволу як територіальних, так і створених на основі спільності інтересів союзів кооперативних установ; район дії цих установ повинен визначатись економічними інтересами, а не адміністративними межами. В окремих пунктах резолюцій указувалося на необхідність розвитку культурно-освітньої діяльності союзів, вільного скликання з'їздів, швидкого затвердження статутів союзів. Після з'їзду С.-Петербурзьким відділенням комітету із сільських ощадно-позичкових і промислових товариств створено юридичну комісію, яка здійснила

редагування законопроекту [221, л. 98–123]. 25–27 липня 1915 р. його текст розглянули в Москві на засіданнях законодавчої комісії, обраної Київським з'їздом за участю членів Московського комітету із сільських ощадно-позичкових і промислових товариств і юридичної комісії [1036]. 8 серпня 1915 р. за підписом 75 депутатів проект внесено до Державної думи [237, л. 2].

Однак ця ініціатива не знайшла позитивної підтримки царського уряду. Користуючись перервою в роботі Державної думи (із вересня 1915 р. до лютого 1916 р.), представники окремих міністерств (Міністерства землеробства, Міністерства фінансів, Міністерства юстиції, Міністерства торгівлі і промисловості та Міністерства внутрішніх справ) провели декілька спільних засідань, під час яких констатували, що зміст проекту, підтриманого депутатами, не відповідає інтересам уряду, оскільки зменшує можливість контролю за діяльністю кооперативних організацій. 31 березня 1916 р. голова Державної думи М. Родзянко вніс на розгляд Державної ради «Проект положення про кооперативні товариства та їх союзи». 4 квітня 1916 р. цей законопроект постановою Державної ради передано на попередній розгляд Комісії економічних та законодавчих пропозицій [222, л. 18]. Остання, відповідно до попередніх домовленостей із представниками уряду, внесла до проекту низку поправок, які істотно змінили його зміст.

По-перше, замість запропонованого кооператорами єдиного для всіх видів кооперативів закону, планувалося видання окремих законоположень щодо таких видів кооперативних об'єднань, як кредитні, страхові, земельні товариства, трудові артілі. Фактично, внесений до Державної ради загальний кооперативний закон перетворювався на закон про споживчу кооперацію, тоді як усі інші види кооперативних товариств повинні були або дотримуватися старих законоположень (закон 1904 р. про установи дрібного кредиту, закон 1902 р. про трудові артілі), або чекати на прийняття державою окремих нормативно-правових актів.

По-друге, замість запровадження явочного порядку відкриття кооперативів через суди передбачалося здійснювати їх реєстрацію в суто адміністративних органах – губернських та міських комітетах у справах громадського присутствія.

По-третє, обмежувалося право кооперативних товариств на утворення власних союзів – легітимними визнавалися лише об'єднання однотипних кооперативів, територія діяльності яких не міг перевищувати межі однієї губернії та суміжних із нею районів.

По-четверте, комісія Державної ради вилучила з тексту закону згадку про те, що мета діяльності кооперативу – забезпечення духовних потреб його членів [624]. Тим самим товариствам і надалі заборонялося провадити будь-яку культурно-просвітницьку роботу серед населення країни.

За таких умов прийняття закону в редакції Державної ради ставало абсолютно неприйнятним для представників кооперативного руху. За ініціативи центральних і регіональних кооперативних осередків у країні проведено масову кампанію протестів проти змін, внесених до думського законопроекту. Одночасно до російського імператора та органів центральної влади направлено листи та телеграми від різноманітних кооперативних організацій, у яких висловлювалися побажання про якомога скоріше видання закону в його первинній редакції [698]. Незважаючи на серйозний тиск із боку громадськості, царський уряд не виявляв значного бажання йти на поступки кооператорам. Тож розв'язання проблеми прийняття єдиного закону про кооперативні товариства затягнулося до лютого 1917 р., коли події в Петрограді кардинально змінили розстановку суспільно-політичних сил у країні й привели до повалення царизму. Прихід до влади Тимчасового уряду дав можливість кооператорам знову повернутися до питання про створення єдиного кооперативного закону. На той час роль кооперації істотно зросла не лише в соціально-економічному, а й у політичному житті країни. За таких умов новий революційний уряд, у складі якого перебували видатні лідери та теоретики кооперативного руху (наприклад С. Маслов – міністр землеробства Тимчасового уряду), об'єктивно не міг противитися вимогам кооператорів про завершення кодифікації кооперативного законодавства.

20 березня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв запропоноване кооператорами «Положення про кооперативні товариства і їх союзи», 21 червня – «Положення про реєстрацію товариства і їх союзів», а 1 серпня – «Положення про з'їзди

представників кооперативних установ» [224, л. 2–5]. Так кооперація в Росії отримала не лише економічне, але і юридичне визнання. Новий закон ліквідував існуючу дозвільну систему. Будь-яке кооперативне товариство могло вільно виникнути, виробити для себе статут, відповідно до місцевих потреб. Статут потрібно було представити в місцевий суд лише для реєстрації, тобто для запису в книгах особливого реєстраційного відділу суду й для опублікування цього запису в офіційних виданнях. Суд розглядав статут лише з формального погляду, вирішував, відповідає він закону чи ні. Якщо в статуті виконувались усі вимоги «Положення про кооперативні товариства і їх союзи» та якщо він не суперечив іншим чинним законам, то суд зобов'язаний був протягом місяця зареєструвати статут. Із дня реєстрації нове товариство признавалось існуючим і набувало прав юридичної особи й могло розпочати свою діяльність. Новий закон дозволяв товариствам вступати в союзи та утворювати нові, причому в склад союзу могли входити як однорідні, так і різнорідні товариства, наприклад, кредитні, сільськогосподарські й споживчі. Утворення союзу відбувалося у тому самому порядку, що й товариства, тобто потрібно було скласти статут, відповідний закону, і подати його на реєстрацію в окружний суд. Товариства та союзи, утворені раніше, повинні були перереєструватися, відповідно до нового закону, протягом двох років із дня його опублікування. Закон усував усі адміністративні перепони для скликання кооперативних з'їздів, як місцевих, так і регіональних. У березні 1917 р. відбувся перший незалежний Всеросійський з'їзд представників кооперативних союзів, який створив Раду Всеросійських кооперативних з'їздів. Вона представляла інтереси й потреби кооперації перед урядовими та іншими установами, а також допомагала низовим кооперативним організаціям у справі правильного облаштування внутрішнього життя. У зв'язку з цим усувалася фінансова опіка Управління в справах дрібного кредиту, а згодом і інспекцію дрібного кредиту ліквідували. Кредитування кооперативів узяв на себе Московський народний банк.

Водночас цей прогресивний закон мав недоліки. Так, у ньому отримали перевагу інтереси переважно споживчої кооперації. Також нечітко вирішувалися процедурні питання, зокрема, пов'язані з реєстрацією окружними судами статутів

кооперативів. Надто загальними були норми про союзи, нічого не згадувалося про пільгове оподаткування. Отже, у результаті майже півстолітньої творчої праці теоретиків і практиків кооперативного руху вдалося виробити й закріпити в нормативних і законодавчих актах принципи та основні компоненти механізму функціонування кооперації. При цьому важливо, що практика випереджала її правове забезпечення. Багато норм спочатку стали реальністю на практиці, хоча прийняття тих чи інших правових актів багато в чому відкривало б нові простори для практичної роботи.

Отже, на зародження та становлення кооперативного руху у Волинській губернії впливали різноманітні політико-правові чинники. Насамперед, це реформи 1860–1880-х років у Російській імперії, які визначили державну політику в різних сферах життя суспільства, а для кооперації створили своєрідне суспільно-політичне й економічне середовище розвитку. Безпосередньо на розвиток кооперативних товариств впливали загальнодержавні закони та різноманітні нормативні акти стосовно кооперативної діяльності. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. політико-правове поле функціонування кооперації на Волині постійно змінювалося. Можна виділити кілька етапів у формуванні тогочасної кооперативної системи.

Початковий етап становлення (60-ті роки XIX ст. – 1904 р.). У ньому можна виділити два періоди. Перший – 1860–1895 рр. – характеризувався появою перших товариств, незнанням суті кооперативних ідей, нав'язуванням кооперативної справи «згори», численними порушеннями кооперативних принципів, слабкістю товариств та їх занепадом. За відсутності спеціального кооперативного законодавства перші статuti кооперативів затверджувалися Комітетом міністрів і фактично мали силу закону. Характерною особливістю розвитку волинської кооперації на першому етапі стала відсутність спеціальних законодавчих актів, які б регламентували діяльність кооперативів. Установлювався концесійний (дозвільний) порядок їх відкриття в адміністративних органах влади. Другий – 1895–1904 рр. – період, коли влада зрозуміла, що кооперативні установи є дієвим засобом стимулювання економічного розвитку, і почала розробляти для них законодавчу базу у вигляді окремих

положень та примірних статутів. Слід зазначити, що важливу роль у виробленні законодавчих і нормативних актів відіграли перші кооперативні з'їзди. Водночас кооперативне законодавство мало багато недоліків. Деякі види кооперативів (кустарно-ремісничі, домобудівні) не передбачалися законами й не мали навіть примірних статутів. Фактично не існувало юридичних підстав для діяльності союзів споживчих товариств. Різні державні відомства контролювали певні галузі кооперації. Влада жорстко контролювала товариства, утручаючись у їхню діяльність, та заважала виконувати кооперативам і їхнім союзам завдання, які виходили за межі економічної допомоги своїм членам. Царський уряд розглядав кооперативи як організації політичного характеру, які створювали потенційну загрозу для існування правлячого режиму. Органи влади постійно втручалися в роботу кооперативів, вносили зміни до їхніх установчих документів, установлювали нагляд за підозрілими членами правління чи товариствами, забороняли проведення культурно-просвітницької роботи й т. ін. Усе це свідчило про несприятливі адміністративно-правові умови розвитку волинського кооперативного руху.

Наступний етап – розгортання масового кооперативного руху (1905–1917 рр.). Протягом цього періоду змінилося ставлення влади до кооперації, економічні реформи й перша російська революція стимулювали розвиток кооперативів, зростає кількість товариств, кооперативні ідеї поширилися серед населення, зріс рівень кооперативної свідомості, товариства почали об'єднуватися в союзи, виконувати не тільки економічну функцію, а й відігравати помітну роль у громадському житті. Цей етап характеризується боротьбою кооператорів із владою за вдосконалення законодавчих норм і створення загального кооперативного закону. Новий порядок затвердження статутів кооперативів губернаторами спрощував процедуру їх створення, порівняно з попереднім періодом, коли дозвіл на відкриття залежав від вищих урядових установ. Крім того, держава виділяла значні фінансові ресурси на кредитну кооперацію, утримання штату службовців, які займались організаційним та інструкторсько-методичним забезпеченням кооперативної мережі. Проте царський уряд не наважився прийняти розроблений кооперативними діячами проект загального кооперативного закону. Побоювання влади щодо виходу кооперації з-під

їхнього контролю протягом усіх етапів призводили до обмежень її діяльності й відображалось на нормативно-правових документах. Загалом ці фактори негативно позначалися на формуванні кооперативного права Російської імперії. Повалення царату в лютому 1917 р. та прихід до влади Тимчасового уряду створили умови для завершення процесу становлення кооперативного законодавства відповідно до побажань кооперованої громадськості. Основу нового законодавства про кооперацію склали «Постанова про кооперативні товариства та їх союзи», «Положення про кооперативні товариства та їх союзи», «Постанова про реєстрацію товариств, спілок та союзів» і «Постанова про з'їзди представників кооперативних установ». Нові закони скасовували численні перепони на шляху розвитку кооперативних товариств та позбавляли їх надмірної опіки з боку органів влади. Однак розпочата Тимчасовим урядом кодифікація кооперативного законодавства була перервана крахом Російської імперії й не була реалізована на практиці.

4.2. Суспільно-політичні умови розвитку кооперації в Другій Речі Посполитій

Після Першої світової війни та Української національної революції за Ризьким мирним договором, підписаним 18 березня 1921 р. Польською Республікою, з одного боку, і Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою (РСФРР) й Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР) – з іншого, Західна Волинь разом із Галичиною, Холмщиною, Підляшшям та Західним Поліссям опинились у складі Польської держави [321].

На підставі Договору про прелімінарні умови миру й перемир'я між Польщею, РСФРР і УСРР від 12 жовтня 1920 р. [322] у Польщі 4 лютого 1921 р. прийнято закон про унормування юридично-політичного становища приєднаних земель, за яким поряд із Новоградським і Поліським створювалося Волинське воєводство з центром у м. Луцьку та дев'ятьма повітами (Дубнівським, Горохівським, Ковельським, Кременецьким, Любомльським, Луцьким, Острозьким, Рівненським, Володимир-Волинським) [341]. Згодом, 1 січня 1925 р., із частини Рівненського створили Костопільський повіт, а Острозький повіт перейменували на

Здолбунівський [319]. Завершилося формування Волинського воєводства приєднанням у 1930 р. Сарненського повіту Поліського воєводства [315]. На Волині поширювалася дія польських центральних органів влади: Сейму, Начальника держави і Міністрів, а також положення тимчасового закону про організацію адміністративної влади другої інстанції від 2. 08. 1919 р. [325].

Одним із ключових завдань Другої Речі Посполитої стало відновлення державності. Складність ситуації зумовлювалася збереженням у країні залишків трьох політичних систем, які потрібно було інтегрувати в єдиний адміністративно-правовий простір. Зокрема, територія Волині до війни зазнала найбільшої русифікації царським урядом; будь-які прояви національного руху заборонялися, а громадська діяльність підлягала суворому поліцейському та бюрократичному контролю. Великодержавницька, шовіністична політика щодо українців, упереджене ставлення цензури до кооперативної пропаганди зумовлювали повільний розвиток кооперації. Тому волинські кооператори сподівалися на кращі умови розвитку кооперації в Другій Речі Посполитій. Спочатку ці сподівання певною мірою справджувалися. Польська влада, формуючи власну державну структуру, створюючи законодавчу базу, долаючи кризові явища в економіці та суспільстві, намагалася формально демонструвати свою демократичність і ліберальність. 17 березня 1921 р. депутати законодавчого сейму схвалили текст Конституції [331]. У ній проголошувалися демократичні права й свободи, право приватної та колективної власності, соціальне забезпечення на випадок хвороби й безробіття, а національним меншинам – широкі культурно-національні права. Римо-католицька церква визнавалася провідною серед інших рівноправних віровизнань. У Польщі запроваджувався парламентський устрій, характерний для стабільних і розвинених країн світу. Загалом, Конституція була прогресивним документом, прийняття якого завершило період відродження Польської державності.

Однак після того, як 14 березня 1923 р. Рада послів Англії, Італії та Японії окремим міжнародним актом визнала приєднання Галичини до Польської держави, уряд останньої безцеремонно відкинув зобов'язання про забезпечення прав національних меншин і розпочав колонізацію українського суспільства. Гасла

колонізації й асиміляції населення «східних кресів» проголошені офіційним курсом. Ця політика матеріалізувалась у низці державних розпоряджень, які узаконювали дискримінацію та національне безправ'я українського населення в усіх галузях політичного, економічного й культурного життя. Цілком очевидно, що це зумовлювало певну опозиційність українців польському режимові. В економіці протидія офіційній лінії здійснювалася через кооперативний рух, який, за словами О. Субтельного, «... став розглядати себе як знаряддя самоврядування та економічного самозахисту» [1144, с. 378].

Відразу слід зазначити, що відносини між українцями й Польською державою були досить непростими протягом усього міжвоєнного періоду. Українське питання не раз ставало причиною головного болю урядових чиновників. І якщо ми говоритимемо про певні прогресивні економічні реформи у всій державі, їхні ефективні наслідки для розвитку кооперації взагалі, то на Волині ці здобутки нівелювалися дискримінаційною політикою польської влади, яка перешкоджала господарському усамостійненню українських кооперативних установ, прагнула інтегрувати їх до польських ревізійних союзів.

У 1920–1921 рр. українські кооперативи на Волині в умовах державної невизначеності не мали об'єднавчого центру й діяли розрізнено. Одні орієнтувалися на галицьку кооперацію, інші – на польську. У прикордонних з УСРР районах деякі товариства вели торгівлю та налагоджували зв'язки з більшовицькими кооперативами й польська влада змушена була вжити заходи для встановлення поліцейного кордону задля запобігання цим зв'язкам [114, арк. 57]. Окрім того, воєводські посадовці відмовлялися реєструвати статuti організацій з огляду на їх національну та партійну приналежність [156, арк. 3]. Причому, ці заходи застосовувалися не лише до українських, а й до польських кооперативів й інших громадських товариств [115, арк. 2]. У період із травня 1922 р. по липень 1923 р. адміністративна влада відмовила в реєстрації статутів 218 різноманітним кооперативам і товариствам Волинського воєводства [156, арк. 4]. Темпи розвитку кооперації на Волині суттєво відрізнялися від інших регіонів, особливо від галицького. У кінці 1922 р. у Волинському воєводстві існував 61 український

кооператив (в Острозькому повіті – шість, Рівненському – вісім, Кременецькому – 26, Луцькому – три, Володимирському – один, Дубнівському – 16, Ковельському – один) [117, арк. 2–14]. У 1924 р. їх кількість скоротилася до 44 [581, с. 6]. У Галичині число українських кооперативів у 1921–1924 рр. зросло з 579 до 840 [527, с. 406].

Слабкість української волинської кооперації пояснювалася її відірваністю від провідного центру західноукраїнської кооперації – Крайового ревізійного союзу у Львові, який до 1923 р. не мав юридичного права поширювати свою діяльність за межі Галичини. У цьому йому перешкождали рішення польської влади [574]. Слід наголосити, що найактуальнішою проблемою в стосунках між польською центральною владою та українською кооперацією протягом 20-х – початку 30-х років було визначення територіальних меж дії українського ревізійного союзу. У цьому випадку в грудні 1922 р. ревізійний союз у Львові отримав право проведення ревізій на необмеженій території й на час «аж до скасування» [1008, с. 24]. В основі рішень польської влади лежав, як могло здаватися, не ліберальний кооперативний закон 1920 р., а пізніша мотивація державної кооперативної влади. У листі волинського воєводи, надісланому до міністерства внутрішніх справ, указувалося про доцільність поширення діяльності союзу на всю державу, оскільки це підкреслило б єдність території всієї держави й не підкреслювало окремішність Галичини; припинило українські виступи на міжнародній арені з приводу переслідування кооперації, розпорошило українські організації в середовищі з меншим процентом українського населення; примусило союз вести листування польською мовою із властями інших воєводств і зменшило мовний сепаратизм українців [247, с. 193]. Незалежно від мотивів, якими керувалася влада, даючи українському союзові право діяльності на терені всієї держави, ці рішення створили українській кооперації можливість зламу «сокальського кордону» в господарській сфері. Тому в першій половині 20-х років почалося відродження волинської кооперації й заклались умови подальшого її об'єднання з галицькими товариствами.

Ще одним фактором, який гальмував розвиток кооперації на Волині, було те, що на початку 20-х років у кооперативних організаціях, як і в «Просвітах»,

політичні чинники переважали над економічними. Українська еліта сподівалася на проголошення незалежної України та чекала вибуху загального повстання на західноукраїнських землях [113, арк. 4]. Кооперацію як матеріальну основу боротьби українського народу за незалежність, державні ідеали визнала більшість українських політичних партій. Насамперед легальні партії національно-демократичного спрямування. Незважаючи на те, що кооперацію проголошено нейтральною, надкласовою й позапартійною, вона ніколи не була, як зазначав «Господарсько-кооперативний часопис», «оазисом соціального миру» [701, с. 7]. Її аполітичність була, швидше, декларативною. Потрібно зауважити, що нейтралізм кооперації як форми економічного життя був насправді необхідний тому, щоб не перетворити її на трибуну політичних сил, протистояння. Однак кооперативний рух був однією з форм боротьби за національне визволення, перебував під постійним впливом різних політичних сил Західної України. Його активно підтримувало Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) – найбільш впливова й масова українська політична партія в Польщі.

Із другої половини 20-х років посилювалися впливи на кооперативний рух Української соціалістичної радикальної партії (УСРП), яка мала найбільшу опору в селі. Інтереси українського кооперованого селянства представники цих партій відстоювали за посередництва української фракції в законодавчих органах (сенаті й сеймі) Польщі. Опозиційні виступи членів фракції в сеймі на захист прав кооперативів, українського селянства в цілому були настільки гострими, що міністерство юстиції розцінювало участь послів як таку, що становить «серйозну небезпеку та вимагає здійснення якнайефективніших кроків для протидії їй» [88, арк. 11]. У руках УНДО й радикалів перебували не лише кооперативні, а й значна частина українських культурно-освітніх установ та організацій [880, с. 122]. Вони зберігали найбільший вплив на кооперацію впродовж усього міжвоєнного періоду. Їхня програма проголошувала необхідність «опори на власні сили, органічної праці та здійснення малих діл». Саме їхні лідери після завершення війни очолили процес відродження західноукраїнської кооперації. На початку 30-х років 85 % усіх

українських кооперативів Волині були під впливом УНДО, УСРП і Сельробу [10, арк. 35].

У 20-х роках у часи загальної лібералізації економічної політики та проведення українізації в радянській Україні деякий вплив на західноукраїнську кооперацію мала Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Проте зміни в політиці більшовиків підірвали авторитет комуністичних і прорадянських сил у Західній Україні. Почали втрачати свої впливи на кооперацію КПЗУ та Сельроб, а деякі їхні революційні елементи перейшли на позиції українського націоналізму.

У 30-х роках із посиленням антиукраїнської політики зріс вплив на кооперацію Організації українських націоналістів (ОУН). Через переслідування польською владою, оунівці разом зі своїми революційними методами боротьби, стали використовувати інші: поширювали пропаганду своїх ідей у легальних українських організаціях, певною мірою й через кооперативи. У звіті волинського воєводи за жовтень 1938 р. зазначалося: «ОУН у значній мірі використовує у своїй роботі українські кооперативи і “Рідні хати”» [122, арк. 9]. При всіх незаперечних заслугах ОУН перед українським національно-визвольним рухом, радикальні методи її діяльності завдавали шкоду не лише Польщі, але й українським кооперативним та економічним установам.

У 30-х роках ХХ ст. у Волинському воєводстві діяло Волинське українське об'єднання (ВУО) – проурядова партія, яка не стояла осторонь кооперативних проблем. Для вирішення кооперативних справ волинян при цьому об'єднанні створено господарчу комісію. У статуті цієї комісії підкреслювалося, що «господарча комісія ВУО має на меті фахово оцінювати господарчі справи, опрацьовувати економічну програму ВУО» [161, арк. 4]. Однак аналіз діяльності цієї структури переконує, що вона не суперечила економічним принципам Польської держави, навіть більше – підтримувала всі дії адміністрації щодо українських товариств. Вуовці діяли в тісній співпраці з польською владою, яка використовувала їх, прагнучи роз'єднати Волинь та Галичину. Волинські угодовські осередки часто створювалися на противагу галицьким, що завдавало шкоди західноукраїнському національному рухові. Голова ВУО П. Певний на одному із засідань сейму заявив,

що «адміністративна влада не чинить на Волині жодних перешкод у культурному й господарському розвитку товариств, коли їхня діяльність відповідає статутам. Але цього не хочуть зрозуміти певні кола Східної Малопольщі, спрямовуючи свої акції на Волинь» [565, s. 1]. Існування єдиного українського кооперативного центру РСУК давало значні переваги українцям, а саме: робочі місця інтелігенції, зниження цін на промислові товари та забезпечення економічної самостійності. Заради ілюзорної співпраці з поляками вуовці відмовили своїм землякам у цих перевагах. У цілому діяльність ВУО мала досить суперечливий характер. Вуовці поєднували у своїй діяльності протилежні прагнення: повну лояльність до польської влади й бажання розвивати національну культуру волинян. Усі свої позитивні починання вони хотіли узгодити з польською адміністрацією, що, у результаті, призводило до поразок. Дії членів ВУО були половинчастими, нерішучими, розрахованими не на власні сили, а на допомогу влади, яка використовувала осередки об'єднання задля своїх асиміляторських цілей щодо української кооперації.

Партійний вплив завжди перешкоджав конструктивній творчій праці товариств. Українська кооперація була найвпливовішим масовим рухом суспільства, але, насамперед, організацією господарчою. У цьому, власне, і полягала основна різниця між українською кооперацією та українською політичною партією чи іншою суспільною організацією. «Щоб реалізувати свій суспільний ідеал, кооперація мусила існувати взагалі, а існувати могла тільки там, де виправдовувала себе як господарське підприємство, де давала прибутки і не несла витрат» [1008, с. 22]. Про це слід завжди пам'ятати, аналізуючи будь-яку кооперацію, позбавлену підтримки з боку держави.

Щодо формування законодавства Другої Речі Посполитої зазначимо, що уряд після прийняття основного закону розпочав інтенсивне реформування правового поля діяльності різних галузей економіки, які, зі свого боку, впливали на розвиток певних видів кооперації.

Головною проблемою була гіперінфляція, яка негативно відображалася на матеріальному становищі населення, створювала труднощі економічному розвитку. Тому 11 січня 1924 р. прийнято закон про створення державної казни та проведення

грошової реформи [329]. У квітні 1924 р. створено акціонерний Банк польський [290], здійснено емісію й обмін грошових знаків. Замість польської марки, в обігу запроваджено польський злотий [302]. Державні кредитні установи – Польський національний банк, Державний банк реконструкції, Кредитну установу малопольських міст – об'єднали в єдиний Банк національного господарства [307]. 29 червня 1924 р. вийшло розпорядження президента про грошові доходи, згідно з яким заборонялося надавати кредити з процентною ставкою понад 24 % річних [314]. 31 липня 1924 р. прийнято закон про використання державної казни для відродження економіки [339], за яким запроваджувався ощадливий режим у державних структурах, посилювався контроль за збором податків, зростали тарифи на залізниці тощо. 30 грудня 1924 р. вийшло розпорядження президента про організацію й затвердження статутів гмінних ощадно-позичкових кас [317], згідно з яким сільські гміни могли створювати ощадкаси для кредитування господарських потреб населення на пільгових умовах. Розпорядження про комунальні ощадкаси від 13 квітня 1927 р. дозволяло створювати міські, повітові та воєводські комунальні союзи для заощаджень населення [306]. Із 10 червня 1927 р. указом президента процентна ставка грошових доходів знижувалася до 15 % річних, що значно розширило можливості кредитування населення [304]. 17 березня 1928 р. президент затвердив закон про банківську діяльність [308]. У ньому визначалися суб'єкти й умови банківської діяльності, у тому числі й кредитних кооперативних установ. Фінансове реформування заклало основу для успішного розвитку польської банківської системи, а також кредитної кооперації. Окрім того, ужиті урядом заходи покращили соціально-економічну ситуацію, що дало змогу розпочати реалізацію нових проектів [808, с. 71].

Оскільки Польща була державою аграрною, то реформування сільського господарства стало одним із першочергових завдань урядової політики. Для піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва й модернізації аграрної системи польський сейм ще 10 липня 1919 р. ухвалив проект «Основ земельної реформи». Окрім того, для зміцнення польськості в прикордонних районах 17 грудня 1920 р. польський уряд прийняв закон про наділення землею

польських колоністів – колишніх військових і цивільних осадників [143, арк. 4]. Максимальна площа «осади» сягала 45 га, пересічно вона становила 18 га. Однак засади аграрного реформування, окреслені вказаними законами, викликали сильний опір правих партій. У пресі розгорнулася його гостра критика [808, с. 72]. Після прийняття Конституції 1921 р. виявилось, що земельні закони порушують гарантоване нею право приватної власності. Відтак, за зверненням великих землевласників, Конституційний трибунал відхилив ці закони як такі, що суперечать Конституції [1120, с. 460].

Щоб ефективно реформувати аграрну систему, потрібно було перерозподілити велику земельну власність (парцеляцію), ліквідувати черезсмужжя (комасацію), скасувати сервітути та провести меліорацію й розширити площі сільськогосподарського призначення. Для реалізації цих завдань прийнято відповідні закони про комасацію земель від 31 липня 1923 р. [338], про ліквідацію сервітутів від 10 січня 1922 р. [327], про створення земельних комісій від 11 серпня 1923 р. [328], про створення державного сільськогосподарського банку від 10 червня 1921 р. [326]. Проте основним каталізатором став новий закон про аграрну реформу, який набрав чинності з 28 грудня 1925 р. й отримав назву «Про виконання аграрної реформи» [336]. Ним визначалося, що аграрний устрій у Польщі опиратиметься на сильні, здорові й високопродуктивні господарства різного типу та величини, які ґрунтуватимуться на приватній власності. У законі визначено такі напрями реформування: створення окремих самотійних господарств; збільшення наявних малоземельних господарств до розмірів самотійних; створення дрібних господарств для виробництва городньо-овочевої продукції; забезпечення необхідних умов для створення системи сільськогосподарських шкіл та осередків землеробської культури. Отже, реформування сільського господарства здійснювалася на засадах приватної власності, самотійності господарств і різноманітності їх типів та розмірів.

Паралельно з реформуванням економіки держави відбувалося становлення кооперативного законодавства. 1 квітня 1922 р. почало діяти розпорядження Ради міністрів від 6 березня 1922 р. [320] про поширення на Волинське воєводство

декрету про торговельний реєстр, прийнятого ще 7 лютого 1919 р. [287], і закону про кооперативи від 29 жовтня 1920 р. [337]. Одночасно скасовувалася дія російського закону про кооперативні товариства та їхні союзи від 20 березня 1917 р. Із цього моменту розпочалася нова сторінка історії волинської кооперації в кооперативній системі Другої Речі Посполитої.

Ухвалений польським сеймом загальний кооперативний закон спирався на кращий досвід кооперативного законодавства розвинених країн Європи. У ньому формулювалися основні засади кооперації, зокрема право на вільне й відкрите членство, право на отримання відсотків від укладених капіталів, нескладна процедура реєстрації кооперативів. Згідно з цим законом кооперативом уважалося об'єднання необмеженої кількості осіб із початковим капіталом, основна мета якого – піднесення життєвого й культурного рівня його членів за допомогою організації спільного господарювання. Кооператив набував статусу юридичної особи з моменту реєстрації в окружному суді. У статуті зазначалося, на який термін створювався кооператив, в інших випадках кооператив засновувався на невизначений час. Кількість членів кооперативу не обмежувалася, так само як не обмежувалася кількість пайових внесків. Членом кооперативу можна було стати, заплативши хоча б один пай. Усі члени кооперативу, згідно із законом, незалежно від розмірів пайових внесків, мали однакові права, тобто кожному членові кооперативу на загальних зборах належав один голос. Крім участі в управлінні кооперативом, до найважливіших прав їхніх членів належало право користування результатами господарювання. На пайові внески кооператив виплачував із доходу дивіденди, розмір яких не міг перевищувати 2 % понад процентну ставку державного банку. Крім цього, член кооперативу мав право повертати товар та отримувати доплату. Членство в кооперативі можна було утратити у випадку смерті, виключення або після отримання на вимогу всіх паїв. У цих випадках момент втрати членства прив'язувався до кінця господарсько-фінансового року кооперативу, а повернення паїв було можливе лише після загальних зборів. Закон передбачав три види відповідальності членів за зобов'язання кооперативу: а) відповідальність сумою пайових внесків; б) відповідальність частиною паю (обмежена відповідальність); в)

відповідальність за зобов'язання кооперативу всім своїм майном (необмежена відповідальність). Керівними органами кооперативу були загальні збори, правління та наглядова рада. У загальних зборах мали право брати участь усі члени кооперативу. Вони розглядали результати діяльності інших органів кооперативу, обирали наглядову раду та управу кооперативу. Збори також розподіляли дохід. До їхньої компетенції належало виключне право прийняття статуту, ліквідації кооперативу й прийняття ухвали щодо ревізійного звіту. Правління кооперативу займалося придбанням майна, підписувало зобов'язання, організовувало господарську діяльність, приймало на роботу та звільняло з неї. Членом правління, як і наглядової ради, могли бути лише члени кооперативу. Найважливіше завдання наглядової ради – контроль за використанням майна кооперативу та нагляд за діяльністю правління. Рада мала право відсторонити від роботи все правління чи окремих його членів. Крім контрольних, наглядова рада володіла й розпорядчими функціями: у питаннях нерухомості, особового складу працівників, скликання загальних зборів тощо. Фонди кооперативу формувалися з паїв його членів. Кожен кооператив мав створити резервний капітал, до якого, за рішеннями загальних зборів, відраховувався певний процент із прибутку за рік. До резервного фонду автоматично переходили паї та доплати, яких члени кооперативу не отримували протягом п'яти років. Резервний фонд вважався неподільним і призначався для покриття боргів, або потреб кооперативу в разі його ліквідації. Не рідше ніж один раз на два роки в кооперативі проводили ревізію. Її здійснювали члени ревізійного союзу, до якого входив кооператив, або ж державна Кооперативна рада (у випадку, якщо кооператив не був членом ревізійного союзу). Закон передбачав розпуск кооперативу в разі:

- 1) закінчення зареєстрованого терміну дії кооперативу;
- 2) зменшення чисельності членів кооперативу до десяти осіб;
- 3) цілковитого занепаду господарської діяльності;
- 4) оголошення банкрутства;

5) прийняття загальними зборами ухвали про закриття, підтвердженої ухвалою наступних зборів того ж кооперативу, що відбулися через 2–3 тижні. На обох зборах ухвала мала бути прийнята більшістю у дві третіх голосів.

Для співпраці з урядом у кооперативних справах та на виконання статей 107, 130 і 131 закону про кооперацію 14 грудня 1920 р. міністр фінансів за погодженням із міністром юстиції видав розпорядження про створення при Міністерстві фінансів державної Кооперативної ради [296]. До її складу входили по одному делегату від міністерств (фінансів, внутрішніх справ, юстиції, сільського господарства й державних товарів, промисловості та торгівлі, праці й суспільної опіки, а також суспільної праці), загалом сім осіб, і не менше 14 представників ревізійних союзів кооперативів, призначених міністром фінансів. Голову ради визначав міністр фінансів, а урядових делегатів на необмежений термін визначав відповідний міністр. Членів ради від ревізійних союзів за поданням голови ради затверджував міністр фінансів строком на два роки. До компетенції Кооперативної ради належали розгляд проектів кооперативного законодавства; видання інструкцій, відповідних кооперативному закону; надання й позбавлення права ревізії ревізійним союзам; нагляд за належним здійсненням союзами ревізій; забезпечення проведення ревізій у несоюзних кооперативах; складання плану використання на потреби кооперативного руху різних коштів, передбачених кооперативним законом чи державою; отримання та систематизація статистичних даних про кооперативний рух; розгляд справ, пов'язаних із розвитком кооперативного руху. Рішення Кооперативної ради ухвалювалися більшістю голосів за присутності не менше ніж половини загальної кількості членів. Рішення про позбавлення права ревізії вимагали три четвертих голосів присутніх.

На підставі статей 9 і 120 закону про кооперативи 10 березня 1921 р. вийшло розпорядження міністра юстиції й міністра колишньої дільниці Пруської за погодженням із міністром фінансів про реєстрацію кооперативу [299]. Товариство реєструвалось у суді, в окрузі якого містився офіс або відділ кооперативу на підставі правил торговельного реєстру [287], якщо вони не суперечили закону про кооперативи або на підставі цього розпорядження. До суду подавалися заява, статут,

лист для оголошення про реєстрацію, дані про розміщення офісу, відділів та мету підприємства, імена й прізвища членів правління, заступників тощо. Кооперативна рада визначала періодичне видання для опублікування оголошення про реєстрацію кооперативу, публікувала своє рішення в офіційному бюлетені та повідомляла про це реєстраційний суд.

7 квітня 1922 р. прийнято закон про об'єднання кооперативів [342]. У ньому визначалися процедура об'єднання, реєстрації та подальші умови функціонування двох і більше кооперативів. 4 грудня 1923 р. у Польщі ухвалили закон про часткову зміну кооперативного закону [340]. У зв'язку із заміною польської марки на польський злотий змінювалися статті, які містили назви грошових одиниць. Також відбулося незначне редагування формулювань деяких статей щодо загальних зборів кооперативу й перехідних положень.

Отже, можна констатувати, що в першій половині 20-х років ХХ ст. відбувалося політичне, економічне та законодавче становлення Польської держави. До 1926 р. Польща залишалася демократичною парламентською республікою. Реформування фінансової системи, сільського господарства, торгівлі загалом сприяло становленню волинської кооперативної системи, яка під час національно-визвольних змагань практично перестала існувати. Кооперативне законодавство було ліберальним і дозволяло товариствам вільно розвиватися згідно з міжнародними кооперативними принципами того часу.

Слід зазначити, що втручання державних органів у господарські справи було мінімальним, що сприяло розвитку різних галузей виробництва країни. Із другої половини 1926 р. розпочався бурхливий розвиток економіки, особливо банківської сфери, який тривав три роки. У цей період Польща належала до найбільш динамічних країн Європи: промислова продукція загалом зросла на 29 %, видобуток вугілля – на 30 %, виробництво сталі – на 75 % [808, с. 76]. Позитивним у цей період було те, що населення усвідомило кооперативну ідею як захист від політичних та економічних перешкод із боку польської влади, а також зближення українських кооператорів Волині й Галичини, яке в подальшому призвело до їх об'єднання та розвитку західноукраїнського кооперативного руху загалом.

Державний переворот Ю. Пілсудського в травні 1926 р., легалізований парламентом, пройшов під гаслом санації або оздоровлення політичних, моральних і господарських відносин у країні. Першим кроком нової влади став закон про розширення повноважень президента, за яким він міг розпускати сейм і сенат, видавати декрети в період між сесіями парламенту та за його дорученням. 2 серпня 1926 р. сейм прийняв відповідну до цього поправку до Конституції.

Ситуація після травневого перевороту характеризувалася суперечливими тенденціями: з одного боку, збереглися демократичні інститути й Конституція 1921 р., із другого – виконавча влада демонструвала прагнення управляти державою, незважаючи на парламент та політичні партії, спираючись на авторитет Ю. Пілсудського і його прибічників в уряді та адміністрації.

Прийнято кілька важливих законів, які опосередковано впливали на кооперацію. Зокрема, 7 червня 1927 р. – промисловий закон [318], що визначав статус промислового підприємства, умови його реєстрації й функціонування. Деякі положення цього закону стосувалися виробничої кооперації. Змінилося й сільськогосподарське законодавство – закон про сільськогосподарський банк [310] та його статут [292]. До функцій банку додалися забезпечення кредитами сільськогосподарських кооперативів і їхніх союзів, а також забезпечення грошовими засобами повітових ощадкас та гмінних ощадно-позичкових кас для надання кредиту населенню для сільськогосподарських потреб. Окрім того, згідно з 10 статтею державного бюджету на 1927 р. на розвиток сільськогосподарської кооперації надавався кредит у 10 мільйонів злотих терміном до п'яти років [324].

22 березня 1928 р. прийнято закон про Сільськогосподарські палати [311]. Ці структури створювались у кожному воєводстві й контролювали всі питання аграрної сфери на місцях. Представник палати входив до державної Кооперативної ради. Часткових змін зазнали закони про комасацію [316], про ліквідацію сервітутів у Волинському воєводстві [303].

Такий спосіб правління запроваджував у Польщі режим, який суперечив засадам Конституції [1120, с. 470]. Загалом, у період від травневого перевороту до

початку світової економічної кризи польське законодавство почало змінюватися з вільного демократичного на авторитарне.

Національні меншини під час перевороту зайняли вичікувальні позиції. Українці сподівалися від нової влади серйозних змін у національній політиці, надання територіальної автономії Східній Галичині та Волині, однак цього не сталося. Як правильно зазначає А. Хойновський, «федералізм Пілсудського був швидше інструментом боротьби за вигідне для Польщі розташування сил на сході Європи, аніж способом розв'язання національної проблеми» [1081, s. 71–72]. Ю. Пілсудський поставив перед урядом завдання підготовки директив у справі національної політики. Результатом стало засідання уряду 18 серпня 1926 р., на якому проголошувалася державна асиміляція непольського населення [471, s. 140–154].

Уособленням нової урядової політики щодо національних меншин на Волині став давній соратник Ю. Пілсудського – Г. Юзевський, якого 30 червня 1928 р. затвердили на посаду волинського воєводи [1092, s. 63]. Із першими намітками майбутньої політичної лінії Г. Юзевський ознайомив волинських послів і сенаторів 20 серпня 1928 р. [566, s. 1] 2 грудня 1929 р. у Луцьку на нараді керівників східних воєводств Польщі воєвода виступив із доповіддю, яка цілком присвячувалася волинським справам [1097, s. 147]. Нова волинська адміністрація на чолі з Г. Юзевським поставила справу досить просто: «або безоглядна підтримка влади, або ж репресії до нелояльних груп, які ставлять свої вимоги» [1081, s. 95].

У 1928 р. воєвода відзначав, що потрібно ліквідувати ворожі до держави групи, закрити суспільні організації, які проводять антидержавну агітацію [245, s. 42]. У таких умовах нових переслідувань зазнали національні українські кооперативи, культурно-освітні товариства, політичні партії. Різними заборонами й репресіями нова адміністрація стримувала розвиток «Просвіт», повела наступ на українське шкільництво, закривала українські кооперативи із львівським родоводом. Усе це робилося для того, щоб відгородити «сокальським кордоном» Волинь від Галичини [564, s. 2]. («Сокальський кордон» – це був фрагмент колишнього кордону

між Австро-Угорщиною та Росією до Першої світової війни. Після Ризької угоди він відділив Волинське воєводство від Львівського й Тернопільського).

Саме Г. Юзевський зробив із «сокальського кордону» політичне явище, ведучи енергійну боротьбу з будь-якими галицькими осередками. Офіціоз УНДО – газета – «Діло» писала: «Проблема “сокальського кордону” твориться від самого початку існування польської держави та справжній “сокальський кордон” створив воєвода Г. Юзевський, який ліквідував на Волині всі українські культурні, економічні установи, що були пов’язані з Галичиною, та підтримав лояльні українські осередки» [524, с. 1]. Програма ізоляції волинського життя здійснювалася, насамперед, адміністративними методами, за допомогою обмеження діяльності частини українських організацій. Отже, «волинська регіональна політика» ставила мету розірвати історично складені тісні зв’язки між західними українцями, перетворити волинян на лояльних громадян Польщі.

Кооперація була однією з важливих форм впливу українців на економічне й політичне життя. Її значення було досить швидко оцінене як центральними польськими властями, так і місцевою адміністрацією, які із самого початку активізації українського кооперативного руху на Волині прагнули вплинути на його розвиток.

У 1928 р. «Господарсько-кооперативний часопис» – орган РСУК – писав: «Фактом є, що польська влада, особливо на Волині, оповістила незалежній українській кооперації боротьбу». На одній з конференцій воєвода Мех схарактеризував українську кооперацію, як «паньство в паньстве» (державу в державі) й заповів, що цю кооперацію згноїть. У парі з цим – свіжа заява віце-воєводи, що заступає воєводу волинського, про: «... недопущення владою в цьому році обходу свята української кооперації й прилучення його до свята польської кооперації...» [713, с. 1–2].

Ця боротьба проявлялася в різноманітних формах. Наприклад, у січні 1928 р. Луцький окружний суд відмовився реєструвати статuti кооперативів Горохівського повіту українською мовою [634, с. 4]. А посол О. Луцький 31 січня 1929 р. під час обговорення в сеймі проекту бюджету відзначав, що державна адміністрація

утруднювала існування сільських кооперативів. Староства втручались у справи вибору управи й наглядової ради кооперативів, забороняли заснування кооперативів з огляду на публічну безпеку (м. Дубно), поліція розганяла збори без окремого дозволу (с. Боремель) та ін. [528, с. 122].

Інтенсивний розвиток українського кооперативного руху на Волині (у 1929 р. 64 % кооперативів належали РСУК) і значна його політизація в 1929–1930 рр. були сприйняті польською владою однозначно негативно: «З точки зору державного інтересу ця об'ява є дуже небажана, враховуючи ворожі державні політичні тенденції, репрезентовані РСУК» [1008, с. 42]. Тому місцева адміністративна влада на чолі з Г. Юзевським старалася різними засобами обмежити розвиток української кооперації трьома південно-східними воєводствами, намагаючись викреслити із зацікавленого її терену впливи галицько-українських кооператорів [1108, с. 431].

У 1931 р. влада на Волині приступила до впорядкування на своїй території правового стану кооперації, як із позицій вимог промислового закону, так і із санітарних та будівельних вимог. Унаслідок цієї акції до 1 жовтня 1932 р. на території Волинського воєводства рішенням влади припинено діяльність 124 українських кооперативних підприємств, а саме: 34 – у Кременецькому повіті, 34 – в Дубнівському, 31 – у Ковельському, 15 – у Луцькому, семи – у Рівненському, трьох – у Здолбунівському [152, арк. 81].

Причини, з яких адміністративна влада припинила діяльність тих кооперативів наступні:

- за порушення будівельних вимог – 65;
- за порушення промислових вимог – 30;
- за порушення санітарних вимог – 24;
- із політичних поглядів – 5 [244, с. 2].

Після судових процесів зі 124 кооперативів остаточно припинили діяльність примусово – 37 товариств, самостійно – 15, а 72 кооперативним установам – скасовано закриття й поновлено діяльність. [152, арк. 81].

Стан української кооперації на Волині в жовтні 1932 р. відображено в таблиці 4.1 [152, арк. 84].

Таблиця 4.1

Стан української кооперації у Волинському воєводстві в жовтні 1932 р.

Повіт	Кількість кооперативів перед ліквідацією	Кількість перевірених кооперативів	Кількість закритих кооперативів	Кількість кооперативів після ліквідації
Дубнівський	47	34	21	26
Горохівський	54	12	–	54
Ковельський	103	31	2	101
Костопільський	13	–	–	13
Кременецький	99	34	27	72
Любомльський	13	–	–	13
Луцький	40	15	2	38
Рівненський	47	7	–	47
Сарненський	2	–	–	2
Володимирський	36	20	–	36
Здолбунівський	13	3	–	13
Усього	467	156	52	415

Як бачимо, зі 124 українських кооперативів, діяльність яких було призупинено, закрили 52, що належали до РСУК і розміщувалися переважно в Дубнівському й Кременецькому повітах [152, арк. 86].

Отже, із початку 30-х років волинський воєвода Г. Юзевський починає гоніння на українські кооперативи, які підпорядковувалися РСУК. У червні 1933 р. у звіті для МВС він підкреслював, що досить примітивне у своїх формах політичне життя українського суспільства на Волині на початку 30-х років показало своє значне пожвавлення. Причому втягнення великих груп населення, до того часу малосвідомих політично й національно, відбулося завдяки вмілому застосуванню українськими угрупованнями політичної тактики, що полягала в завоюванні впливів через господарські та культурно-освітні організації [243, с. 1–6]. Однією з перших своїх справ Г. Юзевський вважав зайнятися кооперативним рухом, який здавна становив простір для боротьби за впливи серед різних політичних партій з огляду на те, яку велику роль відігравала кооперація серед мас. Воєвода констатував, що цей рух був «... єдиний протягом ряду літ важливий вузол, що єднав Волинь зі Львовом

і то з погляду на підлеглість українських кооперативів Волині львівському РСУК» [243, с. 3]. Крім того, Г. Юзевський інформував про значне посилення впливів УНДО в кооперативному русі й робив висновок, що питання української кооперації на Волині стало питанням першочергової вагомості в протиставленні малопольських (східногалицьких) впливів на територію воєводства.

Проти такої політики Г. Юзевського виступили Українська парламентарна репрезентація та галицькі послы-українці, захищаючи права української кооперації і її вільного розвитку на Волині [616, с. 3]. Тому в цей період ліквідація 52 українських кооперативів не принесла результатів, на які сподівався воєводський уряд [1097, с. 27]. Г. Юзевський скаржився МВС, що піднята воєводським управлінням акція «оздоровлення» стосунків в українській кооперації не була належно оцінена й проведена староствами краю [243, с. 3]. Резюмуючи свій звіт, він пише, що «... з другої половини 1932 р. Волинь стала знову предметом особливо інтенсивних малопольських атак по прориву сокальського кордону. Вони проводяться незвично скритно і на широкому фронті, вимагають відповідної контракції, у проведенні якої має бути зацікавлена адміністрація» [243, с. 6]. Цю думку воєвода підтвердив у своєму звіті про політичну ситуацію на Волині у вересні 1933 р.: «Протягом чотирьох останніх років “Просвіти” на Волині були ліквідовані, залишився РСУК, як явна ознака впливів українського націоналізму Східної Малопольщі. Це могутня, єдина легальна українська організація, зв’язана своїм керівництвом з Волинню. Це головний відрізок фронту галицької експансії на Волинь» [114, арк. 15]. Це означало, що ці товариства треба було знищити або замінити на інші, лояльні до польської влади.

Політика польського уряду спрямовувалася на організацію спільних польсько-українських кооперативів, у яких перевагу надавали польській меншості, та на поступову ліквідацію українських кооперативних осередків. Окружні суди в Рівному й Луцьку відмовлялися реєструвати статuti кооперативів, якщо вони подавалися українською мовою, а місцева адміністрація та поліція зривали вивіски з українських закладів. У Дубнівському повіті було закрито кооперативи «Злагода», «Власна поміч», «Пробудження». У листопаді 1932 р. представники УНДО й УСРП

виступили в сеймі із заявою про притягнення до відповідальності осіб, які порушили права українців, та відшкодування збитків, заподіяних кооперативам. Також у грудні 1932 р. послы УНДО й УСРП подали спільну заяву до міністерств закордонних справ, промисловості та торгівлі з приводу закриття українських кооперативних установ. Однак ні центральна, ні місцева влада на ці протести не реагували. На конференції 5 грудня 1932 р. волинський воєвода заявив, що «зادля вищої державної рації ціле суспільне життя Волині, отже, і кооперативне, мусить творити відокремлену від Галичини цілість. Уряд мусить перевести цю рацію до кінця». І уряд проводив. Уже в січні 1933 р. закрито 27 українських кооперативів на Ковельщині. Припинили існування кооперативи в селах Золочівка та Підлуж на Дубенщині, Начинці – на Рівненщині, Борщівка – на Кременеччині [1013, с. 517–518].

На підтримку політики Г. Юзевського виступив проурядовий Безпартійний блок співпраці з урядом (ББСУ) на Волині. Осторонь кооперативних проблем не стояло Волинське українське об'єднання (ВУО) – пропольська партія, що прагнула виражати інтереси українців. На цій ділянці роботи вуовці завжди перебували на боці воєводи, нехтуючи економічними інтересами своїх земляків. Голова ВУО П. Певний на одному із засідань сейму заявив, що «адміністративна влада не чинить на Волині жодних перешкод у культурному й господарському розвитку товариств, коли їхня діяльність відповідає статутам. Але цього не хочуть зрозуміти певні кола Східної Малопольщі, спрямовуючи свої акції на Волинь» [565, с. 1]. Ці слова не можна виправдати, адже це була відкрита зрада західноукраїнських інтересів. ВУО декларувало підтримку українського кооперативного руху в межах тісної співпраці з польським населенням Волині на засадах доктрини воєводи Г. Юзевського щодо уособлення волинських земель і кооперації, а також через партійні структури (господарська комісія) та діячів активно підтримувало процеси впровадження цієї доктрини завдяки створенню мішаних польсько-українських кооперативних установ. Співпрацю з Г. Юзевським вуовці поставили вище за єдність українського громадського руху. Існування єдиного українського кооперативного центру – РСУК – давало значні переваги українцям, а саме: робочі місця інтелігенції, зниження цін

на промислові товари й забезпечення економічної самостійності. Заради ілюзорної співпраці з поляками вуовці відмовили своїм землякам у цих перевагах.

Безпосереднім утіленням політики створення польсько-українських кооперативів на Волині зайнявся відомий із дореволюційної доби кооперативний діяч Поділля Й. Волошиновський. Особисто знайомий з Ю. Пілсудським, за активної підтримки свого соратника воєводи Г. Юзевського, а відтак і всієї місцевої адміністрації, Й. Волошиновський створив мішаний польсько-український «Волинський союз кооперативних і комунальних організацій». Цей союз, перейменований згодом у «Гурт», існував виключно за підтримки (особливо фінансової) воєводської влади й став перехідною ланкою до повного розчинення українських кооперативів у польських ревізійних союзах. О. Луцький відхід Й. Волошиновського від принципів кооперативної демократії охарактеризував таким чином. «Від 1906 р. він – не українець – був видавцем української “Світової Зірниці” на Поділлі. Тоді держав п. Волошиновський зв’язок з некупленими царською владою українцями. Тепер він і словечком не згадує ні владі, ні польському суспільству про те, що на Волині від літ не можемо уладити ні одного кооперативного курсу, що там тільки від наших кооператив жадає влада попереднього дуже дорогого комісійного затвердження домівки на сільську кооперативну крамницю і масово опечатує їх, хоча ці наші домівки куди кращі від приміщень приватних сільських крамниць і т. п. І не звертається тепер п. Волошиновський зі своєю порадою як організувати селянські кооперативи на Волині до організаційно-кооперативного осередку українців, тільки сам кидає в нарід свої пляни і рука в руку з волинською владою придумує, якби-то відтягнути українську кооперацію на Волині від РСУК, її єдиного природного, рідного і доброго проводу. Не маючи з цього приводу ніякого жалю до п. Волошиновського, тільки підкреслюємо сам нагий факт» [673, с. 4].

Негативно вплинули на консолідацію зусиль у боротьбі за цілісність української кооперації на теренах Польщі відсутність спільних дій, єдності між кооперативними організаціями та лідерами волинських і галицьких кооператорів. Волиняни звинувачували РСУК у недостатній увазі до потреб волинської кооперації, зверхньому й недоброзичливому ставленні до них тих, які прибули з галицьких

теренів після Української національної революції, а з галичани звинувачували волинських українців у відсутності високого рівня національної свідомості, лояльності та підлабuzництві до польської влади й небажанні активних дій у національно-визвольній боротьбі проти поляків.

Отже, кооперативний рух на Волині був частиною тих глобальних процесів, які охопили всю Україну. Українці й тут шукали в кооперації не лише ліків від соціально-економічних злигоднів, а й засобів для національної самооборони. Слід зазначити, що на рубежі 20–30-х років політична ситуація ускладнилась у всій Польщі, загострилася боротьба влади з опозицією. Легальні українські політичні партії (УНДО, УСРП) критикували уряд за недотримання обіцянок надати автономію. 29 серпня 1930 р. президент підписав декрет про розпуск парламенту. 9 вересня 1930 р. арештували 18 послів опозиції і п'ятьох послів від українських партій. Особливої бруталності набула акція «пацифікації» («умиротворення») Східної Галичини, яка була виконана за розпорядженням Ю. Пілсудського з 16 вересня до 30 листопада 1930 р. у відповідь на напади на польські маєтки та їх підпали, ініційовані ОУН. Озброєні загони захопили близько 800 сіл, заарештували понад 2 тис. осіб. Польські війська та поліція катували визначних громадських діячів і місцевих жителів. Погромів зазнали українські кооперативні установи. Потерпіло також чимало будинків, читалень «Просвіти», «Народних домів», бібліотек та кооперативних товариств не лише в Східній Галичині, а й у багатьох містечках і селах Волині [1068; 1069].

Наступні кроки уряду спрямовано на обмеження громадянських прав та свобод. Закон про зібрання, схвалений у березні 1932 р., посилював контроль за громадськими організаціями. У серпні того ж року міністр юстиції отримав право переведення й усунення суддів, що ставило їх у залежність від адміністрації; трохи згодом обмежено свободу адвокатури. У 1933 р. схвалено закон про самоврядування, який також розширив повноваження адміністрації при формуванні місцевих представницьких органів. 23 квітня 1935 р. президент затвердив текст нової Конституції [323]. Вона встановлювала в Польщі президентську форму правління. Президент зосереджував у своїх руках єдину й неподільну державну

владу, йому підпорядковувались уряд, парламент, збройні сили, суди і контрольні органи. Нова Конституція завершила процес перебудови устрою Польщі на авторитарних засадах. Вона запровадила надзвичайну роль держави та виконавчої влади, яким підпорядковувались усі громадянські інститути й особи. Ідея суверенітету народу, яка переважає в демократичних конституціях, була замінена державною ідеологією, що ґрунтувалася на засадах елітарності влади. Це зближувало її з основними законами тоталітарних держав.

Політична криза загострилася світовою економічною кризою, яка докотилася до Польщі в 1929 р. Першою її ознакою став спад цін на сільськогосподарську продукцію, потім виникли труднощі зі збутом сировини та промислових виробів. Наслідками стали зниження купівельної спроможності населення, звільнення з роботи робітників (у березні 1930 р. кількість зареєстрованих безробітних досягла 300 тис. осіб), зростання страйкового руху. На початку 30-х років економічна криза набрала розмаху. Продукція промисловості в 1932 р. скоротилася, порівняно з 1929 р., до 54 %. Ціни на сільськогосподарські продукти знизилися на 50–70 %, що призвело до зростання заборгованості села. Результатом кризи став масовий відплив капіталів із польських банків (на суму 2,5 млрд злотих). Уряд, зайнятий боротьбою з опозицією, тільки в 1932 р. розпочав розробляти антикризові заходи. Нове законодавство, запроваджене пілсудчиками в першій половині 30-х років, відзначалося посиленням утручанням влади у всі сфери життя суспільства. Прийнято закон про право держави втручатися в справи монополій, виділено кошти для підтримки слабких підприємств, яким загрожувало банкрутство, розпочато реконструкцію залізниці, яка дала нові робочі місця. Збільшено кошти на допомогу безробітним, організовано громадські роботи, до яких 1933 р. залучено близько 60 тис. осіб, а в 1935 р. – ще 134 тис. [808, с. 77].

Згідно з указом президента від 11 липня 1932 р. про унормування компетенцій влад і впорядкування адміністративного управління в галузі сільського господарства й аграрних реформ [305] збільшено контролюючі та регулювальні повноваження центральних і місцевих владних структур у галузі сільського господарства. Відповідно, зазнали змін закони про комасацію [333], парцеляцію, ліквідацію

сервітутів [332], земельні комісії [309], сільськогосподарські палати [313]. Для фінансування перебудови сільськогосподарського устрою створено Оборотний фонд аграрної реформи [343]. Його кошти спрямовувалися на комасацію, парцеляцію, меліорацію й кредитування. 25 лютого 1932 р. прийнято закон про кредитні пільги для сільськогосподарських установ [335]. Згідно з ним виплату 10 млн злотих кредиту на розвиток сільськогосподарської кооперації і її союзів продовжено на 20 років. Окрім того, 14 січня 1936 р. вийшов декрет президента про пільги з виплат зобов'язань сільськогосподарських кооперативів і їхніх союзів [288]. У ньому викладено умови відтермінування банкрутства вказаних організацій. Термін погашення заборгованості сягав 14 років. У зв'язку з економічною кризою 27 жовтня 1932 р. вийшло розпорядження президента про фінансову допомогу кредитним установам [312]. Ця допомога надавалась у вигляді позики, прийняття частини або всього акційного (заставного) капіталу, державної гарантії й інших зобов'язань Державної казни в рамках сталої квоти в розмірі 100 млн злотих, а також інших необхідних фінансових операцій. У 1935 р. квоту збільшено до 200 млн злотих [289].

Етатистські тенденції торкнулися й кооперативної системи. Пропоновані урядом зміни мали на меті зміцнення контролю за діяльністю ревізійних союзів, створення можливості владі запроваджувати територіальні обмеження, які б запобігали взаємопроникненню союзів, зміну умов надання союзам права ревізії, а також позбавлення цього права [246, s. 36]. 19–20 червня 1929 р. на пленарному засіданні державної Кооперативної ради у Варшаві затверджено нову класифікацію кооперативів. Одночасно з поділом кооперативів на типи, Кооперативна рада прийняла зразок статистичних таблиць, а також зобов'язала ревізійні союзи в річних звітах подавати дані про суспільно-виховну, культурну та пропагандистську діяльність [604, с. 351]. 13 березня 1934 р. схвалено закон про внесення змін до кооперативного закону [330]. 16 червня 1934 р. вийшло повідомлення міністра юстиції про опублікування цілковитого тексту закону про кооперативи від 29 жовтня 1920 р. з урахуванням внесених до закону змін [291]. По суті, це був новий закон про кооперативи, оскільки змінилися нумерація, назва та зміст більшості

розділів і статей. Якщо раніше 10 осіб могли створити кооператив, виконавши приписані формальності, то за новим законом суд реєстрував статут кооперативу після висновку Кооперативної ради або ревізійного союзу, що доцільність заснування та мета господарської діяльності товариства не викликають застережень. За новим законом, право ревізії надавалося ревізорам, яких затверджував голова ради. Також він міг на підставі рішення Кооперативної ради позбавити ревізора назавжди або на певний час права проводити ревізію.

Значних змін зазнали положення стосовно ревізійних союзів. За новим законом статут ревізійного союзу та його зміни, а також право проведення ревізії затверджував міністр фінансів, а не Кооперативна рада. Міністр мав право обмежити територію діяльності ревізійного союзу й навіть об'єднати його з іншим союзом. Старі ревізійні союзи мусли протягом шести місяців після опублікування закону отримати право на подальшу діяльність. Отже, закон підпорядкував кооперацію в цілковиту залежність від державних чиновників.

На підставі статті 116 нового кооперативного закону 26 вересня 1934 р. вийшло нове розпорядження про організацію Кооперативної ради [298].. До її складу відтепер входили додатково представник від Міністерства військових справ та представник Сільськогосподарських палат і загальна чисельність становила не менше 16 осіб. Голова ради був виконавцем розпоряджень міністра фінансів та ухвал Кооперативної ради. Свої функції він виконував за допомогою новоствореного Бюро кооперативної ради, яке входило до складу Міністерства фінансів. Новий закон надав голові ради додаткових повноважень: нагляд за діяльністю ревізійних союзів; нагляд і ревізія несоюзних кооперативів; затвердження ревізорів і позбавлення їх права на проведення ревізії; збирання загальних статистичних відомостей про кооперативний рух; представлення Кооперативній раді звітності з діяльності ревізійних союзів та пропозицій щодо розвитку кооперативного руху. Зазнали змін і повноваження Кооперативної ради. До її компетенції віднині входило представлення своєї думки міністру фінансів у справі надання чи позбавлення ревізійного союзу права ревізії. 17 липня 1939 р. міністр фінансів видав

розпорядження про часткові зміни положення про Кооперативну раду. Зокрема, ліквідувалося Бюро кооперативної ради [297].

Зі зміною кооперативного закону в 1934 р. змінилися й правила реєстрації кооперативів. 25 червня 1934 р. міністр юстиції за погодженням із міністром фінансів видав розпорядження про реєстрацію кооперативу [301]. Товариство реєструвалось у суді, який здійснював торговельний реєстр на підставі правил нового торговельного реєстру [300], якщо вони не суперечили закону про кооперативи або на підставі цього розпорядження. Публікувати оголошення про реєстрацію, у якому стверджувалося, що мета створення кооперативу та господарські наміри, указані в статуті, не викликають застережень, мали право Кооперативна рада стосовно всіх кооперативів і ревізійні союзи щодо своїх кооперативів. Список ревізійних союзів із зазначенням обсягу їхніх повноважень, а також список періодичних видань для оголошень про реєстр кооперативів голова ради надсилав реєстровим судам. Зі свого боку реєстраційний суд надсилав до Кооперативної ради дані про кооператив. Отже, у новому положенні зростали вимоги до реєстрації кооперативних товариств зі сторони Кооперативної ради та реєстраційних судів.

У 1935 р. польський уряд розробив проект нового закону про молочарство, який ставив до молочарень великі технічні й санітарні вимоги. Крім того, розміщення приватних і кооперативних молочарень залежало від рішення адміністративної влади. Цей проект давав змогу неприхильній адміністрації, яка була залежна від шовіністичних кіл польського громадянства, підпорядкувати собі молочарство на західноукраїнських землях і міг спрямовуватися на знищення української молочарської кооперації. Представники української репрезентації в сеймі й сенаті на чолі з Ю. Павликовським, О. Луцьким, З. Пеленським висловили застереження щодо цього та запропонували, щоб районування й виконання умов стосовно заснування молочарських кооперативів залежали від висновків місцевих самоуправних палат і ревізійних союзів. Деякі поправки українських послів до закону були прийняті, зокрема про компетенцію сільськогосподарських палат.

22 квітня 1936 р. прийнято закон про виробництво молочних продуктів (молочарство) [334]. Згідно з ним нові молочарські підприємства можна було утворювати лише після одержання згоди сільськогосподарської палати. Право на діяльність отримували підприємства з відповідними приміщеннями, обладнанням і кваліфікованим персоналом. Сільськогосподарська палата контролювала мережу приватних і кооперативних молочарень у конкретному районі. 15 жовтня 1936 р. вийшло розпорядження міністра сільського господарства й аграрних реформ про приміщення та обладнання молочарських підприємств і про підготовку кваліфікованих працівників цих підприємств [294]. У ньому деталізувались умови, яким мали відповідати підприємства зі збору й переробки молока, сметани, масла, сиру, а саме: 3–5-кімнатне приміщення, холодильники на сметану, дозрівачі для чистих культур, відповідна кількість тепломірів, крита каналізація, якісна вода, перевірена державним Бактеріологічним інститутом, поцинковане начиння, якісні сепаратори тощо. Окремий розділ розпорядження визначав необхідний рівень кваліфікації робітника для кожного типу молочарського підприємства, мережу освітніх закладів для професійної підготовки, а також різноманітні вимоги до працівників. Окремим розпорядженням від 26 жовтня 1936 р. молочарські підприємства, які отримували молоко виключно із власного господарства і не перевищували встановленої для переробки кількості молока, не підпадали під дію закону про молочарські підприємства [295]. Окрім того, розпорядженням міністра сільського господарства й аграрних реформ від 15 жовтня 1936 р. про вивіз масла за кордон установлювалися вимоги до підприємств для отримання права вивозу масла, відповідні стандарти якості масла, процедура стандартизації та отримання дозволу на вивіз продукції, а також зразки експортної документації [294]. Прийняті молочарські закони загалом сприяли кількісним і якісним зрушенням у виробництві молочної продукції, а відтак і загальному розвитку волинської виробничої кооперації.

Кооперативне законодавство першої половини 30-х років, з одного боку, спрямовувалося на подолання кризових явищ в економіці, а з іншого – дало змогу державній адміністрації згори регулювати районування союзних кооперативних

об'єднань, розміщення та густоту мережі спілок, не враховуючи їхнього суспільного характеру. Нові закони та різноманітні підзаконні акти створили небезпеку підриву й нівеляції національного принципу кооперативних об'єднань, формування їх лише за територіальним принципом. На місці існуючих національних кооперативних союзів передбачалося створити регіональні й загальнодержавні структури, у яких би забезпечувалися вплив та верховенство державної нації. Це загрожувало кооперативним принципам добровільного гуртування й господарської ініціативи об'єднаних товариств, вносило в кооперацію більше примусу з боку державної адміністрації, що, як підтвердив не один досвід в історії кооперативного руху, «...спиняє розвиток кооперації, її господарський поступ і підриває її суспільну вартість» [806, с. 368]. У Польщі, замість 33 ревізійних кооперативних союзів, утворили 10 регіональних і загальнодержавних об'єднань. Запропоновані зміни найбільш негативно відобразилися на українських кооперативних установах Волині. По суті, вони стали законним підґрунтям «регіональної політики» волинського воєводи Г. Юзевського й дали змогу поступово обмежити діяльність РСУК у краї та підпорядкувати українську кооперацію польським ревізійним союзам.

20 червня 1934 р. РСУК подав до Міністерства фінансів прохання про затвердження права ревізії своїх кооперативів. У відповіді міністерство зажадало від союзу змінити до 30 жовтня 1934 р. свій статут і сподівалося отримати від РСУК згоду на обмеження своєї діяльності до трьох південно-східних воєводств [562, с. 11–12]. Реакція українського суспільства на це починання влади була миттєва. 5 листопада 1934 р. прем'єр Леон Козловський прийняв делегацію всіх українських політичних угруповань, яка подала спільну заяву про наслідки розпоряджень державної влади про впорядкування статуту про кооперацію [563, с. 11–12]. Однак 9 листопада 1934 р. міністр фінансів своїм розпорядженням заборонив Ревізійному союзу українських кооперативів проводити ревізії українських кооперативів на території Волинського, Краківського, Люблінського, Поліського воєводств [581, с. 6]. У кінці листопада 1934 р. українська преса писала, що РСУК отримав лист від державної Кооперативної ради про право ревізії й компетенції Союзу, у якому зазначалося, що РСУК зберігав усі права та компетенції до 31 грудня 1934 р., а з

1 січня 1935 р. союз мав право ревізувати кооперативи тільки на терені Львівського, Станіславського й Тернопільського воєводств, з обмеженням його компетенції до оптових, споживчих, кредитних, молочарських і міських робітничих кооперативів. Цей тимчасовий стан для РСУК мав бути до 31 березня 1935 р. Дальше продовження ревізійних прав Союзу залежало від прийняття до цього терміну нового статуту, який би врахував вимоги Кооперативної ради [563, s. 11].

Після цього рішення польської влади РСУК утратив у Волинському воєводстві 308 кооперативів, у Люблінському – 69, Поліському – 25 та Краківському – 21; а загалом – 423 кооперативи [581, с. 6]. На Волині українські кооперативи змушені були перейти до національно мішаного союзу «Гурт» та двох польських союзів: «Сполему» й Союзу рілньничих та зарібково-господарських кооперативів. Кількість утрачених РСУК кооперативів була досить незначною (союз у той час нараховував близько 3 тис. кооперативів). Натомість утрата політична була очевидна, тим більше що український ревізійний союз із центром у Львові не мав у своїх кооперативах на Волині, а також у своєму відділі в Луцьку жодного представника з Галичини. Членами кооперативів були тільки волиняни, українці з різноманітними політичними й суспільними поглядами [563, s. 5]. РСУК, хоча формально й погодився з обмеженням терену своєї діяльності, усе ж неодноразово намагався змінити рішення польських властей. Так, наприклад: серед резолюцій, прийнятих на загальних зборах РСУК у Львові 27–28 червня 1938 р. значилась і така: «Загальні збори РСУК доручають раді РСУК відновити нашому ревізійному союзу патронацьке управління на Волині, Поліссі та Лемківщині, які до 31.12.1934 р. належали до нашого Союзу» [530, с. 13].

Отже, у першій половині 30-х років польська влада знищила єдиний інституціональний український поміст, який єднав українців Галичини з рештою українських етнічних земель у Польщі, серед яких ключове місце займала Волинь. Тільки українська кооперація завдяки своєму ревізійному союзу об'єднувала практично все українське суспільство в Другій Речі Посполитій, диференційоване, проте, не тільки політично чи релігійно, але також із погляду стану народної свідомості.

Після смерті Ю. Пілсудського в 1935 р., після короткого дворічного періоду «нормалізації» польсько-українських відносин, у правлячому таборі посилювалися тоталітарні тенденції. Уряд не виконав узяті перед українцями зобов'язання й прийняв програму полонізації східних земель. У межах цієї програми особливу роль відведено польській кооперації, завдання якої – перейняти низку функцій української кооперації. Окрім фінансової підтримки польської кооперації, в українських кооперативів забирали право на ведення гуртового продажу монопольних товарів. На Волині навіть українсько-польський союз «Гурт» був приєднаний до польського союзу «Сполем». Також вийшло розпорядження влади про вилучення з ужитку українських книг і заміну їх на польські та ведення кореспонденції виключно польською мовою. Усе це підірвало віру української громадськості в можливість порозуміння з поляками й створення підстав майбутньої української державності в Польщі.

Отже, на розвиток кооперативного руху у Волинському воєводстві у 20–30-х роках ХХ ст. впливали різноманітні політико-правові чинники. Насамперед, це загальнодержавні та регіональні суспільно-політичні, економічні й галузеві законодавчі акти, які визначали державну політику в різних сферах життя суспільства, напрями економічного розвитку країни, а також рішення регіональних властей стосовно проблем місцевого значення. Для кооперації вони формували своєрідне суспільно-політичне й економічне середовище розвитку. Безпосередній вплив на розвиток кооперації мали загальні кооперативні закони; закони щодо певного виду кооперації та інші нормативні акти стосовно кооперативної діяльності.

Протягом міжвоєнного періоду політико-правове поле функціонування кооперації на Волині постійно змінювалося й відповідно впливало на розвиток кооперативної системи. У процесі його формування можна виділити кілька періодів. Перший – із початку 20-х років до травневого перевороту Ю. Пілсудського – період парламентської республіки. Сформувалося ліберальне, демократичне законодавство у всіх сферах суспільства. Кооперація розвивалася на демократичних кооперативних принципах без утручання влади. Другий період – із 1926 р. до початку світової економічної кризи – перехідний від вільного демократичного до авторитарного. На

Волині для нього характерний прояв «регіональної політики» воєводи Г. Юзевського, спрямованої на асиміляцію непольських меншин. Місцева влада, поки ще не змінюючи самого законодавства, за допомогою адміністративних заходів почала відділяти українські кооперативи від впливу Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК) у Львові – провідного центру західноукраїнської кооперації. Третій період – із початку економічної кризи до 1935 р. – установа авторитарного режиму Ю. Пілсудського. Досить складний період викликаний політичною й економічною кризою. Відбулася зміна законодавства майже у всіх сферах життя. Установлена президентська форма правління, зросло втручання держави в господарські справи. Радикально змінилося кооперативне законодавство. На Волині українські кооперативи приєднали до національно мішаних і польських ревізійних союзів. Четвертий період – із 1935 р. до 1939 р. – утвердження тоталітарних тенденцій у Польській державі. На цьому етапі відбулась остаточна полонізація кооперативної сфери, ліквідовано всі залишки самостійності українських кооперативних установ.

Висновки до розділу 4

У четвертому розділі «Політико-правові засади діяльності кооперативних організацій»:

Встановлено, що кооперативний рух на Волині зародився в другій половині XIX ст. Його становлення та початковий розвиток у дореволюційний період зумовлювався державною політикою Російської імперії. Не ставлячи під сумнів висновок наукової історико-кооперативної літератури про несприятливі політико-правові умови розвитку кооперації, слід зазначити, що держава загалом позитивно сприймала поширення кооперативної форми господарсько-фінансової діяльності, у якій убачала спосіб покращення матеріального становища широких верств населення, його платоспроможності та запобігання соціальним конфліктам.

З'ясовано, що царський режим визнав доцільність існування окремих кооперативів, як суто господарських організацій, нехтуючи при цьому іншими кооперативними формами (союзні об'єднання) та проявами (культурно-

просвітницька діяльність). Мінімальні формально-юридичні умови й певні зрушення в законодавчій базі діяльності кооперації стали фактором піднесення кооперативного руху у Волинській губернії на початку ХХ ст.

Визначено, що симпатія влади до кооперації об'єктивно обмежувалась ідеологією кооперативного руху та його здатністю до консолідації населення. Сприяючи господарському розвитку кооперативних товариств, урядові кола водночас вважали діяльність кооператорів політично шкідливою й усіляко намагалися перешкодити створенню союзів кооперативів, у яких небезпідставно вбачали потужну форму протесту соціальних прошарків. Переслідування кооперативних діячів, утручання у внутрішні справи кооперативів та союзів, інші утиски влади значно ускладнили та сповільнили розвиток кооперативного руху. Модернізація кооперативного законодавства під час Першої світової війни заклала потенційні можливості господарського поступу кооперативної системи, однак цей процес був перерваний зміною державної приналежності Волинського регіону.

Протягом міжвоєнного періоду політико-правове поле функціонування кооперації на Волині було набагато сприятливіше, ніж в умовах царського режиму. Кооперативне законодавство Другої Речі Посполитої базувалося на кооперативних принципах, прийнятих МКА, завдяки чому кооперативи змогли вільно розвиватися до початку 30-х років. Однак, польські урядові кола, як і попередньо царський режим, вбачаючи в кооперативах загрозу соціальних та національних протестів, в 30-х роках почали втручатися в господарську діяльність волинських кооперативів, використовуючи усі можливі методи та засоби. Можна з упевненістю констатувати, що розвиток кооперації Волині протягом досліджуваного періоду зазнав утисків з боку влади в більшій мірі російської, у меншій – з польської.

РОЗДІЛ 5

ГЕНЕЗИС КООПЕРАТИВНИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

5.1. Основні тенденції розвитку споживчих кооперативних товариств

Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні почався в другій половині 60-х років ХІХ ст. з появою споживчих товариств у Харківській, Катеринославській, Полтавській, Херсонській губерніях та м. Києві. Першим кооперативом стало Харківське споживче товариство, статут якого затверджено в жовтні 1866 р. У 1867 р. споживчий кооператив відкрито в Одесі, у 1868 р – у Катеринославі, Києві, Полтаві, Лебедині, Миколаєві й Херсоні, у 1869 р. – у Балті, Борзні, Єлисаветграді [858, с. 89–90]. У 1870 р. в українських губерніях існувало близько 20 споживчих товариств [473, с. 46–48]. Творцями кооперативного руху в Україні були М. Баллін, В. Козлов, а також члени Київської «Громади» – В. Антонович, О. Кістяківський, М. Драгоманов та М. Зібер – активні діячі українського визвольного руху [806, с. 62]. У 1870–1880-х рр. перші осередки споживчої кооперації занепали. Причини цього різні. Насамперед те, що потреба населення в споживчих товариствах ще не була нагальною. Виникнення перших споживчих кооперативів зумовлювалася не стільки об'єктивною доконечністю, скільки захопленням їхніх творців – інтелігентів-народників – успіхами європейської кооперації, зокрема Рочдельського товариства [605, Ч. 2, с. 61]. Також в епоху реформування люди з активною громадською позицією, переважно з демократичних кіл міського населення, виступали за створення товариств, убачаючи в цьому ознаку ліберальних поглядів [806, с. 64]. Ось типова картина споживчого товариства в ті часи: «Появу кооперативу населення зустрічало із захопленням, члени вірили у велике майбутнє кооперації. Через певний час ставало очевидним невміння кооператорів керувати роботою товариства, додавалися несприятливі економічні умови, зокрема протидія приватних торговців. Члени починали сваритися з правлінням, забирати внески. Вони скаржилися на дорожнечу, неякісність товарів, самовладдя правління тощо. Правління, зі свого боку, нарікало на байдужість

членів, які не ходили на збори. Товариство занепадало, громадське ставлення до нього ставало негативним, учорашній ідеал перетворювався на розчарування» [776, с. 25].

У 1880 р. в українських землях виникло тільки два споживчих кооперативи, у 1881–1885 рр. – чотири, із яких до початку ХХ ст. не проіснувало жодне [431, с. 49]. Зазначимо, що в 1880 р. в м. Житомирі виникло перше споживче товариство Волинської губернії [31]. У 1882 р. створено споживче товариство в м. Рівному. Однак невдовзі всі вони закрилися. Волинський губернатор зазначав, що «...споживчі товариства губернії в більшості випадків не мали успіхів, навіть заможне та інтелігентське товариство м. Житомира зазнавало збитків» [34, арк. 1–1 зв.]. За соціальним складом споживчі товариства об'єднували переважно інтелігентські прошарки міст і містечок, за словами П. Пожарського, – «малозаможну, чиновницьку, учительську й студентську масу» [982, с. 24]. Спільним для цих категорій була відсутність навичок у громадських справах. Тому навіть діяльність палких захисників кооперативної ідеї не давала вагомих результатів [941, с. 14]. За неповними даними, із 53 товариств, відкритих в українських губерніях у 1877–1895 рр., 38 були міськими й містечковими. Проте з 1877 р. з'являються сільські споживчі кооперативи, із 1888 р. – так звані фабрично-заводські, а згодом – залізничні, офіцерські та чиновницькі. За підрахунками П. Височанського, у 1894 р. загалом діяло 51 товариство, 28 із яких – у містах, три – у містечках, чотири – у сільській місцевості. Дев'ять споживчих товариств були залізничними, п'ять – фабрично-заводськими й два – офіцерськими [803, с. 12, 51, 54–55].

Першим сільським споживчим кооперативом вважають Олександрівське товариство, яке виникло на Катеринославщині в 1877 р. [803, с. 42] На Волині спрощені кооперативні форми сільської споживчої кооперації запозичено із сусідньої Галичини у вигляді сільських «компанійських» крамничок. Пізніше з Волинської губернії ця ідея поширилася на інші правобережні українські землі [590, с. 13]. Громадські крамниці засновували за рішенням сільських сходів як органів селянського самоврядування з ініціативи мирових посередників. Громада обирала прикажчиків та посадових осіб і забезпечувала їх обіговим капіталом для торгівлі.

Ревізійні функції виконували волосні писарі й старости. Ці установи не мали класичних ознак кооперативу. Громадські крамниці торгували за помірними цінами, значно нижчими, ніж у приватників. Чистий прибуток від діяльності використовували на потреби громади [577, с. 57]. Однак громадські крамниці швидко припинили існування (зокрема зі смертю у 1895 р. П. Окулова – одного з їхніх організаторів). Основною ж причиною стало те, що ці кооперативи, створені зверху, так і не перетворилися на самодіяльні. Як тільки мирові посередники відходили від справ, безконтрольне правління привласнювало собі кооперативне майно [508, с. 11].

Цікаві також інші випадки створення перших волинських кооперативів. Рішення про утворення приймалося методом проголошення присудів. Зокрема, у присуді Дубнівського волосного сходу в січні 1897 р. селяни звернулися до мирового посередника з проханням відкрити споживче товариство. До присуду вони додали рукописний статут майбутнього об'єднання. Постанову про його затвердження прийнято в березні 1898 р. на з'їзді мирових посередників. Проте товариству не судилося відкритися: його ініціатори виїхали з Дубнівського повіту й селяни відмовилися від цієї ідеї [71, арк. 2–2 зв., 23, 24 зв.]. Траплялися випадки створення своєрідних спеціалізованих товариств серед заможних міщан (дворян, лікарів, чиновників та ін.). Так, 1895 р. у містечку Славути Ізяславського повіту Волинської губернії міщани відкрили споживче товариство для постачання м'ясних продуктів. Засновники, не обізнані з кооперативною справою, не подали статут товариства на затвердження, тому невдовзі об'єднання було закрите [46, арк. 1, 2, 2 зв., 4, 7; 926, с. 3].

Зародження споживчої кооперації на Волині було надзвичайно складним і тривалим процесом. Хоча перші спроби налагодження споживчо-кооперативної діяльності давали помітні позитивні результати в боротьбі зі спекуляцією, однак це не сприяло навіть сталому поширенню відповідних товариств, серед яких лише одиниці впродовж пореформеного періоду виявляли спроможність стабільно працювати. Швидкоплинність існування була чи не головною рисою тієї доби. Причини такої ситуації, очевидно, полягали в соціальному складі кооперативів;

відсутності досвіду кооперативної діяльності та домінуванні в складі перших товариств осіб із низькою кооперативною свідомістю, не зацікавлених у дотриманні класичних принципів, вироблених піонерами кооперації. Міські прошарки населення, які залучалися до споживчих товариств, не мали великої потреби в їхній діяльності, а селянство за своїми соціально-психологічними характеристиками ще не було готовим до використання модерної форми захисту матеріальних інтересів, якою виступала кооперація. Усе ж перші спроби налагодження споживчо-кооперативної діяльності стимулювали активістів цієї справи, давали приклад наступним поколінням її прихильників. Збережений інтерес до кооперативного життя, перший досвід його організації в несприятливих умовах пореформеної доби повністю використано в часи інтенсивного поширення кооперативних форм на початку ХХ ст. [1041, с. 176].

Розвитку споживчої кооперації у Волинській губернії сприяло прийняття в 1897 р. Типового статуту споживчих товариств. За ним першим у 1899 р. створено Новоград-Волинське споживче товариство. Згодом кооперативи почали виникати не тільки в містах чи містечках, а й при цукро заводах, у великих селах. Так, наприклад, у 1900 р. відкривається одне товариство у м. Любарі, у 1901 р. – одне в м. Полонному; у 1902 р. – три (у Здолбунові, Острозі, Устилузі), у 1903 р. – чотири (у м. Житомирі, м. Рівному, м. Овручі, м. Луцьку), у 1904 р. – два (у с. Теофіполі й м. Шепетівці), у 1905 р. – чотири (при Коровинецькому та Житинському цукрових заводах, у м. Березно й у с. Підлужному), у 1906 р. – чотири («Товариство взаємодопомоги трудящих» у м. Житомирі, у м. Купелі, у с. Фрідріхівці при залізничній станції Волочиськ і в м. Кременці). Це були переважно міські та містечкові товариства, і лише два сільських (Теофіпільське й Підлужанське) і три заводських (Шепетівське, Коровинецьке, Житинське споживчі товариства) [411, с. 1–3; 702, с. 5]. До складу товариств міського типу входила міська інтелігенція, чиновники й сусідні поміщики. Представників міщанства або селянства в них майже не було. Ці товариства мали великі, як на той час, пайові – від 25 до 100 руб. і вступні – від 5 до 10 руб. внески. Це затримувало доступ до них широких верств бідного населення, відтак кількість пайовиків була обмежена. Асортимент товарів у

цих товариствах відповідав потребам своїх членів. Заводські товариства мало чим відрізнялися від міських і містечкових. Вони не були суто робітничими кооперативами. Відсоток робітників серед пайовиків був досить незначним, а участь у товариствах виражалася в тому, що вони мали кредит у магазині товариства. Переважаючим елементом були більш заможні службовці та окружні поміщики, які й ініціювали створення споживчих кооперативів. До складу Теофіпільського й Підлужанського сільських товариств входило сільське німецьке та українське населення. Загалом, у 1899–1907 рр. споживча кооперація на Волині розвивалася дуже повільно, заснування товариств носило випадковий характер [802, с. 22]. Однак саме їх поява мала величезне значення для розповсюдження кооперативної ідеї в наступні роки, коли ідея самопомоги «обганяти злидні» спільними силами перекинулася і на волинські села.

Від початку ХХ ст. в історії кооперативного руху настав новий етап, викликаний завершенням промислової революції й перетворенням Росії з аграрної в аграрно-індустріальну країну. Характерними його рисами були формування системи кооперативних організацій та утвердження кооперації як самобутнього явища економічного й суспільного життя. Після революції 1905–1907 рр. у Російській імперії кооперація залишилася чи не єдиним легітимним шляхом для громадської діяльності, для практичного подолання соціально-економічних проблем. Як наслідок, у 1905–1914 рр. кооперація із явища «для народу» перетворилася у всезростаючий народний рух [1054, с. 32].

У ці роки споживча кооперація Наддніпрянської України швидко зростає чисельно. За два десятиліття, із кінця ХІХ ст. до 1917 р., кількість товариств зростає більш ніж у 100 [1173, с. 154]. На початку 1912 р. в складі споживчих товариств України нараховувалось близько 200 тис. пайовиків. До січня 1917 р. їх кількість зростає до 550 тис. Разом із членами сімей пайовиків споживча кооперація об'єднувала в 1912 р. близько 1 млн осіб, а на початку 1917-го – майже 2,75 млн [431, с. 60]. На Правобережній Україні у 1905 р. було лише 43 споживчих товариства, у 1908 р. – уже 767 [408, с. 66], а у 1912 р. – майже 1760 [806, с. 119].

Динаміку зростання споживчих товариств Волинської губернії у 1899–1912 рр. відображено в додатку А.

У 1913 р. на Київщині було 822 споживчих товариства, на Поділлі – 702, на Волині – 236 [548, с. 26]. На початку Першої світової за чисельністю товариств, кількістю членів, охопленням населення споживча кооперація Правобережної України посідала перше місце в Російській імперії. У Волинській губернії в 1914 р. діяло 265 споживчих товариств [192, арк. 324–355]. У наступні два роки затвердили ще 54 статuti споживчих товариств (11 – у 1915 р., 43 – у 1916 р.) [192, арк. 358–360]. Отже, утворення споживчих кооперативів на теренах краю у 1907–1916 рр. стало масовим. Якщо до початку цього періоду кооперативи значною мірою насаджувались і контролювалися державними органами, то тепер кооперативне будівництво відбувалося «знизу», охоплюючи все ширші маси селянства [75, арк. 30; 76, арк. 15; 87, арк. 21].

Найкраще споживчу кооперацію розвинено в південній і південно-західній частинах губернії. Зазвичай, кооперативи розміщувалися на відстані 20–30 км від залізниці, а також уздовж південного й південно-західного кордону губернії. Те, що споживчі кооперативи більш успішно виникали в означених районах, пояснюється, насамперед, участю в споживчих товариствах залізничних службовців, а також сусідством із розвиненою мережею споживчої кооперації Подільської й Київської губерній. Указане сусідство відображалось на окраїнних селах Волинської губернії у формі їх залучення до торговельної сфери споживчих товариств сіл Подільської та Київської губерній, а згодом і до ініціації створення власних кооперативів. Те, що дані про кооперацію Подільської й Київської губерній доходили до сіл Волинської губернії, підтверджується, між іншим, випадком звернення В.-Мацієвичського споживчого товариства Ізяславського повіту про допомогу в Київську губернську земську управу [411, с. 7]. Споживчі товариства губернських міст і містечок слугували осередками, у яких жителі села знайомилися зі споживчою кооперацією й запроваджували її в себе. Організаторами товариств, зазвичай, виступали представники місцевої інтелігенції: земські агрономи, священники, сільські вчителі та ін. Зокрема, Підлужанське сільське споживче товариство виникло з ініціативи

управляючого Підлужанським удільним маєтком Г. Бєлєвичем. Під його керівництвом товариство досить успішно розвивало свою діяльність у перші роки існування.

У створенні споживчих кооперативів, окрім представників місцевої інтелігенції, брали участь й окремі громадські організації. На Волині, зокрема, діяв реакційний «Союз руського народу», який навіть заснував спеціальне кооперативне бюро. У липні 1910 р. в Почаєві на з'їзді уповноважених споживчих товариств цієї організації вирішили створити Почаєво-Волинський союз споживчих товариств із центром у м. Кременці [700, с. 22]. Засновники взяли за зразок статут Московського союзу споживчих товариств, але у свій статут уключили положення, не сумісні з діяльністю невеликих установ, наприклад про відкриття агентури, здійснення страхування. Окремі з них новий союз планував реалізувати після досягнення значних господарських результатів [61, арк. 6–6 зв.]. Товариства цього союзу створювалися не стільки з економічних, скільки з політичних мотивів. Основна мета союзу – об'єднання волинських селян навколо ідеї «єдиної і неділимої Росії» та підтримки чорносотенного руху. Почаївському союзу потрібні були «споживчі лавки», а не кооперативні організації. Це основне проходить у всіх товариствах, відкритих за допомогою союзу. Одноособовість в управлінні справами – визначна ознака цих товариств. У деяких випадках крамнички відкривалися навіть не за нормальним статутом, а на загальних умовах. Промислове свідоцтво в цьому випадку брали на ім'я прикажчика, який був, таким чином, звичайним приватним торговцем із тією лише різницею, що він торгував не за свої гроші. Зокрема, так діяло Котелянське товариство Новоград-Волинського повіту. Ці утворення лише за назвою були споживчими кооперативами, зовсім не дотримувалися кооперативних принципів і, зрештою, виявилися організаційно й економічно слабкими.

Розвитку споживчої кооперації на Волині сприяли земства. До 1912 р. вони впливали на споживчі товариства опосередковано, через своїх агрономів та Земську касу дрібного кредиту, які, відкриваючи в селах кредитні й ощадно-позичкові товариства, також знайомили населення зі споживчою кооперацією [411, с. 5]. Із 1912 р. губернські земства почали безпосередньо опікуватися споживчими

кооперативами, зокрема, Волинське губернське земство організувало гуртівню для закупівлі товару, курси рахівників, пропагувало ідеї споживчої кооперації, наймало торгових агентів та інструкторів, забезпечувало споживчі товариства бухгалтерськими книгами, журналами, бланками з діловодства; ініціювало проведення нарад і губернських з'їздів споживчої кооперації [63, арк. 16]. Із 1911 р. Волинська губернська каса дрібного кредиту розпочала субсидування кооперативних установ. Для з'ясування проблем споживчих товариств земські відділи досліджували історію розвитку кооперативного руху. Результатом цієї праці стало видання в 1913 р. «Очерка о положении потребительских обществ Волынской губернии», складеного І. Кальницьким і Є. Лотоцьким [411].

Загалом, із 204 споживчих кооперативів, що діяли у Волинській губернії у 1912 р., 17 відкрито за сприяння земських агрономів, 23 – земською касою дрібного кредиту, 24 – «Почаевским союзом русского народа», 140 – з ініціативи різних осіб [411, с. 24]. У структурі споживчої кооперації Волині переважали сільські та містечкові товариства (85–90 % від загального числа). За своїм характером усі споживчі товариства Волинської губернії можна розділити на такі шість типів: міські, заводські, робітничі, крупні містечкові з переважною кількістю більш заможних членів, містечкові селянські, які, хоч і розташовувались у містечках, носили більше характер сільських товариств, та сільські [431, с. 9].

Міські кооперативи, а також крупні містечкові й заводські, дуже різко відрізнялися від інших кооперативів, у той же час мало чим відрізнялися між собою. Усі вони, зазвичай, володіли крупним пайовим капіталом, здійснювали солідні обороти й мали достатньо широкий асортимент товарів. Більшість із них володіли власними підвалами для зберігання продукції, але далеко не всі мали продукти першої необхідності. Жодне з крупних міських товариств для обслуговування більш широкого загалу споживачів не мало філіалів із товарами для селян, хлібопекарень, м'ясних крамниць, закрійних чи взуттєвих майстерень й ін. Розраховуючи більше на зовнішній блиск, намагаючись задовольнити потреби більш заможних покупців, вони іноді зовсім відходили від кооперативних принципів і були, радше, акціонерними товариствами, ніж споживчими кооперативами. У цих товариствах ще

застосовували принцип розподілу прибутку в дивіденди на паї, а не на суму забраного товару. Дрібні містечкові й сільські товариства, які об'єднували широкі верстви населення, краще за міські дотримувалися кооперативних принципів, але, маючи слабе матеріальне забезпечення, не могли повністю реалізувати свій потенціал.

Створені на межі XIX–XX ст. кооперативи були досить життєздатними. До 1913 р. припинили діяльність менше 10,5 % заснованих товариств [359, Ч. 1, 3–4]. Це досить непоганий показник для будь-яких суб'єктів економічної діяльності. Споживча кооперація відіграла ключову роль у забезпеченні населення, своїх пайовиків та їхніх сімей промисловими й продуктовими товарами. На це вказують обсяги торговельних оборотів у споживчих товариствах. Наприклад, у 1908 р. на одне товариство в середньому припадало товарів на суму 7476 руб., у 1909 р. – 7500 руб., у 1910 р. – 5734 руб., у 1911 р. – 7434 руб. [548, с. 36]. Середній показник обороту коштів у споживчих товариствах Волинської губернії становив 12 548 руб. У сусідніх Київській і Подільській губерніях – 6556 руб. та 8570 руб., відповідно [14, арк. 10; 669, с. 37]. Дані інструкторського огляду стану споживчих товариств ілюструють непоганий розвиток споживчої кооперації Волинської губернії [169, арк. 3; 170, арк. 5]. У 1911 р. на одного члена кооперативу в середньому припадало 228 руб. оборотних коштів, а в 1916 р. – 247 руб. [431, с. 106]. Указані суми відображають витрати членами власних коштів через кооператив. Хоча товари в кооперативних крамницях купували й сторонні особи, усе ж 49–89 % обороту здійснювалося за рахунок своїх членів. Тобто, товарний оборот споживчих товариств майже наполовину здійснювався за кошти кооперованого населення. Загальний стан споживчих кооперативів у 1911 р. відображено в додатку Б.

Розвиток споживчих кооперативів достатньо чітко ілюструється даними про кількість пайовиків, суми пайового капіталу та їх річні обороти. На 1 січня 1912 р. за кількістю пайовиків споживчі товариства поділялися таким чином: до 10 осіб пайщиків мали сім товариств, 20–40 осіб – 31 товариство, 40–60 – 13, 60–80 – 10, 80–100 – сім, 100–200 – 13, 200–300 – три. Понад 300 пайовиків мало лише Житомирське споживче товариство – 937 осіб. За сумою пайового капіталу поділ був таким:

пайовий капітал до 100 руб. мають два товариства, 100–300 руб. – 10, 200–500 руб. – 13, 500–1000 руб. – 14, 1000–2000 руб. – 10, 2000–3000 руб. – 11, 3000–5000 руб. – вісім, 5000–10 000 руб. – чотири, понад 10 тис. руб. мали товариства Житомирське – 25 501 і Почаївське – 23 038. За сумою обороту споживчі товариства розміщувалися таким чином: оборот до 2000 руб. мали 20 товариств, 2000–4000 руб. – 10, 4000–6000 руб. – 11, 6000–10 000 руб. – 15, 10 000–30 000 руб. – 12, 30 000–50 000 руб. – шість, понад 50000 руб. – Житомирське – 174 339 руб., Андрусівське – 58 967 руб., Рівненське – 108 000 руб.

Загалом споживчі товариства здійснювали солідний товарооборот на суму 1 074 247 руб., зберігаючи немалі кошти не тільки для своїх членів, а й для населення. Але, крім прямої вигоди, які надавали споживчі кооперативи населенню у вигляді заощаджень при покупці товарів, вони ще й виступали регуляторами цін на продукцію у своєму районі дії. Доставляючи населенню необхідну продукцію, споживча кооперація намагалася робити доступними ціни на товари широкого вжитку, на відміну від приватного сектору, який прагнув отримати максимальні прибутки. В обстежених у 1910 р. товариствах цукор, чай, оселедці, мило, гас були на 5–20 % дешевші, ніж у приватній торгівлі [1022, с. 44]. У 1911 р. споживча кооперація Волинської губернії зекономила населенню більше півмільйона рублів [411, с. 15]. Зниження цін у кооперативній торгівлі змушували приватні торговельні організації утримуватися від спекуляції. Досить часто конкуренція споживчих товариств із приватними торговцями призводила до розорення останніх і повного переходу торгівлі того чи іншого населеного пункту до кооперації. Так, унаслідок ефективної діяльності Житомирського споживчого товариства приватні торговці м. Житомира значно скоротили обсяги продаж, а деякі навіть закрили крамниці. Зокрема, у 1906 р. один із найбільших торговців міста припинив торгівлю через те, що його основні покупці увійшли до складу кооперативу [1024, с. 340; 1163, с. 116]. Успішна конкуренція кооперації з приватним сектором зумовлювалася й примітивно-спекулятивним характером організації останнього. М. Туган-Барановський зазначав: «Сільський крамар займає в нас монопольне становище і, користуючись цим, підвищує ціни своїх товарів до страшених розмірів. При такому становищі

справи навіть дуже слабке споживче товариство може з успіхом конкурувати з крамарем» [1026, с. 310]. Слабкість організації приватної торгівлі пояснювалася незацікавленістю роздрібною торгівлею великим капіталом. Однак це було тимчасовим. Очікувалося, що в перспективі великі купці розпочнуть освоєння роздрібного ринку й у сільській місцевості постане передова, добре організована торговельна структура [411, с. 26; 644, с. 276].

Загалом, завдяки споживчій кооперації відбувалися якісні зміни в системі ціноутворення на внутрішньому ринку, покращувалося матеріальне становище широких верств населення. Сільське населення охоче вступало в споживчі кооперативи або просто купувало в їхніх крамницях товари, якість яких була достатньо високою, а ціна – дешовшою. У споживчих товариствах застосовувався принцип видачі премії на кількість набраних товарів. Для цього примірний статут вимагав вести в крамницях книгу пайщиків, у якій відзначали набір товару [546, с. 15]. Постійних сторонніх покупців заохочували до вступу в кооперативи. Досягалося це двома способами: пропагандистським (бесід, агітації, розповсюдження спеціальної літератури) та призначенням премій на набір товарів. Причому премії на руки не видавали, а записували в книгах на пай з умовою, що покупець подасть заяву про вступ у товариство [547, с. 15].

Висока дієздатність та ефективність діяльності із захисту матеріальних інтересів широких верств населення проявлялася, незважаючи на вкрай складне організаційно-господарське становище споживчої кооперації. Очевидно, що не у всіх споживчих кооперативах справи йшли добре. Відсутність у селянства належних навичок самодіяльності та самоуправління, досвіду споживчо-кооперативної роботи, підготовлених фахівців у галузі кооперативної торгівлі, безлад в організації діловодства та бухгалтерської звітності – типові проблеми, в умовах яких працювали споживчі товариства на початку ХХ ст. Загалом, споживчі товариства Волинської губернії були ще дуже слабкі, тому що за два-три роки свого існування не встигли зміцнитися ні матеріально, ні організаційно. Якщо багато кооперативів при своєму відкритті й користувалися сприянням різних осіб, то слід зазначити, що далеко не всі з них користувались у той же час і практичними вказівками в питаннях

внутрішньої організації та постановку справи в цілому. На початку століття союзи кооперативів й інші установи видавали літературу, як наприклад, зразкові інструкції для управляючих органів, посібники для рахівництва й ін. Проте більшість споживчих товариств, особливо сільських, або не знали взагалі про їх існування чи не могли в них розібратися та організувати свої справи самостійно, допускаючи у своїй діяльності чужих помилок.

Великий недолік у роботі споживчих товариств – пасивність і бездіяльність членів правління, яка призводила до зловживань зі сторони прикажчиків, закупівельників, а іноді й самих членів правління. Наприклад, прикажчик Котелянського товариства Новоград-Волинського повіту, «відправляючи» члена правління за купівлею товару, посилав із ним свою тринадцятирічну сестру, якій і вручав гроші для розрахунку за придбані членом правління товари. Виходило, що прикажчик контролює правління, а не навпаки. У деяких товариствах усе правління заміняв голова, будучи нерідко бухгалтером і касиром товариства. Узагалі правління як колегіальний орган діяло неефективно, навіть у більш облаштованих містечкових і міських товариствах рідко проводили збори правління з обговорення справ товариства, не вели протоколів засідань. Відсутність належно налаштованого рахівництва й контролю за господарськими справами затримувала розвиток, а інколи це призводило до розвалу товариства через розтрата прикажчиків і велику заборгованість покупців, як це було із Закречинським товариством споживачів в Ізяславському повіті [411, с. 18]. У міських і містечкових товариствах, які мали спеціальних бухгалтерів і конторників, рахівництво велося значно краще. Дрібні ж сільські товариства, не маючи можливості утримувати бухгалтерів і не будучи в стані самостійно розібратися в найбільш простих формах рахівництва, вели його дуже примітивним способом, розраховуючи в більшості випадків на віру. Нерідко, навіть маючи посібники з Київського й Московського Союзу споживчих товариств, товариства здійснювали рахівництво за книгами зовсім невідповідними своєму призначенню. Усі ці обставини свідчать, що в галузі рахівництва споживчих товариств Волинської губернії спостерігалася цілковита безсистемність.

Не кращими були справи в споживчих кооперативах Волинської губернії й

щодо закупівлі товарів. Лише міські й містечкові кооперативи мали можливість виписувати товари від більш крупних фірм. Сільські ж товариства користувалися виключно місцевими ринками. Споживчі товариства часто займалися збутом продуктів, брали товари в обмін на продукти селянського господарства. Так, Удрівецька кооперативна крамниця (Кам'янецький повіт) збувала яйця до Гусятин. У такий спосіб за сім місяців кооператив отримав 125 руб. чистого прибутку [637; 747, с. 377]. Закупівлю товарів, зазвичай, здійснювали спеціально призначені правліннями закупівельники. Однак у багатьох товариствах закупівлю займалися прикажчики, які, відправляючись за товаром, відволікалися від своєї безпосередньої справи, зачиняли магазин, чим шкодили товариству. Окрім цього, недобросовісні прикажчики у своїх особистих інтересах входили у зговір з оптовиками, отримуючи замасковані бонуси. Але не одні зловживання характеризували недоліки закупівельної справи. Більш важливою обставиною була роз'єднаність капіталів товариств. Унаслідок цього окремі кооперативи виступали дрібними покупцями на ринку й повністю залежали від своїх оптовиків, які безцеремонно відпускали їм товари сумнівної якості за високими цінами. Наприклад, у 1914 р. в містах Волинської губернії набула поширення торгівля підробним медом [572, с. 73]. Від невігідних умов закупівлі товарів особливо страждали новостворені недосвідчені товариства. Необхідність організації оптових складів була в той час нагальною. Крім закупівельно-збутових операцій, такі споживчі товариства, як Буртинське, Велике й Мале Цепцевицьке та Сковородецьке, почали створювати власні млини, склади сільськогосподарських машин і прокатні станції [411, с. 15].

Найважливішою проблемою функціонування кооперативів була обмеженість фінансів, а відтак – значна заборгованість. Бідне селянство не могло забезпечити пайові капітали споживчих товариств необхідними для повноцінної торговельної діяльності коштами. Навіть установлені пайові внески хлібороби вносили частинами. Обмеженість фінансових ресурсів об'єктивно штовхала кооперативи до позик, розміри яких, здавалося б, не залишали їм шансів для нормального розвитку. Якщо споживчим товариствам бракувало готівки, то вони брали кредит в оптовиків. В

окремих товариствах сума позик перевищувала пайовий капітал у два-три рази [573, с. 7]. Якість товару, відпущеного в борг, була нижчою, а ціни – вищими, ніж роздрібні. Траплялося, що в кабалі оптовиків перебувало по 20–30 кооперативів [656, с. 12–13]. У Волинській губернії на 1911 р. позичені кошти відносно пайових складали 65 % [411, с. 14].

Крім боргових зобов'язань та відсутності необхідних обсягів оборотних коштів, фінансова ситуація кооперативів значно ускладнювалася продажем товарів у кредит. На 1911 р. борги покупців споживчих товариств у різних українських губерніях коливалися в межах 11,5–97,9 % від загальних сум продажу [359, Ч. 1, 23]. В ідеалі, згідно з кооперативними принципами, товари продавали лише за готівку. Проте через жалюгідне матеріальне становище населення сільські товариства часто ігнорували це правило й часто вдавалися до організації торгівлі в борг. Здавалося б, це допомагало людям прожити в складних умовах, але насправді тільки шкодило товариству. У результаті використання такої практики відбувалося скорочення й без того мізерних, оборотних засобів для придбання нової партії товару та як наслідок, – кооператив розпадався.

Основними недоліками в організації споживчих товариств на початку ХХ ст. були: а) нерозуміння ідеї споживчої кооперації; б) мала кількість членів; в) недостатність оборотних засобів; г) відсутність досвіду в справі закупівлі товару; г) дуже погано налагоджене рахівництво.

У процесі розвитку та розгортання мережі волинської споживчої кооперації постала нагальна необхідність в об'єднанні зусиль і координації діяльності її спілкових одиниць. Це проявилось у створенні союзів, проведенні різноманітних нарад та з'їздів. У 1908 р. на губернському рівні створено Київський союз споживчих товариств (КССТ) [59, арк. 10]. Його послугами користувалися й близькі до Києва кооперативи Волині. Хоч за статутом вони не могли бути членами об'єднання й вносити до нього свої кошти, проте купували в союзі необхідні товари [610, с. 176]. За роки існування союз об'єднав 220 товариств Київщини, Поділля, Волині, а також Чернігівщини й фактично став крайовою організацією [15, арк. 2; 431, с. 30]. Його функції полягали в інструктуванні, видавництві

кооперативної літератури, організації практичних занять для підготовки працівників у «крамниці-школі», організації виставок тощо [625, с. 4–5; 681, с. 66]. Перед союзом відкривалися перспективи суспільно-господарської роботи, проте насправді справи йшли не завжди вдало. Як наслідок, його господарська діяльність виявилася збитковою. Великі борги примусили союз звернутися в 1911 р. за допомогою до Московського союзу споживчих товариств (МССТ). Остаточо Київський союз споживчих товариств припинив роботу й передав усі справи Московському в 1913 р. Отже, діяльність першого губернського споживчого союзу в Правобережній Україні завершилася невдачею. Єдиною об'єднавчою установою такого рівня залишилося представництво МССТ. Але його робота не завжди відповідала інтересам української кооперації. Більшість товариств, які раніше перебували в складі КССТ, у тому числі й із Волині, не погодилася підпорядковуватися Москві. На перше січня 1914 р. із 999 товариств, що перебували в МССТ, близько чверті розміщувалися на українських землях. Із них 54 – на Київщині, 21 – на Поділлі, 13 – на Волині [655, с. 4–5].

У Волинській губернії перший з'їзд споживчої кооперації відбувся в Новограді-Волинському 25 березня 1913 р. У роботі з'їзду взяли участь представники Новоград-Волинського, Шепетівського, Полянського, Буртинського, Баранівського й інших споживчих товариств та земств. На з'їзді схвалили рішення про створення районного союзу споживчих товариств на засадах «Примірного статуту споживчих товариств». Делегати з'їзду вирішили тимчасово здійснював закупівлю товарів і їх розподіл через Полянське товариство споживачів. Право перевірки спільної діяльності надавалось уповноваженим від товариств [431, с. 35]. Губернські з'їзди сприяли обміну досвідом роботи. Цим, зокрема, вирізнявся другий Волинський кооперативний з'їзд, який відбувся в травні 1913 р. у Житомирі [545, с. 38]. На з'їзді були присутні гості з Подільського земства В. Ворников та І. Кальницький, які поділилися досвідом створення кооперативних союзів на Поділлі, у споживчій кооперації якого більш результативно працювали невеликі місцеві союзи [735, с. 20, 23]. Для спільної закупівлі й збуту треба було починати з малих районів, великі союзи в цей період не отримали широкого розвитку: робота

КССТ закінчилася крахом, організація Волинського губернського союзу планувалася в перспективі, самі кооператори визнавали його створення в аналізованій період передчасним. Відтак, на другому з'їзді представники споживчих товариств Волинської губернії вирішили створювати об'єднання на договірних засадах.

Новий поштовх розвитку волинської споживчої кооперації надала Перша світова війна. На її початку спостерігали певне вповільнення в зростанні споживчих товариств, зумовлене зміною суспільно-політичної ситуації, а також захопленням у середині 1915 р. ворогами частини Волині. Однак під впливом розладнаного товарного й грошового ринку, підвищення цін кооперативна діяльність споживчих товариств знову почала швидко зростати, вирізняючись при цьому дивовижною ефективністю. Парадоксальним є той факт, що воєнний час, як не дивно, сприяв оздоровленню кооперації завдяки накопиченню нею власних потужних капіталів за допомогою припинення практики кредитування державними фінансовими структурами та повного переходу до торгівлі готівкою [986, с. 161]. Спостерігаючи ефективність господарської діяльності кооперації, уряд й органи місцевого самоврядування значною мірою переклали на неї розподіл серед населення нормованих і ненормованих продуктів харчування, організацію виробництва частини дефіцитних товарів, забезпечення ліками, допомогу біженцям й іншим категоріям громадян, потерпілим від військових дій тощо. Кооператори самостійно організовували фонди сприяння жертвам війни та їхнім сім'ям [560, с. 38]. Досить помітною була й роль споживчої кооперації регіону в стримуванні на початках різкого зростання цін на товари першої необхідності. Однак, в роки Української національної революції 1917–1921 рр. споживча кооперація Волинської губернії зазнає глибоких змін. Товариства, які знаходилися на Західній Волині й перебували у фронтівій зоні, а з 1919 р. фактично потрапили під польський вплив, практично занепали. Кооперативи ж Східної Волині продовжували свою діяльність в Українській народній республіці й навіть змогли досягти певних успіхів. Тут у кожному повіті були створені повітові союзи кооперативів із головним центром – Волинським об'єднанням споживчих союзів (Губсоюзом) у м. Житомирі. На той час

на Волині існувало близько 500 кооперативних об'єднань [702, с. 5]. Це був образ продуманої, планової роботи споживчої кооперації. Сільські й містечкові споживчі товариства підлягали та були під постійним доглядом своїх повітових союзів. З квітня 1918 р. повітові союзи були ревізовані й підлягали своєму губерніяльному союзіві, а останній – Дніпросоюзіві в Києві. На початку 20-х років споживча кооперація Східної Волині потрапила під більшовицький вплив і розвивалася в умовах радянської кооперації.

Отже, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у Волинській губернії зародилася та певним чином розвинулася мережа споживчої кооперації. Вона виявилася спроможною посісти рівноправне місце поряд із приватним сектором на ринку товарного постачання й значно здешевити продукцію масового вжитку. Кооперативна торгівля сприяла оптимізації процесів ціноутворення не лише у власних структурах. Конкуренцією з приватноторговельними установами, споживча кооперація змушувала всіх суб'єктів торговельно-підприємницької діяльності утримуватися від спекуляції й, таким чином, спрямовувала дію ринкових механізмів в інтересах широких верств населення – надавала ринковим відносинам соціально орієнтованого характеру. Водночас волинська споживча кооперація мала слабкі сторони: новопосталі споживчі товариства та їхні союзи мали обмежені обігові кошти й пайові капітали; кооперативи виникали хаотично, часто по кілька в одній місцевості, створюючи конкуренцію між собою; відсутність кваліфікованих працівників, здатних ефективно розвивати кооперативи, призводила до збиткової діяльності, зловживань, крадіжок тощо; нерідко можливості споживчих товариств не відповідали закупівельним запитам їхніх членів, товари відпускали в борг.

5.2. Фінансово-господарські послуги ощадно-позичкових та кредитних товариств

Кредитна кооперація почала розвиватися на Волині майже одночасно зі споживчою. Проблеми кредитування населення в Російській імперії розв'язані за допомогою Поземельного селянського банку, волосних або сільських банків, мирських капіталів, а також місцевих приватних лихварських капіталів.

Альтернативою пануючій системі кредитно-фінансових відносин стали кооперативні форми, паростки яких з'явилися вже в пореформені десятиліття. У 70–80-х роках ХІХ ст. на Правобережній Україні виникли ощадно-позичкові товариства. Дрібні власники, які через недостатню фінансову самостійність не могли отримати необхідний кредит у банку, створювали товариство із власних пайових капіталів і надавали позики своїм членам [1161, с. 172]. У 1885 р. вже діяло 12 таких кооперативів: шість – у Київській, три – у Волинській та три – у Подільській губернії [43, арк. 3 зв.]. На Волині першим ощадно-позичковим товариством стало Домбровицьке (у Рівненському повіті), яке відкрилося в 1879 р. [41, арк. 37]. Це було регіональне товариство, діяльність якого поширювалася на п'ять прилеглих волостей. Згодом відкрилися Житомирське та Дубнівське товариства, які діяли виключно в межах міст. У 1885 р. їхні обороти сягнули, відповідно 50 тис. руб. і 3 тис. руб. [43, арк. 4–4 зв.]. Оборотний капітал ощадно-позичкових товариств формувався з паїв, на які виплачувався дивіденд. Кошти можна було вносити одразу або частинами. Розміри паїв були високими, наприклад, у Житомирському товаристві вони становили 100 руб. [41, арк. 159 зв., 164 зв., 180, 188 зв.]. Така сума була надто великою для селян, тому відсоток членів, які сплатили весь пай, був незначним. Прийом у кооператив здійснювався на загальних зборах, на засіданні правління чи ради товариства. При проведенні фінансових операцій формою відповідальності була кругова порука. Кредити надавалися на шість місяців із відстрочкою, за необхідності, до трьох місяців під поручительство двох осіб. Утворення позиково-ощадних товариств на таких засадах не було ефективним. Не всі товариства й ощадно-позичкові каси, які подавали на затвердження статут, розпочинали роботу. Так, до 1 січня 1896 р. у Волинській губернії, хоч і затвердили шість статутів, проте діяло лише два товариства (Житомирське та Домбровицьке) [347, с. 16].

Із кінця 80-х років ХІХ ст. в Російській імперії розпочався спад у розвитку кредитної кооперації. Частина товариств припинила існування, а в багатьох діючих спостерігався застій. У Волинській губернії до початку ХХ ст. не виникло жодного кредитного кооперативу [1064, с. 155]. Причинами цього були низький освітній рівень населення, неправильне розуміння ним кооперативних ідей та принципів,

відсутність підготовлених керівників, коштів, повний контроль сільського самоврядування адміністративною владою, відсутність законодавства, підозра уряду до кооперативних організацій, складна бюрократична процедура відкриття кредитних установ, непродумана економічна політика Державного банку, який брав із них вищі відсотки, ніж із клієнтів, гальмували розгортання кредитної кооперації. Незважаючи на офіційно проголошену в «Положенні про установи дрібного кредиту» в 1895 р. безстановість кредитних установ, на практиці влада продовжувала наполягати на їхній становій і національній замкнутості. Генерал-губернатора особливо турбувала участь у кредитних кооперативах поляків та євреїв. Наприклад, тому заборонили відкриття ощадно-позичкових кооперативів у м. Купель Старокостянтинівського повіту [40, арк. 6–6 зв.], у Рівному [34, арк. 1 зв.] й Житомирі [51, арк. 2]. Такі дії зумовлювалися прагненням обмежити доступ торговців до кооперації. Проте серед євреїв було чимало ремісників, які перебували в скрутному становищі й потребували грошей. Позбавлення ж кредиту торговців не захищало людей від зловживань останніх, а лише спонукало до застосування ними недобросовісних операцій: купівлю низькоякісного дешевого товару та продаж його за високими цінами, обважування тощо [838, с. 78].

Зрушення в правовій базі (положення 1895 р. і 1904 р. про установи дрібного кредиту, зразкові статuti земських кас дрібного кредиту, кредитного та ощадно-позичкового товариств, прийнятих у 1905–1906 рр., типовий статут кредитних товариств 1911 р.), утягування широких суспільних верств у сферу фінансово-кредитних відносин призвели до стрімкого піднесення кредитно-кооперативного руху на початку ХХ ст. Цьому сприяла й певна демократизація суспільства, а також зростання надлишків грошей у селян (відміна у 1905 р. правила, яке обмежувало участь євреїв у кредитних товариствах, скасування в 1907 р. викупних платежів) [890, с. 186; 928, с. 17]. На людей вплинуло також розчарування результатами революції: вони втратили надію на отримання додаткових земельних наділів, на перемогу над бюрократією й зрозуміли, що повинні покращувати своє становище самотужки [806, с. 117].

Волинська губернська землевпорядна комісія під час обстеження в 1906 р. економічного становища хуторів губернії. констатувала, що селянам потрібна фінансова підтримка для розвитку сільськогосподарського виробництва й висловилася за розширення мережі закладів дрібного кредиту із внесенням в умови їх функціонування необхідних доповнень, які б допомогли наблизити цей кредит до населення [356, с. 18, 35]. Про необхідність створення закладів кредитування для допомоги одноосібним селянам і тим, які гуртувались у кооперативи та спілки в 1908 р., висловилися Новоград-Волинська та Ровенська повітові агрономічні наради [208, арк. 18; 209, арк. 15], а також Луцька й Володимир-Волинська міські агрономічні наради [374, с. 35]. Земство також почало активно пропагувати кооперативні ідеї. Отже, об'єктивні економічні обставини розвитку господарства диктували нагальну потребу розбудови мережі кредитних установ. Невигідні умови лихварів щодо надання кредиту (50 % і більше виплат понад суму позики) вже не задовольняли багатьох селян. Не влаштовували їх і такі форми лихварського кредитування, як під заставу надільної землі, або продаж врожаю на не вигідних умовах [374, с. 35]. Поступово члени товариств набиралися досвіду роботи.

Змінився і соціальний склад кредитних установ. Якщо спочатку в кооперативах домінували дворяни, то пізніше провідну роль почали відігравати сільська інтелігенція, чиновництво, торгівці, духовенство та селяни. До сільських кредитних кооперативів завдяки інтелігенції, земських інструкторам й інспекторам дрібного кредиту, вступали хлібороби та торгівці. Волинські селяни поступово змінювали свої хибні уявлення про кредитну кооперацію. Прикладом формування в населення Волині таких уявлень стала діяльність чорносотенної політичної організації «Союз русского народа» (СРН). Із 1906 р. він почав відкривати кредитні товариства й навіть намагався створити їх союз. Позицію «Союзу» характеризують слова одного з його членів: «Єдиний засіб зберегти товариство від відхилення з правильного шляху обслуговування корінного населення дає, крім бухгалтерського контролю, контроль національний – об'єднання в один союз під пильним керівництвом із Почаєва» [734, с. 20] Д. Маркович як досвідчений юрист і кооператор на сторінках центральних видань і місцевої преси виступив із критичними оцінками

цих установ та розцінив діяльність «народного кредиту» як одну з форм ошуканства [594, с. 2]. 8–10 грудня 1910 р. на першому з'їзді представників кредитних товариств Волині у м. Рівному обговорено питання розвитку кредитної кооперації й відносин із так званим «почаївським народним кредитом» [746, с. 4]. Кооператори Волині відхилили спробу підпорядкування кооперативних установ під політичну мету реакційного СРН. Потерпіли фіаско й наміри релігійних діячів використати кооперативну ідею для виконання невластивих церкві функцій і задоволення амбіцій високих посадових осіб від церкви. Цар відмовив їм у створенні банку народного кредиту, дозволивши рішенням Міністерства фінансів від 23. 02. 1911 р. відкрити лише звичайне товариство взаємного кредиту під назвою «Почаєво-Волинський народний кредит» [619, с. 20]. В економічному плані це була звичайна фінансова піраміда, мета якої – ошуканство довірливого селянського населення. Тому й не дивно, що його членами в 1911 р. стали лише 468 осіб [675, с. 70]. Діяльність «народного кредиту» ґрунтовно та аргументовано розкритикував кооператор, головний ревізор установ дрібного кредиту Південно-Західного краю К. Хранєвич [632, с. 83–89]. Таким чином, «Почаєво-Волинський народний кредит» був фінансовою установою політичної організації СРН і слугував інструментом для досягнення її політичних цілей.

Розвитку кредитно-грошової кооперації Волині успішно сприяли земства. Затвердження 14 червня 1906 р. примірного статуту земських кас дрібного кредиту дало змогу земствам створювати власні кредитні установи, які мали приймати грошові заощадження, видавати позики в основні капітали, а також в оборотні кошти кооперативам, вести посередницькі операції та розрахунки з одноосібними позичальниками [890, с. 185]. Перші земські каси почали виникати з другої половини 1907 р. Волинська губернська земська каса дрібного кредиту відкрилася 6 квітня 1910 р. Уже через рік у районі її дії функціонувало 205 кредитних й ощадно-позичкових товариств, а на 1. 07. 1914 р. – 448 кредитних установ [188, арк. 1]. Волинська губернська каса дрібного кредиту надавала кредитним та ощадно-позичковим товариствам оборотні кошти, а також інтелектуальну допомогу у вигляді підготовки керівників, інструкторських консультацій, проведенні ревізій тощо. У

1910 р. у волинському земстві створено організацію земських інструкторів, у якій спочатку працювало чотири а з 1912 р. – шість інструкторів із дрібного кредиту. Протягом першого року діяльності каси кількість кредитних товариств і їхніх членів зросла на третину, а оборотні капітали – більше ніж у два рази [350, с. 32]. Губернська каса надавала короткотермінові позики до року під 7,5 % річних, довгострокові позики – до трьох років під 8 %. За вкладами каса нараховувала 4–6,5 %, а кооперативи – 4–9 % річних [188, арк. 3]. Поряд із грошовими земські каси надавали так звані виїзні кредити, тобто давали в користування сільськогосподарські машини, складські приміщення та ін. За допомогою земських складів розвивалися посередницькі операції з придбання насіння, мінеральних добрив, нових машин і кормів [188, арк. 2; 525, с. 1056]. Товари одноосібним господарям чи кооперативним установам відпускали в кредит за дорученням та попередніми замовленнями під 2–5 % річних, насіння й мінеральні добрива – під 2 % [182, арк. 1]. Окрім Губернської земської каси, на Волині функціонували й повітові земські каси дрібного кредиту. Відмінність між ними у тому, що перша надавала позики виключно кооперативам, а повітові каси субсидували й фізичних осіб [188, арк. 3]. Поряд із кредитуванням земські каси дрібного кредиту за власною ініціативою допомагали створювати кооперативи, координували та спрямовували їхню діяльність. Це значно прискорило й спростило організацію та розбудову мережі нових товариств [467, с. 5]. На Волині, прикладом цього була земська каса дрібного кредиту Володимир-Волинського повітового земства. Маючи солідну фінансову основу (основний капітал – 5 тис. руб., позика управління у справах дрібного кредиту – 10 тис. руб. до основного капіталу та позика в державному банку – 50 тис. руб. із коштів страхового капіталу) каса виконувала продуману організаційно-економічну діяльність і за відносно коротким часом змогла заснувати в повіті низку кредитних та споживчих кооперативів [539, с. 84]. Слід зазначити, що, незважаючи на подібність послуг, які надавали земські каси дрібного кредиту, ощадно-позичкові й кредитні товариства, конкуренції між ними не було. Не було відтоку вкладів із каси у кооперативи й навпаки. Крім того, де не було союзних об'єднань кредитної кооперації, деякі їхні функції спочатку виконували губернська та повітові земські каси. У програми їхньої

діяльності включено положення про сприяння виникненню районних союзів кредитної кооперації й передання їм означених повноважень. Важливим складником діяльності земських кас дрібного кредиту була також культурно-освітня та пропагандистська робота [188, арк. 3].

Отже, на початку ХХ ст. кооперативний рух охопив широкі верстви населення. Про це свідчить динаміка зростання кількості відповідних організацій у Наддніпрянській Україні. Якщо на 1900 р. діяло лише 126 ощадно-позичкових та 12 кредитних товариств, то в 1904 р. – відповідно, 138 і 85, у 1908 р. – 246 та 491, у 1913 р. – 599 і 1643 [348, с. 17–19, 108; 389, с. 328; 390, с. 244, 245, 248; 710, с. 20]. Тобто, за 13 років загальна кількість кооперативних установ зросла в 16,2 раза. Учасниками кредитних кооперативів були переважно особи, які займалися землеробством. Напередодні війни відповідні товариства охоплювали майже 60 % селянських господарств українських губерній. Їхня мережа приймала від населення грошові вклади на зберігання й видавала доступні позики (відсоткова ставка не перевищувала 10–12 %) для забезпечення виробничих потреб селян (придбання худоби, сільськогосподарського реманенту, купівлі й оренди землі, будівництва різноманітних споруд тощо) [1043, с. 196].

У кредитуванні селянських господарств протягом 1906–1916 рр. відчутну роль відігравали ощадно-позичкові товариства. На 1 січня 1910 р. в Правобережній Україні нараховувалося 132 ощадно-позичкові товариства (у Київській губернії – 68, Подільській – 38, Волинській – 26) [427, с. 3–4]. У 1913 р. в регіоні діяло 254 (на Київщині – 142, Поділлі – 47, Волині – 65), а на початок 1915 р. 409 товариств (на Київщині – 184, Поділлі – 144, Волині – 81) [548, с. 20]. Вони становили майже половину з 911 функціонуючих тоді загальноукраїнських ощадно-позичкових товариств [806, с. 133]. Динаміку їх становлення у Волинській губернії відображено в додатку В.

Ощадно-позичкові товариства не лише кредитували селянські господарства, а й активно здійснювали операції закупівлі, переробки та продажу сільськогосподарської продукції. Окрім цього, зі своїх складів продавали в кредит членам товариств одяг, взуття, сільськогосподарські знаряддя праці й інші товари.

Ощадно-позичкові товариства видавали позики під заставу зерна, страхували селянське майно та худобу. Задля того кожен селянин, вступаючи в товариство, вносив відразу встановлену річну страхову премію. Із цих коштів й утворювався фонд, із якого видавали страховки й відкладали гроші в запасний капітал [532, с. 5]. Інколи ощадно-позичкові товариства створювали лише для здійснення якогось конкретного виду господарської діяльності. Так, на Волині діяли ощадно-позичкові товариства хмелярів у м. Житомирі та м. Дубно [413, с. 210]. У 1913 р. останнє нарахувало 830 осіб і видало позик на суму 180 тис. руб. Воно працювало винятково на членських внесках, а тому боргів не мало. У товариство приймали лише тих, хто мав земельні наділи та вирощував хміль, тому серед членів бідних селян не було [541, с. 210].

У роботі ощадно-позичкових товариств були не лише успіхи, а й значні прорахунки. Оскільки позику надавали лише тим селянам, які могли залишити заставу, або мали поручителя, то такі кооперативи стали недоступними для найбільш бідних селян й ті втратили інтерес до цього виду кооперації, адже їм, щоб вступити до товариства, доводилося вносити пай за рахунок позики. Унаслідок цього селянин не отримував необхідну суму. Заможні особи, які вносили в товариство повний пай отримували право на більші позики, розмір яких визначався кратним відношенням до паю – більший пай давав можливість отримати більшу позику. На фінансовому стані товариств згубно позначалися й заборгованості з повернення позик та їх систематичне переписування на наступний термін. Інколи, якщо селяни не могли віддати позику, то правління товариства зверталося за допомогою до поліції. Мережа ощадно-позичкових товариств впливала лише на тих лихварів, які брали за позики понад 50 % річних, змушуючи їх поступатися на користь клієнтів [359, Ч. IV, с. 15–16]. На конкурентне протиборство з лихварством впливала густота кредитних установ, які неспроможні були охопити всі селянські господарства. Для повноцінного фінансового обслуговування регіону кількість кооперативів потрібно було збільшити в три рази [571, с. 21]. Недостатність ощадно-позичкових товариств зумовлювала значні територіальні межі їхньої діяльності,

радіусом до 10–25 верст [665, с. 94–95]. Віддаленість кредитівок від потенційних користувачів робила лихварський капітал доступнішим для позик, сприяла його паразитуванню на потребах населення. Хоча ощадно-позичкові товариства змінили ситуацію на ринку кредитних послуг і не змогли, однак їхні члени значно покращили своє господарське становище.

Найпомітніше місце в дрібному кредитуванні селянства Волинської губернії посідали кредитні товариства. Очевидне їх переважання над ощадно-позичковими яскраво ілюструє теза із журналу «Вестник кооперации»: «...як і раніше, переважають кредитні товариства над ощадно-позичковими. Причина – бідність населення, для якого створення навіть мінімального паю є дуже обтяжливим, а також не всюди спостерігається інформованість засновників, що пай в ощадно-позичковому товаристві може бути внесений частинами, навіть по 1 руб. на рік» [694, с. 52]. Кредитні товариства були доступніші для незаможного населення, порівняно з іншими формами дрібного кредитування, через відсутність вступного паю й за простотою отримання позики. Перше кредитне товариство на терені Волині створив письменник Д. Маркович в с. Михалківці в листопаді 1904 р. [675, с. 65]. «Михалківське кредитне товариство» з державною позикою 2000 руб. та банківським кредитом 1000 руб., виданим на 9 місяців, розпочало роботу 1 березня 1905 р. і до кінця року нараховувало 219 осіб та 132 руб. прибутку [596, с. 2]. Товариство допомагало селянам купувати землю, виконувало широкий спектр посередницьких операцій зі збуту сільськогосподарської продукції й не займалося здирництвом у відносинах із неосвіченими волинськими селянами. Завдяки особистій опіці Д. Марковича кредитне товариство швидко набуло авторитету установи з належною господарсько-фінансовою роботою, яка займалася ще й культурно-освітньою діяльністю. Якщо в 1905 р. у Михалківцях було 80 господарів із власними будинками, то до 1911 р. їх кількість зросла до 105. За вказаний час кількість віялок у селі збільшилася з трьох до 97, з'явилися три кінні молотарки, 12 новітніх плугів та інша техніка. Усі боржники місцевих лихварів розрахувалися за позики. Хоч приватні кредитори в селі й залишилися, проте через конкуренцію з кооперативом їхні ставки не перевищували 15 % і зникли натуральні відробітки за позики [675, с. 66–67].

Здобутки михалківських кооператорів детально обговорювалися в кооперативній і громадській пресі та знайшли поширення серед волинських селян.

На 1 січня 1910 р. в Правобережній Україні діяло 206 кредитних товариств. Із них у Волинській губернії – 119, Київській – 44, Подільській – 43 [427, с. 3–4]. На 1 липня 1913 р. кількість кредитних кооперативів у регіоні зросла до 448, із яких на Волині було 260, на Київщині – 110, на Поділлі – 78 [548, с. 20]. На початку 1915 р. на Правобережжі діяло 619 кредитних товариств. У Волинській губернії – 333 товариства, Київській – 174, Подільській – 112 [806, с. 112–113]. Випереджаючий розвиток кредитної кооперації в регіоні підтверджується балансовими показниками та оборотними коштами кооперативів. Якщо, на 1 січня 1907 р. баланс кредитних кооперативів Правобережжя становив 28 млн руб, то на 1 січня 1915 р. – 45,2 млн руб. (6,1 % балансу кредитних кооперативів Російської імперії та 29 % балансу кредитних кооперативів українських губерній) [548, с. 20]. На Правобережній Україні найбільше кредитних кооперативів функціонувало на Волині.

Головним у діяльності кредитних кооперативів було надання позик одноосібним господарям, а також колективним об'єднанням. Позики видавали під заставу продукції господарства знярядь праці, інколи – під заставу майна селянина, а також під поручительство членів кооперативу. Після вступу селянина до товариства стан його господарства контролювали члени правління, давали необхідні вказівки та поради. Такими діями кредитна кооперація допомагала в розв'язанні проблеми створення підприємливої верстви селянства – середняка. Кредитні товариства надавали позики й кооперативам інших видів. Споживчі товариства найбільше кредитувалися навесні та влітку, кустарні – восени, сільськогосподарські – навесні. Отже, кошти постійно оберталися, сприяючи розвитку сільськогосподарського виробництва, покращенню майнового стану селян, входженню його в ринкове господарство [533, с. 2].

Поряд із видачею позик кредитні товариства успішно займалися посередницькою діяльністю. Це суперечило їхньому статуту, оскільки торговельні справи та інші посередницькі операції здійснювали переважно споживчі або сільськогосподарські товариства. Однак для піднесення сільськогосподарського

виробництва, упровадження нових технологій, покращення майнового стану селян кредитні товариства вдавалися до торгівлі, переробки й збуту сільськогосподарської продукції тощо. Наприклад, Княгининське кредитне товариство утримувало прокатну станцію та злучний пункт, надавало в кредит своїм членам сільськогосподарські знаряддя, насіння буряків, придбані в Дубнівському земському складі. Крім того, товариство надавало своїм членам довготермінові позики до 5 тис. руб. на розвиток хмелярства, садівництва, травосіяння [542, с. 276]. Ефективна діяльність кредитних товариств давала їм змогу спрямовувати кошти на духовні та соціальні потреби своїх членів, піднесення їхнього культурно-освітнього рівня.

Широке охоплення селянських господарств кредитною кооперацією стало важливим фактором у поглибленні ринкових відносин, зростанні рівня майнової забезпеченості та соціальної активності селянства. Середню кількість членів у волинських кредитних установах відображено в таблиці 5.1 [359, с. 23].

Таблиця 5.1

Середня кількість членів у кредитних установах Волинської губернії у 1907–1912 рр.

Товариство	Рік					
	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Ощадно-позичкові	346	469	464	584	629	707
Кредитні	185	239	211	302	365	437
Середня кількість	265	354	337	443	497	572

Членами кредитних та ощадно-позичкових товариств ставали повнолітні громадяни без обмеження статі, котрі мали своє майно, господарство тощо. До таких кооперативів входили різні соціальні групи населення. Близько 80 % склали селяни, які найбільше відчували потребу в кооперативному кредиті [692, с. 95]. Соціальний склад членства зафіксований в обов'язковій звітності кредитних товариств початку ХХ ст. (так звана форма № 25). Селяни – 78 %, ремісники – 9 %, торговці – 5 %, інтелігенція – 3 %, промисловці й робітники – по 2,5 % [826, с. 240]. Крім фізичних осіб, членами кредитних установ могли бути артїлі, кооперативи, громадські об'єднання та організації [272, с. 17]. Управління справами кредитних кооперативів здійснювали загальні збори, правління, спостережна рада. Певний вплив

мав опікун у разі його обрання загальними зборами. Загалом, напередодні Першої світової війни кредитна кооперація Волині набула провідної ролі та вийшла на передові позиції серед українських губерній Російської імперії. Так, за даними І. Витановича, у Волинській губернії на початку 1915 р. було 81 ощадно-позичкове та 333 кредитних товариств, разом – 414 товариств кредитного напрямку. Водночас у Київській губернії діяло 358, у Подільській – 256 таких товариств. За кількістю кредитних установ Волинь займала друге місце (перше – Херсонщина) серед українських губерній Росії [806, с. 113].

Однак у кредитній, як і в інших видах кооперації, не все було добре. Проблемами в організації та функціонуванні кооперативів регіону вважають багатолюдність й обширну територію діяльності. Ці показники дещо менші від загальноросійських, але значно перевищували західноєвропейські [538, с. 68]. Згідно з анкетними даними Кооперативної секції Київської всеросійської виставки кредитні кооперативи за радіусом дії умовно поділяли на чотири групи: 1–5; 5–10; 10–25 та 25–70 верст. Найбільшу групу (46 %) складала товариства з радіусом дії 10–25; 5–10 (31 %).

Кількість кооперативів, що охоплювали регіон 25–70 верст, була незначною. Вони належали до числа «старих» товариств із великим досвідом роботи. Так, Нимирівське ощадно-позичкове товариство охоплювало Волинську, Подільську й Київську губернії. Проте варто зазначити, що такі кооперативи поступово «віддалялися» від своїх членів, тобто із «розростанням» товариства останні відходили від безпосередньої участі в управлінні ним. В окремих випадках це утруднювали належний контроль за діяльністю правлінь та призводило до зловживань відповідальних осіб і кризи кооперативу [974, с. 176]. Зі свого боку, керівництво кооперативів не завжди могло належно оцінити майновий стан своїх членів.

Кредитоспроможність селян часто визначали за зовнішніми формальними ознаками. Наприклад, кількість землі нерідко спричиняла відмову в кредиті найбільш біднішим членам, хоча вони згодом демонстрували зразкове господарювання. Великі територіальні межі діяльності кооперативів спричиняли зайві фінансові

витрати членів із віддалених населених пунктів.

Певні проблеми в роботі кредитних кооперативів зумовлювалися багатоплановим характером їхньої діяльності, а також відсутністю кваліфікованих кадрів. Розпорядчі функції в сільському кооперативі, як і загалом у селянському середовищі, здійснювали особи, які мали певний рівень освіти. Такими, зазвичай, були голова кооперативу, місцевий священик та вчитель. Їх нестача не завжди уможливлювала ефективний контроль і розв'язання фінансових та соціальних проблем членів товариств. Недоліком кредитних кооперативів, як і ощадно-позичкових товариств, було перенесення прострочених позик на наступний календарний термін.

На еволюцію кредитної кооперації Волині суттєво вплинула Перша світова війна. Скорочення сільськогосподарської продукції призвело до збільшення вкладів та зменшення попиту на позички, через що скорочувались обороти кредитних кооперативів. Із 1915 р. вони масово переходять до організації посередницьких операцій [779, с. 6–7]. У попередніх умовах економічного життя цього не було через залежність кредитних кооперативів від державного банківського кредиту, яким майже не дозволялося користуватись для посередницьких операцій. Однак збільшення вкладів населення в передвоєнне десятиліття дало можливість кредитним товариствам вийти з-під опіки установ дрібного кредиту. Залишки оборотних коштів, не задіяних у позиках, збільшений попит на сільськогосподарські машини через скорочення робочої сили, можливість постачати продукти для армії – усе це стимулювало організацію посередницьких операцій із постачання й збуту. Кредитні товариства спеціалізувалися на збуті хліба та фуражу, а ощадно-позичкові – на постачанні для армії чобіт, одягу, амуніції тощо [112, арк. 1–2]. Розвиток збутових операцій привів до здійснення технічної переробки продуктів сільського господарства та агрокультурної роботи.

Отже, кредитна кооперація під час війни фактично перейшла на виконання універсальних функцій споживчої й сільськогосподарської кооперації та діяла за їхніми принципами, обслуговуючи населення продуктами харчування й предметами першої необхідності. Поступова руйнація загальнодержавного фінансового стану в роки війни змусила кредитні та ощадно-позичкові товариства проводити переважно

торговельні операції, щоб уникнути обезцінення капіталів від падіння грошової валюти. Задля збільшення обігу капіталів кредитні кооперативи просто стали торгувати всяким крамом, як і інші галузі кооперації. Крім того, кредитна кооперація в роки війни страждала від бойових дій різних армій, про що свідчать відомості Волинської губернської земської каси дрібного кредиту [188, арк. 3], а також приватні повідомлення кореспондентів статистичного бюро [191, арк. 191].

Успішній роботі кредитної кооперації регіону перешкоджала організаційна роз'єднаність товариств. Тому не випадково з розбудовою мережі кредитних та ощадно-позичкових товариств постала потреба в згуртуванні власних сил і створенні союзів кооперативів. Логічні етапи цього шляху – організація кредитних комітетів та відділів, створення кооперативних кредитних банків, проведення кооперативних нарад, місцевих, регіональних і всеросійських з'їздів кооперації. Усе це разом відіграло велику роль у розвитку кредитної кооперації краю.

В Україні, за матеріалами періодичних видань, у перші десятиліття ХХ ст. відбулося понад півсотні з'їздів і нарад кредитної та ощадно-позичкової кооперації різного рівня [534, с. 435–439]. Значна частина цих зібрань проходила в правобережних губерніях. На засіданнях розглядали різні проблеми кредитної кооперації: стосунки кооперативів із земствами, створення союзної організації тощо. Перший Волинський з'їзд установ дрібного кредиту відбувся в Рівному 8–10 грудня 1910 р. Тут зібралися 194 представники від установ дрібного кредиту Волині, які вирішували питання покращення діяльності в галузі дрібного кредитування. Як наслідок, робота волинських ощадно-позичкових та кредитних товариств значно покращилася: зросла їх чисельність, кількість членів, збільшилося коло операцій, а також зацікавленість населення установами кредитної кооперації [187, арк. 3].

У листопаді 1912 р. у м. Малині відбулася нарада, у якій взяли участь кооператори Радомишльського на Київщині та Овруцького повітів на Волині. На цьому зібранні обговорювали питання координації спільних дій, а також створення районного об'єднання кооперації [559, с. 194]. На нараді в м. Дубно 20 січня 1913 р. представники кредитної кооперації Волині підсумували попередню діяльність й визначали термін проведення чергового губернського з'їзду. Лише за 1907–1912 рр.

кількість товариств збільшилась у 3,5 рази, число членів – у п'ять, вкладів – у сім, позик – у 7,7; значно зменшилися кількість і суми неповернутих позик [657, с. 3].

26–29 травня 1913 р. у Житомирі за участю 400 представників ощадно-позичкових товариств, кредитних кооперативів, закладів дрібного кредиту, земських діячів, інспекторів із кооперації відбувся другий з'їзд кредитних установ Волинської губернії. На ньому розглядали питання з організації хлібозаставних операцій, мережі елеваторів, кооперативного збуту цукрових буряків тощо. Делегати у своїх виступах наголошували на необхідності створення союзів кредитних товариств [534, с. 7]. Прийнято рішення про заснування Волинського губернського кооперативного союзу. Для його організації обрано бюро з 53 представників кооперативів, а також вирішено провести наступний з'їзд у 1915 р. у м. Рівному [588, с. 962].

11–12 січня 1914 р. у Рівному відбулася нарада представників установ дрібного кредиту, на якій розглянуто мету й завдання установ дрібного кредиту, уточнено зміст основних статей зразкових статутів, прав та обов'язків членів правлінь і наглядових рад товариств [187, арк. 2]. Найважливіша ідея, за практичну реалізацію якої висловлювалися майже всі наради й з'їзди, – якнайшвидше створення союзів кредитних кооперативів [1056, с. 119–122]. Із початку ХХ ст. ощадно-позичкові та кредитні товариства почали інтегруватися зі споживчими й сільськогосподарськими кооперативами, а згодом і між собою за вертикальним принципом, формуючи спілки чи союзи кредитних кооперативів. Їх заснування ініціювали первинні товариства для координації своїх дій, розширення спектра послуг, а також з'ясування питань, яких окремі кооперативи самостійно не могли вирішити.

Спроби створити союзні об'єднання виникали давно. Наприклад, у 1899 р. у Вінниці відбулася нарада представників кредитних товариств, ініційована Х. Барановським. Делегати з Києва, Вінниці, Житомира й села Дзенгелівка Уманського повіту Київської губернії ухвалили рішення про організацію союзу Південно-Західного краю для об'єднання кредитних товариств Київської, Волинської та Подільської губерній. Однак ця ідея реалізувалася лише після укладання в 1905 р. і затвердження владою в 1907 р. статуту Київського союзу

кредитних кооперативів «Союзбанк». Його повноваження були надто обмежені: заборонялося здійснення фінансових операцій. Влада не дозволила розміщувати правління в м. Києві, тому союз працював у с. Дзенгелівка при ощадно-позичковому товаристві, очолюваному Х. Барановським.

Рух за створення кредитних союзів особливо посилювався після Всеросійського з'їзду в Москві 1908 р. Офіційна влада вважала, що крайові кооперативні об'єднання, згуртовуючи селян і сприяючи їхній громадській активності, стануть загрозою існуючому порядку. Особливо це стосувалося кооперативів правобережних українських земель, згуртування яких розглядали як вияви «українського сепаратизму». Тому в 1909–1911 рр. влада всіляко обмежувала зусилля кооператорів щодо створення об'єднань різних рівнів. З'їзди, які все-таки відбувалися, поліція ретельно контролювала, забороняючи обговорювати питання про створення крайових кредитних союзів [1056, с. 124].

Незважаючи на перепони, кредитна кооперація розвивалася. Під тиском кооперативної громадськості в червні 1911 р. уряд змушений був ухвалити примірний статут кредитних союзів. Поступки офіційної влади дали змогу докорінно змінити умови й ефективність роботи Київського кредитного союзу. У 1911 р. вдалося перереєструвати статут союзу, правління перебратися до Києва, а об'єднання стало називатися Київським кредитним союзом, або Союзбанком. Головою Союзбанку став Х. Барановський, членами правління – В. Мельників і П. Доманицький.

Союзбанк став організаційним та фінансовим осередком не лише Київщини, як визначалось у статуті, а й Волині та Поділля [1055, с. 130]. Зазвичай, спілки-союзи надавали кредити на дев'ять місяців. Однак Київський союз, урахувавши запити первинних товариств, уможлилював і довгострокові позики. Протягом 1912 р. він надав кредитним кооперативам грошової допомоги на суму 11 097 руб. і товарної – 7135 руб. [688, с. 49]. Крім звичайної банківської та інструкторсько-ревізійної діяльності, Союзбанк виконував торговельно-посередницькі операції, проводив наради в справах різних видів української кооперації, поширював кооперативні ідеї серед сільського населення. Отже, будучи практично

госпрозрахунковою організацією, союз мав достатньо коштів для фінансової й агрономічної допомоги, а також просвітницької діяльності кооперативів.

У 1912 р. Київському союзу доручено видання «Хроніки установ дрібного кредиту» – всеросійського органу кредитної кооперації, який перед цим виходив у Петербурзі [893, с. 149]. Із 1913 р. об'єднання почало випускати кооперативний часопис «Муравейник–Комашня» [806, с. 130]. У 1913 р. до «Союзбанку» входило 102 товариства, баланс становив 2 126 097 руб. Волинські товариства на практиці переконувались у вигідності купівлі товарів через союз. Не випадково 17 ощадно-позичкових кас Дубнівського повіту Волинської губернії уклали з ним договір про поставку сільськогосподарської техніки та інших промислових товарів [536, с. 12]. Зі свого боку, для виконання цього й інших замовлень Союзбанк уклав угоди з підприємствами «Тріфоліум», «Кривля» й ін. [83, арк. 2; 84, арк. 3; 85, арк. 11].

Діяльність Київського кредитного союзу стала прикладом для творення подібних об'єднань. Однак урядові кола негативно поставилися до цієї ідеї. Міністр внутрішніх справ зазначав, що «питання про союзи кооперативів досить складне і мусить бути розглянутим з боку політичного – чи не загрожують вони існуючому порядку» [543, с. 412]. Із погляду державної влади, кооперативні крайові об'єднання являли собою громадську силу, із якою слід було рахуватися та яка могла неминуче привернути увагу кооперативних діячів до національних питань.

Пожвавлення так званого «українського сепаратизму» в кооперативному середовищі зумовлювалося низкою факторів. Насамперед, створюючи регіональні союзи, кооперативи українських губерній прагнули більшої самостійності в господарських справах. Також національне забарвлення програм українських політичних партій та організацій через соціально активну інтелігенцію формувало й відповідні настрої в українських кооперативних колах. Особливо це проявилось під час роботи Всеросійського кооперативного з'їзду в Києві в серпні 1913 р. Делегати з українських губерній, у тому числі правобережних, наполягали на федеративному принципі кооперативного будівництва, на створенні поряд із Московським народним банком крайових фінансових центрів. Проте відцентрові сили в українському кооперативному русі регіону лише заявили про себе, але не виробили

власної програми спільних дій. Це відбилося й на позиції селянства – учасника кооперативної діяльності. Дбаючи про власні інтереси та нерідко демонструючи при цьому в галузі культурно-просвітницької діяльності національну самосвідомість, воно водночас обережно ставилося до політичних закликів. Донесення жандармських установ Волині фіксують, що селяни-кооператори намагалися не втягуватись у політичну боротьбу й негативно ставилися до її нав'язування в кооперативному середовищі [87, арк. 12].

Певне послаблення з боку влади щодо творення союзних об'єднань української кредитної кооперації наступило лише після 1915 р. Неповороткість царської бюрократичної машини в умовах Першої світової війни змусила піти на поступки кооперативному рухові задля налагодження постачання армії та населення необхідними товарами, допомоги пораненим, інвалідам, біженцям, проведення фінансових операцій. Упроваджено спрощений порядок реєстрації й новий статут для кооперативних союзів. Поряд зі створеними раніше Київським, Бердянським та Мелітопольським в Україні виникли інші об'єднання кредитних кооперативів – Союзбанки. Вони були організаційно-фінансовими об'єднаннями другого рівня для кредитних й ощадно-позичкових товариств і ставали фінансовими осередками для всіх видів кооперативів у районі своєї дії [806, с. 235]. У 1917 р. після лютневої революції створено також Волинський кредитовий союз кооперативів (Союзбанк) [702, с. 5]. На початку 1918 р. в нього об'єднано 111 кредитних та ощадно-позичкових товариств, а інші з різних причин зареєструватися не встигли.

Отже, кредитні товариства Волині мали змогу черпати потрібні їм грошові ресурси не лише безпосередньо з відділів державного банку, а й зі створеного власного центру – Союзбанку. Згодом Київський Союзбанк та інші близькі до нього кооперативні союзи внесли на затвердження Тимчасового уряду статут Південно-Руського кооперативного народного банку, постанову про заснування якого ухвалив ще в 1913 р. Другий Всеросійський кооперативний з'їзд у Києві. У вересні 1917 р. статут затверджено – і банк почав свої операції з 20 жовтня 1917 р.

Із проголошенням у січні 1918 р. незалежності Української Народної Республіки самостійницькі тенденції стали визначальною рисою вироблення власної

кооперативної системи. До статуту Південно-Руського кооперативного народного банку внесено зміни. Він почав діяти під назвою «Український Народний кооперативний банк» – Українбанк. Членами цієї центральної фінансової організації українського кооперативного кредиту на 1 січня 1919 р. стали 131 із 288 діючих в Україні кооперативних союзів [806, с. 239]. Однак для волинської кредитної кооперації «всеросійський період» фактично завершився, оскільки Західна Волинь потрапила до складу Польської держави й лише незначна кількість кредитівок Східної Волині увійшла до складу Українбанку.

Отже, високою ефективністю й доступністю в справі кредитування населення Волинської губернії вирізнялася кредитна кооперація. Повільний її розвиток на початковому етапі зумовлювався недостатнім попитом серед рядових товаровиробників, недостатнім практичним досвідом тогочасних кооператорів, неефективністю земської діяльності, шахрайством окремих товариств та нерациональним використанням пільгових кредитів, неможливістю здійснювати довготермінове кредитування, жорстким контролем ощадно-позичкових товариств з боку Міністерства фінансів і Міністерства внутрішніх справ.

На початку ХХ ст. стала вибудовуватися система вітчизняної кредитної кооперації у вигляді товариств-членів спілок (союзів). Її характерна особливість – те, що вона могла швидко та якісно задовольняти нагальні потреби бідняцько-середняцьких мас села в кредитах. Завдяки такій обставині ощадно-позичковій й кредитній товариства користувалися широкою підтримкою більшості волинського населення. Поряд із традиційною фінансовою роботою вони практикували постачальницько-збутові операції, а також активно поширювали передові агро економічні знання (лекції, курси, училища). Економічна діяльність кредитної кооперації на Волині не викликала заперечень із боку офіційної влади. Більше того, потреба інтенсифікувати товарність дрібного селянського господарства на вимогу інтересів торгового та промислового капіталу змушувала владу вдосконалювати механізм функціонування цього виду кооперативної діяльності як складової частини всієї фінансово-економічної системи імперії. Свідчення такого ставлення – низка законодавчих положень і розроблених на їх основі статутів, облікової, фінансової й

статистичної документації, що з'явилися у досліджуваній період.

Водночас влада, будучи основним фінансовим джерелом кредитних установ, усіляко їх контролювала, стримувала їхню самостійність, чим порушувала деякі кооперативні принципи діяльності товариств. Окрім того, уряд обмежував спроби діячів кредитної кооперації щодо поживлення їхньої громадської роботи, зокрема в напрямі творення об'єднань різних рівнів. У цьому вона вбачала вияв українського сепаратизму, який у середовищі кооперації становив серйозну загрозу царському самодержавству.

5.3. Діяльність сільськогосподарських кооперативів

Становлення сільськогосподарської кооперації у Волинській губернії, як і у всій Правобережній Україні, здійснювалось у вигляді сільськогосподарських асоціацій, товариств та артілей [1165, с. 146–147]. Ініціювали заснування сільськогосподарських асоціацій підприємливі, прогресивні поміщики, які прагнули досягти ефективності власних господарств. Діяльність цих своєрідних «протокооперативів» [777, с. 56] спрямовувалася на задоволення різноманітних господарських потреб їхніх членів – землевласників. У 1874 р. в Київській губернії виникла перша в Правобережній Україні сільськогосподарська асоціація «Київська асоціація сільського господарства й сільськогосподарської промисловості». До її складу входили польські, українські та російські поміщики. Головою цієї організації був князь М. Рєпнін, заступником – граф Й. Потоцький, пізніше – Ю. Давидов [58, арк. 52 зв., 53]. Протягом існування товариства його членами стали жителі Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Херсонської, Харківської, Чернігівської, Варшавської, Воронежської, Курської губерній, а також Петербурга [422, с. 1, 4–14; 423, с. 1, 4–15; 424, с. 1, 8–17; 428, с. 3, 6–30]. Це, звичайно, не означало дії установи на згаданих територіях. У той час поміщики, зазвичай, проживали в містах (Києві, Варшаві та ін.), а свої маєтки залишали управляти економам чи орендарям. Очевидно, що й участь у роботі кооперативу зводилася до сплати внесків [945, с. 453]. За складом перші сільськогосподарські асоціації були поміщицькими. Селянство рідко вступало до таких об'єднань через

надто високі вступні та щорічні платежі й «віддаленість» від ідей кооперації. Якщо, скажімо, споживчі товариства, ближчі до повсякденного побуту, селяни ще якимось сприймали, то вкладати гроші в дослідні ділянки чи лабораторії відмовлялись. Окремо відзначимо, що організаційна структура й характер діяльності асоціацій значно відступали від загальноприйнятих кооперативних принципів демократизму, рівності учасників, способів формування капіталу тощо. Сільськогосподарська установи лише зовнішньо та формально мали деякі кооперативні ознаки, були тотожними іншим видам кооперації, але за своєю природою глибоко від них відрізнялися. Вони так і не змогли вийти за межі культурно-освітньої діяльності, розрахованої на заможні верстви населення. У 80–90 роках ХІХ ст. в українських губерніях виникали асоціації, які функціонували в одному або декількох повітах, іноді – волості. У кінці ХІХ ст. в Україні діяли 24 сільськогосподарські асоціації (табл. 5.2) [496, с. 25–300].

Таблиця 5.2

Чисельність сільськогосподарських асоціацій в українських губерніях у кінці ХІХ ст.

Губернія	Кількість асоціацій
Волинська	–
Катеринославська	2
Київська	3
Подільська	–
Полтавська	7
Харківська	5
Херсонська	4
Чернігівська	2
Таврійська	1
Усього в Україні	24

У 1903 р. Волинський Губернський комітет із потреб сільськогосподарської промисловості зібрав відомості про стан сільського господарства й, зокрема проблеми сільськогосподарських установ. Луцький, Новоград-Волинський та Старокостянтинівський повітові комітети висловилися за спрощення процедури утворення кооперативних товариств і доцільність їх збільшення. Дубнівський та

Заславський комітети вказували, що велика кількість сільськогосподарських кооперативів сприяла б створенню господарських союзів [377, с. 40–41]. На підставі зібраних даних губернський комітет констатував, що наявні в губернії сільськогосподарські асоціації «по существу заняты отвлеченными общими, научными и культурными задачами. Жизнь же, а в частности современные условия сельского хозяйства требуют практической работы, что и могут выполнить особые с/х союзы, организуемые со специальными экономическими и промышленными целями, подобно с/х кооперациям, существующим в Западной Европе. То обстоятельство, что некоторые из с/х обществ Юго-Западного края пошли по этому пути, организовав синдикаты, указывает насколько сильна потребность в такого рода учреждениях» [377, с. 19]. Запропоновано заходи для вдосконалення сільськогосподарського виробництва. Серед них – сприяння утворенню кооперативних товариств і їхніх союзів, придбання ними сільськогосподарських знарядь та машин; улаштування складів техніки, насіння й добрив; розширення розплідників посадкового матеріалу. Окремо вказано на необхідність запровадження інструкторської роботи, вищої, середньої та нижчої технічної освіти, проведення сільгоспвиставок [377, с. 21–22]. Особливо наголошено на запровадженні земських установ і загальної освіти, оскільки «только при таком условии можно рассчитывать на поднятие крестьянской массы в культурном и материальном отношении» [377, с. 2].

Із початку ХХ ст. кількість кооперативних товариств неухильно зростає. Це викликано затвердженням так званих «нормальних», зразкових або типових статутів кооперативів різних видів, а відтак – спрощенням процедури їх відкриття. Більшість сільськогосподарських асоціацій із кінця ХІХ ст. почала реєструватися за зразковим статутом, прийнятим у 1898 р.

Саме на підставі нормального статуту сільськогосподарських асоціацій виникли й перші три сільськогосподарські установи Волині. Зокрема, у 1899 р. утворилася Луцька асоціація [47]. Головою обрано предводителя дворянства Луцького повіту О. Нестроєва, а пізніше – Щ. Понятовського. Євреїв та іноземців до керівництва не допускали. Вступний і щорічний внески становили по 5 руб. У

1901 р. Луцька асоціація відкрила вісім відділень [47, арк. 1 зв., 13, 44, 83, 91–92, 101, 103]. У 1900 р. затверджено статут Рівненської сільськогосподарської асоціації, вступні внески до якої склали 10 руб. Спочатку установа діяла в Рівненському повіті [48, арк. 7, 10 б, 11], а з жовтня 1907 р. – у Дубнівському, Острозькому, Новоград-Волинському, Овруцькому та Луцькому повітах [55, арк. 5]. Із серпня 1903 р. стала працювати Старокостянтинівська сільськогосподарська асоціація, яку очолив дворянин М. Журавський. Вступні й щорічні внески становили 10 і 5 руб., відповідно. До 1911 р. асоціація поширила діяльність на Ізяславський, Новоград-Волинський, Острозький та Кременецький повіти [52, арк. 3, 36, 8б, 8д, 15].

У 1907 р. створено Володимир-Волинську й Житомирську сільськогосподарські асоціації [53; 57; 282]. Вони розробили власні статuti згідно з «Тимчасовими правилами про товариства і союзи». Однак у подальшому практика складання особливих власних статутів не набула широкого застосування (табл. 5.3) [496, с. 20–300].

Таблиця 5.3

Розподіл сільськогосподарських асоціацій українських губерній за типами установчих документів

Губернія	Кількість сільськогосподарських асоціацій на 1.01.1911 р.	Із них діяли за:		
		типовим статутом	тимчасовими правилами	особливим статутом
Волинська	12	9	–	3
Катеринославська	53	51	–	2
Київська	30	26	–	4
Подільська	13	5	7	1
Полтавська	224	218	–	6
Таврійська	37	36	–	1
Харківська	53	51	–	2
Херсонська	56	54	–	2
Чернігівська	55	51	–	4
Усього в Україні	533	501	7	25

За умов такої урядової політики в українських губерніях на початку ХХ ст. поступово сформувалася система аграрної кооперації, у якій домінували саме сільськогосподарські асоціації. У 1905 р. їх було 73, у 1910 р. – 140, а в 1911 р. – 533,

тобто відбулося їх збільшення у сім разів [496, с. 32]. Динаміку зростання сільськогосподарських асоціацій в українських губерніях відображено в таблиці 5.4 [496, с. 32].

Таблиця 5.4

**Динаміка зростання сільськогосподарських асоціацій в українських губерніях
у 1898–1915 рр.**

Губернія	Рік		
	1898	1906	1915
Волинська	–	6	19
Катеринославська	2	12	113
Київська	3	11	70
Подільська	–	3	72
Полтавська	6	57	345
Таврійська	1	9	58
Харківська	4	11	104
Херсонська	2	6	105
Чернігівська	1	17	134
Усього	19	132	1020

Сільськогосподарські асоціації своєю дією охоплювали губернію, а частіше – повіт (табл. 5.5) [496, с. 30].

Таблиця 5.5

Дані про радіус дії сільськогосподарських асоціацій українських губерній

Губернія	Кількість сільськогосподарських асоціацій на 1.01.1911 р.			
	усього	у тому числі		
		губернських	повітових	малого району дії
Волинська	12	3	6	3
Катеринославська	53	6	4	35
Київська	39	9	1	14
Подільська	13	1	1	11
Полтавська	224	3	9	191
Харківська	53	4	7	40
Херсонська	56	5	1	46
Чернігівська	55	1	4	41
Таврійська	37	–	3	18
Усього	533	32	36	399

Однак нерідко їхня діяльність поширювалася за межі губернії, охоплюючи великий регіон. Зокрема, такі об'єднання були в Київській, Харківській і Херсонській губерніях. Крім цих, у м. Києві функціонувала центральна сільськогосподарська асоціація, яка мала свої відділення в більшості українських губерній [690, с. 840]. Сільськогосподарські асоціації поділялися на загальні (універсальні або комбіновані) та спеціальні (спеціалізовані за родом діяльності). У 1911 р. в українських губерніях нараховувалося 458 загальних і 65 спеціальних асоціацій (табл. 5.6) [496, с. 30].

Таблиця 5.6

Розподіл сільськогосподарських асоціацій України за видами діяльності

Губернія	Кількість сільськогосподарських асоціацій на 1.01.1911 р.		
	усього	загальних	спеціальних
Волинська	12	6	6
Катеринославська	53	45	8
Київська	39	19	11
Подільська	13	10	3
Полтавська	224	218	6
Харківська	53	47	6
Херсонська	56	49	7
Чернігівська	55	53	2
Таврійська	37	21	16
Усього	533	468	65

Спеціальні асоціації, зі свого боку, ділилися на садівництва, плодівництва, виноградарства та хмелярства – 24, бджільництва – 10, птахівництва – дев'ять, скотарства й молочарства – вісім, поширення сільськогосподарських знань – чотири, рибальства – три, акліматизації та любителів природи – три, лісництва – два, шовківництва – одна, сприяння кустарній промисловості – одна [496, с. 30]. У Волинській губернії на початку 1911 р. функціонувало шість загальних і шість спеціальних (чотири – садівництва, плодівництва, виноградарства та хмелярства, два – бджільництва) асоціацій. Окрім того, деякі з них мали спеціалізовані відділи, а також створювали самостійні кооперативні товариства. Так, Старокостянтинівське об'єднання заснувало нові відділи підвищення врожайності селянських ділянок,

травосіяння, садівництва, городництва [52, арк. 23; 56 арк. 8, 27 зв.]. У Луцькій асоціації діяли відділи конярства, покращення селянського господарства й кустарного промислу, хмелярства, садівництва та плодівництва, виробництва торфу й рибалства, агрономії та рільництва, тваринництва і молочарства, сільськогосподарської промисловості та торгівлі, лісівництва, а в Рівненській асоціації – відділ бджільництва [496, с. 25]. Члени Володимир-Волинської сільськогосподарської асоціації відкрили споживче товариство [193, арк. 3].

У середньому в одну сільськогосподарську асоціацію входило 63 особи. Із них 91 % – селяни, решта – 9 % – інтелігенція та інші верстви населення [974, с. 97–98]. Варто зазначити, що неграмотних серед них було лише близько 1,5 % [493, с. 90–91]. Усіма справами асоціації на громадських засадах керувало правління, яке складалося переважно із селян. Діяльність правління контролювала ревізійна комісія. Досить часто сільськогосподарські асоціації наймали виконавчого директора та скарбника [1071, с. 2–3].

Із початку ХХ ст. активну участь у заснуванні сільськогосподарських кооперативів почали відігравати земства, які прагнули через них надати додаткові послуги сільськогосподарським виробникам. Так, наприклад, 17 грудня 1913 р. в Житомирському повіті Волинської губернії з ініціативи земського агронома створено Кутузівську сільськогосподарську асоціацію. Це об'єднання діяло у всій Кутузівській волості. До асоціації входили 60 господарств, а також представники кредитних кооперативів і молочарських спілок [1159, с. 102]. Головна мета діяльності сільськогосподарських асоціацій та земств спрямовувалася на підвищення ефективності сільгоспвиробництва, організацію постачальницько-збутових операцій і проведення культурно-просвітницької роботи.

Серед основних заходів із підвищення ефективності сільгоспвиробництва й збуту продукції були створення зерноочисних, прокатних, селекційних та племінних пунктів, показових дослідних полів, садів, ферм і господарств, складів техніки та елеваторів тощо. Без цього зробити більш продуктивним господарювання селян, які звикли «дерев'яною сохою на худій кобилі шкрябати засохлу, порослу бур'яном і затоптану худобою землю, для того, щоб засіяти виснажене засмічене зерно й

одержати жалюгідний врожай», було просто неможливо [661, с. 5]. Селянам постійно демонстрували переваги застосування новітньої техніки та мінеральних добрив, сортового посівного матеріалу, які гарантували високий урожай. Ця діяльність асоціацій зазвичай починалась «із покращення посівного матеріалу, чисткою й сортуванням його при допомозі особливих машин, для чого асоціації організували зерноочисні пункти» [493, с. 152]. Їх значення було очевидним, бо лише очищене від сміття насіння гарантувало високий урожай. У 1912 р. на Волині очищено 80 000 пудів зерна [409, с. 36].

Оскільки невеликим господарствам було недоцільно купувати дорогу техніку, розраховану на значні обсяги робіт, то сільськогосподарські асоціації за підтримки земства почали створювати прокатні пункти [285]. Більшість асоціацій за допомогою прокатних пунктів популяризували переваги найновіших агрономічних знань і техніки, на практиці доводили, що використання спільно придбаної або орендованої в департаменті землеробства чи земстві новітньої техніки покращувало умови господарювання, значно підвищувало врожайність, а відтак – збільшувало дохідність селянських господарств. Якщо в 1907 р. у Волинській губернії було лише п'ять складів сільськогосподарської техніки [177, арк. 157, 204, 218], то в 1912 р. діяло 148 прокатних пунктів із 1312 машинами й знаряддями, послугами яких скористалися 7000 осіб [409, с. 36].

Для опанування передової технології землеробства сільськогосподарські асоціації за підтримки земств створювали дослідні поля, ферми, садки, племінні станції, «злучні» пункти тощо. «Недостатньо усних і книжкових порад та закликів до необхідності правильного чергування рослин, кращих прийомів обробітку та сівби, необхідності догляду за кормовими рослинами і травами – треба все це продемонструвати на практиці» [493, с. 106]. «На дослідних полях випробовуються ті нові способи обробітку ґрунту (чорний і ранній зелений пар, різні сорти трав, глибока й мілка оранка та інші), які цікавлять місцеве селянство, бо випробувати їх у своєму господарстві мало знайдеться бажаючих, поки не доведені їхні переваги» [907, с. 32]. У 1907 р. на Волині було лише три дослідних ділянки та п'ять складів сільськогосподарської техніки, насіння й добрив [177, арк. 157, 204, 218].

Натомість, у 1912 р. створено 1348 показових полів і ділянок із рільництва, луківництва, садівництва, із застосування мінеральних добрив; побудовано 15 сільськогосподарських складів із сімома відділеннями [409, с. 36]. У своєму звіті за 1912 р. Волинське губернське земство інформувало, що на означені заходи з покращення сільськогосподарського виробництва видано 93 943 руб. [362, с. 89].

Сільськогосподарські асоціації вживали заходи й для підвищення ефективності тваринництва: допомагали своїм членам у розведенні домашньої птиці (племінних курей, гусей і качок) [1165, с. 175]. Серед сільськогосподарських асоціацій були й такі, що спеціалізувалися на окремій галузі тваринництва, наприклад сприяння бджільництву було основою спеціалізації для Кременецької та Рівненської сільськогосподарських асоціацій [496, с. 25]. Досить часто внаслідок нестачі коштів на тваринництво сільськогосподарські асоціації зверталися за допомогою до земств і державних установ. Однак слід зауважити, що така допомога зазвичай знижувала кооперативну ініціативу сільськогосподарських асоціацій. Крім того, окремі з них засновувалися лише для отримання грошової допомоги чи пільг.

Окремим у діяльності сільськогосподарських асоціацій було здійснення постачальницько-збутових операцій, які були альтернативою приватному посередництву. «Посередництво, з'ясувавши запити ринку, сприяло виникненню нових галузей дрібного господарства та його інтенсифікації» [908, с. 9]. Однак рівень «цивілізованості» операцій із постачання й збуту сільськогосподарської продукції, залишався низьким. Приватні посередники діяли за принципом: «не обдуриш, не продаси..., різко виділяючись на фоні збіднілих сіл своїм кровопивством, лихварством і жадобою до безсоромної наживи» [848, с. 19]. Тому часто сільськогосподарські асоціації самі займалися постачанням і збутом продукції. Із цього приводу М. Туган-Барановський зазначав: «Сільськогосподарська асоціація невеликого району діяльності зазвичай виконує функції закупівельного товариства, вона закуповує для своїх членів... насіння та знаряддя сільськогосподарського виробництва» [1026, с. 312]. У процесі кооперативної збутової діяльності сільськогосподарські асоціації об'єднували свої зусилля, продаючи, наприклад, зерно оптовикам, у тому числі й за кордон. У 1905–1909 рр. за межі Волинської

губернії щорічно в середньому вивозили 3 698 009 пуд. збіжжя (пшениця, жито, овес, ячмінь) та 6 000 000 пуд. продуктів переробки зернових [353, с. 40]. Із розвитком кооперативного руху збут сільськогосподарської продукції все частіше поєднувався з її переробкою, яка збільшувала дохідність сільських товаровиробників за рахунок розширення асортименту продукції. Особливий інтерес викликала переробка молока. О. Чаянов писав: «Із всіх інших кооперативів найбільше значення мають маслоробні... Звичайний надій хорошої корови досягає 180 відер на рік. Таким чином, заміна простої ложки сепаратором дає 20 з гаком карбованців від кожної корови, рахуючи на золоті карбованці» [1060, с. 16, 65]. Варто зазначити, що окремі сільськогосподарські асоціації поступово переходили від простої переробки до налагодження заводського виробництва сільськогосподарської продукції, а також створювали кооперативні магазини й крамнички. Кооперативний збут продукції сільського господарства був серйозною альтернативою нецивілізованим діям приватних посередників. Він уможливив відчутний внесок у справу захисту інтересів безпосередніх виробників і споживачів [1165, с. 182]. Сільськогосподарські асоціації відіграли важливу роль у запровадженні в селянському середовищі нових форм господарювання та ринкових відносин, підвищенні його культурно-освітнього рівня. Напередодні Першої світової війни у Волинській губернії діяло 19 асоціацій [788, с. 330; 806, с. 127]. Вони припинили існування протягом 1915–1916 рр. через нестачу коштів та військові дії.

Паралельно із сільськогосподарськими асоціаціями на Волині функціонували сільськогосподарські товариства й «хліборобські» (сільськогосподарські) артілі. Сільськогосподарські товариства були типовими сільськогосподарськими обслуговуючими кооперативами та створювалися на підставі зразкового статуту, затвердженого в 1897 р. (а нової редакції – у 1908 р.) для переробки й збуту сільськогосподарської продукції та купівлі товарів промисловості. Точну кількість цих товариств установити важко, оскільки вони не подавали своїх даних до державних і земських установ, які їх не підтримували. До того ж, тодішня узагальнююча статистика, а також підрахунки кооператорів рясніють цифровими розбіжностями. Більше даних збереглося про спеціалізовані сільськогосподарські

товариства, діяльність яких визначалася переважно однією галуззю. Це – молочарські, бджолярські, хмелярські, садівничі, бурякосіяльні, птахівничі товариства, а також кустарні (виробничі) артілі, які більшість дослідників відносять до сільськогосподарської кооперації. Радіус дії таких кооперативів був незначним – від одного села до повіту, рідко вона поширювалася на кілька повітів чи губернію [496, с. 9]. Хоч сільськогосподарські товариства й були потрібні для селян, однак їх заснування на початку ХХ ст. було дуже повільними. Після затвердження нової редакції зразкового статуту в 1908 р. почалося їх певне кількісне зростання, однак чисельно вони значно поступались асоціаціям. Це пояснювалося домінуванням останніх у постачальницько-збутовій діяльності більшості сільських населених пунктів, а також паралельним існуванням кооперативів інших видів, які надавали необхідні селянським господарствам послуги ще з ХІХ ст. На 1 січня 1910 р. в українських губерніях функціонувало лише 13 сільськогосподарських товариств, у Волинській губернії – два (табл. 5.7) [973, с. 116].

Таблиця 5.7

Чисельність сільськогосподарських товариств в українських губерніях (станом на 1 січня 1910 р.)

Губернія	Кількість сільськогосподарських товариств
Волинська	2
Катеринославська	–
Київська	2
Подільська	3
Полтавська	1
Таврійська	1
Харківська	1
Херсонська	1
Чернігівська	2
Усього	13

До 1912 р. чисельність сільськогосподарських кооперативів в українських губерніях, хоч і зростає до 34, однак на Волині й далі діяло лише два товариства [731]. Після 1912 р. зведені дані щодо кількості сільськогосподарських товариств українських губерній не трапляються. За приблизними підрахунками, у 1915 р. їх було близько

100 [1165, с. 202]. Оскільки сільськогосподарська кооперація, за словами І. Витановича, – майже виключно справа земства [806, с. 128], то очевидно, що розвиток сільськогосподарських кооперативів у Волинській губернії почався після 1912 р. – із моменту запровадження там земських установ.

Вагоме місце серед сільськогосподарських кооперативів Волині посідали молочарські товариства. Земства виділяли кошти для організації та закупівлі необхідного обладнання для переробки молока, забезпечували збут переробленої продукції. Вступивши в товариство й заплативши всього два-три руб. паю, селянин міг користуватися тарою, апаратом із переробки молока та іншим знаряддям. Ветеринари й агрономи давали селянам поради щодо догляду за тваринами, одержання високих надоїв молока [535, с. 8–11]. У Волинській губернії в 1912 р. було 10 молочарських товариств [355, с. 109], а на середину жовтня 1913 р. – уже 15. За півроку вони переробили 31 744 пуд. молока й продали масла на суму 19 855 руб. За підрахунками губернського інструктора, якби це молоко кожне господарство переробило на масло самостійно, без застосування сепаратора, то за нього отримали б не більше 8500 руб. [754, с. 26; 931, с. 43]. Молочарські кооперативи значно підвищували продуктивність селянських господарств. Якщо в домашніх умовах селянин отримував з пуда молока фунт масла, то за допомогою сепараторів товариства – півтора фунта. Відповідно й ціна за домашнє масло становила 30–35 коп. за фунт, а за товариське – 42–50 коп. [944, с. 8] Такі порівняння демонстрували селянам переваги кооперативної форми господарювання. Окрім того, молочарські кооперативи особливу увагу звертали на якість молока, насамперед на його жирність. Розмір оплати за молоко залежав від цього показника, а відтак стимулював селян до якісної праці, запобігав махінаціям, зокрема розведенню молока водою. На 1 січня 1916 р. в українських губерніях було 62 молочарні, із них у Волинській губернії – 23 (друге місце після Київської) (табл. 5.8) [972, с. 95].

У Волинській губернії серед спеціалізованих сільськогосподарських кооперативів діяли хмелярські товариства, які відзначалися високою прибутковістю. Хмелю виробляли в 5–6 разів більше, ніж пшениці [486, с. 12]. У 1906–1916 рр. не лише в Правобережній Україні, а й в усій Російській імперії хмелярство

найефективніше розвивалося саме на Волині. У 1912 р. із майже 2000 десятин землі зібрали 129 тис. пудів, із яких продали 127,5 тис. пудів за середньою ціною 5 руб. 35 коп. за пуд. [409, с. 26].

Таблиця 5.8

Чисельність молочарських сільськогосподарських товариств в українських губерніях (станом на 1 січня 1916 р.)

Губернія	Кількість товариств
Київська	25
Волинська	23
Катеринославська	5
Харківська	5
Херсонська	3
Полтавська	1
Усього	62

Господарській діяльності хмелярських товариств сприяли земства. Вони створювали зразкові хмільники, надавали необхідні кошти тощо. Так, у 1912 р. земська управа губернії спільно з Департаментом землеробства й землекористування асигнували 500 руб. на нові школи хмелярів, закладення хмільників, будівництво хмелесушарок [409, с. 26]. Загалом, на початку ХХ ст. у Волинській губернії діяли Дубнівське та Волинське товариства хмелярства [55, Ч. 2, арк. 192–201; Ч. 7, арк. 132–141], відділ хмелярства при Луцькому сільськогосподарському товаристві й Житомирське ощадно-позичкове товариство хмелярства. Дубнівське товариство хмелярства створено в 1910 р. [737, с. 230, 630] Волинське товариство хмелярства до 1913 р. не було самостійним та існувало як відділення при Волинському імператорському російському товаристві садівництва. Його статут, розроблений на основі типового статуту для місцевих сільськогосподарських товариств, затверджено 11.01.1913 р., а з 1.06.1913 р. товариство розпочало свою самостійну діяльність [178, арк. 104; 184, арк. 2–4]. Товариство функціонувало в Житомирському, Новоград-Волинському та Овруцькому повітах. Кооператив мав завод із пресування хмелю, склад для продукції, продавав хмелярські знаряддя, друкував «Листок хмелевода», проводив щорічні виставки [495,

с. 629]. Організаційним осередком хмелярських товариств Волинської губернії стало Житомирське ощадно-позичкове товариство хмелярів. Воно почало роботу 3 квітня 1911 р. й діяло в 66 селах із 522 дворами хмелярів. У 1913 р. в товаристві було 528 членів, а чистий дохід склав 6 241 руб. 95 коп. [409, с. 27; 410, с. 18]. Основна діяльність спрямовувалася на інформування селян про кон'юнктуру на російських і зарубіжних ринках. Товариство організовувало експорт хмелю, його збут на ярмарках та на пивоварні заводи, влаштовувало дешеве кредитування хмелярів, вивільняючи їх від шахрайства перекупників. Так, у 1912 р. воно влаштувало ярмарок, на якому продано 4546 пудів хмелю за вигідними для селян цінами. Для згуртування зусиль хмелярів у боротьбі з перекупниками товариство організувало Волинський губернський з'їзд із хмелярства, який відбувся в Житомирі з 23 лютого по 1 березня 1914 р. Учасники з'їзду висловилися за необхідність налагодження кооперативного збуту хмелю та доцільність об'єднання хмелярських товариств у єдиний союз [185, арк. 3; 538, с. 66].

Діяли у Волинській губернії й пасічницькі товариства. Волинь здавна відзначалася розвинутим бджільництвом. Так, у 1908 р. тут нараховувалося близько 174 000 вуликів, у Заславському повіті – 21 945, Старокостянтинівському – 21 413, Житомирському – 20 969 та Кременецькому – 20 946 [412, с. 24]. Першим бджільницьким товариством стало Кременецьке у м. Вишнівці Кременецького повіту (грудень 1910 р.), у якому було 200 осіб, із них 150 – селян. Крім того, на Волині діяли Рівненське товариство [55, Ч. 2, арк. 231] і дві бджолярські артілі (Житомирська та Полонська) [355, с. 24]. Бджільництво було настільки розвинене, що волинські пасічники навіть зверталися до Департаменту землеробства та Волинського губернського земства за грошовою допомогою на будівництво фабрики з виготовлення вуликів [537, с. 52]. Слід зазначити, що досить часто ініціювали створення бджолярських товариств земські установи, окремі вчителі й поміщики. Так, у с. Муховець Ковельського повіту Волинської губернії земський інструктор із бджільництва в 1913 р. розводив бджіл і роздавав рої селянам, а за допомогою створеного товариства збував їхню продукцію [540, с. 99]. Директор Радзивилівської школи Дубнівського повіту І. Шудрак із 1914 р. створив при школі

взірцеву пасіку. У цьому ж повіті на власному хуторі поміщик В. Зайончковський влаштував і передав в оренду земству взірцеві пасіку, поле й сад [540, с. 133]. Однак саме земські структури надавали значну допомогу в розвитку бджільництва. Вони обстежували господарства селян, організовували спеціалізовані курси, виставки, поширювали фахову літературу, популяризували бджільництво. У 1912 р. у Волинській губернії нараховувалося 182 000 вуликів, абсолютна більшість яких належала селянським господарствам, об'єднаним у бджолярські товариства [409, с. 35]. У тому ж році земський інструктор із бджільництва обстежив близько 300 пасік у дев'ятох повітах і виявив недостатню обізнаність селян у розведенні й утриманні бджіл. Для покращення роботи цих товариств земство придбало 20 медокачок, 100 рамочних вуликів, 50 ламп, медикаменти для бджіл, а також 300 книг із бджільництва. Проте й самі бджолярські товариства серед багатьох завдань особливого значення надавали проведенню лекцій, бесід, читань, з'їзду бджолярів, організації курсів [202, арк. 27 зв.; 355, с. 24; 660, с. 13; 732, с. 133]. Найменшого поширення на Волині набули виробничі артілі. Найкраще вони розвивалися в містах. Зокрема, у Почаєві артіль кустарів Почаївського СРН виготовляла церковне приладдя [602, с. 3], у Житомирі діяла чоботарська артіль «русских мастеров» [55, Ч. 7, арк. 482, 483 зв.; 82, арк. 10 зв.].

Отже, виникнення та поширення сільськогосподарської кооперації пов'язане з проникненням капіталістичного виробництва в сільське господарство. Розвиток землеробства, залучення в товарообіг усе більшої частини продукції зробили появу сільськогосподарської кооперації нагальною й важливою в суспільстві. Кооперування сприяло інтенсивнішому формуванню кооперативної власності та поєднанню господарських і соціальних інтересів членів своїх товариств. Оцінюючи значення сільськогосподарських товариств, відомий кооперативний критик Ю. Ларін, у статті, уміщеній у «Южно-русской сельскохозяйственной газете», зазначав: «Товариства дрібних сільськогосподарських хазяїв є, безумовно, ланкою економічного прогресу» [907, с. 8]. Саме ця обставина дає підстави стверджувати, що досвід перших обслуговуючих кооперативів – сільськогосподарських товариств – заслуговує на особливу увагу не лише сучасних учених-аграрників, а й широкого

кола практиків. Сільськогосподарські асоціації й товариства покращували стан справ селянських господарств, надаючи фахову агрономічну допомогу, влаштовуючи показові поля, конкурси землеробських машин і знарядь, виконуючи роль посередника в збуті товарів. Ці об'єднання сприяли підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, запроваджуючи прокатні, «злучні» пункти, метеорологічні станції, надаючи допомогу селянству в протистоянні з приватними посередниками в торгових операціях (створювали довідкові бюро, склади та елеватори, споживчі крамниці, допоміжні заклади для закупівлі, збуту й переробки продукції сільського господарства).

5.4. Інструкторсько-пропагандистська та просвітницька робота кооперативних організацій

У Волинській губернії ідейну, культурно-просвітницьку та виховну роботу серед кооператорів і місцевого населення проводили різними методами й формами. На початковому етапі в 60–80-х роках XIX ст. кооперативне просвітництво населення відбувалося досить важко. Селянство надзвичайно стримано та підозріло сприймало методи розв'язання економічних проблем на кооперативних засадах. Зламати традиційний уклад життя й завоювати довіру селян до кооперації намагались окремі установи та особи. Найкращим підтвердженням доцільності кооперативних форм співпраці й створення нових уявлень селян щодо свого соціально-економічного облаштування був позитивний приклад господарювання. Тому перші кооперативні товариства губернських міст і містечок стали, по суті, пропагандистськими центрами, у яких місцеве населення ознайомлювалося з досвідом кооперативної діяльності й отримувало необхідні консультації [676, с. 6; 1012, с. 186]. Представники місцевої інтелігенції – священики, сільські вчителі та особи інших вільних професій – виконували культурно-просвітницьку роботу, поширювали кооперативні ідеї.

Значною мірою популяризація кооперативного руху стала результатом зусиль подвижників кооперативної справи. Вони написали безліч книг задля поширення знань про кооперативну форму господарювання. У Російській імперії протягом

1908–1913 рр. кооперації присвячено 346 книг [771, с. 81]. Окремі з них видано в Києві, Харкові, Полтаві та інших містах України. Важливу роль у поширенні кооперативної літератури відіграло товариство «Просвіта», за фінансової підтримки якої у світ виходили праці видатних кооператорів. Так, кредитній кооперації присвячено книги й брошури К. Левицького: «Про каси позичкові» та статут товариства каси позичкової «Власна поміч» (1889 р.), «Про сільські каси позичкові і шадниці» (1894 р.) [821, с. 101]. А в 1900 р. видано книгу М. Новаківського «Спілки для ощадності й позичок (системи Райффайзена)».

На Правобережжі поширювали кооперативні знання В. Доманицький, О. Юркевич, Й. Волошиновський, М. Трублаєвич, Р. Реннінг, В. Ворніков, П. Северинчук та інші [618, с. 14–15]. Надрукована ними кооперативна література стала для населення звичним джерелом інформації. Надзвичайно важливу роль у розгортанні кооперативного руху на Волині відіграли пропагандистські праці В. Доманицького «Товариські крамниці», «Про сільську кооперацію» [598, с. 3]. Зокрема, у книзі «Товариські крамниці» містилися додатки зі зразками документів із рахівництва та книговедення в галузі споживчої кооперації. Це видання розсилали передплатникам газети «Світова зірниця» як безкоштовний додаток. «Після цього, – як зазначалося на його сторінках, – почали прибувати до Редакції листи з запитаннями, як взятись за діло, щоб завести таку товариську крамницю» [622, с. 10–11]. Праці В. Доманицького виступали першоджерелом уявлень селян про кооперацію й допомагали їм самостійно створювати кооперативи. Визначним пропагандистом української національної кооперації був О. Юркевич, який видав нариси із кооперативному руху («Наша товариська крамниця» та «Наше позичкове товариство») [1076, с. 194].

Помітну роль в ознайомленні волинського населення з особливостями кооперативного будівництва відіграла періодична преса. На Правобережній Україні, у тому числі й Волині виходило чимало часописів, які містили публікації, спрямовані на краще розуміння особливостей кооперативного будівництва. Серед них – агрономічні видання «Слово», «Село», «Селянин», «Рідний край», «Засів». Одним із перших кооперативних часописів Російської імперії був «Листок С.-

Петербурзького Відділення», який публікувався з 1881 р. до 1889 р. Потім цю інформаційну функцію виконували «Повідомлення С.-Петербурзького Відділення» (19 випусків), які виходили під редакцією секретаря Відділення П. Соколовського [891, с. 17]. Незважаючи на складність процесу поширення ідей кооперації, можна стверджувати, що в кінці XIX ст. вони вже стали невід'ємною частиною свідомості українського селянства. Волинський губернатор граф А. Кутайсов, оцінюючи кредитно-кооперативну роботу на селі, констатував «... усвідомлення користі установ дрібного кредиту поступово помітно поширюється у середовищі населення ...» [62, арк. 4].

Із початком XX ст. у культурно-просвітницькій діяльності кооперативних установ Волинської губернії розпочався новий етап, зумовлений активним утручанням держави в справу господарського просвітництва населення правобережних губерній. У 1903 р. Волинський губернський комітет із потреб сільськогосподарської промисловості на підставі аналізу стану сільського господарства констатував, що для вдосконалення сільськогосподарського виробництва поряд із господарськими завданнями потрібно запровадити інструкторську роботу, вищу, середню й нижчу технічну освіту, провести сільськогосподарські виставки [377, с. 21–22]. Особливо наголошувалося на запровадженні земськими установами загальної освіти, оскільки «только при таком условии можно рассчитывать на поднятие крестьянской массы в культурном и материальном отношении» [377, с. 2]. 2 квітня 1903 р. оприлюднено закон про запровадження в губерніях Західного краю земських установ, який вступив у дію з травня 1904 р. [33, арк. 45]. У Київській, Подільській і Волинській губерніях створено комітети в справах земського господарства. Розпорядчі функції в системі новоутворених установ належали губернським і повітовим комітетам у справах земського господарства, виконавчі – губернським та повітовим управам. 14 березня 1911 р. набув сили «Именной Высочайший указ» про поширення чинного земського положення на шість західних губерній Росії, у тому числі правобережні українські – Київську, Волинську, Подільську. Уряд спрямовував земські установи на модернізацію економіки названих регіонів. У 1911 р. волинський губернатор

зазначав, що місцеве селянство відзначається низьким рівнем господарської культури [65, арк. 2].

Спонукальним чинником для земств у занятті кооперативною діяльністю стали слабкий розвиток у середовищі селянства навичок особистої підприємливості, його неписьменність, відсутність досвіду суспільно-громадської діяльності [782, с. 137]. При земських управах уведено посаду інструктора із питань кооперації, в обов'язки якого входили завдання популяризації знань з питань кооперації й практична допомога в її розбудові. Земські збори систематично розглядали питання кооперативного розвитку [86, арк. 5]. На сторінках земської преси висвітлювали кооперативний досвід, з'явилися спеціальні рубрики: «Хроніка місцевої кооперації», «Хроніка села», «Земська допомога кооперативам» тощо. Земські часописи називали розвиток кооперації пробудженням села й зазначали, що закладено міцний фундамент кооперативної роботи [654, с. 4].

Основна діяльність земських відділів, кредитних, ощадно-позичкових товариств, сільськогосподарських асоціацій і споживчих кооперативів спрямовувалася на надання інструкторської допомоги для правильного ведення кооперативної й господарської роботи, рахівництва, діловодства, розповсюдження літератури, влаштування різноманітних курсів, господарських та кооперативних шкіл, бібліотек, освітніх заходів для нижчих верств населення, участі членів товариств у загальних зборах, засіданнях рад правлінь і ревізійних комісій. Земства забезпечували кооперативи бухгалтерськими книгами, журналами, бланками з діловодства; ініціювали скликання нарад та губернських з'їздів кооперації, на яких вирішували питання господарської діяльності й проблеми кооперативних об'єднань, насамперед районних [63, арк. 16].

Для успішного виконання означеного у Волинській губернії діяла система інструкторської допомоги. Земські інструктори дрібного кредиту здійснювали ревізії ощадно-позичкових товариств, допомагали налагоджувати їхню діяльність, організовували кооперативні курси, читали лекції тощо. Так, у 1912 р. інструктори дрібного кредиту Волинської губернської земської управи провели 243 ревізії, надаючи при цьому рекомендації щодо правильного ведення обліку доходів та

витрат, оформлення документів, складання балансових звітів, проведення загальних зборів тощо [191, арк. 12]. Хоч в управі працювали лише шість інструкторів, котрі часто не в змозі були охопити всі кооперативи, усе ж інструкторська організація ніколи не відмовляла селянам, котрі зверталися за допомогою щодо створення нових товариств [350, с. 32–33]. У 1912 р. на земські кошти й на кошти, виділені земству від Департаменту землеробства та головного управління землевпорядкування й землеробства, у Волинській губернії утримувалося 58 агрономів, 44 агрономічних старости, двоє спеціалістів із тваринництва, вісім інструкторів із молочарства, один спеціаліст і вісім інструкторів із садівництва, три інструктори з бджільництва, один спеціаліст і чотири помічники з хмелярства, усього – 129 осіб [409, с. 35–36]. У 1914 р. їх кількість становила вже 222 особи (70 агрономів, 70 агрономічних старост, 38 інструкторів, 35 майстрів із молочарства, дев'ять спеціалістів з інших галузей) [410, с. 25].

Земства й кооперативи Волині активно займались освітньою діяльністю. Представникам ощадно-позичкових та кредитних товариств організували різноманітні курси з рахівництва й кооперації. Зокрема, у 1909 р. і 1910 р. такі курси функціонували в м. Рівному [766, с. 5]. Протягом 1911 р. у Житомирі, Ізяславі, Кременці Губернська земська каса влаштувала 10-денні курси, на яких розглядали коротку історію кооперації, плани кооперативних товариств, принципи кредитної кооперації, зміст статутів кредитних і ощадно-позичкових товариств, давали пояснення щодо постановки ощадних, вкладних та посередницьких операцій із практичними заняттями, теорію й практику рахівництва [349, с. 37]. У 1912 р. аналогічні курси відбулись у Луцьку та Старокостянтинові, а також триденні курси – у Житомирі [351, с. 47]. За сприяння земства в м. Дубно Волинської губернії з 14 по 25 січня 1913 р. організовано курси з дрібного кредитування для селян-кооператорів, на яких інструктори й агрономи виступили з лекціями про кредитну кооперацію, а також провели нараду, на якій обговорили методику надання новим кооперативам конкретних порад [544, с. 24]. У липні 1914 р. при Козинській молочарській артілі за сприяння Луцького повітового земства організовано курси для підготовки спеціалістів із молочарства та маслоробства [755, с. 519]. Волинська

губернська земська каса піклувалася про підвищення рівня кваліфікації своїх інструкторів, яких щорічно відряджали на півторамісячні кооперативні курси до Московського народного університету імені А. Шанявського, де вони поповнювали свої знання на лекціях провідних діячів кооперації [352, с. 51].

Аграрна освіта населення Волинської губернії включала широке коло питань: проведення бесід, лекцій, консультацій, конкурсів на краще ведення господарства, ознайомлення сільських виробників із новаціями агрономії, організація екскурсій, виставок, видання й розповсюдження сільськогосподарської літератури тощо. Активну агропросвітницьку роботу із селянами проводили земські агрономи, в обов'язки яких входило поширення сільськогосподарських знань. Агрономи організовували показові поля та взірцеві господарства, залучали селян на вечірні курси, поширювали серед них агрономічну літературу. Селянам, які погоджувалися віддати свої ділянки під показове поле й працювати на ньому під керівництвом агронома, земства безкоштовно надавали сільськогосподарські машини, забезпечували кращими сортами насіння. У Волинській губернії в 1911 р. організовано 46 показових полів і 2290 показових дільниць [408, с. 21].

Правління сільськогосподарських асоціацій та товариств разом із місцевим інспектором у справах сільського господарства (представником департаменту землеробства в регіоні), із земською управою організовували різноманітні курси, запрошували лекторів, виробляли разом із ними програми, а за необхідності – підшукували приміщення для навчання. Сільськогосподарські курси тривали від одного до чотирьох тижнів. У 1911 р. на Волині проведено 15 сільськогосподарських читань у 224 населених пунктах, які відвідало 13 578 селян із навколишніх сіл (лекції із тваринництва, бджільництва, хмелярства, садівництва). Зокрема, у с. Грушки Житомирського повіту Житомирське ощадно-позичкове товариство хмелярів відкрило вечірню школу, у якій тричі на тиждень для селян-хмелярів проводили заняття з хмелярства [409, с. 27; 410, с. 18]. Програми агрономічних курсів уключали актуальні питання сільськогосподарського виробництва в краї [360, с. 8].

Окремі сільськогосподарські асоціації та товариства практикували екскурсії й «наукові прогулянки» до зразкових господарств, полів, садів, ферм, виставок-музеїв тощо. Ці заходи сприяли обміну досвідом між товаровиробниками та застосуванню набутих знань на практиці. Зазвичай, такі екскурсії здійснювались у літньо-осінній період і фінансувалися сільськогосподарськими асоціаціями й земством. Чисельність екскурсантів коливалася від двох до 100 осіб (переважно 10–20). Екскурсії проводили спеціалісти, які мали агрономічну освіту (агроном, сільські старости, секретарі із сільського господарства, представники департаменту землеробства) та надавали фахові консультації під час огляду передових господарств. Деякі сільськогосподарські асоціації утримували для цього спеціальних екскурсоводів [362, с. 88, 90; 409, с. 35]. Земства намагались ознайомлювати селян із кращим сільськогосподарським досвідом інших губерній України, а також чеських і німецьких колоністів. Так, Волинська губернська управа в 1913 р. організувала екскурсію селян у Чернігівську губернію [621, с. 11–12].

Носіями передового досвіду виступали виставки з використання техніки й найновіших технологій. Вони ознайомлювали селян із кращими господарствами та кооперативами. Так, Старокостянтинівська асоціація провела виставки з конярства в 1907 р. і 1908 р., Луцька асоціація організувала виставку з тяглової худоби в 1908 р. [974, с. 133]. У червні-липні 1912 р. бджолярські товариства провели в Житомирі виставку-музей, на якій демонстрували різні досягнення бджільництва, а зацікавленим відвідувачам читали популярні лекції [202, арк. 27 зв.; 355, с. 24; 660, с. 13; 732, с. 133]. Виставки поділяли на загальні та спеціальні. Загальні виставки мали кілька відділів: рільництва, тваринництва, птахівництва, городництва, кустарних виробів, бджільництва й ін. [927, с. 92–95]. Організувати виставку асоціація могла лише за підтримки земства або зацікавлених організацій (споживчого, ощадно-позичкового чи кредитного кооперативів). Затрати на таку виставку становили від 200–1 000 руб., на спеціальну – 200–300 руб. Тому останні організовували частіше, оскільки потребували значно менших коштів [362, с. 87]. Кількість відвідувачів становила від 500 до 10 000 осіб. Загальні сільськогосподарські виставки користувалися більшою популярністю серед

населення, ніж регіональні. Майже на всіх проводили розважальні заходи: виступали хорові колективи, оркестри тощо.

У 1911 р. Волинське губернське земство виділило на організацію сільськогосподарських виставок по 750 руб. для кожного господарського району [360, с. 8]. У 1912 р. на Волині вже працювало шість виставок. Волинська губернська управа в 1913 р. організувала екскурсію селян у Чернігівську губернію [621, с. 12]. Співпрацюючи з науковими установами, дослідними станціями та лабораторіями, земства й сільськогосподарські кооперативи наполегливо працювали над поширенням у селянських господарствах кращих сортів рослин, відкривали контрольні насінневі станції, пункти спарювання худоби, ветеринарно-бактеріологічні лабораторії, облаштовували виноградні розсадники, безкоштовно постачали селянам насіння технічних культур, лозу високоврожайних сортів винограду, кокони шовкопряда, бджолині рої тощо. На Волині, яка славилася своїми хмільниками, поширювалися нові сорти хмелю. Ефективною була співпраця Волинського губернського земства з товариством дослідників Волині. На замовлення земства це товариство у 1913 р. виготовило 46 комплектів експонатів для пересувних сільськогосподарських виставок на суму 5700 руб., проводило обстеження ґрунтів, керувало роботою метеорологічних станцій тощо [364, с. 45–84]. Серед заходів, практикованих сільськогосподарськими асоціаціями, варто згадати наради й з'їзди. Вони були загальними та спеціальними, а також поділялися за територіальною ознакою на районні, обласні, окружні, всеросійські. Ці наради й з'їзди координували роботу сільськогосподарських асоціацій з іншими кооперативами, які діяли паралельно; сприяли обміну досвідом між ними, об'єднанню кооперативів у спілки та союзи [187, арк. 3].

Чільне місце в освітній діяльності кооперативів належало видавництву й поширенню кооперативної преси та спеціалізованої літератури. Для популяризації й поширення знань про кооперацію видавали багато книг діячів кооперативного руху (більшість із яких – члени кредитних установ). У Російській імперії протягом 1908–1913 рр. надруковано 108 книг із кредитної кооперації [771, с. 81]. Така література стимулювала прагнення населення за взаємною допомогою розв'язувати свої

фінансові проблеми. З ініціативи та за кошти деяких ощадно-позичкових товариств і сільськогосподарських кооперативів відкривали бібліотеки та хати-читальні, утримували їх приміщення й закупували літературу. У селах налагоджували роботу поштових відділень, запроваджували телефонію та кінематографію. На 1 січня 1913 р. кредитним кооперативам Наддніпрянської України належало 108 бібліотек, 48 шкіл, сім народних домів [359, с. 23]. У Волинській губернії активно працювали бібліотеки в сільськогосподарських асоціаціях Луцького, Житомирського, Рівненського й Острозького повітів [531, с. 61]. У 1912 р. на Волині працювали 174 сільськогосподарські народні бібліотеки [362, с. 91]. Зазвичай, товариства самі створювали бібліотеки, проте іноді їх укомплектовували та утримували земства. Так, при молочарській артілі с. Плоска Рівненського повіту діяла земська бібліотека [708, с. 315]. Слід зазначити, що кооперативному просвітництву заважали русифікація й неписьменність селянства. Землероби часто скаржилися на відсутність україномовної літератури. Російських книг, особливо посібників на господарську тематику, вони не розуміли. Наприклад, у с. Краснополі Житомирського повіту в кооперативі функціонувала непогана бібліотека, книги якої укомплектувало Санкт-Петербурзьке «Товариство грамотності». Однак цю літературу ніхто не розумів, через що члени товариства висловлювалися за придбання українських друкованих видань [599, с. 11].

У міру набуття кооперативним рухом масового характеру у Волинській губернії значною популярністю користувалися періодичні видання та різноманітна спеціальна література, де публікувалися виступи спеціалістів із сільського господарства, статті з історії й проблем кооперації видатних учених-економістів О. Чаянова, М. Туган-Барановського, С. Маслова, О. Анциферова та ін. Мали попит земські губернські збірники «Известия Волынского губернского земства», «Обзор Волынской губернии за 1902–1915 гг.» [406–410; 526], журнали Ковельської, Володимир-Волинської й Луцької повітових земських управ [176, арк. 2, 3], газети «Волынские губернские ведомости» [628] за 1861–1917 рр., «Волынь» [717] за 1870–1917 рр., «Волинська газета» [709]. На їхніх сторінках висвітлювали повсякденну

практичну діяльність земських установ, розглядали питання кооперативного будівництва краю.

Важливу роль у культурно-просвітницькій діяльності волинських кооперативів відігравали регіональні й загальноросійські кооперативні видання. Вони мали різне спрямування. Урядовими журналами були «Вестник финансов, промышленности и торговли» [721] (орган Міністерства фінансів), «Вестник мелкого кредита» [752] (тижневик Управління у справах дрібного кредиту), «Вестник сельского хозяйства» [756]. Центральні кооперативні видання – «Вестник кооперации» [750] – орган Московського комітету сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, який виходив із 1909 р. під редакцією М. Туган-Барановського, журнал «Кооперативная жизнь» [749], що видавався з 1912 р. Петербурзьким відділом Комітету сільських ощадно-позичкових і промислових товариств. Московський союз споживчих товариств із 1903 р. випускав журнал «Союз потребителей» [740], який став провідником кооперативних ідей, своєрідним літописом союзної діяльності, сполучною ланкою між союзом та товариствами. На його сторінках відображено накопичений російський кооперативний досвід. У 1911 р. Московський союз почав видавати журнал «Объединение» для міських споживачів, а в 1916 р. – ще й журнал «Общее дело» для сільського середовища [1147, с. 24].

Різноманітна інформація про кооперацію містилась і в регіональних кооперативних виданнях, таких як «Вестник Всероссийской фабрично-заводской, торгово-промышленной, научно-художественной выставки 1913 г. в Киеве» [381], «Вісник І Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду» [372], «Хуторянин» [591], «Сплотчина» [738]. Більшість видань в українських губерніях публікувалися російською мовою. Однак після Столипінської реформи деякі часописи почали друкувати статті й українською мовою. Зокрема, це кооперативне видання «Муравейник-Комашня» [533] в Києві та «Хлибороб» [570] – орган сільськогосподарського товариства в Харкові. У Могилеві на Поділлі (пізніше – у Києві) із 1906 р. під керівництвом Й. Волошиновського видавали україномовну газету «Світова Зірниця» [761]. У ній друкувалися матеріали, які носили пропагандистський і роз'яснювальний характер. Це, наприклад, статті «Що таке

кооперація?», «Що таке товариська крамниця і нащо вона?» [761, с. 1–3; 763, с. 1–3], «Інструкції для продавців у товариських крамницях» [357, с. 11]. Перед світовою війною на Наддніпрянщині виходили популярні економічні видання («Рілля» [609] – із 1911 р., «Наша Кооперація» [710] – із 1913 р., «Українська кооперація» [727], «Сільський господар») [685]. У цій періодиці українські організатори кооперативного руху виступали проти насильного залучення кооперації до соціалістичного будівництва, відстоювали політичний нейтралітет кооперативних структур.

Зазначимо, що короткі огляди, протоколи регіональних кооперативних з'їздів, річні звіти кредитних, споживчих, сільськогосподарських кооперативів, які з'являлись у номерах, містять унікальний фактичний матеріал про різнобічну діяльність товариств. Кооперативні журнали не лише поширювали позитивний досвід роботи цих установ, а й виявляли характерні помилки, допущені в кооперативному будівництві. Загального спрямування цим виданням надавали публікації авторитетних теоретиків і практиків кооперативного руху М. Туган-Барановського, О. Меркулова, М. Хейсіна, В. Тотоміанца, В. Зельгейма, М. Гібнера, О. Чайнова, О. Анциферова та ін. Періодична преса другої половини XIX – початку XX ст. була головною ареною дискусій із найважливіших кооперативних проблем, засобом ведення кооперативної пропаганди, розповсюджувачем інформації й організатором обміну досвідом господарської та культурно-просвітницької роботи кооперативних об'єднань усіх рівнів.

Означена різностороння діяльність земських і кооперативних установ сприяла позитивним зрушенням у свідомості селян на користь підтримки кооперативної форми в господарському й суспільному житті. Місцеве населення активніше почало вступати в кредитні товариства, брало участь у нарадах, зборах, ухваленні рішень, долучалося до громадської роботи. Важливість проведення ідейної, культурно-просвітницької та виховної роботи серед кооператорів і місцевого населення визнали й делегати Київського загальнокооперативного з'їзду 1913 р., на якому ухвалено постанову «Про культурно-просвітницьку діяльність кооперативів». У ній запропоновано при кооперативах і їхніх союзах створювати спеціальні комісії,

зважати не лише на освітні, а й виховні цілі, на дошкільне виховання, ведення просвітницької роботи серед національностей рідною мовою, урахування культурні та побутові особливості населення. Для цього визначено напрями, матеріально-організаційні заходи, форми й методи цієї роботи: обов'язкові відрахування від доходів, запровадження народних домів, кооперативних музеїв, навчальних закладів тощо [346, с. 3, 33]. Реалізувати ці плани на практиці повністю не вдалося через початок Першої світової війни.

Висновки до розділу 5

У п'ятому розділі «Генезис кооперативних форм господарювання у Волинській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.):

Встановлено, що у Волинській губернії кооперація як форма економічної діяльності розпочалася у 60-х роках XIX ст. Історично першими стали споживчі товариства, які з'явилися у містах. Споживча кооперація забезпечувала значну частку товарообороту в регіоні, обмежувала сферу впливу і успішно конкурувала з приватно-торговельними установами, сприяла пристосуванню широких верств населення до умов ринкової економіки, а також суттєво стримувала ціни на товарні та інші послуги. Водночас, через свої слабкі сторони (брак власних капіталів, відсутність фахівців, недоліки діловодства та зловживання, тощо) та суттєві обмеження урядом некооперативної діяльності волинські споживчі товариства у дореволюційний період не змогли сформуватися у завершену структуровану систему.

З'ясовано, що кредитна кооперація Волинської губернії вирізнялася високою ефективністю і доступністю у справі кредитування населення. Попри повільний розвиток на початковому етапі через недостатній попит серед товаровиробників, брак практичного досвіду, шахрайство окремих товариств та нераціональне використання пільгових кредитів, жорсткий контроль влади, на початку XX ст. почала вибудовуватися система кредитної кооперації у вигляді товариств-членів спілок (союзів). Її характерною особливістю стало те, що вона змогла швидко і якісно задовольняти нагальні потреби бідняцько-середняцьких мас волинського села

у кредитах. Ощадно-позичкові та кредитні товариства, за підтримки уряду та земств, поряд з фінансовою діяльністю налагодили постачальницько-збутові операції, а також активно поширювали передові агроекономічні знання. Завдяки цьому кредитні установи користувалися підтримкою волинян.

Визначено, що поширення сільськогосподарської кооперації на Волині пов'язане з проникненням капіталістичного виробництва у сільське господарство. Кооперування сприяло більш інтенсивному формуванню кооперативної власності та поєднанню господарських і соціальних інтересів членів своїх товариств. Сільськогосподарські асоціації і товариства сприяли підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва та покращенню стану селянських господарств, надаючи фахову агрономічну допомогу, влаштовуючи показові поля, конкурси землеробських машин і знарядь, виконуючи роль посередника у збуті товарів. Сільськогосподарська кооперація Волині відставала в поширенні від споживчої та кредитної. Це створювало певний вакуум у сфері виконання її завдань, навіть незважаючи на те, що збуто-постачальні операції в системі сільськогосподарського виробництва брали на себе і кредитно-кооперативні установи. Найменш успішно себе проявили виробничі артілі. Їхнє існування відзначалося швидкоплинністю, тенденцією до перетворення у приватні підприємства. Кількість сільськогосподарських та промислових артілей порівняно з іншими видами кооперативів була незначною і не могла суттєво впливати на економічне життя регіону.

Весь накопичений у кінці XIX – на початку XX ст. культурний потенціал кооперативних установ Волинської губернії так чи інакше використовувався і для просвітницької, загальноосвітньої та агітаційно-пропагандистської роботи серед населення. Однак він був недостатнім щоб здійснити вагомий вплив на загальний культурний рівень широких верств населення. Культурно-освітня галузь в кооперативній системі Волинської губернії не була досягнута у повному обсязі. В основному, вона зводилася до популяризації кооперації її натхненниками та теоретиками в інтелігентських колах Російської імперії у другій половині XIX ст. та до практичної інструкторсько-пропагандистської роботи земств на початку XX ст.

Важливим у підвищенні ефективності роботи кооперативів стало об'єднання їх у союзи. На Волині це мало місце в найбільш поширених та розвинених кредитній та споживчій галузях кооперації. У своїй діяльності союзи нашої хувалися на значні труднощі: опір централізаторської політики російських кооперативних центрів, підозріливе ставлення влади, низький рівень кооперативної свідомості своїх членів тощо. Тому, на жаль, спроби об'єднання нерідко закінчувалися невдачею. Консолідація товариств проявлялася також у проведенні численних кооперативних нарад і з'їздів різних рівнів.

Розвиток кооперативного руху на Волині значною мірою зумовлений ефективною роботою земських установ. Вони надавали як теоретичну, так і практичну допомогу товариствам. Хоч у Волинській губернії земства з'явилися пізніше, ніж у всій Російській імперії, вони у цій справі не відставали від регіонів. Співпраця земств і кооперативів було взаємовигідною. Зокрема, земські заходи були більш результативними, якщо проводилися на базі кооперативних товариств. Водночас, недосвідчені кооператори потребували практичної та теоретичної допомоги кваліфікованих земських працівників.

Загалом, кооперація стала важливим елементом господарського та громадського життя Волинської губернії, виявила спроможність працювати в усіх ключових галузях економіки краю: торгівлі, кредитно-фінансовому забезпеченні та виробництві матеріальних благ. Товариства забезпечували населення дешевим кредитом, подекуди суттєво впливали на зниження цін та підвищення якості товарів широкого вжитку, сприяли підвищенню рівня культури сільського господарювання.

РОЗДІЛ 6

КООПЕРАТИВНИЙ РУХ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ (20–30-ТІ РОКИ XX СТ.)

6.1. Особливості розвитку споживчої кооперації

Після завершення національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. у Волинському воєводстві почалося відродження споживчої кооперації. У першій половині 20-х років на якість кооперативного будівництва вплинули недоліки організаційної структури. Старі кооперативи різного виду переоформлювалися на універсальні товариства. Спочатку це було доцільно, оскільки не розпоршувало матеріальних і людських ресурсів у місцевостях, де було мало кооперативів, а також усувало конкуренцію товариств різних видів. Прибутки одного відділу нерідко вкладались у розвиток інших, що мало покращити господарсько-економічну діяльність. Однак універсальні товариства майже не виникали, оскільки для їх заснування потрібні час і відповідні фахівці. Завдяки збільшеному попиту на сільськогосподарську продукцію в перші повоєнні роки швидше відроджувалася сільськогосподарська торговельна кооперація. Господарсько-споживчі кооперативні крамниці легко створювались і стали важливим джерелом постачання населенню краю вітчизняних та закордонних товарів. У період інфляції значно зросли обороти та кількість членів у товариствах споживчої кооперації.

Кількість споживчих кооперативів Волинського воєводства в першій половині 20-х років була різною. На початку 1922 р. тут існувало 222 споживчих кооперативи [453, s. 88]. Це були довоєнні товариства, які ще не переоформилися згідно з вимогами нового кооперативного закону. У цей час на 100 тисяч мешканців Волинського воєводства припадало 17 членів кооперативів (середній показник у Польщі становив 49 чл. на 100 тис. ос.). У наступному році відбулося різке зменшення кількості товариств до 24, що пояснюється дієвістю нового кооперативного законодавства [439, s. 68]. Певна нормалізація й поступове кількісне та якісне зростання споживчих товариств почалися після грошової реформи. У 1924 р. у воєводстві нараховувалося 59, а в 1925 р. – 97 споживчих товариств [440,

s. 72–73; 441, s. 203]. У 1926 р. їх кількість збільшилася до 103 (додаток Д). Приналежність споживчих кооперативів до ревізійних союзів відображено в таблиці 6.1 [128, арк. 187–203; 1080, s. 77].

Таблиця 6.1

Приналежність споживчих кооперативів Волинського воєводства до ревізійних союзів у 1926 р.

Повіт	Крайовий ревізійний союз у Львові	Союз споживчих кооперативів Речі Посполитої Польської	Ревізійний союз військових кооперативів	Єврейський союз споживчих товариств	Союз кооперативів «рілних спілок» у Кракові	Не належить до ревізійних союзів	Усього
Дубнівський	8	1	–	–	–	3	12
Горохівський	7	–	–	–	–	7	14
Кременецький	18	1	–	–	–	–	19
Костопільський	–	1	–	1	–	1	3
Ковельський	4	–	1	–	–	4	9
Любомльський	–	–	–	–	–	2	2
Луцький	3	6	1	1	1	5	17
Рівненський	3	1	3	–	–	2	9
Володимирський	–	2	2	–	–	–	4
Здолбунівський	7	1	2	–	–	4	14
Усього	50	13	9	2	1	28	103

Найбільше товариств належало Українському ревізійному союзу у Львові. Вони розташовувалися переважно в Кременецькому, Дубнівському, Горохівському й Здолбунівському повітах. На другому місці був Союз споживчих кооперативів Речі Посполитої Польської (13 товариств) і на третьому – Союз військових кооперативів (дев'ять товариств). Не належало до жодного ревізійного союзу 28 товариств.

Аналізуючи чисельний і національний склад споживчої кооперації, бачимо, що поляків було 5128 осіб, українців – 3636, євреїв – 251, чехів – 203. Причому близько 2/3 усіх поляків припадало на Луцький і Рівненський повіти, а українці розміщувалися по повітах воєводства більш-менш рівномірно. Поляки й українці

домінували в цьому виді кооперації. Найбільш розвиненими були кооперативи Союзу польських споживчих товариств Речі Посполитої Польської. За 1926 р. їх обороти склали 1 182 714 зл. із 6 601 925 зл. усіх волинських споживчих кооперативів. Загалом, за господарськими показниками споживчі кооперативи значно поступалися кредитним. Якщо розділити обороти та власні капітали на одного члена кооперативу, то побачимо, що оборотні засоби й капітали споживчих кооперативів були досить незначними, а це свідчить про низький рівень їхнього розвитку. Крім того, члени товариства сплачували лише частину вкладу, а з іншою не поспішали, чим знижували оборотні засоби кооперативу. Нестача оборотних засобів призводила до лихварських запозичень, продажу товарів у кредит і, як наслідок, зниження товарообороту, зростання заборгованості та занепаду товариств.

У середині 20-х – на початку 30-х років споживчу кооперацію Волинського воєводства представлено міськими споживчими й рільничо-торговельними кооперативами та сільськими господарсько-споживчими товариствами, названими згодом кооперативами для загальної закупівлі та збуту. Міська споживча кооперація представлена незначною кількістю польських й українських кооперативів. У 1925 р. на Волині нараховувалося дев'ять польських товариств, які належали до Союзу споживчих кооперативів Речі Посполитої Польської. У 1926 р. їх кількість збільшилася до 13 [128, арк. 187–203; 503; 1080, s. 76]. Українську міську споживчу кооперацію в багатьох містах Волині представляли переважно філіальні магазини «Народної торгівлі» – фахового центру західноукраїнської споживчої кооперації. У 1925 р. їх було 19. «Народна торгівля» до часу виникнення перших повітових та окружних союзів кооперативів організувала господарсько-споживчі кооперативи першого ступеня й створювала для них оптові бази, які в подальшому дали початок кооперативам другого ступеня в структурі «Центросоюзу» [1008, с. 32]. Із 1926 р., за дорученням Крайового ревізійного союзу, у м. Львові «Народна торгівля» стала центральним органом міської споживчої кооперації та зосередила свою діяльність серед українського населення міст Західної України.

На відміну від міської, сільська споживча кооперація була досить розвиненою на теренах Волині. Після Першої світової війни вона стала найміцнішою з погляду

кількості кооперативів й об'єднаних членів, а також густоти мережі. Вона відповідала соціальній структурі краю та невідкладній потребі організації господарських справ волинського села [1109, s. 378]. Слід зазначити, що, на відміну від дореволюційного періоду, коли окремо існували сільськогосподарські й споживчі кооперативи, у міжвоєнний період на теренах Волині сільськогосподарських кооперативів як таких не було. Спочатку при деяких споживчих кооперативах формувалися сільськогосподарські відділи, які почали спродувати штучні добрива, насіння, господарські знаряддя та купували сільськогосподарські машини для спільного користування. Такі товариства набували мішаного вигляду господарсько-споживчих кооперативів. Серед сільських господарсько-споживчих товариств домінували українські кооперативи. Вони були основою всієї системи української кооперації, організовували постачання в село продукції промисловості, збували продукти сільського господарства та формували на цій основі відповідні галузі власної промисловості.

Більшість українських споживчих кооперативів Волині підпорядковувалися західноукраїнському Крайовому ревізійному союзу у Львові. У середині 20-х років вони були організовані у двоступеневій структурі. Кооперативи першого ступеня об'єднувалися в повітові або окружні (у випадку коли діяльність виходила за межі повіту) союзи (ПСК та ОСК), створюючи таким чином кооперативи другого ступеня. У цей час кооперативи третього ступеня діяли лише на території Галичини. Зокрема, східногалицькі ПСК і ОСК об'єднувалися в крайовому центрі кооперативів загальної закупівлі й збуту «Центросоюз» – кооперативі третього ступеня, який утворено 14 червня 1924 р. на базі передвоєнного крайового союзу господарсько-торговельних спілок і синдикату «Сільського господаря» [1073, с. 132; 1107, s. 66–67].

Сільські господарсько-споживчі кооперативи першого ступеня організовували всі найголовніші економічні ділянки й потреби села та були підставою його господарського поступу. Вони виконували функції дрібних товариств, які обмежували свою діяльність до постачання сільським господарствам товарів першої необхідності, дрібного інструменту, штучних добрив, палива, будматеріалів і

машин. Стосовно кооперативів другого ступеня слід відзначити, що об'єднання господарсько-споживчих товариств у повітові союзи розпочалося на початку 20-х років. На базі одного сильнішого місцевого осередку створювався повітовий союз кооперативів, а вже потім «згори» формувалася його мережа. Спочатку виникло чимало повітових союзів, однак виявилось, що під час організації союзних об'єднань потрібно було враховувати економічні й комунікаційні можливості, а не дотримуватися меж адміністративних повітів. Не вистачало також кваліфікованих кадрів. У Волинському воєводстві до 1924 р. повітові союзи кооперативів з'явилися в Острозі, Кременці, Дубно та Ковелі. Однак «...засновані волинські союзи були досить слабкими, бракувало знань, було користолюбство, не було об'єднаного центру» [691, с. 2]. За відсутності кредитів, інфляції, зубожіння українського населення багато кооперативів закривалося після кількох років існування. Наприклад, із 40 кооперативів Кременецького союзу кооперативів у 1924 р. припинили діяльність 24 товариства [119, арк. 6]. Окрім цього, передбачалося, що повітові союзи кооперативів будуть не лише об'єднаннями сільських установ загальної закупівлі й збуту, але й організаційними осередками для розрізнених українських товариств в окрузі. Проте молочарська та кредитна кооперації створили свої організаційні апарати, що призвело до занепаду цих планів.

Незважаючи на негативні тенденції перших років існування, повітові союзи зберегли командні позиції в округах, оскільки спиралися на найбільшу кількість кооперативів і були найміцнішою економічною ланкою повітів. Після кризових років вони активніше впливали на закупівельні й збутові ціни, а торговельні операції поширювали за межі повіту та завойовували позиції в закордонному експорті, а з цим мусили рахуватися державна адміністрація й великі приватні фірми [1008, с. 27].

У 1926 р. на Волині діяли чотири ПСК другого ступеня, у яких зосереджувалося 50 діючих господарсько-споживчих кооперативів першого ступеня. Міські споживчі товариства не були об'єднані в цих центрах. Загальна кількість скооперованих сіл у районах діяльності повітових кооперативних союзів на Волині була такою: Здолбунівський та Острозький повіти – 27 %; Кременецький

– 11 %; Дубнівський – 3 %. У середньому відсоток скооперованих громад у Волинському воєводстві становив 11 % і був досить низьким. У Галичині цей показник сягав 70 %. На один повітовий союз у Галичині припадало близько 45 кооперативів, на Волині – до 10 [7, арк. 32]. Ці цифри свідчать про те, що в 1926 р. українська кооперативна організація воєводства, порівняно з Галичиною, була менш поширеною, створення кооперативів відбувалося досить повільними темпами. У пресі того часу зазначалося: «Нині є споживчі товариства першого ступеня, є союзи, що об'єднують діяльність кооперації районами чи повітами, є декілька банків. Але треба признати, що всі ці організації не мають справжнього кооперативного обличчя й теліпаються в хвості спекулятивного животіння краю і очевидно – в цьому їх слабкість, їх вади – і в цьому й причина занепаду нашої кооперації на Волині» [597, с. 2]. У 20-х роках багато сільських кооперативів через збут (продаж) товарів у кредит потрапляли в борги. Це викликано браком кваліфікованих і досвідчених працівників: «... бракувало ідейного проводу, знань, об'єднавчого центру» [691, с. 2].

Після реорганізації Крайового ревізійного союзу в Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК) у Львові у 1927 р. у Луцьку створено Інспекторат РСУК, який розглянув становище належних йому повітових союзів у Здолбунові, Острозі, Дубні й Кременці, та 50 господарсько-споживчих кооперативів першого ступеня. Будучи збудованими згори, ці повітові центри без належного матеріального забезпечення не могли задовольнити потреб кооперативів. Коли врахувати відносно високі торговельні видатки тих союзів при невеликих товарооборотах і незначні власні фонди, а також безпланове й невміле ведення господарства при повній відсутності організаційно-інструкторської праці, названі союзи, за винятком Кременецького, опинились у жалюгідному стані та перебували перед примусовою ліквідацією (додаток Е).

24 травня 1928 р. у м. Луцьку відбулося засідання Головного комітету організації кооперативів у приміщенні інспекторату РСУК. У засіданні взяли участь голова РСУК – інженер Ю. Павликовський, співголова РСУК – посол О. Луцький, члени Ради РСУК – О. Базилевич, О. Вітенко, директор Центробанку – О. Саєвич,

директор кооперативного банку в Луцьку – П. Доманицький, інспектор РСУК – П. Павлюк та інспектор РСУК у Луцьку – Л. Кобилянський. Заслухано доповідь останнього про недоліки волинської кооперації [614, с. 3]. Ревізійний союз українських кооперативів видав розпорядження повітовим центрам про негайне скликання зборів, на яких мала вирішитися подальша доля кооперативної системи. 8 липня 1928 р. в м. Кременці відбулися XI загальні збори уповноважених повітових союзів кооперативів на Волині, на які прибуло 30 осіб, представників від господарсько-споживчих та кредитних товариств, а також члени наглядової ради й управи та представник РСУК у Львові інспектор Л. Кобилянський [585, с. 3]. На цих зборах для зміцнення повітових союзів кооперативів прийнято програму систематичної організаційно-інструкторської праці. Поряд із культурно-освітньою й інструкторсько-організаційною роботою, РСУК допомагав волинським кооператорам засновувати нові товариства.

До 1928 р. відбулось організаційно-правове об'єднання волинської та галицької кооперації. Фахові центри української споживчої кооперації відкрили свої філіали й відділи на терені воєводства. «Центросоюз» очолив роботу повітових союзів кооперативів в Острозі, Дубно, Ковелі, Кременці та підпорядкованих їм кооперативів першого ступеня. «Народна торгівля» – центр міської споживчої кооперації третього ступеня – відкрила свої філії, склади в Луцьку, Володимирі, Олиці та активно допомагала в кооперативно-організаційній роботі в багатьох містах і селах Волині [1112, с. 262]. Після цього кооперація Волинського воєводства, як і Галичини, набула триступеневої структури: фізичні члени об'єднувалися в кооперативи першого ступеня; кооперативи першого ступеня – у повітові союзи другого ступеня; кооперативи другого ступеня зосереджувались у своєму відповідному центрі – кооперативі третього ступеня.

«Центросоюз» і «Народна торгівля» взяли зобов'язання перед крайовим кооперативним з'їздом про широку співпрацю у сфері розвитку господарсько-споживчих кооперативів [321, с. 84]. Основна відмінність між ними полягала в тому, що членами «Народної торгівлі» могли бути і фізичні, і юридичні особи, а «Центросоюзу» – тільки юридичні. Із 1925 р. «Центросоюз» не організовував

власних споживчих відділів, а замовлення своїх членів передавав «Народній торгівлі», а прибутки вони ділили навпіл. Така домовленість діяла до 1930 р., коли «Центросоюз» почав засновувати власні споживчі відділи [806, с. 398].

На першому крайовому з'їзді міської споживчої кооперації у Львові 2 лютого 1931 р. прийнято рішення про розбудову організаційно-інструкторського відділу «Народної торгівлі», який мав провести першу класифікацію міських споживчих товариств [705, с. 3]. Ці рішення затвердили загальні збори РСУК у 1932 р. «Народна торгівля» повинна налагодити відносини з іншими міськими споживчими товариствами, уключити більшу їх кількість у ряди своїх членів, упорядкувати й збільшити членські внески, розгорнути торговельну діяльність та прискорити остаточне формування організаційного відділу для обслуговування тих кооперативів [806, с. 443]. Означені заходи мали припинити застій у розвитку установ цього типу, спричиненого незначною часткою українського елемента серед мешканців міст і містечок Волині (близько 14 %). Крім того, українці були розпорошені в містах і мешкали переважно на їхніх окраїнах та вели власне сільське господарство, що обмежувало їхні потреби на споживчі товари. Тому торгова пропозиція «Народної торгівлі» спрямовувалась і на не українців, що автоматично збільшувало поле діяльності й певною мірою унезалежнювало від матеріального забезпечення лише українського суспільства [321, с. 86]. Міські споживчі кооперативи становили лише кілька відсотків усіх товариств, об'єднаних у РСУК. Проте це були найбагатші українські кооперативи, а їхній персонал – високооплачуваним. Пояснювалося це тим, що споживча кооперація була найстарішою в кооперативному русі із зосередженим власним капіталом (кожен склад розміщувався у власному будинку).

Про розвиток «Народної торгівлі» свідчить динаміка її оборотів у 1925–1935 рр. (табл. 6.2) [1124, с. 313]. Значне зростання оборотів до 1930 р., а також пізніше їх падіння спричиняли домовленості з «Центросоюзом» про спільне впровадження споживчого відділу та погіршення загальної господарської кон'юнктури [403, с. 185–187]. Основна спеціалізація споживчого відділу «Народної торгівлі» – доставка імпортованих товарів: кави, чаю, какао, приправ, овочів, цитрусових,

рису тощо. «Народна торгівля» утримувала відділ палива й підвал із винами. Із місцевої продукції вона торгувала грибами, фруктами та медом. Під кінець 30-х років із закупленого на 5,3 млн зл. товару 18 % припадало на українську промислову продукцію й особистий промисел [1008, с. 33].

Таблиця 6.2

Товарообіг у «Народній торгівлі» у 1925–1935 рр.

Рік	Товарообіг (у злотах)
1925	1 197 000
1927	4 268 000
1928	13 341 000
1929	16 451 000
1930	16 834 000
1931	13 129 000
1932	10 99 8000
1933	8 551 000
1935	7 467 000

Свої магазини та бази «Народна торгівля» мала в багатьох містах Волині. Якщо в 1925 р. їх було 19, то в 1930 р. – 24, а в 1935 р. – 32. Під кінець 30-х років їй належало 96 будинків загальною вартістю 673 280 зл. Слід відзначити високу частку не членів у торгових оборотах міських споживчих товариствах, яка сягала 46 %. Це пов'язувалося зі слабким кооперуванням українського населення в містах, а також специфікою торгівлі, яка направлена до заможної клієнтури серед українців. Загалом, роль центру міської споживчої кооперації як бази була невеликою, близько 3/4 її продажу припадало на власні роздрібні магазини. Серед оптових доставок найвищу частку мали приватні купці. У багатьох містечках Волині не було українських споживчих кооперативів. Українці, котрі мешкали в містах, задовольняли свої потреби в українських товариствах незначною мірою. Приватне купецтво, насамперед єврейське, мало більший збут [806, с. 445]. Тому українська міська споживча кооперація на Волині була дуже слаборозвинена. Те ж можна сказати й про польські міські споживчі товариства, кількість яких протягом 1926–1929 рр. не збільшилася та становила 13 кооперативів із 1532 членами, і річним оборотом близько 1 млн зл. [503].

«Центросоюз» у своїй торговельній роботі не був безпосередньо пов'язаний із сільськими господарсько-споживчими товариствами першого ступеня, проте від їхніх удалих дій через повітові та окружні союзи залежали результати центру. Власне ОСК і ПСК були представниками кооперативів першого ступеня на загальних зборах «Центросоюзу». Товарообіг у цій триступеневій структурі виглядав таким чином: «Центросоюз» доставляв товари в кооперативи другого ступеня, а ті далі забезпечували товариства першого рівня, від яких товар потрапляв до споживачів. Скупка сільськогосподарських продуктів відбувалась у зворотному напрямі. Натомість їх продаж проводили на рівні кооперативів другого ступеня або тільки в самому центрі. Сільська господарсько-споживча кооперація успішно розвивалася з 1925 р. до 1929 р. У 1929 р. членами «Центросоюзу» були 36 ПСК, сім мішаних осередків і 18 окремих осередків першого ступеня, а також галузеві союзи й «Сільський господар» – усього 62 члени та 2296 кооперативів першого ступеня [975, с. 77]. Річний оборот у 10 378 000 злотих у 1928 р. у 1929 р. зріс до 21 379 000 зл., 76 % якого – це оборот споживчими товарами [806, с. 374].

Хоча «Центросоюз» здійснював загальне керівництво сільськогосподарських кооперативів, однак це був і окремий кооператив, один із найбільших оптовиків Польщі, великий посередник між дрібними товаровиробниками та споживачами й приватними фірмами та монопольними об'єднаннями. Здійснюючи кооперативну закупівлю продуктів споживання, предметів широкого вжитку, а також знарядь праці, сільгоспмашин, насіння, мінеральних добрив, господарсько-споживча кооперація знижувала ціни на них, зменшувала злиденність селянства, підвищувала рівень виробництва, готувала основу для перероблення продуктів селянських господарств. Зерно, худоба, птиця та яйця були основними продуктами експорту «Центросоюзу». У роки економічної кризи він зазнав великих утрат на експортних операціях. До цього долучилися ще й недоліки та зловживання в самій організації. Лише завдяки фінансовій допомозі «Народної торгівлі» й заходам РСУК «Центросоюз» не збанкрутував [806, с. 398]. Перевівши співпрацю з ПСК на готівкові розрахунки, він приступив до ліквідації боргів і покращив свій стан. Після заснування інспекторату РСУК у Луцьку протягом 1927–1929 рр. за сприяння

«Центросоюзу» на Волині засновується велика кількість нових українських кооперативів. У 1929 р. серед 295 українських кооперативів найбільше було споживчих – 267. У цих кооперативах нараховувалося 11 956 членів, засновний капітал становив 185 817 зл., оборотний капітал – 1 181 136 зл. [128, арк. 15–18]. За останні три роки, на відміну від попередніх шести, споживча кооперація зросла в п'ять разів. Проте слід зауважити, що відбулося кількісне зростання товариств. Число членів збільшилося майже удвічі, а капітали – ледве на третину, що свідчило про екстенсивність кооперативного руху на Волині.

Із 1929 р. сільські господарсько-споживчі товариства згідно з новою класифікацією кооперативів у Польщі називалися рільничо-споживчими кооперативами й разом із рільничо-торговельними потрапили в категорію кооперативів для загального заupu й збуту. Кооперативи цього типу відігравали щоразу більшу роль у суспільному, господарському та культурному житті волинських сіл. Динаміку їх зростання у Волинському воєводстві у 20-х роках відображено в додатку Ж. «Завданням сільських закупівельно-збутових кооперативів, які стали основою всієї нашої повоєнної кооперації, є не тільки ввіз різних товарів, необхідних для дому і сільського господарства, збут різного роду плодів праці селян та індустріалізація своїх районів, але також піднесення загальних і фахових знань селян, дбання про вищу культуру села та зміцнення в полі своїх членів колективних рис, без яких важко виконати ті завдання» [373, с. 9–10]. Одним із завдань сільської споживчої кооперації була підтримка українського виробництва через упровадження до обороту його товарів. Розвиток торговельної діяльності давав змогу розвивати інші ділянки для задоволення господарських потреб села й своїх членів. Із початку 1931 р. при кооперативах загальної закупівлі та збуту, крім молочарських відділів, засновувалися машинні відділи, цегельні, пекарні, млини й т. ін. [373, с. 10].

На межі 20–30-х років споживча кооперація Волинського воєводства зазнала значних змін. Це спричинено світовою економічною кризою, політикою волинського воєводи Г. Юзевського, спрямовано на розмежування галицької та волинської української кооперації, а також урядовими заходами з подолання кризових явищ в економіці та реорганізації кооперативної системи держави. У 1931 р. влада на

Волині приступила до впорядкування на своїй території правового стану кооперації і із позицій вимог промислового закону, і із санітарних та будівельних вимог. Унаслідок цієї акції до 1 жовтня 1932 р. на території Волинського воєводства рішенням влади зупинено діяльність 124 українських кооперативів. Згодом із цієї кількості закрили 52 товариства, які належали до РСУК і розміщувалися переважно в Дубнівському й Кременецькому повітах [152, арк. 86].

Ще один удар по економіці української споживчої кооперації нанесли розпорядження Польського банку своїм філіалам та іншим фінансовим установам: не приймати векселів українських кооперативних підприємств, навіть підтримуваних «Центросоюзом» чи «Народною торгівлею», а всі векселі, які вони вже мали, потрібно було негайно сплатити. Відтак обидва центри споживчої кооперації – «Центросоюз» та «Народна торгівля» – змушені були в солідарному розумінні сплачувати запротестовані векселі ОСК і ПСК [744, с. 3]. За короткий час лише «Центросоюз» викупив векселів на 600 000 зл. Це, як згадував головний бухгалтер З. Рудик, «був великий безпроцентовий капітал, викинений на сплату векселевих заборгувань ПСК» [806, с. 367]. Незважаючи на складність ситуації, кооперація поволі почала відбудовуватися. Допомогли самодисципліна й громадська солідарність. Для покриття втрат і невідкладної сплати боргів спілок члени управ відмовлялися від зарплати, власники великих вкладів не брали своїх відсотків. Для підтримки деяких економічно слабких спілок представники інтелігенції, духовенства надавали безпроцентні кредити.

Сьомий крайовий кооперативний з'їзд, який відбувся у Львові в червні-липні 1932 р., був справжньою маніфестацією кооперативної та громадянської солідарності. В ухвалених резолюціях містився детальний план розширення діяльності кооперативних організацій на підставі строгого дотримання кооперативної демократії й нових, прогресивних методів господарювання, залучення до всіх сфер кооперативної діяльності нових членів. Ішлося також про тіснішу співпрацю всіх видів об'єднаної кооперативної організації, дотримання фінансової дисципліни, створення чималих власних фондів для фінансування потреб кооперативного будівництва. Кооперативним спілкам доручалося на місцях

влаштовувати переробку сільськогосподарської продукції, поступово створювати власне виробництво. «Резолюції» вказували на поширення й зміцнення кооперативно-свідомої праці серед українського громадянства, а також на фахово-ідеологічний вишкіл працівників надзірних рад та управ кооперативів. Із цією метою при РСУК збільшилися кількість видань і наклад кооперативної преси, покращилася її якість, розпочалося видання кооперативної літератури окремими публікаціями. Керівництво ревізійного союзу звернуло увагу на вдосконалення кооперативної освіти – кооперативних шкіл та курсів [373].

У багатьох союзах відбулися зміни в керівництві, здійснювалася реорганізація поділу праці. Згідно з новим планом зі слабших союзів створювали більші окружні об'єднання з філіалами й складами. Уже в 1933 р. справи покращилися, кооперативний рух міцнішав. У цей час членами «Центросоюзу» були 34 повітові союзи з 2512 кооперативами першого ступеня, чотири кооперативних управління, сім кооперативів оптової торгівлі, 12 місцевих кооперативів першого ступеня, товариство «Сільський господар» та дев'ять інших кооперативів [1107, с. 67]. Із 1934 р. почалися прибутки в оборотах «Центросоюзу», а у двох наступних роках він пожвавив посередницьку операцію в закордонному експорті ПСК і розвиток власного виробництва. Повітові союзи досягли в 1934 р. обороту в 16,4 млн зл., що пов'язано із загальним покращенням кон'юнктури після великої господарської кризи [704, с. 220].

У процесі розвитку закупівельно-збутової кооперації змінювався тип селянського господарства. Із багатогалузевого воно перетворилося на товарне, монокультурне, спеціалізоване, ринкове господарство. Налагодження роботи ПСК із «Центросоюзом» сприяло створенню умов для проведення ефективних й результативних збутових операцій, які через обмеженість економічних і організаційних можливостей не могли бути доступними для окремих кооперативів, а тим більше – для індивідуальних селянських господарств. Діяльність сільської закупівельно-збутової кооперації – важливий фактор розвитку аграрного сектору економіки Волині. Глибоко демократичний її характер дав змогу налагодити роботу різних ділянок господарства, підготував кооперацію до виробничої діяльності.

Хоча дії польської влади й мали важкі наслідки для волинського кооперативного руху, усе-таки слід відзначити, що до прийняття нового кооперативного закону 1934 р. стан споживчих кооперативів, підпорядкованих РСУК, залишався досить сильним. На 1 березня 1933 р. у Волинському воєводстві функціонувало 374 кооперативи першого ступеня та чотири ПСК другого ступеня, які підпорядковувалися «Центросоюзу» [154, арк. 20]. До вересня 1934 р. кількість товариств першого ступеня дещо знизилася (до 282) [250, с. 50]. Водночас збільшилося число спільних польсько-українських кооперативів, зосереджених у Волинському союзі кооперативних і комунальних організацій та варшавському ревізійному Союзі рільничих кооперативів. Відповідно, у 1933 р. їх було 16 і 191, у 1934 – 42 та 279 [154, арк. 20].

Із прийняттям у Польщі нового кооперативного закону в 1934 р. відбулася реорганізація системи споживчої кооперації Волині. Діючі споживчі товариства підпорядковувалися трьом союзам, яким дозволялося виконувати ревізійну діяльність на теренах краю. Це були національно мішаний Волинський кооперативний союз «Гурт», варшавський союз споживчих кооперативів «Сполем» та варшавський Союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів. Українські кооперативи, які належали РСУК у Львові, вимушені перервати своє членство в провідній українській кооперативній організації й перейти до названих вище союзів. Міські споживчі кооперативи приєднано до «Сполему». Частина сільських і містечкових кооперативів включено до «Гурту», але більшість рільничо-споживчих кооперативів увійшло до Союзу рільничих і зарібково-господарських кооперативів [669, с. 350]. До нього ж пізніше приєдналися два споживчих кооперативи Луцького повіту, які належали до Ревізійного союзу німецьких кооперативів [141, арк. 27]. Так після 1934 р. українська та німецька споживча кооперація на Волині потрапили під польський вплив.

Яким же був розвиток споживчої кооперації на Волині в системі польських ревізійних союзів? Насамперед, розглянемо діяльність кооперативів волинського кооперативного союзу «Гурт». У другій половині 1932 р. невеликий гурток кооператорів-поляків та українців вирішили запровадити нові методи праці в

кооперативний рух на Волині, які, на їхню думку, відповідали б мішаному складу населення, були б більш пристосованими до місцевих політичних і господарських умов та, найголовніше, – «регіональної» політики воєводи Г. Юзевського. Організаційні збори першого на Волині районного (інша назва – «районового») кооперативу відбулись у місті Дубно в грудні 1932 р. [723, с. 2–3]. Основними принципами нових районних кооперативів були такі: вільний доступ до кооперативів осіб без національних обмежень; замість вільної торгівлі, обслуговування виключно членів кооперативу; створення кооперативів лише там, де є інтелігенція й розвинена інфраструктура; терен діяльності кооперативу – 10–30 км, залежно від густоти населення; відповідальність лише високим паєм – 25 зл., на відміну від практикованих досі низьких паїв із великою відповідальністю зверх паю; помісячне сплачування паїв дрібними частинами (ратами) – 1 зл.; склади кооперативу розміщуються на території його діяльності за наявності достатньої кількості членів, що дають високі обороти; управу кооперативу назначає й звільняє вибрана наглядова рада. Вона ж обирає ревізійну, господарську та суспільно-виховну фахові комісії; одностайне, чітке й контрольоване рахівництво.

На їх основі розробили та розіслали по волинських містах і селах зразковий статут для організації районних кооперативів. 1 жовтня 1933 р. в м. Дубно відкрили першу крамницю районного кооперативу [723, с. 2]. Із цього моменту районні кооперативи почали створюватися по всій Волині. Спочатку вони об'єднувались у Волинському союзу кооперативних і комунальних організацій. 2–3 грудня 1933 р. в м. Рівному відбувся I з'їзд представників районних господарсько-споживчих кооперативів Волинського союзу кооперативних і комунальних організацій. На ньому з доповіддю «Про стан районних кооперативів на Волині» виступив голова цього союзу Й. Волошиновський. У ній зазначалося, що на час створення Волинському союзу кооперативних і комунальних організацій належало сім районних кооперативів, 15 складів та 2382 членів [620, с. 3].

У наглядових радах новоутворених товариств брала участь інтелігенція, фахові керівники мали середню й вищу освіту. За рік уведено в практику обслуговування лише членів кооперативу, а також засаду продажу товарів за готівку

або взамін продуктів. Від цього обороти дещо знизилися, але не було боргів. Перешкодами розвитку Волинського союзу районних кооперативів стали конкуренція з боку РСУК і приватних крамарів, небажання селян вступати до кооперативів через незнання кооперативних засад, недостатня кількість фахівців кооперативної праці. 25 квітня 1934 р. відбулися загальні збори членів Волинського союзу, на яких прийнято постанови, спрямовані на виправлення вказаних помилок, і розроблено завдання подальшого розвитку районної кооперації [608, с. 3]. Після цього показники Волинського союзу кооперативних і комунальних організацій значно покращилися (табл. 6.3) [561, с. 8].

Таблиця 6.3

Розвиток Волинського союзу кооперативних і комунальних організацій у першій половині 1934 р.

Місяць	Чисельність кооперативів	Чисельність складів	Чисельність членів	Середня кількість чл. на 1 кооператив	Внески (зл.)	Місячний продаж товарів (зл.)	Середній продаж на 1 магазин (зл.)	Середній закуп товарів на 1 члена (зл.)
Січень	7	17	3206	458	8448	24 051	1415	750
Лютий	7	19	382	473	9767	27 934	1470	826
Березень	8	23	3964	495	13 134	45 662	1985	1152
Квітень	8	25	4167	520	14 449	46 211	1849	1110
Травень	11	33	5521	502	19 804	47 022	1424	852
Червень	11	33	5798	527	23 229	59 043	1789	108

Діяльність союзу поширювалася на велику територію, а не на окремі села, як це практикував РСУК чи «Сподем», була «закритою» – тобто обслуговувала тільки членів кооперативів (чого не практикували інші союзи) і він був національно-мішаний, здебільшого польсько-український. Для кореспонденції характерна двомовність (польська й українська) з перевагою польської мови. Цей новий тип кооперативів, пропагований Й. Волошиновським, із самого початку наштовхнувся на критику польських та українських кооператорів. Голова Волинського союзу так характеризував цю неприязнь: «... нападки на союз знаходимо не тільки в політичній пресі, а й у кооперативній, що прикривається конкуренцією. Якщо її

відкинути, то приходимо до висновку, що нападки продиктовані насамперед політичними переконаннями, а волинський союз комусь і чомусь заважає» [769, s. 7; 701, с. 4].

20 жовтня 1934 р. на організаційних зборах делегати 15 районних кооперативів Волині ухвалили статут союзу. Волинський союз кооперативних і комунальних організацій перейменували на «Волинський союз кооперативу споживачів “Гурт” із центром у м. Луцьку. 20 листопада 1934 р. означений статут зареєстровано Луцьким окружним судом, а 6 грудня затверджено міністром фінансів. Водночас союз набув права проведення ревізії належних йому на терені Волині кооперативів [667, с. 1]. Однак це право ревізії не було повним, оскільки стосувалося лише кооперативів загального закупу й збуту. Діяльністю «Гурту» керували Й. Волошиновський і В. Мачушенко, головою наглядової ради був Т. Шемплінський, віце-головою – В. Мороз [1097, s. 166]. Спосіб утворення нового кооперативного союзу суперечив багатьом принципам кооперативного руху. Місцеві осередки найчастіше організовували представники місцевої державної адміністрації. Це був рух, як неодноразово підкреслювала українська сторона, накинутий «зверху» й відповідав національній політиці на Волині – тісна співпраця поляків з українцями. Наприклад, у переліку осіб, які підписували декларацію районного кооперативу «Гурт» у Луцьку, поряд із Ю. Юзевською, дружиною воєводи, значилися голова земського окружного управління, віце-воєвода, депутати ББСУ [563, s. 6].

Після прийняття нового кооперативного закону союз «Гурт» розпочав приєднання частини волинських господарсько-споживчих кооперативів, що раніше належали РСУК. Однак українські кооперативи не пішли до нього й не стали в ряди його прибічників. Вони воліли шукати подальшої долі у варшавських союзах. Щоб зрозуміти причини цього явища, слід зважати на те, що «Гурт» від початку свого існування став на шлях експерименту, упроваджуючи відмінні від інших союзів принципи, які задовольняли не всі кооперативи. Це, насамперед, принцип обслуговування виключно своїх членів. У життєвій практиці цю засаду тяжко було реалізувати, оскільки інші кооперативні союзи, у тому й РСУК, не забороняли своїм

товариствам торгувати з нечленами. Окрім того, «Гурт» об'єднував кооперативи, які мали великий район діяльності з багатьма оптовими складами. На чолі кооперативу стояла управа, яка сама не виконувала господарчої, виховної й організаційної праці, а наймала фахівця. Цій управі підлягали всі склади, які на місцях перебували під наглядом філіальних комітетів. Сама управа підлягала 12 особовій наглядовій раді, яку обирали не загальні збори всіх членів кооперативів, а загальне зібрання представників – по одному від 10 членів. Ця засада мала на меті творити економічно міцні установи з великою кількістю членів і значними власними оборотними капіталами. Для українських сільських кооперативів, що майже всі були малими, прийняти цю засаду – означало самоліквідуватись і творити великі районні організації, а на це нелегко було зважитися [670, с. 4]. Незважаючи на це, районна господарсько-споживча кооперація на Волині продовжувала розвиватися. Динаміка її розвитку відображена в додатку 3. За п'ять років діяльності кількість кооперативів союзу «Гурт», а також число складів і членів збільшувалися більш-менш рівномірно. У 1938 р. він нараховував 40 кооперативів, 140 складів і 24 000 членів.

Найслабшою стороною районних кооперативів було дуже повільне зростання їхніх пайових капіталів. Якщо порівняти суму цих капіталів із кількістю членів, прийдемо до висновку, що для оборотів це були мізерні суми. Їх не вистачало для обслуговування потреб членів кооперативу, у яких не було грошей і які змушені були брати кредити під великі відсотки. Щоб найбільш вразливі верстви населення могли вступити до районних кооперативів, за статутами дозволялася виплата 25-злотових паїв помісячно дрібними частинами. Однак навіть цих частин члени не сплачували вчасно. Наприклад, якби в 1935 р. пайові внески були сплачені, то сума пайового капіталу становила б не 97 064 зл., а 228 885 зл., не було сплачено 131 821 зл. [653, с. 2]. Причина цього – агітаційна пропаганда приватних крамарів. Вони, знаючи настрої волинського села, недовіру старшого покоління, міжнаціональні відносини, різницю між мовою й вірою, виступали проти районної кооперації, яка з ними могла конкурувати. Ситуація з несплатою пайових внесків повторювалась із року в рік. На 31 грудня 1937 р загальна кількість членів спілки становила 22 604 особи. Проте лише 3179 членів сплатили внески повністю, а 5427 (24 %) не сплатили їх узагалі.

Заборгованість кооперативів протягом 1937 р. зросла на 91 999 злотих [584, с. 2, 4]. Зростання оборотних коштів спричинило б збільшення оборотів, однак приріст власних коштів був набагато меншим від заборгованості. Чим швидше члени сплачували визначену частку, тим швидше кооператив знаходив опору на власні сили.

На 1 травня 1938 р. союз «Гурт» сягнув максимуму у своїй діяльності. У ньому зосереджувалося 40 районних господарсько-споживчих кооперативів, 138 оптових складів та 24 136 членів. У середньому на один кооператив припадало 732 члени. Членські внески становили 160 777 злотих і зросли з початку року до 1 травня 1938 р. на 14 195 зл., але одночасно збільшилася й сума заборгованості за внесками, яка сягнула 361 666 злотих. Від 1 січня до 1 травня 1938 р. в усіх кооперативах продано товарів на 1 033 843 зл., що в середньому складає на один кооператив по 26 509 зл., на один осередок – по 7602 зл., а на одного члена – по 48 зл. 83 гр., чи по 10 зл. 70 гр. щомісяця. Господарські результати 37 кооперативів на 1 травня 1938 р. такі: прибутки 28 кооперативів – 10 268 злотих, а витрати лише дев'яти кооперативів – 3508 злотих. Три кооперативи не подали відповідних рахункових звітів на день скликання загальних зборів [768, с. 313–314].

Кілька років існування «Гурту» підтвердило, що теоретичні засади, на яких будувався цей союз, були малоефективні на практиці. В економічній сфері кооперативи не досягли значних результатів. До культурно-освітньої діяльності союз звернувся лише в останній рік своєї діяльності [663, с. 2]. Це пояснюється тим, що «Гурт» створено для реалізації окреслених політичних цілей польського уряду, а не для допомоги українським кооперативам, які вийшли з РСУК. Навіть найслабші кооперативні товариства союзу отримували фінансову підтримку державної адміністрації Волинського воеводства. Проте однією з багатьох ілюзій воеводи Г. Юзевського було переконання, що адміністративними методами можна припинити політичну інтеграцію українців Волині й Галичини. Найяскравіше це проявилось у розвитку кооперативного руху. Українські кооперативи, реорганізовані Г. Юзевським у нові ревізійні союзи, не перестали бути bastionami незалежного українського руху хоча б тому, що в них і надалі працювали ті ж люди.

Проте воєвода впровадив у суспільне життя почуття певної двоякості. Найкраще ілюструє це явище польсько-української кооперації позиція польського осадника з Ковельського повіту. Згадуючи співпрацю з українцями, він зазначає, що «... цього вимагала від нас наша польська влада, але серце наше інше. Чує, що українець це мій ворог, то гад (змія)» [1092, с. 115]. Союз «Гурт», як і інші аналогічні утраквінстичні, регіональні волинські організації, не дуже зміцнив позиції польської влади на Волині. До того ж українці до «Гурту» ставилися з підозрою, хоч у його рамках не було національних конфліктів. У квітні 1938 р. Г. Юзевського перевели на посаду воєводи в м. Лодзь [836, с. 375]. Після цього союз «Гурт» утратив підтримку місцевої влади, відтак нові кооперативи не виникали, а старі почали занепадати. Керівництво союзу стали шукати вихід із такого становища. У кінці 1938 р. Й. Волошиновський розмістив у різних часописах повідомлення про об'єднання «Гурту» із Союзом рільничих і зарібково-господарських кооперативів (СР та ЗГК) [587, с. 3].

20 жовтня 1938 р. у м. Рівному відбулося спільне засідання управи й наглядової ради волинського кооперативного союзу «Гурт», на якому прийнято рішення про приєднання до варшавського СР і ЗГК. 27 жовтня 1938 р. відбулося засідання окружної ради СР і ЗГК, де ухвалено включити всі організації «Гурту» у свій склад із 1 січня 1939 р. [668, с. 4]. Однак усупереч цим рішенням, «Гурт» об'єднався із Союзом споживчих кооперативів «Сполем». На зміну патрона вплинуло те, що «Сполем» мав власні кооперативні фабрики й гуртівні на Волині та забезпечував свої кооперативи товарами за низькими цінами. На нашу думку, об'єднанню сприяла й подібність організаційних форм районних господарсько-споживчих кооперативів із власними оптовими складами «Гурту» та мережі споживчої кооперації «Сполему». Крім цього, польський союз був краще організований, мав значний досвід роботи та багаторічні традиції. Після об'єднання з «Гуртом» за багатьма показниками він дорівнює СР і ЗГК [499, с. 120]. Так уніфіковано волинську споживчу кооперацію у двох ревізійних союзах, які об'єднували і українські, і польські кооперативи. Згідно з тогочасною оцінкою в основі ліквідації «Гурту» лежав «... брак віри в саму ідею (спільних польсько-

українських організацій), репрезентовану до цього через його керівництво; якщо так, то ліквідація “Гурту” перестає бути ліквідацією організації, а набирає значення капітуляції ідеї в її ортодоксальній формі» [669, с. 351].

Після прийняття нового кооперативного закону в Польщі новостворений Союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів Речі Посполитої Польської в м. Варшаві (СР і ЗГК) підпорядкував собі закупівельно-збутову кооперацію, значну частину якої обіймали рільничо-споживчі товариства. Спочатку вони займалися продажем споживчих товарів (меншою мірою – сільськогосподарських товарів) і майже не займалися закупівлею рільничих продуктів. Слід зазначити, що рільничо-споживчу кооперацію в усій Польщі представляли кооперативи Волинського, Поліського, частини Білостоцького та Люблінського воєводств, а також склади й магазини сільськогосподарських гуртків на теренах Малополющі. В інших воєводствах держави цього виду кооперації не було. Окрім того, більшість рільничо-споживчих товариств усієї Польщі зосереджувалося саме на Волині. Так, у 1935 р. з 370 рільничо-споживчих кооперативів 217 було у Волинському воєводстві [446, с. 47].

Філією СР і ЗГК на Волині став Окружний союз рільничих та зарібково-господарських кооперативів Речі Посполитої Польської в м. Луцьку (Окружний СР і ЗГК). До нього, зокрема, приєдналися сільські рільничо-споживчі кооперативи, які раніше належали РСУК у м. Львові, філії варшавського Союзу рільничих кооперативів та Союзу німецьких сільськогосподарських кооперативів у м. Львові. 45 % волинських сільських рільничо-споживчих кооперативів носили виключно український характер, а в мішаних переважала українська більшість. Друкований орган союзу «Рільник» стверджував, що «навіть польські кооператори, які знають добре волинські відносини й людський матеріал, який веде кооперативи, однодушно признають, що українські кооператори вкладають у працю більше посвяти, відданості, ентузіазму...» [722, с. 95].

На момент закінчення інституалізації Окружного СР і ЗГК у Луцьку в середині 30-х років, у ньому зосереджувалося 212 рільничо-споживчих кооперативів [689, с. 253]. Здебільшого вони являли собою дрібні товариства, діяльність яких

поширювалася на одне село і які мали щомісяця до 1000 зл. обороту. Хоч це були малі кооперативи, проте вони не брали допомоги ззовні. Боячись зменшення обороту товарів, товариства торгували і з не членами кооперативів. У 1934 р. 212 рільничо-споживчих кооперативів із власними фондами на суму 452 000 зл. здійснили річний оборот у 2 631 000 злотих. У цих товариствах було 14 840 членів. Найбільше число членів в одному кооперативі – 252, у середньому на один кооператив припадала 71 особа [141, арк. 27; 623, с. 168]. Сума вкладів у 1934 р. становила 99 512 зл., у перерахунку на один кооператив – по 560 зл., а на одного члена – 7,80 зл. Статутна величина внеску коливалася від 5 до 10 зл. [733, с. 274]. Додаткова відповідальність, яку раніше застосовували кооперативи, ґрунтувалася на власних фондах, а тому багато з них відмовилися від неї. Розмір внеску – 10 зл. – був визначальним. Потрібно було тільки збільшити кількість членів – і кооперативи змогли б опиратися лише на свої фонди. Власність рільничо-споживчих кооперативів у той час складалася із внесків членів і засновного фонду та становила близько 2000 злотих. Ця власність товариств із року в рік зростала за рахунок річного балансового прибутку, а тому цілком зрозуміло, що, незважаючи на малий статутний капітал, кооперативи швидко набували самостійності. Загалом, відношення власного капіталу до загального було позитивним, що свідчило про те, що рільничо-споживчі кооперативи не користувались огульно кредитами, а також намагалися торгувати споживчими товарами виключно за готівку.

Нерухомість кооперативів складалася переважно із житлових будинків, у яких розміщувалися торговельні підприємства. Їх балансова вартість становила 100 447 зл., пересічно один будинок коштував близько 2500 злотих. 39 кооперативних будинків були збудовані не лише самими кооперативами, а й безкорисною працею окремих членів [733, с. 275]. Рільничо-споживчі кооперативи мали досить хороші сільськогосподарські знаряддя праці для спільного користування, по декілька триєрів і сівалок. Також у цих товариствах діяла своя ветеринарна служба, яка допомагала боротись із захворюваннями у тваринництві. Загальна вартість оборотних фондів рільничо-споживчих кооперативів становила 72 598 зл., на один кооператив припадало в середньому 411 зл. Якщо враховувати, що в цю суму

входило устаткування магазину, сільськогосподарське знаряддя для спільного вжитку, то побачимо велике заощадження, яке зводило оборотні фонди кооперативу до найнеобхідніших предметів.

Великий недолік кооперативів – товарні кредити, які надавалися своїм членам. Їх сума не раз перевищувала удільний капітал. Пересічно на один кооператив припадало 706 злотих боргу. Грошові й товарні кредити рільничо-споживчих товариств складали загальну суму 97 000 зл., або 615 зл. на один кооператив. Із загального порівняння очевидно, що $\frac{3}{4}$ оборотного капіталу – це власний капітал, $\frac{1}{4}$ – чужий. Це відношення непогане, оскільки третину кредитів можна було відшкодувати вкладами в кредитних установах.

Усі рільничо-споживчі товариства закуповували сільськогосподарські продукти, переважно яйця та збіжжя. Загальна сума збуту продуктів кооперативами за 1934 р. становила 502 368 зл., весь товарооборот за цей рік – 2 382 892 зл. (у середньому 13 668 зл. на один кооператив) [733, с. 275]. Також через нестачу оборотних коштів торги відбувались у формі натурального обміну. На селі це проявлялося як практична форма торгівлі, тому найкраще розвивалися ті товариства, які активно здійснювали цей обмін. Слід зазначити, що на розвиток кооперативів негативно впливала відсутність повітових гуртівень із закупівлі товарів і збуту продуктів. Загалом, у 1934 р. збірний баланс 174 рільничо-споживчих кооперативів був позитивним. 130 кооперативів дали прибуток у 46 066 злотих, а 44 – зазнали втрати 12 349 зл. Причина їх – і крадіжки, і недбале ведення господарки [733, с. 276].

Із переходом під юрисдикцію Окружного СР і ЗГК організаційна структура рільничо-споживчих кооперативів особливо не змінювалася. Це пояснюється тим, що СР і ЗГК не був прихильником збільшення терену діяльності сільських кооперативів, а також не хотів закладати філіали далеко від центру. Розвиток кооперативів полягав не в збільшенні товариств, а в зростанні кількості їх членів, капіталів та оборотів [639, с. 3]. Кооперативи утримували кілька товарних складів за умови опертя на діяльність окружних молочарень. Обсяг діяльності цих товариств не міг бути більшим від території дії молочарень (близько 10 км). Домінуюча форма

– кооперативи з одним складом товарів [576, с. 189]. Окрім того, СР і ЗГК задля впорядкування діяльності сільської споживчої кооперації та усунення конкуренції співпрацював з іншими союзами, які функціонували на землях воєводства в царині споживчої кооперації. Зокрема, існувала домовленість із Союзом споживчих кооперативів «Сполем», що у випадку, якщо сільські рільничо-споживчі кооперативи не збільшуватимуть асортименту рільничих товарів та не будуть закупляти сільськогосподарську продукцію й торгуватимуть лише споживчими товарами, то повинні вони перейти до «Сполему», як до союзу споживчих кооперативів. Щоб цього не сталося, СР і ЗГК, не засновуючи нових товариств, докладав зусилля для перетворення рільничо-споживчих кооперативів на рільничо-торгові, упроваджуючи в їхню діяльність сільськогосподарську торгівлю, зокрема скупівлю коренеплодів. Також, Окружний СР і ЗГК співпрацював із союзом «Гурт», щоб об'єднати зусилля між існуючими на одній території районними господарчо-споживчими й дрібними сільськими рільничо-споживчими кооперативами, які мали однакову мету та сферу діяльності.

Із початку заснування Окружного СР і ЗГК передбачалося, що рільничо-споживчі кооперативи займатимуться виключно продажем різних товарів, потрібних для сільських господарів, а закупівлею їхньої сільськогосподарської продукції – рільничо-торговельні кооперативи. Однак їх кількість та розміщення останніх лише в повітових центрах, як задумувалося керівництвом союзу, виявилися недостатніми для торгівлі сільськогосподарською продукцією, оскільки наявна мережа без опертя на сільські кооперативи не давала вагомого результату. Тому життя підказало, що для сільськогосподарської торгівлі вигідно використовувати мережу сільських рільничо-споживчих кооперативів, а рільничо-торговельні повітові кооперативи – у якості дрібних гуртівень. Відтак навіть малі сільські відділи торгівлі разом із продажем товарів займалися також і закупівлею сільськогосподарської продукції найдрібніших господарств, насамперед яєць, зернових культур, насіння тощо. Здійснюючи інтенсивну закупівлю й збут сільськогосподарських продуктів, рільничо-споживчі кооперативи значно покращили своє становище, а також стали допоміжною ланкою для рільничо-торговельних кооперативів. У результаті, за

1935–1938 рр. кількісні та якісні показники рільничо-споживчих кооперативів поволі зросли (табл. 6.4) [446–449; 576, с. 189–192]. З року в рік поряд з продажем споживчих товарів зростали й обсяги сільськогосподарської торгівлі (додаток И). В середньому на один кооператив у 1935 р. припадало 13,7 тис. зл. річного обороту; у 1936 р. – 20,1 тис. зл., в 1937 р. – 26,5 тис.зл.

Таблиця 6.4

Стан рільничо-споживчих товариств у Волинському воєводстві в 1934–1938 рр.

Кількісні та якісні показники	Рік (стан на 31. 12)				
	1934	1935	1936	1937	1938
Чисельність:					
товариств	212	217	203	231	266
членів	14 840	13 158	17 602	20 913	24 822
Товарооборот, тис. зл.:					
сільгосппродукти	502	508	857	1492	1713
інша продукція	1880	1932	2384	3370	4468
Разом	2382	2440	3241	4862	6181

Якщо розглянути річні обороти кооперативів (табл. 6.5) [555, с. 188], то помітимо, що в 1937 р. зникли товариства з оборотом до 6 тис. злотих. Найбільшою групою були кооперативи з оборотом понад 24 тис. зл.

Таблиця 6.5

Річні обороти рільничо-споживчих кооперативів СР і ЗГК у Волинському воєводстві в 1935–1937 рр.

Рік (стан на 31. 12)	До 6 тис. зл.	6–12 тис. зл.	12–18 тис. зл.	18–24 тис. зл.	Понад 24 тис. зл.	Разом
1935	22	66	47	20	21	176
1936	6	42	50	33	48	179
1937	–	30	36	39	79	184

Основний недолік рільничо-споживчих кооперативів – надання товарних кредитів та брак власних капіталів. Загалом баланс кооперативів у 1935–1937 рр. був додатним. Прибутки кооперативів на Волині в 1935 р. становили 30 100 тис. зл., у 1936 р. – 79 400 тис. зл.; у 1937 р. – 98 400 тис. зл. [446–449; 576, с. 189–192]. Можна сказати, що діяльність рільничо-споживчих кооперативів була досить непоганою.

Прибутки сприяли швидкому зростанню власних капіталів, які спрямовувалися на розбудову осередків і зміцнення централів.

До категорії закупівельно-збутової кооперації, крім рільничо-споживчих товариств, входили рільничо-торговельні кооперативи. У Польщі, у західних районах із високою господарською культурою, сільськогосподарська торгівля на кооперативних засадах налагоджена ще в дореволюційний період. Це відбувалося за трьома напрямками, які об'єдналися в кооперативній організації: а) задоволення особистих споживчих потреб селянина й потреб його господарства; б) збут сільськогосподарської продукції, переважно коренеплодів у сирому вигляді; в) збут сільськогосподарської сировини, переробленої на товари, цілковито або частково готові до безпосереднього споживання. У північно-західних воєводствах у повоєнний період зацікавлення селянства галуззю торгівлі та спрямовані в цьому напрямі починання торкалися, передусім, сфери задоволення споживчих потреб селян і, частково, сфери виробничих потреб сільського господарства. Натомість сфера збуту сільськогосподарських продуктів, навіть тих, продукція яких значно перевищувала власне споживання, перебувала в руках великої кількості приватних посередників із низьким рівнем культури й техніки торгівлі. Існуючі у 20-х роках на Волині рільничо-торговельні кооперативи займалися виключно одностороннім продажем промислових товарів і продуктів сільського господарства серед селян. Не маючи власного капіталу, ці товариства у своїй діяльності опиралися переважно на кредити й зовсім не займалися збутом сільськогосподарської продукції. Кількісну їх динаміку в докризовий період відображено в додатку К.

Із початком світової економічної кризи оборотні кошти були заморожені й багато товариств опинилися в безвихідному стані. Доробок довоєнних та повоєнних починань у цій сфері цілковито знищено. Занепад сільськогосподарських торгових організацій посилив недовіру широких селянських верств до якого-небудь колективного об'єднання, у тому числі й до кооперації. Цю недовіру, підтримувану в селянських колах приватними монополістами у сфері сільської торгівлі, не зуміли здолати навіть великі розміри різниці між цінами виробника та цінами, сплаченими споживачами за сільськогосподарські продукти, продані на внутрішньому ринку.

Споживач переважно сплачував подвійну суму, із якої більшу частину отримував посередник. Небажання селян опанувати кооперативну сільськогосподарську торгівлю пояснювалося не лише недовірою до кооперації, а й убогістю селянської верстви, яка не могла зібрати мінімальний власний капітал кооперативу, а також нестачею практично підготовлених фахівців із сільської торгівлі.

Важке становище рільничо-торговельних кооперативів посилювало недосконале законодавство з ліквідації заборгованостей. Згідно з розпорядженням Президента Польщі про конвертацію й упорядкування селянських заборгованостей від 24.10.1934 р. ці товариства виключено з «групи інституцій організованого кредиту» та переведено до групи «приватних кредиторів». Вони мусли застосувати для боржників 14-річне відтермінування сплати боргів і понизити їх опроцентування до 3 % річних. Також ці кооперативи позбавляли права розміщення конверсійних вкладів зі своїми боржниками й користування послугами Акцептаційного банку та Казначейства з питань витрат на боржників і пониження опроцентування. Законодавче замороження найбільшої позиції активів рільничо-торговельних кооперативів на 14 років, а згодом продовження терміну до 18 років спричинило тривалу ліквідацію занедбаних кооперативів, а також неможливість активної діяльності міцних кооперативів та їхніх поручителів. Це було найбільшою проблемою, оскільки не можна переходити до організації сільськогосподарської торгівлі за допомогою кооперативів без попереднього усунення з терену занедбаних кооперативів, які паралізують своєю працею всі зусилля кооперативних організацій.

Із передкризової доби на Волині залишилося шість рільничо-торговельних кооперативів: 1) повітовий рільничо-торговий кооператив у Дубно; 2) кооператив «Рільник» у Здолбунові; 3) комунальний рільничо-торговий кооператив у Рівному; 4) торговий синдикат землевласників Волині в Луцьку; 5) рільничо-торговий кооператив у Горохові; 6) кооператив «Рільник» у Володимирі [695, с. 347–348]. Після прийняття нового кооперативного закону вони потрапили під юрисдикцію Окружного СР і ЗГК. Із початку утворення Союз намагався змінити кризовий стан рільничо-торговельних кооперативів за допомогою: 1) пункту кооперативного закону щодо ліквідації занедбаних товариств; 2) розпорядження про конверсію й

упорядкування селянських боргів методом переведення рільничо-торгових кооперативів до групи інституцій організованого кредиту та уможливлення на цій основі ліквідації заборгованості на умовах для вказаних інституцій; 3) надання права рільничо-торговим кооперативам розміщувати добровільні конвертаційні вклади з боржниками й кредиторами та користуватися послугами Банку акцептаційного. Незалежно від цього вийшло розпорядження Президента Польщі про пільги зі сплати заборгованості селянських господарств і сільськогосподарських підприємств та інституцій у державних банках. Рільничо-торговельним кооперативам надавалася можливість погасити борги й отримати готівкові та товарні кредити на фінансове оздоровлення з «фонду заборгованості» в Державному сільськогосподарському банку.

Задля відродження цього типу кооперативів СР і ЗГК змінив напрями їхньої діяльності. Зокрема, сформульовано завдання із закупівлі коренеплодів, збіжжя іншої сільськогосподарської продукції для військових потреб та на експорт:

1) існуючі й новостворені рільничо-торговельні кооперативи мусять рівнозначно забезпечувати потреби рільництва в товарах, необхідних для власного та господарського споживання, а також організувати закупівлю коренеплодів і збіжжя;

2) збут сільськогосподарської продукції, крім роздрібного, на внутрішньому й зовнішньому ринках мусить відбуватися за посередництвом союзних центрів;

3) рільничо-торговельні кооперативи повинні створюватися при залізничних станціях у місцевостях, які є центрами пропозиції сільськогосподарської продукції;

4) при залізничних відгалуженнях, згідно з вимогами зернових гільдій та військових інтендантур, кооперативи повинні мати елеватори й склади, прилаштовані для відправлення збіжжя;

5) членами кооперативів, крім фізичних осіб, повинні бути існуючі навколо кооперативи (кредитні, молочарські споживчі та ін.), комунальні каси, сільськогосподарські організації тощо;

б) у місцевостях, у яких немає відділів чи складів Союзу «Сполем», рільничо-торговельні кооперативи повинні здійснювати оптову торгівлю споживчо-колоніальними товарами із сільськими рільничо-споживчими кооперативами;

7) закупівля сільськогосподарських продуктів від селян повинна відбуватися безпосередньо сільськими рільничо-споживчими кооперативами;

8) окружні союзи мають займатися впорядкуванням справ кооперативів, які раніше належали до інших ревізійних союзів [446, с. 51].

У 1935 р. проведено низку з'їздів і кооперативних нарад представників рільничо-торгових товариств, на яких оголошено означені завдання, організаційні засади, методи праці, а також способи й умови налагодження роботи рільничо-торговельних кооперативів.

Так, 12 травня 1935 р. в Рівному відбувся з'їзд представників кооперативів із питань торгівлі збіжжям. На ньому був присутній директор волинського Окружного союзу рільничих і зарібково-господарських кооперативів С. Понцет. Вирішено організувати на Волині бюро продажу. Також порушено питання в справі заснування центру рільничих кооперативів і проекту побудови елеваторів, що дало б змогу зменшити торговельні видатки окремих товариств та захопило б більшу частину ринку зерна на Волині [640, с. 156]. Крім того, у кінці 1934 р. й на початку 1935 р. у Волинському воєводстві створено такі рільничо-торгові кооперативи: 1) «Збут» у Рівному (річний оборот – 30 000 зл.); 2) рільничо-торговий кооператив сільськогосподарських продуктів у Кременці (220 000 зл.); 3) «Самопоміч» у Луцьку (147 000 зл.); 4) кооператив сільськогосподарських продуктів у Ковелі (145 000 зл.); 5) чеський рільничо-торговельний кооператив у Рівному [695, с. 347–348]. Однак протягом усього міжвоєнного періоду відчувався брак рільничо-торгових кооперативів у трьох північних повітах Волинського воєводства (Любомльському, Костопільському й Сарненському).

Недостатня кількість фінансів та оборотних засобів – основні труднощі в рільничо-торговій кооперації Волині. Власні й резервні фонди становили близько 19 % балансової суми. Стан окремих кооперативів був досить різним – від товариств із додатним до товариств із від'ємним балансом. Але водночас існувало ще багато

інших проблем. Одна з них – це діяльність посередників між виробником і споживачем. Вони навмисне піднімали ціни в тих місцевостях, де працювали кооперативи, змушуючи їх ліквідуватися; не допускали до них рільників, диктували своє монопольне становище, не узгоджуючи ціни з ринком. У цей період відчувався брак технічних засобів, що не давало змоги розвинути діяльність кооперативів на місцях.

Однією з труднощів були надмірні адміністративні й торгові витрати кооперативу. Чим менші обороти товариства, тим важче було оплачувати роботу персоналу, який отримував постійну зарплату, незалежно від доходів кооперативу. Слід було поставити видатки на персонал у залежність від прибутків товариства, що підняло б його зацікавленість у розвитку кооперації. Відчувалася нестача висококваліфікованих керівників, ознайомих із торговельною справою. Тому міністерство сільського господарства й сільськогосподарських реформ виділило кілька стипендій слухачам вищих рільничих і торгових шкіл для відбуття практики у сфері організації збуту сільськогосподарських продуктів [552, с. 4]. І нарешті, не існувало ще належного контакту між рільничо-торговою та споживчою кооперацією. Його зміцнення мало позитивно вплинути на врегулювання обміну сільськогосподарськими продуктами, а також зблизити виробника зі споживачем.

Рільничо-торговельні кооперативи не охопили широких мас. Вони спиралися здебільшого на членів гміни та районні кооперативи й працювали за рахунок чужих капіталів. Кількісні показники цих товариств протягом другої половини 30-х років особливо не змінилися (табл. 6.6) [446–449].

Однак обороти рільничо-торговельних кооперативів, починаючи з 1934 р., постійно зростали (додаток Л). У 1934 р. вони становили 3 321 173 зл., у 1935 р. – 4 714 262 зл., а в 1936 р. – аж 7 859 917 зл. Порівняно з 1934 р., обороти сільськогосподарськими продуктами в 1936 р. зросли на 500 % [154, с. 18]. Безперечно, це вагоме підвищення. У 1936 р. тільки два кооперативи не займалися торгівлею збіжжям. Один кооператив у Кременці започаткував торгівлю толокняним волокном. Асортимент продукції, якою торгували рільничо-торговельні кооперативи, був доволі різноманітним (додаток М).

Таблиця 6.6

**Стан рільничо-торговельних кооперативів Округного СР і ЗГК у Луцьку в
1934–1938 рр.**

Кількісні та якісні показники	Рік (стан на 31. 12)				
	1934	1935	1936	1937	1938
Чисельність:					
товариств	6	10	11	11	11
членів	865	1265	2926	3778	4579
Товарооборот, тис. зл.:					
сільгосппродукти	856	1946	4276	9446	9421
інша продукція	2465	2768	3584	5534	5547
Разом	3321	4714	7860	14 980	14 968

Зростанню оборотів товариств особливо сприяла програма побудови елеваторів, започаткована Волинською рільничою палатою в 1935 р. Прийнятий план побудови зерносковищ упроваджували повітові відділи, які виділяли для цього необхідні кредити. Після побудови їх віддавали кооперативам на певних умовах. У 1936 р. повітові відділи вирішили формальності з отриманням кредиту в Державному рільному банку, із придбанням або здаванням в оренду площі; опрацюванням кошторису, затвердженням планів побудови. З осені 1936 р. елеватори передавалися кооперативам для користування. Із кредитів, інвестованих у 1937 р., побудовано вісім елеваторів у Луцьку, Ковелі, Рівному, Дубно, Кременці, Ловцях, Шумську, Горохові, загальною ємністю 6000 тонн [448, s. 52]. Обороти цього виду кооперації на Волині зросли майже удвічі, сягнувши в 1937 р. майже 15 млн зл. Кооперативи в Кременці, Дубно, Рівному та Луцьку навіть відігравали роль регулятора цін на сільськогосподарські продукти. 18 січня 1938 р. відбулася конференція рільничо-торгових кооперативів Волині, на якій підбито підсумки їхньої діяльності в другій половині 30-х років й окреслено нові завдання [697, с. 36]. Відзначено, що товариства почали працювати з прибутком. Загалом потрібно зауважити, що рільничо-торгові кооперативи зробили значний крок, оскільки до цього не розраховували на власний капітал і їхня фінансова ситуація вимагала оздоровлення.

Після прийняття нового кооперативного закону 1934 р. міська споживча кооперація Волинського воєводства потрапила до «Союзу споживчих кооперативів Речі Посполитої Польської», який з 1935 р. іменувався як «Сполем – Союз споживчих кооперативів Речі Посполитої Польської» (скорочено «Сполем»). Його розвиток у Польщі в другій половині 30-х років ілюструє таблиця 6.7 [711, с. 7].

Таблиця 6.7

Кількісне зростання кооперативів союзу «Сполем» у 1934–1938 рр.

Рік	Кількість кооперативів	Приріст, %
1934	909	14,5
1935	996	9,6
1936	1173	17,8
1937	1430	21,3
1938	1776	24,2

Союз мав подвійний характер – як ревізійний союз і союз ідейний, який контролює, ревізує, організовує й пропагує діяльність кооперативного руху, а також як оптовий склад товарів, у якому скуплялися кооперативні магазини. Окрім того, союз мав власне виробництво різноманітних товарів, а також спеціалізувався на постачанні колоніальних товарів. Загалом, «Сполем» – типове уособлення споживчої кооперації. Діяльність союзу поширювалася і на місто, і на село, причому в кінці 30-х років приріст відбувався саме за рахунок сіл, а не міст. Сільські кооперативи, зазвичай, мали один магазин, міські – декілька. Центр польської споживчої кооперації випускав власну пресу – інформаційний двотижневик «Сполем», який висвітлював не лише свій розвиток і господарські справи, але й закордонні досягнення споживчої кооперації; популярний тижневик «Спільнота», призначений для широкої пропаганди, а також місячник «Молода кооперація» для учнівських кооперативів.

У Волинському воєводстві в 1934 р. «Сполему» належали 34 міських споживчих кооперативи, членами яких була 2881 особа, а річний оборот склав 1 367 892 зл. [141, арк. 27]. Із прийняттям нового кооперативного закону до «Сполему» приєдналися українські кооперативи РСУК – і на початку 1935 р. сумарна кількість становила 65 товариств [633, с. 190]. Це були міські споживчі кооперативи з двома

гуртовими складами в Луцьку й Кременці. Причому, районний кооператив у Кременці мав 11 крамниць. Товариства, зосереджені в «Сполемі», продавали переважно споживчі товари, а збут продуктів сільського господарства був мінімальний. Коли в 1935 р. на загальних зборах союзу порушили питання про збільшення збуту цих продуктів, то керівництво союзу не виявило ніякого зацікавлення. Обороти кооперативів були досить низькими. Наприклад, кооператив у Луцькому повіті за рік діяльності заплатив податків на суму 671 злотий та виплатив за доставку товарів і роботу членам кооперативу 6042 зл., що було досить мізерною часткою [759, с. 218].

Проблема міської споживчої кооперації – заборгованість та продаж товарів у кредит, особливо в українських товариствах. Приватні магазини торгували лише за готівку, польські споживчі кооперативи новим членам кооперативу не надавали кредитів, а старим платоспроможним іноді ще продавали під «вексель». Якщо із сільського населення сільські споживчі кооперативи мали можливість стягнути заборгованість через виплати за вироблену сільськогосподарську продукцію, то міські кооперативи такої можливості щодо міського населення не мали. До того ж морально-етичний рівень міщан був набагато нижчим, ніж у сільських верств, які були чесніші з остраху перед громадським осудом» [630, с. 22].

Крім проблем внутрішнього характеру, існували й зовнішні. Згідно з угодою Сполему з СР і ЗГК у 1935 р. поділ сільських споживчих товариств між союзами мав здійснюватися за принципом переважання споживчих товарів в асортименті продукції. Однак на практиці це було важко визначити, через що точилися суперечки й боротьба впливів. Щоб збільшити обороти товариств, обидва союзи, за прикладом приєднаних українських кооперативів, стали запроваджувати торгівлю сільськогосподарською продукцією та засновувати сільські кооперативні магазини. Вони доставляли на село всі необхідні товари (гас, мило, нафту, коси, батоги), а також закупляли яйця, збіжжя тощо. У цій конкурентній боротьбі позиція «Сполему» була сильнішою, оскільки він володів мережею гуртівень від центральної з відділами до окружних на теренах краю, значним досвідом кооперативної роботи в галузі споживчої кооперації, власним виробництвом

широкого асортименту товарів і більшою кооперативністю, ніж конкурент. Тому й не дивно, що на теренах держави в «Сполему» було понад тисячі сільських споживчих товариств, а в СР і ЗГК – лише кількості. Запровадження сільських споживчих крамниць на селі, а також у другій половині 30-х років у міських споживчих кооперативах принципу «торгівля виключно за готівку» значно покращило кількісні та якісні показники «Сполему» на Волині. На нашу думку, вагомого розвитку союзу надало приєднання українських кооперативів РСУК у 1934 р. На початку 1938 р. обороти союзу подвоїлися до 2 792 476 зл., кількість товариств сягнула 76, а членів – 8189 осіб (табл. 6.8) [460, с. 38]. За національним складом споживчі кооперативи на 50 % стали українськими [711, с. 8].

Таблиця 6.8

Стан споживчих кооперативів Волинського воєводства на 31 грудня 1937 р., які належали «Сполему»

Повіт	Кількість кооперативів	Кількість членів	Склад членів за родом діяльності:				Обороти в тис. зл.
			робітники	селяни	службовці	інші	
Дубнівський	13	1151	103	908	97	43	314,1
Горохівський	9	1147	227	771	51	98	283,7
Костопільський	2	132	2	117	12	1	119,8
Ковельський	6	836	51	634	96	55	233,8
Кременецький	6	1506	73	1154	157	122	447,3
Луцький	28	2445	126	1824	395	100	1132,7
Рівненський	8	606	–	530	36	40	195,2
Володимирський	3	267	17	143	42	65	55,5
Здолбунівський	1	99	–	98	1	–	10,4
Разом	76	8189	599	6179	887	524	2792,5

У березні 1939 р. районні рільничо-споживчі кооперативи польсько-українського союзу «Гурт» приєдналися до «Сполему», після чого він за національним складом на 70 % став українським, а за кількісними показниками зрівнявся з Окружним СР і ЗГК. Слід зазначити, що на теренах Волинського воєводства діяли також споживчі кооперативи Ревізійного союзу військових кооперативів у Варшаві, який розпочав

діяльність у 1923 р. Членами його були військові кооперативи, а також товариства військових резервістів, інвалідів, працівників військових закладів тощо і за родом діяльності – споживчими, для задоволення різних потреб та взаємодопомоги, ощадно-позичкові. На 31.12.1936 р. в Польщі нараховувалося 240 військових кооперативів, із яких 239 – споживчих й один – видавничий. Господарським закупівельним центром цих товариств були гуртівні ревізійного союзу «Сполем». Кількісну динаміку цих товариств на Волині ілюструє додаток Н. У 1939 р. «Сполему» у Волинському воєводстві належало 136 кооперативів із 247 магазинами, у яких працювало 33 789 осіб [503]. За п'ять років функціонування кількість товариств союзу зросла більш ніж удвічі (додаток П). Загальні обороти споживчої кооперації Волинського воєводства в кінці 1937 р. склали 26 млн зл. (табл. 6.9) [553, с. 37].

Таблиця 6.9

Обороти союзних кооперативів Волинського воєводства в 1937 р.

Тип кооперативів	Оборот
Рільничо-торговельні	15 млн зл.
Рільничо-споживчі	5 млн зл.
Союз «Гурт»	3 млн зл.
Союз «Сполем»	3 млн зл.
Разом	26 млн зл.

Отже, після прийняття в 1934 р. нового кооперативного закону, споживчу кооперацію Волинського воєводства уніфіковано у двох польських ревізійних союзах: «Сполемі» та Союзі рільничих і зарібково-господарських кооперативів. Завдяки реорганізації кооперативної структури та проведеним внутрішнім реформаційним заходам господарсько-фінансової системи кооперативів кожного союзу споживчій кооперації Волині в другій половині 30-х років удалося досягти вагомих кількісних показників (додаток Р).

6.2. Функціонування кредитних кооперативних товариств

У результаті урядової політики в Польщі утворилася регламентована система надання кредитних ресурсів, яка складалася з державного банківського сектору (центробанк, державні й комунальні банки) та приватних банків. Окрім

регламентованого ринку, діяв недержавний, нерегламентований приватний грошово-кредитний ринок. Фінансове реформування заклало основу для успішного розвитку польської банківської системи, а також кредитної кооперації, яка стала її складовою частиною й одним із засобів акумуляції капіталів та проникнення їх до виробників. Окрім того, кредитній кооперації належала головна роль у забезпеченні селянства й бідних верств населення дешевим і доступним кредитом. Джерела фінансування західноукраїнських земель через їхню економічну слабкість та сільськогосподарську спрямованість були дещо обмеженими. Галичина переважно кредитувалася Банком національного господарства, а Волинь – Державним сільськогосподарським банком, що, звичайно, не сприяло консолідації західноукраїнської кооперації. Крім того, кредити цих банків були дорогими, надавалися неохоче й часто використовувалися з антиукраїнською метою як каральний засіб [614, с. 1–2]. Дрібні власники та підприємства не могли безпосередньо користуватися послугами великих банків, тому змушені були звертатися за посередництвом до різних кредитних установ, які гарантували повернення наданого кредиту. Єдиним виходом із ситуації був курс на збирання коштів населення, концентрацію й накопичення капіталу в кредитних установах. Фінансово-кредитна діяльність таких спілкових товариських банків ґрунтувалася на ощадних вкладах населення та здійснювалася через мережу ощадно-позичкових і кредитних товариств. У першій половині 20-х років їх чисельність на терені Волинського воєводства була мізерною: у 1922 р. – 18 товариств, у 1923 р. – 14, у 1924 р. – 19, у 1925 р. – 48 [439, s. 68; 440, s. 72–73; 441, s. 203; 453, s. 88].

Із припиненням інфляції в другій половині 20-х років ХХ ст. на Волині, як і у всій державі, крім державних, комунальних і приватних банків, розпочали активну діяльність і кооперативні кредитно-банківські установи. На нижчому рівні функціонували сільські ощадно-позичкові кооперативні товариства, які діяли на принципах німецьких товариств Райффайзена (українські «райффайзенки», польські «каси Стефчика», єврейські безпроцентні каси, кредитні каси «Самопоміч»). Міські кредитні кооперативи також були кооперативами першого рівня, проте деякі з них мали повітовий характер і були кооперативами другого рівня. Ці установи

(Українбанки, Народні банки, повітові кредитні каси, кредитбанки, дисконтні банки та ін.) ґрунтували свою діяльність на принципах Шульце-Деліча. Вони призначалися для обслуговування міських жителів, але в умовах Волині членами банків були різні категорії населення: міщани-купці, жителі із сільським господарством, а також селяни приміських сіл. На вищому щаблі системи кредитної кооперації перебували центральні об'єднання кредитних установ або регіональні або національні союзи другого чи третього рівня – польська Центральна каса кредитних кооперативів, український Центробанк й інші.

Сталий розвиток кредитної кооперації у Волинському воєводстві почався з кінця 1925 р. У цей час на терені краю діяв 61 кредитний кооператив, із яких 11 товариств працювало без вкладів населення, а в решті – 50 – зосереджувалося вкладів на суму 322 тис. зл. [442, s. 298]. У 1926 р на Волині вже діяло 95 кредитних кооперативних установ, які обслуговували торгівлю, промисловість, сільське господарство й належали до різних ревізійних союзів (табл. 6.10) [1080, s. 20].

Таблиця 6.10

Приналежність волинських кредитних товариств до ревізійних союзів у 1926 р.

Повіт	РСПСГК	РСЄКТП	СПК	Крайовий ревізійний союз у Львові	Крайовий патронат сільськогосподарських кооперативів у Львові	СНСГК	Незалежні	Усього
Дубнівський	3	2	2	–	1	–	1	9
Горохівський	2	–	–	–	–	–	1	3
Кременецький	3	1	1	1	–	–	2	8
Костопільський	6	2	–	–	–	–	2	10
Ковельський	3	4	1	1	–	–	1	10
Любомльський	1	1	–	–	–	–	–	2
Луцький	6	4	2	2	–	1	2	17
Рівненський	8	3	3	–	–	–	4	18
Володимирський	4	2	1	–	–	–	–	7
Здолбунівський	6	2	1	1	–	–	1	11
Усього	42	21	11	5	1	1	14	95

Найбільше кооперативів – 42 – належало до Ревізійного союзу польських сільськогосподарських кооперативів (РСПСГК). Це єдиний ревізійний союз, який мав свій відділ на Волині й активно організовував нові товариства, переважно «каси Стефчика» (назва походить від Ф. Стефчика, польського діяча в галузі кредитної кооперації, який у 1890 р. в с. Черніхові біля Кракова заснував першу кооперативну ощадно-позичкову касу, що діяла на принципах Ф. Райффайзена) [382, s. 2].

На другому місці – (21 т-во) – Ревізійний союз єврейських кооперативних товариств у Польщі (РСЄКТП), який обслуговував дрібну торгівлю й промисловість. Проте це були найкраще розвинуті товариства з оборотами понад 1 млн зл. Це пояснювалося тим, що, обслуговуючи селян, «каси Стефчика» надавали позики на тривалий період часу, а єврейські товариства, обслуговуючи торгівлю та промисловість, видавали короткострокові позики й швидше збільшували свої обороти. Також на території Волині діяли Союз польських кооперативів (СПК) (11 т-в), Крайовий ревізійний союз у Львові (Український ревізійний союз у Львові) (5 т-в). Крайовий патронат сільськогосподарських кооперативів у Львові (1 т-во), Союз німецьких сільськогосподарських кооперативів (СНСГК) (1 т-во). Не належало до ревізійних союзів 14 кооперативів.

Найкраще кредитна кооперація розвивалася в Рівненському й Луцькому повітах, найгірше – у Любомльському та Горохівському (додаток С). Найбільшу частку в кредитних кооперативах становили євреї (11 635 осіб, або 38 %), далі – українці (9614, або 31,4 %), а за ними – поляки (8546, або 27,5 %). Якщо порівняти, скільки членів кредитних кооперативів припадало на кількість мешканців відповідної національності, то вийде, що в євреїв це співвідношення становить 1 до 13, у поляків – 1 до 30, в українців – 1 до 101. Тобто, на першому місці в кредитній кооперації були євреї, на другому – поляки, а українці – на третьому. Однак єврейські кооперативи обслуговували переважно промисловість і торгівлю, надаючи короткострокові кредити й отримуючи максимальний зиск. Цим вони мало відрізнялися від приватних банків, які уникали довгострокового кредитування, тим паче сільськогосподарської галузі. Якщо від загалу відняти кооперативи, які обслуговували торгівлю й промисловість, то отримаємо зовсім інший результат

(додаток Т). Якщо порівняти дані додатків С і Т, то помітимо зменшення кількості євреїв у товариствах, які обслуговували рільництво, а також зменшення показників їхньої господарської діяльності.

58 товариств, які кредитували сільське господарство, належали таким ревізійним союзам: РСПСГК – 42; СПК – дев'ять; Крайовому ревізійному союзу у Львові – п'ять; Союзу німецьких сільськогосподарських кооперативів – одне; Крайовому патронату сільськогосподарських кооперативів у Львові – одне. На них припадало 59 % від загальної кількості членів усіх кредитних товариств. Відсоток національностей у цих 58 кооперативах був таким: українців – 53,6 %; поляків – 40,2 %; німців – 2,6 %; чехів – 1 %; євреїв – 0,6 %; інших – 2,0 %. Тобто, у кредитних кооперативах, які обслуговували сільське господарство, найбільше було українців і поляків. Порівнюючи дані таблиць, відзначимо, що й більшість кооперативів також належала українцям та полякам. Українців в усіх кредитних кооперативах було 31 %, поляків – 27,5 %; серед товариств, що обслуговували сільське господарство, їх відсоток був ще більшим – 53,6 %, поляків – 40,2 %. Найбільше поляків – у товариствах Рівненського, Володимирського й Луцького повітів, найменше – Горохівського та Любомльського. Українці переважали в кредитівках Рівненського й Кременецького, найменше їх у Любомльському й Горохівському повітах.

Господарська діяльність кредитних кооперативів, які обслуговували сільське господарство, була ще дуже слабкою. Їх незначні обороти зумовлені певною мірою тим, що майже всі вони виникли в період стабілізації златого, коли кредит у землеробстві був неможливий, на відміну від торгівлі та промисловості, яким видавалися короткотермінові позики навіть на кілька днів. Обігові кошти кооперативів, що кредитували сільське господарство, були значно меншими від оборотів кооперативів, які обслуговували торгівлю й промисловість. Крім того, зібрані власні капітали товариств були незначні (додаток У). У жодному з повітів воєводства вони не перевищували 100 тис. зл. Межу в 50 тис. зл. подолали лише кооперативи Луцького й Рівненського повітів. Власні капітали товариств не могли бути високими, оскільки селяни робили мізерні вклади (додаток Ф). За таких умов кооперативи брали кредити в державних установах. Однак і цих джерел для

кредитування населення було недостатньо. Лише Луцький повіт завдяки близьким стосункам із владою фінансувався сумою 325 000 зл. Серед виданих населенню позичок найбільші суми видали товариства Луцького, Рівненського й Кременецького повітів, найменші – Любомльського, Горохівського та Здолбунівського. Найгірше кредитування відбувалася в Любомльському, Горохівському й Здолбунівському повітах. Суму 100 000 зл. подолали чотири повіти, 200 000 зл. – один і 300 000 зл. – один повіт [128, арк. 19].

Серед кооперативних товариств вирізнялися польські «каси Стефчика» (по-іншому – кооперативні каси, або кооперативні банки), які надавали дрібним і середнім селянським господарствам оборотні кредитні засоби й належали Польському ревізійному союзу сільськогосподарських кооперативів. Фонди цих кас формувалися з ощадних вкладів сільського населення, однак додатково надходили кошти з Центральної каси сільськогосподарських спілок. Відтак основну частину обігових засобів «кас Стефчика» формували державні джерела, оскільки ощадні вклади населення зростали досить повільно.

У Волинському воєводстві перші каси виникли в 1923 р. з ініціативи осадників і розміщувалися в повітових містах. Однак скоро цей рух поширився на села й охопив широкі верстви населення. У кооперативних касах переважали поляки, проте українці чисельно їм майже не поступалися. У 1926 р. серед членів кас було 5461 поляки та 3428 українців [1106, s. 37].

Українське населення не мало можливості брати необхідну суму кредиту у своїх національних банках і тому вступало до товариств інших ревізійних союзів, у яких умови кредитування були значно вигіднішими. Зокрема, Польський ревізійний союз сільськогосподарських кооперативів відразу при 250–300 зл. власного капіталу кооперативу надавав позику в сумі 2000–3000 зл. Із поширенням операцій та збільшенням власних фондів унаслідок вступу нових членів кредити кооперативам ще більше зростали.

У Кременецькому повіті на початку 1928 р. діяло 22 таких кооперативи, а загалом у північно-західних землях функціонувало 58 кас, які об'єднували три

тисячі господарств і за складом були українськими [737, с. 489]. Розвиток «кас Стефчика» в 1925–1928 рр. проілюстровано в таблиці 6.11 [767, с. 1].

Таблиця 6.11

Розвиток «кас Стефчика» в 1925–1928 рр.

Показник	1.03.1925	31.12.1925	31.12.1926	31.12.1927	1.04.1928
Кількість кас	9	35	45	70	109
Кількість членів	1322	5616	8545	15 006	22479
Пайові фонди	34 367	135 195	193 716	379 737	543 609
Вклади	7972	20 379	65 042	208 753	278 867
Видані позички	110 119	401 497	578 544	1 732 736	3 008 249

За 1930 р. кількість «кас Стефчика» збільшилася на 2,3 %, а кількість членів – на 14 %. Пайовий капітал на одного члена залишився на рівні 27 зл. Однак запасний і спеціальний капітал у розрахунку на одного члена кооперативу збільшився з 2566 зл. у 1930 р. до 3070 зл. у 1931 р. Вклади сільських кас зменшилися, оскільки із Союзу вийшла одна кредитна спілка із сумою 115 000 зл. Хоча сума вкладів зменшилася, проте кількість вкладників збільшилася, відбувся приріст ощадних книжок і на 1 січня 1931 р. їх кількість становила 15 505 [724, с. 6].

На Волині на кооперативних засадах працювали і єврейські безпроцентні кредитні каси. Вони належали до Центрального товариства підтримки безвідсоткового кредиту та пропаганди продуктивної праці серед єврейського народу «Секаве» [154, арк. 123]. При професійних установах, громадських товариствах, релігійних парафіях діяли каси самопомоги під назвою «Християнська каса безпроцентного кредиту» [154, арк. 1–7]. У сільських кредитних кооперативах, на відміну від міських кредитних кооперативів, були відсутні векселеві позики (векселі були надто дорогими й ризикованими для селян, тому вони користувалися звичайними квитанціями), існувала необмежена відповідальність, а позики надавалися на довший термін, зазвичай до нового урожаю. Членами товариств мали бути жителі одного села, однак на практиці об'єднувалося до 10 сіл. Ці кредитні установи були ефективними в господарському житті села: по-перше, кооперативна система кредитування охопила дрібних ремісників і селян, які не мали

доступу до банківських позик; по-друге, кредит для сільських жителів став доступним і дешевим; по-третє, зменшився лихварський кредит на селі.

У Волинському воєводстві діяли також кооперативні банки регіонального значення («Народні банки», або «Всестанові банки»), які входили до Унії кооперативних союзів Речі Посполитої Польської. Зазвичай, ці банки розміщувалися в містах, діяли на шульце-делічевських принципах й обслуговували не лише сільськогосподарську клієнтуру, а й купців, ремісників та інших. Основна діяльність цих установ ґрунтувалася на класичних банківських операціях із надання купецьких і торговельних рентабельних кредитів, чим відрізнялася від «кас Стефчика», які були виключно сільськогосподарськими й намагалися забезпечити потреби та умови праці землероба в обмежених теренах діяльності. Кооперативні банки мали більше можливостей для активізації своєї діяльності, оскільки ними опікувалася польська влада. Зокрема, завдяки такій опіці й розпочав свою діяльність Володимирський повітовий кооперативний банк як кредитний кооператив з обмеженою відповідальністю (1924 р.). Він належав до СПК у Варшаві. Статутом банку чітко визначено: вступний пай – не менше 5 зл., вклад – не менше 50 зл. Як і всі банківські установи Другої Речі Посполитої, кредитний кооперативний банк Володимирського повіту найрентабельніше працював у 1927–1928 рр. Членам кредитного кооперативу виплачували дивіденди на паї, які зросли із 6 % у 1926 р. до 10 % у 1927 р. [127, арк. 19]. Членами банку були фізичні та юридичні особи різного соціального походження. На 31 грудня 1930 р. соціальна структура кооперативного банку була такою: власників господарств площею до 20 га – 878 осіб (54,7 %), власників господарств із наділом землі понад 20 га – 327 (20,4 %), ремісників – 65 (4,1 %), купців – 30 (1,9 %), промисловців – 22 (1,4 %), сільських ремісників – 5 (0,3 %), державних службовців – 225 (14 %), представників інших професій – 42 (2,6 %), державних установ – 10 (0,6 %) [127, арк. 2]. Німецька громада в Луцьку користувалася послугами кооперативного банку «Кредит-Луцьк», який належав Союзу німецьких кооперативів у Львові [153, арк. 7].

Загалом, відновлення кредитної кооперації у Волинському воєводстві, порівняно з південно-східними українськими воєводствами, відбувалося досить повільно.

Особливо відставала в розвитку українська кредитна кооперація. Господарсько-кооперативний часопис у 1928 р. писав, що «у Луцькому повіті в кредитовій кооперації один член кооперативу польської народності припадав на 18 поляків, не організованих в кооперативі, натомість один українець – на 123 українця» [644, с. 3]. Якщо становлення української кооперації відбувалося власними силами, то польської – за допомогою потужної фінансової підтримки з боку влади. Однак, не маючи можливості брати кредити в українських установах, українці змушені були вступати до польських союзів, що негативно відображалось на українській кооперації. Окрім того, для кооперації конкуренцію створювали, засновані державою комунальні й гмінні ощадно-позичкові каси. Найбільше комунальних ощадних кас функціонувало у Львівському воєводстві (9 % від загальної кількості), далі – у Станіславському (3,8 %), Тернопільському (3,8 %) та Волинському (3,0 %). Гмінні ощадно-позичкові каси в українських воєводствах діяли лише на Волині (8 % від загальної кількості гмінних кас у Польщі). Це одна з відмінностей волинської кредитної системи від східногалицької, де таких кас не існувало [796, с. 48]. Більше, ніж у Волинському воєводстві, ощадно-позичкових кас було у Варшавському (20,0 %), Келецькому (18,3 %) й Люблінському (20,1 %) воєводствах. Деякою мірою гмінні ощадно-позичкові каси продовжували існуючу ще в Російській імперії систему державних ощадно-позичкових товариств, які надавали дешеві грошові кошти, а селяни нерідко їх не повертали, а відтак знижувалася їхня відповідальність та кооперативна самосвідомість.

Попри економіко-політичні перешкоди, із 1924 р. мережа українських кредитних установ поступово збільшувалася. Протягом 1924–1926 рр. у Волинському воєводстві засновано шість міських Українських кооперативних банків (Українбанків), які підпорядковувалися Крайовому ревізійному союзу у Львові. Статут першого Українбанку на Волині зареєстровано в окружному суді м. Ковеля 6 липня 1924 р. Кооперативний банк розпочав свою діяльність на базі реорганізованого ощадно-позичкового товариства «Самопоміч» [736, с. 4]. Окрім того, у Волинському воєводстві Українбанки створено в Кременці в 1924 р., у Почаєві та Здолбунові в 1925 р., Острозі в 1926 р. За національним складом вони

були українськими: поляки становили 2,3 %, українці – 95,4 %, інші – 2,3 % [127]. Із 1926 р. у Луцьку почав працювати Український кооперативний банк. На час заснування він нараховував 1200 осіб, розмір власного капіталу – 40 тис. злотих [644, с. 4]. Міські кредитні товариства надавали кредити терміном на три місяці. Однак багато позик пролонговувалося, що негативно відображалося на темпах роботи самих установ та своєчасному сплачуванні їхніх зобов'язань. Надання короткотермінових дрібних позик не давало змоги досягти поставленої мети в господарстві. Вклади населення переважно виходили від незначної кількості осіб і склалися зі значних сум. Дрібної ощадності ширшого загалу в населення не було. Кредити здебільшого брали в державних кредитних установах і незначною мірою – у Центробанку та, зазвичай, вони не покривали оборотних фондів кооперативів. Власних коштів також було мало.

Для консолідації західноукраїнської кооперації єдиним виходом із ситуації став курс на збирання коштів населення, концентрацію їх у кредитних установах, створення загальнонаціонального українського капіталу. У 1927 р. Крайовий ревізійний союз у Львові реорганізовано в Ревізійний союз українських кооперативів у Львові, а структурним центром української кредитної кооперації став Центробанк. У 1927 р. чистий прибуток західноукраїнської кредитної кооперації склав 952 тис. зл., у 1928 р. – 1 млн 809 тис. зл. [658, с. 8]. У Волинському воєводстві кількість кредитних установ у 1928 р. була такою: міських кооперативів першого ступеня – п'ять, сільських – шість [737, с. 489]. Також РСУК провів кілька з'їздів із проблем української кредитної кооперації. 16 липня 1928 р. скликано з'їзд представників української кредитної кооперації. 13–15 березня 1929 р. – з'їзд щодо справ кредитної кооперації. 24 травня 1929 р. відбулося засідання Ради РСУК, де прийнято план розбудови кредитної кооперації в Західній Україні. Центробанк став галузевим союзом кредитних товариств. Йому підпорядковувалися «райффайзенки» й Українбанки. Важливу роль відведено ПСК, які повинні надавати організаційну допомогу кредитним установам першого рівня й визнавались організаційними центрами сільської кредитної кооперації [520, с. 2]. У постановах «райффайзенки» зобов'язували заборонити інші операції, крім збирання дрібної ощадності й

кредитування сільськогосподарського виробництва. І відтоді повітові кредитні установи – Українбанки – отримали завдання розбудови українського промислу. У Луцьку почав функціонувати інспекторат РСУК, Центробанк поширив свою діяльність на Волинське воєводство й визначив Луцький Українбанк своїм представником на терені краю та як повітову кредитну організацію. Стратегічна політика Українбанку полягала в збільшенні пасивів за допомогою отримання кредитів у державних банках Польщі. У 1930 р. Державний сільськогосподарський банк надав кредит Українбанку в Луцьку на суму 30 000 злотих. Збільшивши за операційний рік свої пасиви, банк зміг надати більше позичок, причому їх платність була високою – 55 %. У банківській установі збільшилася й кількість членів: із 1200 осіб у 1926 р. до 2002 осіб у 1929 р., та 2375 у 1930 р. Зросли також інкасові операції. В інкасовому портфелі станом на 1 січня 1930 р. нараховувалося 23732,31 зл., а на 1 січня 1931 р. – 82468,85 зл. [741, с. 5]. Окрім того, Центробанк через Луцький Українбанк як свого представника у 1927–1928 рр. відкрив кредитний кооператив у Тростянці, відділи Українбанку в Рожищах та Колках [644, с. 4]. У 1929 р. на Волині вже діяли 19 різноманітних українських банківських установ [7, арк. 190–244; 128]. Ковельський Українбанк у 1930 р. відкрив відділення в с. Мельниця Велицької гміни [127]. У подальшому Центробанк на Волині засновував не лише міські Українбанки, а й сільські кредитні товариства райффайзенківського типу, контролював і координував їхню роботу. Це був ідеальний тип установи для селянського середньострокового кредиту, найкраще пристосований для потреб сільського господарства. Українські «райффайзенки» були подібні до польських «кас Стефчика» й діяли за тими самими принципами. На початку 1928 р. у Волинському воєводстві функціонувало вісім сільських ощадно-позичкових товариств райффайзенківського типу, які підпорядковувалися РСУК у Львові.

Сьомий крайовий з'їзд РСУК у 1932 р. відзначив, що членами РСУК були 478 «райффайзенок», із них 443 – у Галичині, 35 – на Волині й Поліссі [521, с. 3–4]. Також на з'їзді постановили, що їх організацією та піклуванням займатимуться Українбанки або ПСК. Дирекція РСУК визначила 32 Українбанки як осередки для сільських кредитних товариств [373, с. 59]. «Райффайзенки» визнані РСУК

найдоцільнішою формою сільського кредиту. Їхня діяльність поширювалася на два-три села зі 200–300 селянськими господарствами [521, с. 5]. У кінці 1933 р. кредитні кооперативи п'яти воєводств з українською більшістю розміщувалися таким чином (див. табл. 6.12) [522, с. 11].

Таблиця 6.12

Кредитні кооперативи воєводств з українською більшістю в 1933 р.

Воєводство	Кількість кооперативів	Населення на один кооператив	Кооперативів РСУК	Українського населення на один кооператив РСУК
Львівське	763	4100	189	6973
Станіславське	371	3981	126	8605
Тернопільське	457	3508	183	5216
Волинське	311	6734	22	70 531
Поліське	144	7854	3	270 764
Разом	2046	4606	523	10 940
В усій Польщі	5376	5977	532	11 594

Поширення української кредитної кооперації у Волинському воєводстві перебувало на досить низькому рівні. На один кооператив припадало 70 531 особа українського населення. Товариств, що належали до РСУК, нараховувалося лише 22. Проте, незважаючи на такий стан справ, кредитній кооперації належала важлива роль у розвитку волинського суспільства. Вона надавала доступні та дешеві кредити об'єднаним у кооперативах селянам, учила їх бути ощадними, економічно мислити. Кредитні кооперативи «райффайзенки», міські Українбанки й «Центробанк» мобілізували вільні капітали українського населення, спрямовуючи їх у кооперативне виробництво, приватне підприємництво. «Центробанк» кредитував експортні операції сільської закупівельно-збутової кооперації, сприяючи сільськогосподарському виробництву. На позики кредитних установ сільські кооперативи купували сільськогосподарську техніку, сортове насіння, міндобрива, будували молочарні, олійні та інші кооперативні споруди, зводили «Народні дома». Кооперативна система кредитного обслуговування сільського господарства, яка

тільки формувалася, зміцнювалася, але вже значно зменшувала залежність української кооперації, а отже й народу від Польської держави.

Таким чином, у 1927–1929 рр. у Волинському воєводстві кредитна кооперація зросла кількісно та якісно, про що свідчать дані таблиці 6.13 [443, s. 288; 455, s. 633; 456, s. 553; 457, s. 658]. Серед кредитних кооперативних установ домінували польські «каси Стефчика», українські ж кооперативи значно відставали.

Таблиця 6.13

Стан кредитних кооперативів Волинського воєводства у 1926–1929 рр.

Показник, тис. зл.	Рік (станом на 31.12.)			
	1926	1927	1928	1929
Кількість кредитних товариств	95	144	310	374
Готівка	158	389	718	1012
Банківські запозичення	131	130	394	731
Боржники	2562	6558	16 109	20 557
Рухомість	57	114	236	403
Нерухомість	45	75	351	705
Інше	3132	7069	14 747	7517
Утрата	75	103	97	292
Балансова сума	6160	14 438	32 652	31 217
Пайовий капітал	493	1173	2607	3241
Засобові й спеціальні фонди	118	444	826	1245
Вклади	1115	2564	7012	9694
Банки	936	1248	1669	2369
Кредитори	125	1723	5906	7361
Інші	3279	7165	14 445	7134
Чистий прибуток	94	121	187	173

На межі 20–30-х років ХХ ст. на фінансову сферу Польської держави поширилася світова економічна криза, яка спочатку на діяльність кредитних кооперативних установ суттєво не вплинула. Вони продовжували працювати завдяки збільшенню кількості членів із невеликою пайовою сумою та залученню дрібних заощаджень вкладників. Однак із перебігом кризи ситуація змінилася. Не маючи грошей, селяни не здійснювали свіжих вкладів у комунальні ощадні каси, які, зі свого боку, зменшили видачу позичок. Час від часу надходили невеликі кредити з центральних банків. Господарська діяльність кредитних кооперативів завмирала й

багато з них припинили своє існування. До 1931 р. кількість кредитівок збільшувалася: 1929 р. – 331 товариство, 1930 р. – 374, 1931 р. – 406. У роки економічної кризи відбулося різке їх зменшення, у 1933 р. у Волинському воєводстві залишилося 264 кредитні кооперативи, до 1934 р. їх кількість збільшилася до 312 [154, арк. 20; 250, s. 50; 433, s. 74–75; 444, s. 74–75; 456, s. 242; 457, s. 353; 458, s. 300].

У таких умовах на допомогу кооперативам прийшла держава. Уряд уже з 1932 р застосував певні антикризові заходи. Кредитним установам надавали допомогу у вигляді позики, прийняття частини або всього акційного (заставного) капіталу, державної гарантії й інших зобов'язань Державної казни в межах сталої квоти у розмірі 100 млн злотих, а також інших необхідних фінансових операцій. 12 липня 1934 р. на засіданні Кооперативної ради у Варшаві прийнято ухвалу про тимчасове припинення створення ощадно-позичкових кооперативів усіх типів до моменту врегулювання питань формування мережі кредитної кооперації держави. Це рішення мало кілька причин.

Перше – це раціональне розміщення кооперативів на теренах держави задля усунення конкуренції та дублювання функцій поодиноких типів товариств. Друга проблема – розміщення кооперативів загального типу або міських кооперативних банків, які діяли на шульце-делічевських принципах. В одних містах – 1–2 банки, в інших – 4–10. Надмірна густота міських банків пояснювалася намаганням національних ревізійних союзів створити власну мережу для членів своєї народності. Особливо це характерно для чотирьох єврейських союзів Польщі, у яких у 1934 р. було 887 кооперативів. До того ж, як зазначалося в доповідній записці Т. Клапковського Кооперативній раді, більшість єврейських кооперативів були «...скоріше псевдокооперативами, котрі під захистом кооперативного закону, як звичайні родинні спілки, займаються або лихварським визиском християнської людності, або провадять долярівкові і інші спекуляційні інтереси» [718, с. 289]. Третя проблема – існування значної кількості кооперативів, які не належали до ревізійних союзів. Відтак і пропонувалось об'єднувати сильніші кооперативні товариства зі слабшими, ліквідувати псевдокооперативи та роздроблені

коопбанки, а також приєднувати міцні незалежні кооперативні установи до ревізійних союзів. Тому певне зменшення кількості кредитних товариств у другій половині 30-х років (табл. 6.14) [250, s. 50; 435, s. 115–121, 223–225; 446–449; 458, s. 300; 460, s. 38–39; 558, с. 2; 726, с. 58] пояснюється саме намаганням держави впорядкувати мережу кредитної кооперації.

Таблиця 6.14

Чисельність кредитних товариств та їхніх членів у Волинському воєводстві в 1935–1939 рр.

Види кредитних кооперативів	Рік (станом на 01.01.)									
	1935		1936		1937		1938		1939	
	товариств	членів	товариств	членів	товариств	членів	товариств	членів	товариств	членів
СР і ЗГК рілньничі	231	50 163	230	47 280	227	54 713	209	51 656	204	53820
СР і ЗГК загальні	20	11 824	23	12 230	20	11 279	19	11 035	19	11180
СР і ЗГК разом	251	61 987	253	59 510	247	65 992	228	62 691	223	65000
Інші	48	9249	45	8490	65	3008	50	6309	51	6523
Усього	299	71 236	298	68 000	312	69 000	278	69 000	274	71523

Окрім того, згідно з розпорядженням президента Польщі від 28 жовтня 1934 р., здійснено конверсію позик кредитних установ. Протягом 1935 р. кредитні кооперативи укладали зі своїми боржниками конверсійні умови, згідно з якими оплата сільськогосподарських боргів, які виникли до 1 липня 1932 р., розподілялася на 14 років, а опроцентування знижувалося до 4, 5% [659, с. 403]. На середину 1936 р. на Волині конвертовано 80 % старих боргів [623, с. 171].

Однак кардинально змінив розвиток волинської кредитної кооперації новий кооперативний закон 1934 р. Відповідно до його вимог українські та німецькі кредитні установи, які тут діяли, змушені були перервати членство у своїх національних кооперативних союзах і перейшли до новоствореного варшавського СР і ЗГК [669, с. 350]. Поряд із цим союзом у Волинському воєводстві існувало кілька кредитних кооперативів, які підпорядковувалися польським військовому та житловому ревізійним союзам, а також кредитні установи єврейських ревізійних

союзів. По суті, волинську кредитну кооперацію уніфіковано в польських ревізійних союзах. В останнє передвоєнне п'ятиріччя основну частину населення Волинського воєводства обслуговували кредитні установи польського Окружного СР і ЗГК у м. Луцьку, до якого входили сільські ощадно-позичкові товариства (рільничі українські «райффайзенки» та польські «каси Стефчика») і міські кооперативні банки (загальні українські Українбанки та польські Народні банки). Приналежність до ревізійних союзів відображено в таблиці 6.15 [141, арк. 27; 250, s. 50; 435, s. 115–121, 223–225; 446–449; 458, s. 300; 460, s. 38–39; 558, с. 2; 726, с. 58].

Таблиця 6.15

Приналежність кредитних кооперативів Волинського воєводства до ревізійних союзів у 1934–1939 рр.

Ревізійний союз	Рік (станом на 01.01.)					
	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Об'єднання	224	218	–	–	–	–
СР і ЗГК	–	–	253	247	228	223
Інші польські	–	–	1	24	10	10
Єврейські	66	60	44	41	40	41
Українські	22	21	–	–	–	–
Разом	312	299	298	312	278	274

Реорганізація кооперативної структури та політика фінансово-кредитного оздоровлення в Польській державі мали багато позитивних наслідків як економічного, так і соціального плану. Фінансове пожвавлення сприяло активізації кредитної діяльності кооперативних товариств, які стали оздоровлювальним чинником для піднесення господарчого, культурного й етичного рівнів селянського суспільства. Їхня діяльність не обмежувалася лише нагромадженням та позикою грошей, а й виконувала культурно-виховні функції у відносинах між членами суспільства.

Післякризові роки були роками успіху кредитної кооперації. Високі ціни на сільськогосподарські продукти, швидкий оборот, доступний кредит і, як наслідок, – новий попит на нього. Усе це призвело до штучного зростання кооперативів, створення гарячкового стану й запаморочення голів членів і керівників установ.

Кредити з банків надавали в цей час без обмежень. У таких умовах ощадно-кредитові кооперативи не думали про ощадність і пошук оборотного капіталу. Вони перетворилися ніби у відділи грошей, які надавалися центральними банками.

Молочарські кооперативи брали високі інвестиції, розраховуючи на швидку амортизацію. Торговельні кооперативи, слабкі й без власного капіталу, часто оперували мільйонами злотих, що походили з твердих кредитів, і продавали їх членам у борг. Це була нездорова атмосфера життя понад спроможності, життя в кредит. Проте в 1936 р. ситуація змінилася. Змінились умови на світовому ринку. Знизився попит на експорт сільськогосподарських продуктів, ціни на них знизилися, з'явилися ознаки кризи. Результатами стали спад оборотів, рентабельності виробництва, брак грошей у боржників. Почалися судові справи та вексельні протести. У цій ситуації дуже багато кооперативів змушені були самоліквідуватися [623, с. 170]. Кризовий стан кредитної кооперації тривав до 1937 р. У січні 1937 р. «Волинське Слово» писало, що «діяльність кредитівок цілковито завмерла, оборотові засоби в 100 % заморожені. Кооперативи працюють дефіцитно. Конверсія хліборобських боргів стабілізувала стан мертвеччини. Виняток – Українбанк у Воротневі та Ремісничий банк у Луцьку. Хоч господарський стан села покращився, селянин від сплати зобов'язань уникає» [606, с. 6].

Окружний СР і ЗГК у м. Луцьку задля виправлення кризового стану вживав відповідних заходів. Зокрема, на Волині відбулися повітові господарчі конференції, на яких обговорили кредитні потреби сільського населення, а також завдання ощадно-позичкових кооперативів щодо їх розв'язання [606, с. 6]. Насамперед, Союз розпочав утілення запропонованого в 1934 р. Кооперативною радою плану впорядкування мережі кредитних установ. Головний його мотив – ліквідація або об'єднання слабких у господарському плані кредитних установ із міцними, а також раціональне їх розміщення на теренах воєводства. Для створення рівномірної мережі кооперативів воєводства потрібно було в північних повітах, де бракувало кредитних установ, створити нові, а в інших місцевостях – налагодити нормальну кредитну господарську діяльність у занедбаних кооперативах. Загалом вважали, що на

теренах Волинського воєводства потрібно близько 190 ощадно-позичкових кооперативів сільського типу.

Водночас слід було впорядкувати й мережу загальних кредитних кооперативів, які існували переважно в повітових містах. Союз намагався об'єднати загальні кооперативи з наявними в одній місцевості в ощадно-позичкові товариства, довести до створення великих кооперативів, завдання яких – поглиблення праці серед міського суспільства. Так, об'єднано два кооперативи в м. Дубно з балансовою сумою 500 тис. зл. Крім того, у містах, де середній міський стан не мав відповідної фінансової підтримки у власному кооперативі, Союз задовольнив ініціативу міських верств населення й у 1937 р. прийняв у свій склад Християнську купецьку касу в м. Рівному та Християнську ремісничо-купецьку касу в м. Ковелі [448, s. 48]. Починаючи з 1935 р., кількість товариств Окружного СР і ЗГК у м. Луцьку поступово зменшувалася. Уже на початку 1938 р. з 228 кредитних кооперативів союзу перебували в стані ліквідації 32 товариства, 27 кооперативів мали бути або ліквідовані, або об'єднані з іншими [448, s. 48].

У результаті вжитих заходів та у зв'язку із закінченням акції конвертації боргів, після якої 55 % оборотного капіталу зарезервовано на тривалий період часу, кооперативи стали працювати уважніше під час визначення клієнтури й надання кредитів. Як наслідок, 1937 рік став беззбитковим у діяльності волинських кредитних товариств. Зросло число їхніх членів, а відтак – і пайовий капітал. Зменшилися суми сконвертованих позик і збільшилися суми звичайних позик. Допомогу в кредитуванні здійснювала центральна каса, яка в 1936–1937 рр. надала на Волині позик на суму 1 528 102 зл. У 1937 р. заборгованість по позичках зменшилася до 67 %, а в 1938 р. – до 30 % від суми позик [595, с. 84]. Покращення ситуації відображено в додатку Х.

Можна сказати, що кредитна кооперація Окружного СР і ЗГК на Волині в 1938 р. вийшла з кризового стану й почала працювати в нормальному руслі. У цей час у союзі функціонувало 228 товариств (переважно «каси Стефчика») [652, с. 3]. У 1939 р. кількість кредитних товариств Союзу зменшилася на п'ять, що пояснювалося планом реорганізації мережі кооперативів, натомість дещо

збільшилися кількість членів й обсяг власних капіталів товариств. Гіршою була ситуація з виплатою позик. Заборгованість із виплатою загальних позик зросла з 17 % у 1937 р. до 19 % на початку 1939 р. Причому на теренах волинського Полісся ця заборгованість сягала 30 %, а на решті території воєводства – 10–15 %. Заборгованість із виплатою сконвертованих позик у 1937 р. становила 35 %, а на початку 1939 р. – 53 %.

Делегати на повітових кооперативних конференціях із приводу заборгованостей указували на кілька причин: частина боржників мала такі значні суми боргу, що не могла сплачувати їх без пільг; частина очікувала на нові пільгові умови; а решта намагалася, насамперед, використати 50 % пільгу з виплати приватних боргів, а після того вже виплачували сконвертовані позички. Утім, виплата сконвертованих позик у 1939 р. значно покращилася. Загалом, слід зазначити, що відділи кредитних товариств щоразу більше розуміли необхідність піднесення свідомості членів товариств щодо збільшення вкладів і виплати заборгованостей.

За неповних 13 років більш ніж удвічі зросла кількість волинських кредитних товариств (із 95 до 264) і членів у них (із 30 866 до 70 267). Лідерами були Луцький, Рівненський і Кременецький повіти. Значно відставали Любомльський, Горохівський та Сарненський (додатки Ц.1 і Ц.2). Зі збільшенням кількості членів зростали вклади та розміри власного капіталу кооперативів. За цими показниками Рівненський, Дубнівський і Володимирський повіти разюче відрізнялися від Любомльського, Костопільського й Горохівського повітів (додатки Ц.3 і Ц.4). Балансові суми кооперативів за означений період теж збільшилися майже удвічі: із 8869 тис. зл. до 16 656 тис. зл. (додаток Ц.5). Натомість позичок кредитні установи стали видавати майже в чотири рази більше: 13 331 тис. зл. у 1937 р. проти 3607, 75 тис. зл. у 1926 р. (додаток Ц.6).

Отже, кредитна кооперація Волинського воєводства у своєму розвитку пройшла кілька етапів. На першому (1919–1925 рр.) відбулася реорганізація довоєнної структури кредитних кооперативів, сформувалися умови для розвитку різноманітних кредитних установ на терені краю. На другому етапі (1926–1934 рр.)

відбулася природна еволюція кредитної кооперації в ліберальному правовому кооперативному середовищі, сформувалася мережа кредитних установ різноманітних за національними, регіональними й іншими ознаками ревізійних союзів. У Волинському воєводстві населення обслуговували переважно кредитівки польських та українських ревізійних союзів. На третьому етапі (1935–1939 рр.) з огляду на подолання світової економічної кризи та впорядкування кооперативного руху загалом відбулася реорганізація системи кредитної кооперації Волині. Кредитні установи українського й німецького ревізійних союзів перейшли в підпорядкування польських ревізійних союзів. Започаткована польською владою реформа не була реалізована через початок Другої світової війни. Незважаючи на етатистське втручання держави в галузь кооперації в 30-х роках, можна з упевненістю констатувати, що кредитна кооперація у Волинському воєводстві в міжвоєнний період розвивалася на міжнародних кооперативних принципах, у демократичному та ліберально-правовому середовищі й відіграла вагомую роль у доставленні дешевих грошових засобів для потреб сільського населення краю.

6.3. Господарсько-економічна діяльність виробничих кооперативів

Серед різноманітних виробничих кооперативів у 20–30-х роках були товариства з переробки молока. Розвиток кооперативного молочарства розпочався перед Першою світовою війною й досяг вагомих результатів: за кількістю товариств Волинська губернія займала друге місце після Київської серед українських губерній. Однак цей доробок був знищений у роки Української національної революції.

В умовах нової державності постало питання відродження цієї перспективної для Волині галузі господарювання. Цьому сприяли чудові природні фактори, наявність у населення рогатої худоби та овець, які мали стати основою кооперативного молочарства й нараховували в 1922 р. 253 645 і 98 604 голів, відповідно [438; 753, с. 27]. Окрім того, молочарська продукція мала хорошу кон'юнктуру на світовому ринку й значно меншу конкуренцію, порівняно з м'ясною продукцією. Нестача фахівців, які б організували молочарські кооперативи та налагодили їхню господарську діяльність належним чином, утруднювали розвиток

цієї галузі виробничої кооперації в першій половині 20-х років. Спроби місцевого населення самотужки, без технічної й фахової допомоги, а також без відповідного сформованого основного капіталу розвивати цей вид діяльності не давали позитивних результатів. Невдачею завершилися і спроби створення самостійних яйчарських кооперативів у 1919 р. Лише з 1925 р. у Волинському воєводстві відроджується виробниче кооперативне товариство з переробки молока.

Першими відновили діяльність польські молочарські кооперативи, які належали РСПСГК та СПК. На середину 1928 р. на Волині було 27 діючих молочарень, а ще 14 перебували на стадії організації. У них було 1272 члени з 1350 коровами [155, арк. 1–18; 337, с. 3–4]. Розвиток цих товариств – дуже слабкий і непостійний. Із заснуванням молочарень населення прагнуло записатися до них, але коли справа доходила до сплати внесків, то кількість членів значно зменшувалась. У цій ситуації винними були також самоуправи, які не давали можливості сплачувати внески протягом довшого періоду часу. Цим і пояснювалася мала кількість постачальників молока, а, відповідно, і низькі показники балансів молочарень. У перші роки існування на організацію виробництва витрачалися значні кошти, тому в господарському відношенні молочарська кооперація була досить слабкою. Більш інтенсивний розвиток молочарства у Волинському воєводстві почався з 1928 р. (додаток Ш).

На ринку кооперативного молочарства Волині основна конкурентна боротьба точилася між польськими й українським ревізійними кооперативними союзами. Західноукраїнську молочарську кооперацію з 1925 р. очолив «Крайовий молочарський союз, кооператив з обмеженою відповідальністю, «Маслосоюз» у Стрию» (скорочено – «Маслосоюз») [806, с. 406]. Його керівники взяли курс на розширення українського кооперативного молочарства до західноєвропейських масштабів [878]. Використовуючи досвід Чехословаччини, Данії, Голландії та Німеччини, малі молочарні об'єднували у великі кооперативно-молочарські підприємства, із більшою кількістю доставленого молока, що давало можливість підвищити прибутковість виробництва та доходи селян.

У той час сільська молочарня обмежувалась одним селом, де щоденно перероблялося 300–500 л молока і вироблялось 10–20 кг масла. До «Маслосоюзу» масло, зазвичай, доставляли двічі на тиждень і за відсутності холодильників воно не завжди було якісним. Тому в 1926 р. «Маслосоюз» перейшов на нову організаційну форму, яка передбачала об'єднання декількох сільських кооперативів із молочарськими відділами в один молочарський районний кооператив, у якому з доставленої молочної сировини виготовлялося масло. Новий завод переробляв щодня майже 5000 літрів молока. Таким чином об'єднувалися 10–20 кооперативів, зменшувалися затрати на виробництво продукції, зростала її якість [879, с. 57].

Для того, щоб стати експортером, кооператив мусив випускати масло найкращої якості й виробляти його щоденно не менше 50 кг, тобто одну бочку, бо Англія, яка імпортувала цю продукцію з Польщі, принципово іншої міри масла не визнавала. За експорт ціна на масло встановлювалась у 0,5 раза більше, ніж із малих молочарень. Це пришвидшувало процес створення районних молочарень і зростання експорту масла [703, с. 4]. Торговельним знаком «Маслосоюзу» стало зображення чотирилистової зеленої конюшини. У 1927 р. «Маслосоюз» узяв участь у «Господарсько-споживчій виставці» в Катовицях, де за свою продукцію нагороджений срібною медаллю [879, с. 36].

15 травня 1927 р. «Маслосоюз» створив у Львові так звану Головну торгову агенцію, яка фактично виконувала функції дирекції союзу. У містах та містечках Західної України створено організаційні й торговельні відділи. 1 червня 1928 р. «Маслосоюз» відкрив свій відділ у м. Луцьку [691, с. 4]. Цей осередок займався організацією молочарських кооперативів, допомагав у придбанні машин та обладнання, надавав поради з ведення господарської діяльності, сприяв збуту молокопродуктів.

Наступний етап у розвитку діяльності «Маслосоюзу» – проведена в 1930–1932 рр. так звана районізація, тобто заснування мережі міцних районних молочарень. Шукаючи засоби на фінансування цієї програми, «Маслосоюз» домовився з «Центробанком» про переведення молокозаводами вільних фінансових

засобів на особові рахунки банку й отримання за це низькопроцентних кредитів [806, с. 406]. Розвиток «Маслосоюзу» ілюструє таблиця 6.16 [879, с. 5].

Таблиця 6.16

Розвиток «Маслосоюзу» в 1925–1934 рр.

Рік	Кількість кооперативів	У тому числі районних	Кількість збірників молока	Кількість доставленого молока, у літрах
1925	72	–	300	8 400 000
1926	106	8	313	10 900 000
1927	160	9	368	21 700 000
1928	188	28	556	26 900 000
1929	203	35	725	43 700 000
1930	223	81	1027	59 700 000
1932	221	119	1260	60 200 000
1934	153	132	1350	65 200 000

Значна частина молока спрямовувалася на виробництво масла, 90 % якого продавали у власних магазинах або експортували (табл. 6.17) [879, с. 6].

Таблиця 6.17

Продукція й експорт масла через «Маслосоюз» у 1924–1934 рр.

Рік	Доставка масла, кг	Експорт масла, кг	Експорт масла, %	Кількість магазинів	Оборот, зл.
1924	41518	–	–	2	200 000
1925	164 506	200	0,12	5	860 000
1926	372 277	48 478	1302	7	2 470 000
1927	738 458	134 402	18,2	14	6 800 000
1928	969 198	64 646	6,67	18	9 010 000
1930	2 169 178	812 873	37,47	21	16 210 000
1932	2 140 401	96 696	4,52	26	8 110 000
1934	2 452 525	255 357	10,41	38	7 730 000

Падіння експорту в 1932 р. спричинили дії уряду, який задля залагодження господарської кризи впровадив регламентацію експорту й систему вивізних пілґ. Протекційна політика влади, яка сприяла польським фірмам при видачі дозволів на експорт, призвела до того, що «Маслосоюз» обмежив експорт і зосередив свою діяльність на внутрішньому ринку. Прийнято рішення про розбудову мережі

власних роздрібних магазинів, які давали додатковий дохід і робочі місця [395, с. 12].

У Волинському воєводстві за 1928–1933 рр. максимальне число молочарських кооперативів, підпорядкованих «Маслосоюзу», сягло 14 [121, арк. 24]. Мала їх кількість пояснювалася тим, що українське населення доставляло молоко до польських ревізійних союзів. Розвитку українських молочарень чинила перешкоди також польська влада. Очевидно, що за протекційної підтримки своєї влади польські кооперативи розвивалися краще. Тому українське населення переважно вступало до польських молочарень. І хоча вони належали до польських союзів, склад їх був українським. У 1928 р. у Волинському воєводстві вже було 22 молочарні, які належали РСПСГК [737, с. 489]. До 1933 р. їх кількість зросла до 31. На одну молочарню в середньому припадало 303 корови та 100 доставників молока. В інших воєводствах цей показник був кращим. Наприклад, у Люблінському воєводстві на одну молочарню припадало 137 доставників молока й близько 500 корів. Причини цього – нерозвинена інфраструктура збуту, великі транспортні витрати, низькі закупівельні ціни тощо [714, с. 21].

Слід зазначити, що молочарські кооперативи поряд із виробництвом молочної продукції здійснювали закупівлю яєць, чим започаткували у 20-х роках на теренах краю кооперативне яйчарство. Ця галузь у східних воєводствах Польщі була доволі централізованою. Скупкою яєць займалися виключно молочарські кооперативи. Їхні статuti передбачали ведення двох відділів (молочарського та яйчарського, так званої «збірниці яєць»). Якби який-небудь кооператив сільськогосподарського спрямування захотів скупляти яйця, то він мусив під виглядом постачання яєць стати філіалом найближчого молочарського кооперативу. Яйця, зібрані молочарськими кооперативами, незалежно від їхньої ревізійної приналежності, доставляли до Союзу молочарських і яйчарських кооперативів у Варшаві або його відділів. Таким способом забезпечувалася централізація закупівлі яєць у східних воєводствах. Молочарські кооперативи приймали яйця не на штуки, а на вагу (менше 45 гр. не приймалися), чим привчали своїх доставників до раціонального продукування яєць та доставляння їх свіжими, а не засохлими. Інтенсивна закупівля

яєць у Волинському воєводстві почалася з 1927 р. через сільськогосподарські організації й ревізійні союзи на чолі із Союзом молочарських і яйчарських кооперативів у Варшаві. Із 1928 р. на теренах Волині останній скупляв яйця за допомогою Центрального рільничого товариства, Центрального союзу сільськогосподарських гуртків та ревізійних союзів: Союзу сільськогосподарських кооперативів і СПК. Розвиток кооперативного яйчарства гальмувався відсутністю окремого, налагодженого філіалу Союзу молочарських і яйчарських кооперативів у Варшаві на території воєводства. До цього слід долучити організаційні недоліки, високі транспортні витрати на доставку яєць, малі партії товару, зібрані різними кооперативами, які скупляли яйця короткий період, а також нестачу кваліфікованих фахівців. У 1929 р. уряд видав розпорядження, яким нормували вивіз яєць за кордон. Згідно з його вимогами приватні фірми зобов'язувалися до відповідної переробки товару, а також до утримування фахових працівників. Цим створювалися сприятливі умови для розвитку кооперативного яйчарства [712, с. 339–341]. У 1932–1933 рр. на Волині діяли шість відділів зі збору яєць, які в середньому збирали близько 160 тис. шт. щорічно.

У 1930 р. почалася господарська криза в Європі, значно знизилися ціни на сільськогосподарську продукцію, курс долара знизився майже на 50 %. Усе це загальмувало розвиток молочарства, але не зупинило його розвиток. 1932–1933 рр. – це роки найбільшого прояву світової економічної кризи, яка призвела до масового безробіття й різкого зменшення купівельної спроможності населення. Із 1933 р. молочарська галузь Волинського воєводства вийшла з кризи, зросло виробництво молока, новопосталі молочарні показували добрий розвиток. У кінці року на Волині діяло 103 заклади, які переробили 13,5 млн л. молока. Приналежність цих молочарень була доволі строкатою: 33 – до РСПСГК, 12 – до СПК, 10 – до «Маслосоюзу», дві – до СНСГК у Львові, дві – до РСЄКТП, 15 – не об'єднаних у союзи кооперативів, дев'ять – приватним виробникам [140, арк. 24]. Надмірна кількість ревізійних союзів певною мірою призводила до нескоординованих дій молочарських кооперативів та утруднювала раціональне розміщення нових

товариств. У 1934 р. кількість товариств майже не змінилася (104 молочарні), однак значно зросла кількість переробленого за рік молока – до 19,5 млн л. [141, арк. 27]

У 1934 р. настав перелом у розвитку галузі молочарського виробництва Другої Речі Посполитої. Основна причина цього – з одного боку, зміна напряму господарчої політики Польської держави, яка пішла по лінії заохочення експорту продуктів тваринництва, з іншого – з'явилася велика зацікавленість організацією молочарства сільськогосподарськими установами й організаціями, які опрацювали план розширення мережі молочарень та поступово реалізовували його.

У 1934 р. в Польщі існувало 4542 молочарні, до яких доставлено на переробку 1181,9 млн кг молока, або 13 % усього виробленого молока, у середньому по 260 тис. кг на молочарню. З означеної кількості закладів молочарської промисловості Польщі 1805 – це кооперативні молочарні. Із них 1133, або 25 % усіх молочарень, зосереджувалося в ревізійних союзах, 672 (15 %) були поза союзами («дикі»). Отже, 40 % молочарень держави мали кооперативну форму. Із загальної кількості 1133 діючих було 1119 кооперативних молочарень. Із них у середині 1935 р. 914 зосереджувалося в СР і ЗГК (740 маслярень і 174 сметанчарень, збірниць молока й сировини), 108 належали німецьким союзам кооперативів, 97 – РСУК.

На одну кооперативну молочарню припадало 689 тис. кг молока на рік. У німецьких молочарнях припадало 1759 тис. кг молока в рік на один заклад, у СР і ЗГК – 632, у РСУК – 595, у «диких» – 164, у приватних – 110 тис. кг молока на рік на один заклад. 70 % молока переробляли на масло, решту спрямовували на внутрішнє споживання, виробництво сирів, молочного порошку й ін. продуктів. У 1935 р. частка союзних молочарських кооперативів в експорті масла становила 92 % усього експорту [446, с. 25–26]. Отже, у молочарській промисловості Польщі молочарська кооперація займала домінуюче становище.

Законодавча база також сприяла поступовому розвитку молочарської галузі в державі. На Волині в 1936 р. воєводська влада прийняла чотирьохрічний інвестиційний план розвитку кооперативних молочарень [757, с. 287]. Нове молочарське законодавство разом з уведенням у дію довготермінового й низькоопроцентованого інвестиційного кредиту для молочарської галузі стали

підставою для подальшої раціональної розбудови молочарської кооперації. Закон упорядкував суперечливі стосунки в молочарстві, змусив до планомірного розміщення реорганізованих та новостворених кооперативів, опертих, з одного боку, на підставах правно-організаційних, з іншого – на необхідній їм для переробки кількості молока. Молочарський кредит мав прискорити об'єднання та перебудову наявних дрібних кооперативів, а також допомогти реорганізованим молочарням придбати необхідні приміщення, машини й устаткування для виробництва високоякісної продукції. Обидва згадані чинники сприяли і послідовній праці, і систематичному збільшенню продукції та вдосконаленню техніки переробки, а відтак – піднесенню на вищий рівень рентабельності кооперативів і тим самим зростанню доходів селян від молока.

Після прийняття нового кооперативного закону молочарські кооперативи Волинського воєводства поступово опинилися під юрисдикцією Округного СР і ЗГК. Тут слід зазначити, що, хоч українські молочарні й приєдналися до польського ревізійного союзу, проте й далі підтримували господарчі зв'язки з «Маслосоюзом». Молочарським кооперативам дозволялося бути членами цієї організації, хоч ревізувати їх мав варшавський СР і ЗГК. Таке право гарантував їм польський союз у момент їх прийняття у свої члени. На спеціальній конференції РСУК із представниками СР і ЗГК узгоджено співпрацю цих кооперативів із «Маслосоюзом» [615, с. 9]. Однак у подальшому польський союз вимагав від них припинити контакти зі Львовом. У 1937 р. на Волині ще діяло шість кооперативів (п'ять – у Луцькому повіті, один – у Дубнівському), заснованих до 1934 р. і які мали контакт зі старим центром [765, с. 4].

Не без відома варшавського союзу адміністративна влада щоразу настирніше вимагала припинення співпраці молочарень із «Маслосоюзом», обкладала їх штрафами за недотримання санітарних, будівельних й інших норм. Старости чітко вимагали цілковитого припинення стосунків зі Львовом. Війти одержали доручення організувати поряд з українськими молочарнями гмінні. Після пропозицій надходили й накази: об'єднувати українські молочарні з гмінними. Також до наглядових рад і дирекцій тих кооперативів влада намагалася впровадити осіб

польської національності. Якщо це не вдавалося, то кооперативу нерідко відмовляли в проведенні діяльності [758, с. 4]. Тобто, можна констатувати, що навіть після уніфікації майже всіх молочарень у СР і ЗГК, на ринку молочарського виробництва Волині продовжувалася конкурентна боротьба між польським та українським ревізійним союзом.

Щоб підтримувати конкурентоспроможність на належному рівні, «Маслосоюз» безперервно аналізував свою фінансово-торговельну роботу в зіставленні з подібними іноземними структурами. Дослідник кооперативного руху І. Витанович порівнював показники 123 українських районних молочарень і 123 польських молочарень за 1936 р. (табл. 6.18) [806, с. 408].

Таблиця 6.18

Виробничо-фінансова діяльність українських та польських молочарських кооперативів за 1936 р.

Показник	Українські молочарські кооперативи	Польські молочарські кооперативи
Постачальники молока	57 497	18 310
Кількість корів, гол.	73 084	62 050
Доставлено молока, л	79 485 949	43 822 569
Вироблено масла, кг	3 151 698	1 549 655
Власні капітали, зл.	2 055 697	896 485
Балансова сума, зл.	4 076 723	2 560 050
Рухомість і нерухомість – вартість, зл.	2 677 202	1 724 333
Торги, зл.	8 365 140	4 416 859

Із таблиці видно, що українські кооперативи працювали удвічі краще, ніж польські. Організаційна структура «Маслосоюзу» відповідала тодішнім умовам господарювання; її можна визначити як функціонально-ринкову, бо вона складалася зі спеціалізованих підрозділів із виробництва, переробки, обслуговування й ін., кожен із яких працював для кінцевої мети – для збуту продукції на різних сегментах ринку. Дворівневе управління давало змогу організувати взаємодію, делегувати повноваження учасникам, забезпечити оперативне проходження інформації каналами прямого обліку. Саме завдяки доцільній системі розподілу повноважень і

відповідальності в усіх структурних одиницях «Маслосоюз» швидко розвинувся у велику, фінансово стійку організацію.

Удосконаленням організаційної структури та господарського стану своїх молочарських кооперативів займався й новостворений СР і ЗГК. У його системі на початку 1935 р. створено відділ молочарських і яйчарських кооперативів, який відав усіма справами молочарської кооперації. Для успішної організації, підняття ефективності та раціональності молочарського виробництва, його кількісного і якісного зростання він мав докласти значних трудових та матеріальних ресурсів. Планувалось удосконалити мережу розміщення кооперативів у воєводстві, створити окружні молочарні за допомогою об'єднання дрібних молочарень і забезпечити їх максимальною кількістю молока; перетворити дрібні вершкові виробництва (сметанчарні) в пункти доставки молока до окружних молочарень. Частина молочарень (належним чином інвестованих) мали перевести виключно на виробництво масла на експорт. За допомогою відділу молочарського виробництва реорганізовані й новопосталі кооперативи отримували необхідні приміщення, обладнання та фахівців. Окрім того, упроваджувалося кооперативне виховання й навчання членів, правління та персоналу молочарень за допомогою конференцій, з'їздів, видання й розповсюдження часописів, брошур та ін. видань.

Окружний СР і ЗГК у Луцьку в кінці 1935 р., після прийняття у свій склад усоюзнених молочарських кооперативів, досяг таких кількісних показників: кооперативів – 71, членів кооперативів – 19 414, корів – 27 786. Приріст молока за рік – на 42 %, приріст кооперативів – на 28 % [446, s. 27]. Окрім того, на теренах Волинського воєводства залишалось ще 34 «диких» молочарень, 10 із яких мали приєднатися до союзу, а 24 – ліквідуватися [446, s. 36]. Загалом, у 1935 р. збільшилася кількість переробленого молока в молочарнях, зросли ціни за молокопродукти, зменшилися адміністративні витрати кооперативів, збільшилися виплати за молоко й покращився балансовий стан молочарень – прибутки перевищили витрати. Однак процеси будівництва та механізації гальмувалися незадіянням ще низькопроцентних і довготермінових інвестиційних кредитів, а також очікуванням видання нового молочарського закону. Наслідки реформування

молочарської галузі Волинського воєводства почали проявлятися з кінця 1936 р., про що свідчать дані таблиці 6.19 [154, арк. 19; 446–449; 460, s. 38–39; 519, с. 3].

Таблиця 6.19

Стан і показники діяльності молочарських кооперативів у Волинському воєводстві в 1935–1938 рр.

Показник	Рік (станом на 31.12)			
	1935	1936	1937	1938
Кількість кооперативів	71	84	92	95
Філіали з виготовлення вершків			238	295
Кількість членів	19 414	31 730	40034	47 764
Кількість корів	27 786	39 555	51858	60 115
Перероблено молока, тис. кг	23 844	42 220	44123,3	48 290
Виплачено за молоко, тис. зл.	1881,5	3283,5	4225,2	4463,4
Виготовлено масла, тис. кг	984	1779	1827	1963,7
Кількість збірниць яєць	4	4	7	4
Доставлено яєць, тис. шт.	1733,4	6670,3	4617	3933

Як бачимо, у другій половині 30-х років ситуація в молочарнях значно покращилася. Збільшилася кількість членів кооперативів, зростали обороти та покращилася фінансова ситуація. Власні капітали молочарень на початку 1939 р. склали 1294,3 тис. зл. Кількість молочарень до 1939 р. зросла до 95, із них 59 мали статус окружних і переробляли 76 % молока. Крім них, на теренах воєводства було 295 допоміжних філіалів, які виготовляли вершки. Сім окружних молочарень мали механізоване, 52 – ручне виробництво. За три роки побудовано сім спеціалізованих приміщень для виробництва молока, ще сім мали завершити в 1939 р. Волинські молочарні спеціалізувалися переважно на виробництві масла. Із 95 кооперативів чотири виробляли від 1825 до 3650 тис. кг на рік, дев'ять – 1000–1825 тис. кг на рік, 26 – 500–1000 тис. кг на рік, 8 – 365–500 тис. кг на рік, 48 – менше 365 тис. кг на рік. Лише одна окружна молочарня спеціалізувалася на виробництві масла на експорт [449, s. 101]. При цьому слід зазначити, що молочарські кооперативи покращили якість своєї продукції. Так, у 1935 р. 53 % продукції була I гатунку, 24 % – II, 23 % – III гатунку. У 1936 р. ці показники, відповідно, становили: 70 % – I гатунок; 29 % – II; 1 % – III гатунку [154, арк. 18]. Основними споживачами

продукції волинських молочарень (близько 70 %) були Союз молочарських і яйчарських кооперативів, Малопольський молочарський союз, Крайовий молочарський союз, «Маслосоюз». У 1937 р. молочарні доставили до Союзу молочарських і яйчарських кооперативів 43 % продукції, Малопольському молочарському союзу – 10 % і Маслосоюзу – 17 % [448, s. 50].

Крім масла, волинські молочарні постачали молоко. У 1938 р. його кількість зросла до 1 989 709 кг, із яких 962 465 кг (48 %) доставили Союзу молочарських і яйчарських кооперативів, 214 344 кг (11 %) – Малопольському молочарському союзу, 180 076 кг (9 %) – Крайовому молочарському союзу, приватним покупцям – 380 569 кг (19 %), на локальний ринок і членам-постачальникам – 252 255 кг (13 %) [449, s. 63].

При молочарських кооперативах існували відділи зі збору яєць. Збір яєць у товариствах, зосереджених в Окружному СР і ЗГК у Луцьку, у 1934 р. становив 3052 тис. штук; у 1935 р. – 4220 тис.; у 1936 р. – 9937 тис. [154, s. 20] Яйця скуповував Союз виробництва беконів. Частина йшла в магазини Союзу молочарських і яйчарських кооперативів та локального споживання [448, s. 50]. Однак після 1936 р. почався спад зібраної кількості яєць. Це пояснювалося небажанням молочарень займатись іншою справою, ніж молочарство.

Загалом, у другій половині 30-х років молочарська кооперація Волинського воєводства розвинулася кількісно і якісно. Український «Маслосоюз», польські ревізійні союзи налагодили перероблення й збут молочної продукції, ознайомившись із закордонними ринками збуту, упровадили найновіші технології, вселили віру у власні сили та оптимізм українського селянства. Окрім того, вони постачали селянам-кооператорам необхідне обладнання, племінну худобу, організовували контроль за якістю молока, консультативну діяльність, чим підносили стан тваринництва й сільського господарства взагалі. Водночас у містах і селах воєводства створювалися робочі місця для перенаселеного села, для української інтелігенції. Ревізійні союзи сприяли організації різних шкіл, курсів, на яких підвищували свій освітній і технічний рівень українські кооператори.

Молочарська кооперація сприяла розв'язанню соціальних проблем на селі, захищала малозабезпечені категорії сільського населення.

Поряд з основними видами кооперативів (кредитними, споживчими, молочарськими) у Волинському воєводстві в міжвоєнний період існували кооперативи, які займалися різноманітними видами діяльності (так звані «різні» кооперативи). У докризовий період 1923–1931 рр. вони не перевищували 10 % загальної кількості кооперативів воєводства. Серед загалу різних товариств у вказані роки переважали будівельно-житлові кооперативи (близько 40 %). Розвитку житлово-будівельної кооперації сприяла протекційна політика держави. 1 серпня 1919 р. створено Державний будівельний фонд, який надавав позички будівельно-житловій кооперації, а 21 липня 1921 р. видано закон про надання державних земельних ділянок для будівельних кооперативів [1094, s. 803; 1099, s. 4]. Будівельні кооперативи утворили в 1931 р. самостійний Союз будівельних і будівельно-житлових кооперативів. У 1934 р. до них приєдналися кооперативи праці та працівників ощадно-позичкових товариств. Новостворена організація стала називатися Союзом кооперативів і об'єднань працівників [1099, s. 7].

Решту становили малочисельні торговельні, сировинно-виробничі, аграрного та іншого промислу, ремісничі, кустарно-виробничі, книжково-видавничі, електрифікаційні товариства, кооперативи праці тощо. Наприклад, 25 жовтня 1931 р. у м. Ковелі з ініціативи ковельського ОСК, «Українбанку» й Професійного союзу пекарів засновано кооперативну пекарню, до якої входило 39 осіб [635, с. 4]. Були навіть дещо екзотичні товариства. Зокрема, у 1929 р. Інспекторат РСУК у Луцьку створив кооператив «Український кінотеатр». Мета кооперативу – засобами пересувної кінематографії здійснювати культурно-господарську пропаганду кооперації. Членами товариства могли бути як фізичні, так і юридичні особи. До дирекції кооперативу належали інспектор Л. Кобилянський (голова), Д. Олександрович (бухгалтер), С. Вишнівський (секретар). Адреса товариства: Луцьк, вул. Костюка, 34, Інспекторат РСУК – «Український кінотеатр» [743, с. 2]. У 1931 р. товариство заснувало своє підприємство – випозичальню (прокатний пункт) кооперативно-пропагандистських фільмів.

Першим у прокаті з'явився фільм «Доля вдови Новакової» – продукція Централі чеських господарських кооперативів у Празі про пропаганду ошадності, другим – «Від яйця до яйця» – продукція Централі німецьких кооперативів споживачів для пропаганди яйчарства. Кооперативи, які перебували в місцевостях зі стаціонарними кінотеатрами, налагоджували показ продукції «Українського кінотеатру». Окрім прокату фільмів, кооператив «Український кінотеатр» виготовляв рекламну продукцію кооперативних підприємств та рекламував її двома мовами – польською та українською [575, с. 11; 650, с. 4]. Роботу «Українського кінотеатру» в Луцьку навіть відзначено в ч. 5 бюлетеня Міжнародного кооперативного союзу від 13 березня 1931 р.

Слід зазначити, що в той час у європейських країнах кінематографічна продукція також досить активно використовувалася для кооперативної пропаганди. Наприклад, швейцарський Союз споживчих кооперативів створив у 1930 р. п'ять нових кооперативних фільмів, влаштував 178 мандрівних сеансів, у яких узяли участь 36 500 глядачів. Німецький союз споживчих кооперативів у Гамбурзі створив 30 фільмів, із яких 16 представляли різноманітну працю в центральному Союзі, інші пропагували кооперативне виробництво. Вартість прокату фільмів, залежно від їх протяжності, становила 15, 35 або 200 марок [745, с. 4]. У Західній Україні виробництво кооперативних фільмів налагодилось у другій половині 30-х років. У 1936–1938 рр. за сценарієм Р. Купчинського та В. Софроніва-Левицького створено фільм «До добра і краси» про кооперативне життя українського села. 18 березня 1939 р. у Львові виник перший кооператив із виробництва фільмів «Добро і краса» [742, с. 9].

Наведені в таблиці 6.20 [433, с. 74–75; 439, с. 68; 440, с. 72–73; 441, с. 203; 442, с. 149; 443, с. 126–127; 444, с. 74–75; 453, с. 88; 456, с. 242; 457, с. 353] дані про різні кооперативи за 1923–1931 рр. є більше формальними, оскільки склалися на підставі реєстру статутів товариств. Дуже багато кооперативів були недійсними, про що зауважувало й саме Головне статистичне управління у своїх збірниках. У роки великої економічної кризи більшість представлених кооперативних товариств припинила існування. Однак використання кооперативної форми в різноманітних

галузях та сферах життя свідчило про здобуття кооперацією чинного місця в господарській структурі волинського суспільства.

Таблиця 6.20

Кооперативи різних видів у Волинському воєводстві в 1923–1931 рр.

Вид кооперативів	Рік (станом на 01.01.)									
	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931
Будівельно-житлові	–	–	4	5	9	13	16	24	25	32
Інші торгівельні	–	–	3	4	5	6	6	10	11	14
Сировинно-виробничі	–	–	–	–	–	–	1	4	5	6
Аграрного та іншого промислу	5	–	–	–	–	–	–	1	6	7
Книжково-видавничі	–	–	3	3	3	3	3	3	2	3
Інші невизначені	1	1	4	11	11	11	13	15	10	15
Разом	6	1	14	23	28	33	39	57	59	77

У кінці 1933 р. у Волинському воєводстві діяли три житлово-будівельних кооперативи, два – зі збуту худоби, один – бджолярсько-овочарський, один – овочарський та два – кооперативні млини [140, арк. 17; 458, s. 300].

Кооперативи зі збуту поголів'я худоби та свиней існували в Дубно, Кременці, Горохові й Рівному. Вони не розвинули широкої діяльності з огляду на кон'юнктуру ринку та вороже ставлення торговців до всіляких спроб селян унезалежитися від дій посередників. Можна припустити, що акція кооперування збуту тваринницької продукції нашттовхнулася на суттєві труднощі. Волинь щорічно вивозила до ста тисяч поголів'я на суму 20–30 млн зл. і прибутки з цієї торгівлі отримували посередники, визискуючи при цьому безпосереднього виробника [137, арк. 9]. Відтак, у 1933 р. збереглися кооперативи лише в Рівному та Дубно [138, арк. 16–17].

Основна діяльність бджолярсько-овочарського кооперативу в Луцьку зосереджувалася на збуті меду, городньої продукції й овочів, а також на забезпеченні пасічників вуликами та необхідними для бджолярства інструментами й приладами [134, арк. 9]. Переробкою та збутом овочів займався овочарський кооператив у с. Дермані Здолбунівського повіту. Він був створений за сприяння міністерства сільського господарства і в другій половині 20-х років щорічно збував

до тисячі вагонів різної сільськогосподарської продукції. У роки кризи через брак належного оборотного капіталу й виробництва товариство займалося переважно продажем раніше заготовлених сухих овочів і фруктів та не могло досягти значних господарських показників [138, арк. 17]. Зокрема, у 1931 р. кооператив виробив та продав лише три вагони сухофруктів і мармеладу й два вагони свіжих овочів [137, арк. 9].

Галузь кооперативного млинарства, підтримувана зацікавленим сільськогосподарським виробником, була представлена кооперативними млинами в Белмазі під Острогом та Боратині під Луцьком [134, арк. 9]. Їхня діяльність навіть впливала на регулювання цін на місцевому ринку. Однак брак значних власних оборотних капіталів, необхідних для закупівлі збіжжя, не давав змоги цим млинам досягти високих промислових здобутків.

Після закінчення господарської кризи та прийняття нового кооперативного закону кооперативи «різні», за винятком трьох житлово-будівельних, які увійшли в склад Союзу кооперативів й об'єднань працівників, потрапили під юрисдикцію Окружного СР і ЗГК у Луцьку. Це були кооперативні товариства різного виду, які спеціалізувалися на окремому виді діяльності – із переробки м'яса, млини, пекарні, бетонярні, промислові міські кооперативи, зі збуту поголів'я худоби й свиней, ярмарки народного промислу, міські торгові кооперативи, ремісничі кооперативи, тощо. З огляду на важкі загальні умови господарювання показники діяльності цих товариств були досить скромними. Їхня праця певною мірою була піонерською та розвивалась у міру зацікавлення певних кіл конкретним видом кооперативної діяльності. Динаміка кількісного зростання «різних» кооперативів у другій половині 30-х років представлена в таблиці 6.21 [446–449; 576, с. 189–192].

Фінансовий стан означених кооперативів був задовільним. Оборотні капітали в 1935 р. становили 484 575 зл. Власні й резервні фонди склали близько 20 % балансової суми. З огляду на піонерське починання, кооперативи «різні», переважно розбудовувалися понад фінансові можливості, через що господарські показники не завжди були додатними. Товарооборот у другій половині 30-х років представлений діаграмою (додаток Ш).

Стан «різних» кооперативів у Волинському воєводстві в 1934–1938 рр.

Показник	Рік (стан на 31. 12)				
	1934	1935	1936	1937	1938
Кількість:					
товариств	4	8	12	15	20
членів	92	183	3093	3870	5392
Товарооборот, тис. зл.	160	337	769	1416	1658

Як бачимо, значне певне кількісне та якісне зростання відбулося лише з 1936 р. Воно спричинене реорганізаційними заходами щодо цієї групи кооперативних товариств. СР і ЗГК у своїй структурі створив низку спеціальних секторів, завдання яких – упорядкування діяльності різних кооперативів, які задовольняли всілякі потреби населення. Зокрема, сектори зі збуту інвентарю для м'ясників, городничо-овочевий, кооперативів здоров'я, народних будинків і т. ін.

Важливим завданням Союзу стало створення на кооперативних засадах народного промислу й кустарництва та взагалі несільськогосподарського виробництва. Причина цього – великий визиск посередників і приватних укладачів кошторисів у наявних осередках народного промислу та кустарництва, а також необхідність створення вільних робочих місць для вивільнених із рільництва трудових ресурсів. СР та ЗГК затвердив програму, яка передбачала вивчення стану народного промислу й кустарництва та можливостей запровадження нових сфер сільського виробництва; запровадження в цій царині кооперативних форм на базі набутого досвіду; створення нових кооперативних осередків сільського виробництва; організацію збуту виробів різних кооперативів; забезпечення товариств сировиною на найвигідніших умовах; необхідне кредитування для формування оборотного капіталу та інвестицій [447, s. 40].

Згідно з цією програмою в другій половині 30-х років для найбільш раціонального збуту товарів домашнього промислу у Вільно створено кооперативне об'єднання «Центр народного промислу». До нього, крім вільненського «Ярмарку народного промислу», створеного ще 1925 р., увійшли кооперативні товариства виробів домашнього промислу Білостока, Новогрудок, Берестя, Станіславова й

Луцька, а також окремих варшавських кредитних кооперативів для фінансування домашнього промислу. Центр здійснював оптовий продаж виробів народного промислу на терені північно-східних воєводств Другої Речі Посполитої. Збутова діяльність цих кооперативів щорічно сягала двох із половиною мільйонів злотих [651, с. 117]. Цих успіхів досягнуто завдяки вмілій організаційній співпраці самих виробників, патронацькій діяльності кооперативів та зовнішніх фінансових інвестицій.

Кооператив «Ярмарок народного промислу» в Луцьку виник у 1934 р. з ініціативи волинського Окружного СР і ЗГК та волинської Сільськогосподарської палати. Головне завдання ярмарку – організація збуту сільських виробів, піднесення якості товарів, зростання попиту на них на місцевих і закордонних ринках збуту. Цей кооператив мав два відділи: торговельний, який здійснював торгівлю народними виробами оптом та вроздріб, і пропагандистський, що зацікавлював широкі верстви суспільства народними промислами, організовував виставки й покази з відповідними лекціями. Роздрібна торгівля продукції здійснювалася через магазин-ярмарок у м. Луцьку. Від початку заснування «Ярмарок народного промислу» поставив за основу своєї діяльності мету – купувати вироби народного промислу безпосередньо в селян, минаючи всіляких посередників. У містечках і селах Луцького, Костопільського, Сарненського, Любомльського повітів організовано гмінні закупівлі товарної продукції. Завдяки цьому з'явився доступ до самого виробника, якому за товар виплачувалася найвища ціна. У першому півріччі своєї діяльності базар закупив близько 80 000 м саморобного полотна на суму 75 000 зл. Одним із головних споживачів цих товарів було міністерство внутрішніх справ, польська державна залізниця та їхні установи [583, с. 295]. Ярмарок надавав можливість виробникам придбати товари народного промислу, технічні знаряддя праці й підтримував їх фінансово. Поряд із закупівлею полотна, коноплі, льону проводилися також закупи вовни, сукна, пряжі та інших виробів. Діяльність волинського «Ярмарку народного промислу» допомагала селянам збувати продукцію й створювала нові робочі місця для населення воєводства.

Поряд із «Ярмарком народного промислу» на Волині з'явилася ще низка «різних» кооперативів. Волинський хмелярський кооператив здійснював комісійний продаж хмелю своїх членів, регулюючи цим місцеві закупівельні ціни. Також цей кооператив поставляв свою продукцію на закордонні ринки [137, арк. 9]. Окрім того, створено такі товариства: овочарський кооператив у Почаєві, який, наприклад, лише в 1937 р. спромігся заготовити й продати 80 вагонів яблук [706, с. 5], та садівничо-пасічницький кооператив у Рівному [137, арк. 9; 652, с. 3]. Останній ще в 1931 р. намагався організувати агроном П. Архипенко на підставі статуту пасічницького товариства, існуючого до 1925 р. у Здолбунові. Проте створити товариство тоді не вдалося. У 1933 р. повітовий сеймик у Рівному відкрив пасічницькі курси. І лише в 1935 р. садівничо-пасічницький кооператив почав працювати [699, с. 330]. Завдання цього товариства – поширення знань про культуру садівництва й пасічництва, збут продуктів, допомога населенню на випадок ушкодження садів чи насіння морозами, пожежами тощо. При кооперативах утримували фахівців, інструкторів, які читали лекції, надавали консультації, поставляли членам кооперативу посадковий матеріал тощо. Для збуту продуктів у Рівному відкрито склад, де сортували та зберігали продукцію до часу реалізації [699, с. 330]. У 1937 р. виникли гарбарсько-кушнірський ремісничий кооператив у с. Дубечному [593, с. 6], та яйчарський кооператив у Дубно [706, с. 5]. Загалом, у кінці 1937 р. на території воєводства діяло три будівельних кооперативи й 12 «різних», із яких чотири – зі збуту та переробки овочево-садівничої продукції, два – кооперативні млини, два – ремісничі, по одному – зі збуту хмелю, яйчарства й домашньої птиці, ярмарок народного промислу та народний дім [448, с. 51]. Усі вони перебували на початковому етапі розвитку й особливих досягнень не мали.

Задля активізації діяльності означених товариств у другій половині 1938 р. СР і ЗГК створив відділ різних кооперативів. Його робота відбувалася за трьома напрямками: а) вирішення поточних справ кооперативів, на які за браком досвіду, відповідної методики й плану дій витрачалася багато часу та сил; б) проведення навчання, щоб ознайомити з найважливішими змінами певних родів діяльності. Цю роботу виконували кооперативи або фахівці Союзу; в) організаційна та

впорядницька робота зі зміцнення й усталення засад і методів діяльності, накреслення наряду розвитку всіх родів різних кооперативів та вироблення програми праці [449, s. 109]. Як наслідок, кількість різних кооперативів на Волині до кінця 1938 р. зросла до 20, а членів у них – до 5392 осіб. Створено Волинський кооператив зі збуту продуктів тваринництва у Луцьку, прядильно-ткацький кооператив у Ковелі та перший на Волині кооператив здоров'я в с. Дяткевичах Рівненського повіту [449, s. 63].

Хоч кількісно різні кооперативи й зросли в 1937–1938 рр., проте їхній фінансовий стан майже не змінився: вони працювали переважно за рахунок чужих інвестицій і їхні витрати перевищували прибутки. Газета «Волинське слово» причини застою розвитку кооперативних товариств убачала в їх організаційному та господарському поділі між трьома ревізійними союзами, які між собою конкурували й не могли скоординувати власну діяльність [652, с. 3]. До цього слід додати підпорядкування польськими союзами національних кооперативів, які почали зазнавати усіляких обмежень у своїй роботі. Спочатку в кооперативах, що потрапили до волинського Окружного СР і ЗГК, у діловодстві застосовувалася українська мова та в керівництві були українці. Проте незабаром вийшло розпорядження влади вилучити з ужитку всі українські книги й замінити їх польськими. Ревізійний апарат союзу проводив політику на злиття та комасацію здорових українських товариств зі слабшими польськими. Союз не давав навіть посвідчень про доцільність заснувати десь новий кооператив. Наприклад, коли з таким проханням звернулися члени-засновники садівничо-городничого кооперативу «Волинська продукція» в Луцьку, то Союз відповів: «До заснування українського кооперативу не допустимо, бо нас тут є менше 20 % і ми розпорошені... Подайте статут польською мовою, викиньте з нього постанову, що діловодство буде вестись українською мовою; введіть до Надзірної ради і управи поляків, тоді поговоримо...» [806, с. 477]. Під кінець 1930-х рр. почався спад кооперативної діяльності не лише в українських кооперативах, а й в усьому СР і ЗГК, який тривав до початку Другої світової війни [150, арк. 11].

6.4. Культурно-освітня робота кооперативних установ

В умовах Другої Речі Посполитої культурно-просвітницька діяльність волинських кооперативів почалася лише з другої половини 20-х років. Велику допомогу в цій царині надали учасники визвольних змагань. Повернувшись додому, збагачені знаннями, практичним і недавнім історичним досвідом, ці люди надали нового стилю громадсько-кооперативній роботі. Звичайно, не можна зараз зібрати докладних відомостей про всіх заслужених кооператорів нашого краю. Тому згадаємо хоча б декого з них. Це українські послы, брати Антон і Павло Васиньчуки, С. Жук – директор Українбанку в Почаєві; А. Блащук, С. Наїдко – луцькі кооператори, П. Доманицький, О. Ковалевський та інші. Вони розпочали новий кооперативний період в історії Волині, позначений не лише економічними зрушеннями, а й поживавленим загальнонаціональним розвитком, спрямованим на самопомогу й самооборону. Із їхньої ініціативи починають скликатися з'їзди волинської кооперації, на яких вирішувалися насущні справи кооперативних товариств, у тому числі й питання культурно-освітньої роботи. Так, на з'їзді делегатів української кооперації Волинського, Поліського, Люблінського воєводств, який відбувся в Луцьку 11 травня 1924 р., для піднесення культури українського населення схвалено створити кооперативні курси, наукові бібліотеки, посилити інструкторську підготовку [119, арк. 7–8].

Особливо активізувалася культурно-просвітницька робота на теренах воєводства після об'єднання волинських кооперативів із РСУК у Львові. Слід зазначити, що до середини 30-х років на Волині поширенням кооперативних ідей серед населення та практичною фаховою й освітньою підготовкою кооператорів займалися переважно саме українські кооперативи під керівництвом Інспекторату РСУК у Луцьку. 8 липня 1928 р. в м. Кременці відбулися XI загальні збори уповноважених повітових союзів кооперативів на Волині, на які прибув представник РСУК у Львові інспектор Л. Кобилянський. Останній зазначив, що потрібно «... в цілях скооперування населення провадити культурно-освітню роботу та, разом із тим, усвідомлювати своїх членів, що добробут кожного господаря залежить від освіти й піднесення свого господарства на вищий ступінь під оглядом його

економічного розвитку, а загальне добро українського населення від об'єднання всіх господарств в одну кооперативну сім'ю під проводом РСУК». На цих зборах прийняли програму систематичної організаційно-інструкторської й культурно-просвітницької праці кооперативних організацій, яка зводилася до трьох основних напрямів: піднесення загальноосвітнього та культурного рівня учасників кооперативного руху й ширших верств суспільства; розповсюдження кооперативної ідеї; підготовка фахових робітників в кооперації [585, с. 3].

Розгортаючи культурно-просвітню роботу в кооперативних установах, кооперативна еліта враховувала те, що на кінець 20-х років ХХ ст. 68,8 % населення Волинського воєводства було неписьменним [1016, с. 126]. Для підвищення загальної грамотності українців при коопераціях створювали спеціальні гуртки з ліквідації неписьменності, кооперації фінансували роботу окремих спеціальних курсів, створених при первинних осередках «Просвіти», «Рідної школи», «Союзу українок». Діяльність кооперативних організацій у сфері просвітництва розцінювалась організаторами кооперативного руху не лише як засіб піднесення культурно-освітнього рівня українського населення, але і як необхідна умова успішного розвитку самої кооперації.

Усвідомлення завдань кооперації, обумовлених рівнем і потребами національного розвитку української спільноти в умовах чужоземного поневолення, допомогло західноукраїнським кооператорам знайти адекватні форми діяльності в культурно-освітній сфері. Найголовнішими серед них були видавництво українських книг та кооперативної періодики; бібліотечна справа; організація культурно-освітніх заходів; проведення освітньо-кооперативних курсів; заснування фахових шкіл; матеріальна підтримка національних товариств й об'єднань та ін. Упровадження цих завдань відбувалося через такі культурно-освітні установи, як кооперативні читальні, книгозбірні, народний будинок, театр, школу та інші національні громадські товариства, передусім «Просвіту», «Сільського господаря», «Рідну школу», «Союз українок» [662, с. 193].

Інспекторат РСУК у Луцьку разом із кооперативними й культурно-освітніми установами з 1927 р. розпочав кооперативну пропаганду та вишкіл кооперативних

працівників. Головною в просвітницькій діяльності була підготовка висококваліфікованих кооперативних кадрів. Насамперед, організовувалися різноманітні курси для підготовки низової ланки кооперативних товариств. На засіданні колегії інструкторів Інспекторату РСУК у Луцьку 3–4 липня 1928 р. вирішено провести місячні (обсягом 144 год) та 14-денні (обсягом 74 год) кооперативні курси на Волині, Поліссі, Холмщині й Підляшші. Навчальний план містив такі дисципліни, як історія кооперації, теорія кооперації народного господарства, кредитна кооперація, кооперативне законодавство, рахівництво споживчих товариств, рахівництво кредитних товариств, організація торгівлі й кредиту, вексель, купецькі рахунки та калькуляція, організація й практика кооперації, торговельне листування, товарознавство, основи молочарства та молочарське рахівництво, яйчарство, культурно-освітня праця, українська мова.

У 1928–1929 рр. організовано місячні курси в Ковелі, Рівному, Луцьку, Холмі, Бересті, на яких підготовлено 158 осіб, та 14-денні курси у Володимирі, Сарнах, Киселині, Вишневецю, Степані, Кобрині, Острозі, Забродді, Коденці, де підготовлено 248 осіб. Разом на цих курсах було 406 слухачів. Це переважно молодь до 30 років [707, с. 2–3]. На курсах викладали П. Доманицький (голова РСУК), М. Галушинський (голова Львівської «Просвіти»), І. Мацик (начальник філії «Народної торгівлі» в Луцьку), інструктори РСУК – Л. Лобачевський, М. Стефанський, інженери Н. Зибенко та О. Зибенко, О. Кіцера, М. Блоцакевич, Ю. Пирогів й ін. [638, с. 8; 642, с. 1; 645, с. 6; 646, с. 7; 647, с. 2]. Результативність роботи цих курсів високо оцінювали самі курсанти. Так, у грудні 1928 р. дирекція РСУК отримала лист-подяку такого змісту: «Ми, нижчепідписані слухачі кооперативних курсів в Ковелі на Волині, шлемо щиру подяку за улаштування курсів і бажаємо РСУК мати великі засоби для улаштування таких курсів, як наші, щоб ширші кола українського населення, а особливо селяни, могли добути собі освіту в кооперативнім напрямку! Ми всі будемо старатись освідомлювати своїх близьких людей і завше з вдячністю будемо пам'ятати про РСУК, який нам дав можливість добути певне знання і захопив нас всіх ідеєю кооперації. Бажаємо РСУК надалі інтенсивної праці! Ковель, 14 грудня 1928 р.» [629, с. 79].

3 листопада 1929 р. у Луцьку відбулося засідання Головного комітету організації кооперативів на північно-західних землях, на якому підсумували роботу кооперативних курсів та визначили кроки подальшої праці. Акцентувалося на пропаганді масового кооперування населення, навчанні студентства північно-західних земель кооперативній справі, проведенні систематичної інструкторської праці в ПСК та кооперативах [613, с. 4].

Окрім загальних агітаційних курсів, керівництво фахових господарських центрів РСУК – «Сільського господаря», «Маслосоюзу», «Народної торгівлі», товариств «Просвіта» та «Рідна школа», – а також їхні округові осередки організували на території Волинського воєводства різноманітні господарчі кооперативні курси. Із 1928 р. у м. Луцьку почали діяти двомісячні кооперативно-господарчі курси для підготовки досвідчених сільських кооперативних працівників [629, с. 79–82]. 15 січня–2 лютого 1929 р. в Горохові відбулися курси для підготовки провідників кооперативно-освітніх гуртків [645, с. 6]. 2–10 лютого 1929 р. при кооперативі «Наша сила» с. Забріддя Ковельського повіту організовано курси книговодів, на яких викладали лектори РСУК Ерстенюк та Олександрович [648, с. 6–7]. Аналогічні курси проведено Окружним союзом кооперативів у Ковелі з 5 березня до 5 квітня 1931 р. [641, с. 9]. Селянський кооперативний банк у Рівному організував кооперативні курси для працівників кредитної кооперації, які тривали з 10 січня до 10 лютого 1929 р. [643, с. 1].

За сприяння «Маслосоюзу» з 20 лютого до 30 березня 1930 р. в с. Уїздці Дубнівського повіту відбулися кооперативно-молочарські курси [400, с. 20]. Філія товариства «Сільський господар» у Луцьку організувала сільськогосподарські бібліотечки, у яких містилися книжки з рільництва, скотарства, птахівництва, пасічництва, і постачала зі свого складу ветеринарні аптечки з необхідними рекомендаціями. Філія здійснювала послуги з комасації та меліорації на вигідних для селян умовах, організувала підписання контрактів на вирощування цукрових буряків, збут льону, коноплі й дерев'яних виробів [719, с. 8]. Кооперативні знання серед учнівської молоді активно пропагувало товариство «Рідна школа», яке додало курс кооперації до навчальних планів усіх типів приватних шкіл, учительських

семінарій та гімназій. У 1931 р. у навчальних закладах «Рідної школи» на Волині працювало 20 дитячих кооперативів, із них 12 – торговельних і вісім – кредитних [603, с. 4].

Кооперативні курси організували також польські ревізійні союзи, які діяли на теренах Волинського воєводства. Зокрема, Союз польських споживчих кооперативів із 13 квітня 1929 р. організував у Варшаві шеститижневі кооперативні курси для керівників кооперативів, на яких підготували 25 осіб. У червні 1929 р. у Варшаві проводили двотижневі курси для працівників гуртівень та магазинів споживчих товариств. Також Союз із 12 квітня 1929 р. почав видавати практично-господарський журнал «Спільнота» [649, с. 195].

Слід зазначити, що розповсюдженню української кооперативної ідеї й проведенню кооперативних курсів активно протидіяла польська влада. Навчання відбувалося під постійним контролем із боку місцевих органів адміністрації та держбезпеки. Якщо траплялися відхилення від навчальних планів і програм курсів, то відразу були зауваження й курси могли заборонити. Нерідко місцеві владці забороняли проведення кооперативних курсів без будь-яких пояснень [962, с. 104]. Представники владних структур часто вдавалися до відвертих провокацій у цій сфері. Так, на початку 1925 р. у Луцьку поліція заарештувала всіх слухачів кооперативних курсів, влаштованих «Просвітою», звинувативши їх в антидержавній пропаганді. Щоб виправдати цей акт, польська преса оголосила їхніх учасників «небезпечними агітаторами», які пройшли спеціальну підготовку в Харкові та приїхали до Польщі для проведення підривної роботи, хоч усі вони були мешканцями навколишніх сіл. Подібні випадки трапилися й під час проведення навчання в Сарнах, Володимирі, Степані та Ковелі в 1928 р. Поліція вимагала списки й адреси курсантів і лекторів, контролювала зміст лекцій, арештовувала деяких курсантів, звинувачуючи їх в участі в антидержавних організаціях [629, с. 80]. Проте, незважаючи на це, освітня робота проводилась і давала непогані результати.

Для керівництва кооперативною роботою на місцях необхідні були кваліфіковані фахівці. Спеціалістів середньої ланки готували чотирирічна

кооперативна гімназія в Кременці; однорічні школи в Яворові та Стрию, рільнича школа товариства «Просвіта» в Миловані; сільськогосподарський ліцей у Черниці [693, с. 259]. Товариство «Просвіта» відкрило у Львові приватну Торговельно-кооперативну школу. Для підготовки працівників у ПСК, районні молочарні та Українбанки при цій школі з 25 жовтня 1929 р. діяли трисеместрові курси Вищого кооперативного навчання [580, с. 7]. У Луцьку в 1927 р. утворили Кооперативну академію, яка готувала до 300 слухачів за рік [644, с. 3]. Фаховими кадрами вищої категорії українські кооперативні установи поповнювалися за рахунок випускників економічно-кооперативного факультету Українського технічно-господарського інституту при Українській господарській академії в Подєбрадах (Чехословаччина) [601, с. 4].

У самій Польщі в міжвоєнний період була досить розвинена мережа різноманітних торговельних шкіл, у яких готували працівників для промислових і торговельних приватних, державних та кооперативних підприємств. Це були різні школи з терміном навчання від одного до чотирьох років, чоловічі, жіночі, мішані. Загалом нараховувалося близько 150 середніх шкіл, одна – вищо-середня, чотири – вищі торговельні школи. Із них лише чотири були державними. У них вивчали релігію, польську та німецьку мови, історію, каліграфію, руханку, гігієну, торговельну арифметику, бухгалтерію, діловодство, торговельне листування, господарську географію, торговельну й вексельну справу, товарознавство. Програми навчання торговельних шкіл передбачали також певну кооперативну підготовку. Наприклад, економічно-торговельна школа в Кракові мала окремий кооперативний відділ. У торговельній школі в Ярославі значні обсяги годин навчального плану четвертого року навчання відводили для кооперативних дисциплін. Суто кооперативними була Міська кооперативна школа в Козеніцах і Кооперативна школа в Наленчові для підготовки кооператорів рільничих спілок [739, с. 257]. З ініціативи польського Союзу споживчих кооперативів при співпраці ревізійного Союзу військових кооперативів, Союзу кооперативних працівників у кінці 1928 р. створено «Товариство середньої кооперативної школи» у Варшаві, яка почала діяти з 10 березня 1929 р. Це була постійна трирічна середня кооперативна школа,

завдання якої – теоретична й практична підготовка працівників для самостійної господарської, адміністративної та організаційної роботи в кооперації [639, с. 195]. Саме в цій школі переважно здобували кооперативні знання члени польських кооперативів, які діяли на теренах воєводства.

Єдиною школою такого типу з українською мовою навчання була Торговельна гімназія товариства «Рідна школа» у Львові, яка перейшла на відповідні навчальні плани з 1937 р. У них значне місце відводилося кооперативним дисциплінам. Кооперативною освітою опікувався спеціальний ревізор РСУК, який викладав кооперативне діловодство й організаційні основи кооперації та керував шкільним кооперативом «Чайка». Торговельна гімназія не лише давала знання, а й формувала дух майбутніх кооператорів, переконання про важливість кооперації в змаганнях за національну державність і незалежність. Провідниками цього були директор Д. Коренець, учитель І. Витанович, а також українські кооператори Ю. Павликовський, О. Луцький, К. Коберський, які часто читали спецкурси та лекції слухачам школи [818, с. 93–94].

У другій половині 30-х років представники керівництва кооперативних об'єднань і РСУК вирішили заснувати власну українську вищу кооперативну школу. Нею став трирічний Кооперативний ліцей, який почав функціонувати з 1 жовтня 1938 р. у м. Львові. Заклад готував працівників середньої ланки кооперативних організацій, згодом для їх правління, референтів у союзних і центральних кооперативних організаціях. Після трирічного навчання студенти спрямовувалися на практику за кордоном у тамтешні навчальні заклади та підприємства. Повернувшись на батьківщину, вони практикувалися в українських кооперативних установах, писали дипломні роботи, які могли затверджуватися в Українському технічно-господарському інституті в Подєбрадах (Чехословаччина). Директором ліцею призначено І. Витановича [818, с. 94].

Важливими напрямками культурно-освітньої діяльності українських кооперативних організацій стали пропаганда й поширення кооперативної ідеї, залучення широкої громадськості до кооперативного руху. Речниками

організаційного та ідеологічного розвитку української кооперації виступали періодичні кооперативні видання.

Від 1924 р. постійним друкованим органом РСУК був тижневик «Господарсько-кооперативний часопис». Його наклад становив 4 тис. примірників. Члени кооперативів могли знайти на його сторінках різноманітні поради та інструкції, правові й фахові консультації, звіти загальних зборів центральних кооперативних установ, відомості про передовий досвід кращих кооперативів, а також статті з кооперативної теорії, історії кооперативного руху в Україні та за її межами.

Журнал «Кооперативна республіка» виходив із 1928 р. до 1939 р. тиражем 850 примірників. Публікувалися статті з питань економічної діяльності кооперативів, з історії, теорії та практики кооперативного життя. У міжвоєнний період у Західній Україні виходили ще й такі кооперативні видання, як «Кооперативна родина», «Календарець українського кооператора» й ін. Свої друковані органи мали фахові кооперативні осередки: «Маслосоюз» (журнал «Кооперативне молочарство»), «Центробанк» (часопис «Кредитова кооперація»). Товариство «Сільський господар» видавало однойменний часопис із двотижневиком «Сільськогосподарська кооперація», а також місячники «Український пасічник» і «Сад і город». Зацікавлюючи широке коло громадськості, періодична преса стала важливим фактором розвитку кооперативно-культурного просвітництва. У 1931 р. кооперативи – члени РСУК – передплачували 3368 примірників різних часописів [852, с. 34].

Поряд із західноукраїнськими кооперативними виданнями важливою є й місцева волинська кооперативна преса. У Кременці в 1922 р. розпочав існування часопис Кременецького повітового союзу кооперативів на Волині – «Зоря кращого» [968, с. 124]. Із 1924 р. в Здолбунові місцевий повітовий союз українських кооперативів видавав ілюстрований кооперативно-господарський місячник «Супряга». У цей же період (1923–1924 рр.) у Львові-Луцьку видавали ілюстрований політично-господарський часопис «Новий час».

У 1930–1931 рр. у Луцьку друкувався пропольський двотижневик «Волинський господар», присвячений справам волинського села. Пропольською була й «Українська нива». У 1926–1928 рр. і 1932–1936 рр. вона друкувалася не в Луцьку, а у Варшаві. Від червня 1937 р. «Українська нива» стала виданням Волинського українського об'єднання й була перейменована у «Волинське слово».

У 1933 р. агроном С. Дибенко започаткував місячник «Рідний колос», у якому порушувалися проблеми як хліборобські й кооперативні, так і пов'язані з історією та літературою України. Протягом 1933–1935 рр. у Луцьку виходила «Нова скиба» – вісник філії «Сільського господаря». Вісник мав конкретне завдання – навчати селян правильно господарювати, створювати філіали – гуртки «Сільського господаря», засновувати кооперативи, молочарні, українські «райффайзенки». Наклад «Нової скиби» становив 3–4 тисячі примірників.

Слід зазначити, що, порівняно з європейськими країнами, у Західній Україні видавалося досить мало кооперативних видань. У 1934 р. Міжнародний кооперативний союз (МКС) опублікував дані про стан кооперативної преси в різних країнах. У 33 державах членів МКС видавали 1009 кооперативних часописів та журналів загальним накладом 8,45 млн. У Фінляндії сума накладу п'яти періодичних видань становила 400 тис.; кожен другий будинок отримувалася якийсь кооперативний часопис. У Швеції кооперативний родинний ілюстрований часопис «Консументблядет» для багатьох бідніших родин став єдиним періодичним друкованим джерелом інформації [636, с. 277]. Отже, можна констатувати, що в країнах Європи кооперативна преса стала масово-виховним чинником і відіграла важливу роль у духовному та політичному житті народу.

Головною проблемою української кооперативної преси був брак фінансування. Більшість видань не самоокуповувалися й потребували дотацій та збільшення числа передплатників. Незважаючи на фінансові труднощі, редакції часописів намагалися встановлювати на свої видання мінімальні ціни, доступні для найбідніших селян. Зокрема, річна передплата «Кредитової кооперації» коштувала 5 зл. [716, с. 8]. Для гуртових передплатників вводили знижки, наприклад передплата

«Українського пасічника» в 1933 р. знижувалася удвічі, якщо один адресат випишував не менше п'яти примірників [398, с. 9].

Практично всі українські кооперативні організації надавали матеріальну допомогу видавництвам. У 1922 р. навіть створено спеціальний, т. зв. «залізний», культурно-освітній фонд, до якого кооперативи вносили кошти для забезпечення «печатної пропаганди ідеї кооперації». Саме з цього фонду отримували постійні дотації «Господарсько-кооперативний часопис» [967, с. 34]. Кооперативи, які входили до системи РСУК, у 1931 р. передплачували 3368 примірників різних періодичних видань [852, с. 34]. У 1936 р. лише «Господарсько-кооперативний часопис» передплачували 3750 осіб, у 1938 р. їх кількість зростає до 4350 осіб. Із них у Волинському воєводстві нараховувалося всього 74 і 80 передплатників, відповідно [399, с. 13; 401, с. 24].

У північно-західних українських воєводствах обсяги розповсюджуваних кооперативних часописів були надзвичайно малими й через адміністративні перешкоди. Належне пояснення цьому знаходимо в розпорядженні волинського воєводи від 30 серпня 1935 р., згідно з яким продаж часописів на Волині міг здійснюватися лише за дозволом повітових адміністративних властей [101, арк. 13]. Відповідно до цього, у 1935–1939 рр. деякі староства стали обмежувати або й узагалі забороняти продаж у книгарнях і кіосках українських часописів. Незважаючи на це, кооперативна періодика була каталізатором масового просвітництва українського населення, підвищення його культурно-освітнього рівня. Завдяки неухильному зростанню видавничих обсягів кооперативна преса та різнопланова література відіграли вагомий роль у кристалізації національної свідомості й підвищенні рівня господарської культури та знань західних українців.

Окрім періодики, видавали книжкову продукцію: посібники практично-методичного спрямування, підручники для потреб «вищої освіти», методичну літературу для кооперативних організаторів і торговельних референтів, інструктивні матеріали для ведення кооперативних курсів, а також книги теоретично-ідеологічного змісту. Особливу увагу РСУК приділяв випуску праць теоретиків кооперативного руху – «Солідарність» Ш. Жіда [850], «Кооперація і національне

завдання» Дж. Ресселя [1000], «Кооперація, її природа та мета» М. Туган-Барановського [1028] й ін. Важливою подією в цій царині стало опублікування в 1934 р. книги «Ідеологія кооперації», у якій зібрано переклади праць відомих світових кооперативних діячів, які розкривали теоретичні аспекти розвитку кооперації [870].

Ознайомлення з творами відомих теоретиків кооперації розширювало світогляд українського населення, допомагало йому засвоювати основи кооперативної роботи. «РСУК не випадком, а свідомо видавав для українських кооперативних працівників не тільки методичні чи правні підручники, але й твори кооперативних теоретиків, – писав із цього приводу О. Луцький. – Може, саме в цьому наш суттєвий поступ, що РСУК раз у раз звертає увагу всіх своїх членів до кооперативної теорії та на основі нашої дійсності раз у раз розглядає всі справи нашої кооперативної проблематики і усталює наш український кооперативний світогляд» [924, с. 6].

Книги друкували кооперативні організації різних рівнів. У 1938 р. РСУК мав 12 спеціалізованих видавничих кооперативів. До масового читача книжки потрапляли через мережу «кооперативних бібліотечок», які до кінця 1929 р. мали майже 43 % українських кооперативів [715, с. 1]. Солідною базою для підвищення кваліфікації кооператорів стала центральна бібліотека РСУК у Львові, яка мала близько 4000 книжок кооперативної, соціально-економічної тематики, а також різноманітну періодику, у тому числі й закордонну. У залученні населення краю до української книги велику роль відіграли так звані «мандрівні бібліотеки», у яких було по 60–65 книг. Вони надсилалися до кооперативних організацій терміном на 3–6 місяців, щоб бажаючі могли ознайомитися з представленою літературою [399, с. 18]. Фонди кооперативних бібліотек поповнювали українські видавничі кооперативи, а також кооперативні книгарні.

На Волині найкращою була видавнича книгарня в Кременці, яка тільки в 1926 р. продала 26 комплектів дешевих бібліотек та понад 1050 примірників книжок. Проте в листопаді 1927 р. поліція закрила її, закидаючи «зв'язки із Товариством імені Т. Шевченка у Львові». Тісні стосунки зі Львовом також

підтримувала книгарня «Наша культура» в Рівному. Уміло налагодила роботу заснована в 1923 р. кооперативна книгарня в Дубно, яка в 1925–1926 рр. продавала по тисячі книжок та 150–170 часописів щомісячно [1001, с. 65].

Ефективним засобом пропаганди кооперативних ідей були кооперативні свята. Вони надзвичайно урочисто проводилися 30 вересня на свято св. Софії. Зазвичай, свята розпочиналися Богослужінням, церковними відправами, потім відбувалися маніфестаційні походи, проводились урочисті академії, виголошувалися патріотичні промови, читалися реферати, декламувалися національно-патріотичні вірші, а на завершення проходили концерти, вистави тощо. У 1927 р. в Західній Україні відбулося 20 повітових і 24 локальних святкувань Дня кооперації.

На Волині відбулося повітове святкування в Луцьку та локальне в Коршеві [728, с. 51]. За свідченням кореспондента «Господарсько-кооперативного часопису», зацікавлення святом кооперації в Луцьку 28 вересня 1927 р. «...було таке глибоке, що, не глядячи на болото по сільських дорогах, маси народа з самого рана посунули – возами, залізницею а то й пішки – з околичних і дальших сіл до Луцька... Кажуть, що Луцьк ніколи не бачив такої маніфестації; вгадують, що число учасників досягало 5000 чол.». Під час свята відбулася святкова хода від церкви до міського театру, у якому виголошені привітання від різних кооперативних установ та представника РСУК, доповідь О. Ковалевського про стан кооперації. Закінчилося свято кооперації хорovими співами та декламаціями, одноактовою п'єсою Васильченка «Куди вітер віє» та виконанням «Заповіту» й національного гімну [729, с. 5]. Під час святкувань кооперативних свят паралельно відзначалися й інші події. Так, 19 червня 1932 р. у м. Степані відбулося спільне святкування кооперативного свята та відкриття «Народного Дому» ім. Т. Шевченка, який збудований за кошти громади й місцевого кооперативу. На святі був присутній делегат РСУК, посол З. Пеленський [582, с. 3–4].

Подібним чином кредитні кооперативи організовували «свята ощадності». Наприклад, 31 жовтня 1929 р. з ініціативи голови відділу «Українбанку» О. Ковалевського та голови філії «Сільського господаря» В. Островського в Луцьку проведено «Свято ощадності» [671, с. 5]. Такі кооперативні свята формували в

українців почуття гордості за власний народ, сприяли піднесенню національної свідомості. За характером проведення кооперативних свят пильно стежили поліція та місцеві чиновники, а на Волині в 1929–1930 рр. воєводський уряд зовсім заборонив українцям проведення кооперативних свят [962, с. 103].

Для пропаганди кооперативної ідеї використовували й новітні методи. Зокрема, у кінці 20-х років почали широко використовувати радіо й кіно [592, с. 8]. Українські кооперативні установи проводили різноманітні культурно-освітні заходи. Лише в 1931 р. 218 кооперативів організували для населення 480 лекцій та 223 вистави й концерти [852, с. 34]. Окрім того, кооперативні організації виступали меценатами у сфері української культури, науки й освіти.

Отже, у Волинському воєводстві в другій половині 20-х – на початку 30-х років культурно-просвітницька й організаційно-інструкторська робота стала одним із пріоритетних напрямів діяльності саме українських кооперативних установ. Спектр її форм постійно розширювався, удосконалювалися засоби її проведення, про що констатувалося на сьомому Крайовому кооперативному з'їзді РСУК, який відбувся у Львові в 1932 р. Постійні перешкоди з боку польської влади заважали реалізації величезного культурно-просвітницького потенціалу української кооперації на Волині. Утім, реальні здобутки та нагромаджений досвід праці в цій царині піднесли значення культурно-громадської діяльності кооперативів як унікального самобутнього явища в історії національної культури та суспільного розвитку українського народу. Українська кооперація на Волині надавала широку підтримку українським громадським, культурно-освітнім, молодіжним, спортивним та ін. товариствам, тісно з ними співпрацювала. Кооперативний рух значною мірою став основою, на якій трималася суспільно-політична й культурно-освітня організація українського народу.

У другій половині 30-х років із переходом кооперативів Волинського воєводства під юрисдикцію польських і польсько-українських ревізійних союзів змінилась і їхня культурно-освітня робота. На теренах краю заборонено діяльність «Просвіти», РСУК у Львові. У 1937 р. місцева влада розпустила філіал «Сільського господаря» в Луцьку [529, с. 347]. Тобто, будь-яка просвітницько-культурна праця

не польських національностей була припинена. Відтак, культурно-просвітницьку функцію в кооперативному русі Волині перебрали на себе польські ревізійні союзи, переважно Окружний СР і ЗГК у Луцьку.

Із моменту заснування СР і ЗГК створив у своїй структурі відділ кооперативного виховання й навчання, до компетенції якого входило кооперативне виховання та навчання працівників і членів правлінь кооперативів та співпраця з колами, зацікавленими в розвитку кооперації. Для підвищення кваліфікації працівників і членів правлінь кооперативів відділ розробив: а) програму двотижневих курсів для рахівників (касирів) ощадно-позичкових і молочарських кооперативів; б) програму чотириденних курсів для працівників рільничо-споживчих кооперативів, в) програму односторонніх окружних господарських конференцій; г) програму односторонніх курсів-конференцій із членами наглядових рад ощадно-позичкових і молочарських кооперативів. Окрім того, для залучення молоді до кооперації відділ організував курси сільської молоді, курси й конференції інструкторів, вихователів та ін., навчальні курси й школи, різні господарсько-кооперативні курси. На Волині перші курси для рахівників 11 молочарських кооперативів відбулися в Луцьку 16–20 грудня 1935 р. [551, с. 73].

Відділ разом з Окружними СР і ЗГК налагодив стосунки з державною владою, сільськогосподарськими, суспільними й молодіжними інституціями та організаціями з питань їхньої співпраці в галузі кооперативного виховання селянських верств, особливо сільської молоді. Наприклад, Міністерство сільського господарства і сільськогосподарських реформ виділило кілька стипендій слухачам вищих рільничих та торгових шкіл для відбуття практики у сфері організації збуту сільськогосподарських продуктів [552, с. 4].

Досить дієвими були відносини відділу з Міністерством віросповідань і суспільної освіти. Зокрема, до навчальної програми дворічних сільськогосподарських шкіл розроблено доповнення кооперативного навчання, інструкторам позашкільної освіти надіслано листа, у якому на них поширювалася сфера кооперативного виховання, розроблена програма доповідей про кооперацію для тримісячних курсів інструкторів позашкільної освіти.

Відділ створив навчальні програми для Суспільного університету в Грудзищу біля Вільно, для курсів працівників самоврядування при Інституті праці територіального самоврядування, для школи купецького прилаштування у Пінську. Також відділ розробив каталоги для кооперативних бібліотек суспільних організацій, видав пропагандистську брошуру для сільського населення під назвою «Що повинен знати рільник про кооперацію?» Лектори СР і ЗГК викладали на різноманітних курсах, конференціях та з'їздах інституцій і організацій некооперативного характеру (молодіжних, учительських, сільськогосподарських та купецьких школах тощо), на які в 1935 р. витрачено 76 год лекцій і 37 виїзних днів. Працівники відділу друкували свої статті в загальній пресі й пресі союзу, а також готували проведення свят: «Днів кооперації», «Днів ощадності», «Місячників єднання з книгою».

Діяльність СР і ЗГК відображала власна преса союзу – двотижневик «Порадник кооперативів», тижневик «Часописи рільничих кооперативів», місячник «Об'єднання», двотижневик «Молочарський і яйчарський порадник». У них обговорювалися господарські справи союзу та друкувалися пропагандистські статті. Також союз видавав книжки, брошури, кооперативні плакати й необхідну документацію для ведення облікової роботи товариств [446, s. 65].

У 1934–1939 рр. з ініціативи Волинської рільничої палати на Волині видавалися польськомовний часопис «Скиба» та україномовний часопис «Рільник» – орган воєводського товариства організацій і рільничих гуртків у Луцьку [550, с. 253]. Це були фахові видання, які намагалися покращити культуру сільськогосподарського виробництва селян. Це, без сумніву, були цінні й корисні видання, оскільки містили змістовні поради щодо різних галузей сільського господарства, хоч і прив'язували українського селянина до системи польських державних та громадських організацій. Із 1934 р. у Луцьку з'явився журнал «Wspólna praca – Спільна праця», орган волинського національно-змішаного кооперативного союзу «Гурт». Видання було двомовним (українською й польською мовами). Публікації мали суто прикладне, функціональне призначення [569].

Суспільно-виховна діяльність Окружного СР і ЗГК у Луцьку в другій половині 30-х років відбувалася за двома основними напрямками – безпосереднє обслуговування кооперативів союзу та допомога іншим суспільним організаціям у справі кооперативного виховання. Основні заходи, проведені союзом на терені Волинського воєводства в означений період, відображено в додатку Ю.

Отже, культурно-просвітницька робота стала одним із пріоритетних напрямів діяльності кооперативних організацій Волині й протягом міжвоєнного періоду досягла доволі високого рівня. Спектр її форм упродовж досліджуваного періоду постійно розширювався, удосконалювалися засоби її проведення. Завдяки неухильному зростанню видавничих обсягів кооперативної преси та різнопланової літератури, а також здійсненню ефективної господарської освіти відбулася вагома кристалізація національної свідомості й підвищився рівень господарської культури та знань волинян. Авангардом цієї роботи в другій половині 20-х – першій половині 30-х років виступали українські кооперативні установи під проводом РСУК у Львові. Постійні перешкоди з боку польської влади перешкоджали реалізації величезного культурно-просвітницького потенціалу української кооперації. Зі зміною політики польської влади на теренах Волинського воєводства на початку 30-х років вплив західноукраїнського центру кооперації на українські товариства був обмежений. Культурно-освітницька функція перейшла до польських ревізійних союзів, які в галузі кооперативного просвітництва перейняли досвід РСУК, хоча основний акцент уже робився на господарському навчанні, а не на національно-культурницьких виховних моментах. Реальні здобутки та нагромаджений досвід праці в цій царині піднесли значення культурно-громадської діяльності кооперативів як унікального самобутнього явища в історії національної культури та суспільного розвитку українського народу.

Висновки до розділу 6

В умовах Другої Речі Посполитої господарсько-економічна й соціокультурна діяльність волинських кооперативних товариств набула нової якості. Вона відбувалася за відносно ліберального демократичного законодавства та в умовах

ринкової економіки. Свого подальшого розвитку набули традиційні для Волині споживчі й кредитні товариства, сільськогосподарська кооперація уніфікувалася зі споживчою, значного розвитку досягли молочарська та інші різноманітні види виробничої кооперації.

Особливістю розвитку споживчої кооперації, порівняно з попереднім дореволюційним періодом, стала її уніфікація із сільськогосподарською кооперацією та перетворення в закупівельно-збутову кооперацію. Глибоко демократичний її характер дав змогу налагодити роботу різних ділянок аграрного сектору економіки Волині, підготував кооперацію до виробничої діяльності. До початку світової економічної кризи значного розвитку набули господарсько-споживчі товариства, які належали РСУК у Львові. Після прийняття нового кооперативного закону споживча кооперація Волинського воєводства була уніфікована в польських ревізійних союзах. Завдяки розпочатій реорганізації кооперативної структури й проведеними внутрішнім реформаційним заходам господарсько-фінансової системи кооперативів кожного союзу споживчій кооперації Волині в другій половині 30-х років удалося досягти певних кількісних показників.

Кредитна кооперація Волинського воєводства у своєму розвитку пройшла кілька етапів. До середини 30-х років вона досягла найбільших успіхів, відбулася її природна еволюція в ліберальному правовому полі, сформувалася мережа кредитних установ, різноманітних за національними, регіональними та іншими ознаками ревізійних союзів. У другій половині 30-х років відбулася реорганізація системи кредитної кооперації Волині, однак започаткована реформа не завершена через початок Другої світової війни. Загалом, кредитна кооперація у Волинському воєводстві відіграла вагомий роль у доставленні дешевих грошових засобів для потреб сільського населення краю.

Молочарська кооперація Волинського воєводства розвинулася кількісно та якісно в другій половині 30-х років. Український «Маслосоюз», польські ревізійні союзи налагодили перероблення й збут молочної продукції, упровадили найновіші технології, вселили віру у власні сили та оптимізм українського селянства.

Молочарська кооперація сприяла розв'язанню соціальних проблем на селі, захищала малозабезпечені категорії сільського населення. У другій половині 30-х років на Волині з'явилися різноманітні виробничі кооперативи. Проте їх фінансовий стан був слабким, вони працювали переважно за рахунок чужих інвестицій і витрати цих товариств перевищували прибутки.

Культурно-просвітницька робота стала одним із пріоритетних напрямів діяльності кооперативних організацій Волині й протягом міжвоєнного періоду досягла доволі високого рівня. Спектр її форм впродовж досліджуваного періоду постійно розширювався, удосконалювалися засоби її проведення. Завдяки неухильному зростанню видавничих обсягів кооперативної преси та різнопланової літератури, а також здійсненню ефективної господарської освіти відбулася вагома кристалізація національної свідомості та підвищився рівень господарської культури й знань волинян.

ВИСНОВКИ

Кооперація – феноменальна спадщина минулого, специфічна форма економічної співпраці людей для покращення матеріальних умов свого життя. Ґрунтуючись на колективній формі власності, вона, з одного боку, виступає формою господарського підприємництва, а з іншого – це масова організація, пов'язана із соціально-політичним, ідеологічним, правовим та культурним життям народу й покликана припинити суперечності інтересів класів, соціальних груп, надати кожному права та обов'язки, дотримання й виконання яких забезпечить мир і злагоду в суспільстві.

Кооперативний рух на Волині порівняно з іншими українськими регіонами зазнав найбільш складних трансформацій у своєму розвитку. Лише волинська кооперація функціонувала в умовах Російської імперії, Другої Речі Посполитої, нацистської Німеччини та СРСР. Відтак набутий досвід корисний для розбудови сучасної кооперативної системи України.

Дослідження проблем волинського кооперативного руху на основі дотримання сучасних методологічних принципів і поєднання різних методів історичного пізнання дало змогу на належному науковому рівні розкрити тему й зробити такі висновки.

Проблема зародження та розвитку кооперативного руху на Волині не стала предметом спеціального комплексного дослідження як у вітчизняній, так і в зарубіжній історичній та економічній науці. Більшість досліджень містять різний фактичний матеріал, який не завжди належно проаналізований. При цьому в опублікованих працях наявні фактичні та фактологічні помилки, неправильні методологічні засади, застарілі теоретичні положення. Українські вчені торкалися означеної проблеми лише в контексті вивчення окремих аспектів соціально-економічного й політичного розвитку краю та не акцентували уваги на функціонуванні та особливостях кооперації Волині. Науковці української діаспори й зарубіжні дослідники вивчали кооперацію загалом, а волинську розглядали як її складову частину. Історіографічний огляд дав підставу твердити про недостатню

розробку в історичній науці проблеми кооперативного руху на Волині, а звідси – про науково-практичну необхідність її історико-економічного дослідження.

Науково-пошукова робота з виявлення та систематизації різноманітних джерел уможливила формування достатньої джерельної бази для дослідження обраної теми. Основою для підготовки 5–6 розділів стали документи й матеріали центральних (ЦДІАК України, ЦДІАЛ України, ЦДАГО України, ЦДАВО України) та державних архівів Волинської, Житомирської, Львівської, Рівненської й Тернопільської областей, російських (РГИА, ГАРФ, ЦИАМ, РГАЭ) та польського (AAN) архівів. Частину архівних джерел уперше введено до наукового обігу. Розділ 4 ґрунтується переважно на опублікованих документах і матеріалах. У поєднанні з основними джерелами використано періодичні й довідкові матеріали, а також документи особистого походження. Застосування різних груп джерел дало змогу відтворити цілісну картину розвитку кооперативного руху на Волині в означений період.

Для кращого розуміння внутрішніх процесів кооперативної системи Волині здійснено аналіз її теоретичних основ. Кооперація як явище, яке виникло на Волині, за певних суспільно-політичних та соціально-економічних умов й у досліджуваній період набуло означення не лише як процес, вид економічної діяльності, а й сукупність кооперативів відповідного виду. Із позицій інституціональної економічної теорії волинські кооперативи схарактеризовано як господарську організацію з неприбутковою економічною природою. Окрім того, висвітлено основні ознаки та критерії кооперативних установ як громадсько-господарських об'єднань волинського суспільства. Визначено термін «кооперативний рух», основні фактори та чинники його становлення, форми прояву, ознаки стосовно доцільності його вживаності щодо тих чи інших явищ економічного та суспільного життя певного регіону. Висвітлено процес зародження й становлення міжнародних кооперативних принципів. Досліджено зміст кооперативних принципів кооперативних установ, які діяли на Волині в означений період. Установлено міжнародні, національні та регіональні схеми класифікації кооперативних

товариств. Здійснено класифікацію волинських кооперативних організацій згідно з їх державною приналежністю у той чи інший період розвитку.

Кооперативна ідеологія формувалася під впливом найбільш популярних у XIX ст. соціальних учень. Ідеї створення «кооперативних общин» знайшли широку підтримку й швидко розповсюдилися в країнах Європи. Ідейні здобутки кооператорів XIX ст., привабливі соціальні цілі доктрини виробничих асоціацій, перевірені практикою засади кооперативів роудельського зразка Ш. Жід та його послідовники синтезували в теорії кооперативізму. Особливої популярності теорії «кооперативного соціалізму» набули в першій половині XX ст.

У Волинській губернії в перші пореформені десятиліття кооперативні ідеї в середовищі громадськості були лише складовою частиною поглядів на політичне життя суспільства, рідше – на загальноекономічні проблеми. Сталого, послідовного, предметного інтересу до кооперації не існувало. Проте поширення та зацікавлення кооперативних ідей було достатнім задля започаткування кооперативної роботи. У кінці XIX – на початку XX ст. напрями ідеології в середовищі волинських кооператорів не мали чіткого розмежування, сповідувалися положення різних концептуальних підходів, або якоїсь однієї ідейно-теоретичної доктрини. Усі течії кооперативної думки початку XX ст. зумовлювалися реаліями тогочасного суспільного життя й відображали прагнення прогресивно мислячих верств населення до високої моралі, соціальної гармонії та добробуту.

Протягом перших десятиліть XX ст. у суспільній свідомості та кооперативній думці волинян почав утверджуватися кооперативізм, популяризаторами якого стали провідні діячі національного руху. Вони також обґрунтували спроможність кооперативів стимулювати процес формування молоді української нації. Національні тенденції в ідеології кооперативного руху формувалися лише в середовищі кооперативних працівників.

У 20–30-х роках XX ст. волинські кооператори долучилися до ідей видатних діячів західноукраїнського кооперативного руху, які намагалися сформувати кооперацію як національно-господарський рух для захисту трудящих від визиску та експлуатації, сприяти економічному зростанню західноукраїнського суспільства.

Ураховуючи характер розвитку кооперативного руху на Волині, є підстави констатувати, що напередодні Другої світової війни завершився процес його ідеологічного становлення. Ознаками цього були інтенсивні процеси розробки ідеології, високий рівень застосування ідейно-теоретичних кооперативних засад у практичній роботі кооперативних установ.

У процесі дослідження з'ясовано, що поява кооперації зумовлена низкою об'єктивних та суб'єктивних політико-правових і соціально-економічних чинників. Кооперативний рух на Волині зародився в другій половині XIX ст. Його становлення й початковий розвиток у дореволюційний період зумовлювався державною політикою Російської імперії. Не ставлячи під сумнів висновок наукової історико-кооперативної літератури про несприятливі політико-правові умови розвитку кооперації, слід зазначити, що держава загалом позитивно сприймала поширення кооперативної форми господарсько-фінансової діяльності, у якій убачала спосіб покращення матеріального становища широких верств населення, його платоспроможності та запобігання соціальним конфліктам.

Царський режим визнав доцільність існування окремих кооперативів як суто господарських організацій, нехтуючи при цьому іншими кооперативними формами (союзні об'єднання) і проявами (культурно-просвітницька діяльність). Мінімальні формально-юридичні умови та певні зрушення в законодавчій базі діяльності кооперації стали фактором піднесення кооперативного руху у Волинській губернії на початку XX ст.

Визначено, що симпатія влади до кооперації об'єктивно обмежувалась ідеологією кооперативного руху і його здатністю до консолідації населення. Відтак, сприяючи господарському розвитку кооперативних товариств, урядові кола водночас вважали діяльність кооператорів політично шкідливою й усіляко намагалися перешкодити створенню союзів кооперативів, у яких небезпідставно вбачали потужну форму протесту соціальних прошарків. Переслідування кооперативних діячів, утручання у внутрішні справи кооперативів і союзів, інші утиски влади значно ускладнили та сповільнили розвиток кооперативного руху. Модернізація кооперативного законодавства під час Першої світової війни заклала

потенційні можливості господарського поступу кооперативної системи, однак цей процес був перерваний зміною державної приналежності Волинського регіону.

Протягом міжвоєнного періоду політико-правове поле функціонування кооперації на Волині було набагато сприятливіше, ніж в умовах царського режиму. У Другій Речі Посполитій сформувалося ліберальне, демократичне законодавство у всіх сферах суспільства. До початку 30-х років ХХ ст. волинська кооперація розвивалася на демократичних кооперативних принципах практично без утручання влади. Однак природний розвиток кооперативної системи Волинського воєводства в середині 30-х років перервано етатистськими тенденціями, характерними для всього польського суспільства.

Окрім політико-правових чинників, появу кооперативного руху на Волині зумовила капіталізація економіки внаслідок реформ 1860–1980-х рр. у Російській імперії. Соціально-економічні реалії містили в собі низку процесів, пов'язаних із розвитком товарно-ринкових відносин і зв'язків, де кооперація могла ефективно розв'язувати проблеми матеріального життя.

На розвиток волинської кооперації та розгортання економічної самодіяльності населення на межі ХІХ–ХХ ст. вплинули соціально-економічні особливості розвитку регіону: аграрне перенаселення, зростаюче малоземелля, засилля орендарів, лихварів і дрібних торговців, великий відсоток панського землеволодіння, а також економічні перетворення, зокрема столипінська аграрна реформа, унаслідок якої населення активніше включилося в товарно-грошові відносини.

Поширення всіх форм кооперації у Волинській губернії зумовлювалося як спільними причинами (злиденне становище основної частини селянства), так і специфічними для окремих видів кооперативів. Так, потреба населення в грошах та лихварство мотивували необхідність організації кооперативного кредиту, масове користування промтоварами – споживчих товариств, необхідність інтенсифікації господарства – сільськогосподарських, діяльність скупників-спекулянтів – налагодження кооперативного збуту, малоземелля – виникнення землеробських артілей.

Соціально-економічні умови розвитку волинської кооперації в Другій Речі Посполитій були набагато сприятливішими, ніж у Російській імперії. У своїх засадах Польська держава була правовою країною, устрій якої гарантував усім її громадянам рівні права щодо організації товариств, партій, преси, господарських товариств. Відтак українське населення впродовж усього двадцятиріччя демонструвало значну динаміку власного соціального й економічного розвитку. Національна підприємницька діяльність доволі успішно реалізовувалася за допомогою організації та розбудови різноманітних форм кооперації, що охоплювали ледве не всі сфери господарського життя. Основним фактором успішного функціонування кооперації на Волині в міжвоєнний період стала ліберальна, досить гнучка й ефективна економічна політика польського уряду. Завдяки господарським реформам короткого двадцятиліття кооперативна форма господарювання всебічно розкрила себе та довела свою необхідність для населення краю.

Установлено, що у Волинській губернії кооперація як форма економічної діяльності розпочалася в 60-х роках XIX ст. Історично першими стали споживчі товариства, які з'явилися в містах. Споживча кооперація забезпечувала значну частку товарообороту в регіоні, обмежувала сферу впливу й успішно конкурувала з приватно-торговельними установами, сприяла пристосуванню широких верств населення до умов ринкової економіки, а також суттєво стримувала ціни на товарні та інші послуги. Водночас через свої слабкі сторони (брак власних капіталів, відсутність фахівців, недоліки діловодства та зловживання, торгівля в борг тощо) і суттєві обмеження урядом некооперативної діяльності волинські споживчі товариства в дореволюційний період не змогли сформуватись у завершену структуровану систему.

З'ясовано, що кредитна кооперація Волинської губернії вирізнялася високою ефективністю й доступністю в справі кредитування населення. Попри повільний розвиток на початковому етапі, через недостатній попит серед товаровиробників, брак практичного досвіду, шахрайство окремих товариств та нераціональне використання пільгових кредитів, жорсткий контроль влади на початку XX ст. почала вибудовуватися система кредитної кооперації у вигляді товариств-членів

спілок (союзів). Її характерною особливістю стало те, що вона змогла швидко та якісно задовольняти нагальні потреби бідняцько-середняцьких мас волинського села у кредитах. Ощадно-позичкові та кредитні товариства за підтримки уряду й земств поряд із фінансовою діяльністю налагодили постачальницько-збутові операції, а також активно поширювали передові агроекономічні знання. Завдяки цьому кредитні установи користувалися підтримкою волинян.

Поширення сільськогосподарської кооперації на Волині пов'язане з проникненням капіталістичного виробництва в сільське господарство. Кооперування сприяло більш інтенсивному формуванню кооперативної власності та поєднанню господарських і соціальних інтересів членів своїх товариств. Сільськогосподарські асоціації й товариства сприяли підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва та покращенню стану селянських господарств, надаючи фахову агрономічну допомогу, влаштовуючи показові поля, конкурси землеробських машин і знарядь, виконуючи роль посередника в збуті товарів. Сільськогосподарська кооперація Волині відставала в поширенні від споживчої та кредитної. Це створювало певний вакуум у сфері виконання її завдань, навіть незважаючи на те, що збуто-постачальні операції в системі сільськогосподарського виробництва брали на себе і кредитно-кооперативні установи. Найменш успішно себе проявили виробничі артілі. Їхнє існування відзначалося швидкоплинністю, тенденцією до перетворення в приватні підприємства. Кількість сільськогосподарських та промислових артілей, порівняно з іншими видами кооперативів, була незначною й не могла суттєво впливати на економічне життя регіону.

Весь накопичений у кінці XIX – на початку XX ст. культурний потенціал кооперативних установ Волинської губернії так чи інакше використовувався і для просвітницької, загальноосвітньої та агітаційно-пропагандистської роботи серед населення. Однак він був недостатнім, щоб здійснити вагомий вплив на загальний культурний рівень широких верств населення. Культурно-освітня галузь у кооперативній системі Волинської губернії не була реалізована в повному обсязі. Переважно вона зводилася до популяризації кооперації її натхненниками й

теоретиками в інтелігентських колах Російської імперії в другій половині XIX ст. та до практичної інструкторсько-пропагандистської роботи земств на початку XX ст.

Важливим у підвищенні ефективності роботи кооперативів стало їх об'єднання в союзи. На Волині це були найбільш поширені й розвинені кредитні та споживчі галузі кооперації. У своїй діяльності союзи натрапляли на значні труднощі: опір централізаторської політики російських кооперативних центрів, підозріливе ставлення влади, низький рівень кооперативної свідомості своїх членів тощо. Тому, на жаль, спроби об'єднання нерідко закінчувалися невдачею. Консолідація товариств проявлялася також у проведенні численних кооперативних нарад і з'їздів різних рівнів.

Розвиток кооперативного руху на Волині значною мірою зумовлений ефективною роботою земських установ. Вони надавали як теоретичну, так і практичну допомогу товариствам. Хоч у Волинській губернії земства з'явилися пізніше, ніж у всій Російській імперії, вони в цій справі не відставали від регіонів. Співпраця земств та кооперативів було взаємовигідною. Зокрема, земські заходи були більш результативними, якщо проводилися на базі кооперативних товариств. Водночас недосвідчені кооператори потребували практичної й теоретичної допомоги кваліфікованих земських працівників.

Загалом кооперація стала важливим елементом господарського та громадського життя Волинської губернії, виявила спроможність працювати в усіх ключових галузях економіки краю: торгівлі, кредитно-фінансовому забезпеченні й виробництві матеріальних благ. Товариства забезпечували населення дешевим кредитом, подекуди суттєво впливали на зниження цін та підвищення якості товарів широкого вжитку, сприяли підвищенню рівня культури сільського господарювання.

В умовах Другої Речі Посполитої господарсько-економічна й соціокультурна діяльність волинських кооперативних товариств набула нової якості. Вона відбувалася за відносно ліберального демократичного законодавства та в умовах ринкової економіки. Свого подальшого розвитку набули традиційні для Волині споживчі й кредитні товариства, сільськогосподарська кооперація уніфікувалася зі

споживчою, значного розвитку досягли молочарська та інші різноманітні види виробничої кооперації.

Особливістю розвитку споживчої кооперації, порівняно з попереднім дореволюційним періодом, стала її уніфікація із сільськогосподарською кооперацією та перетворення в закупівельно-збутову кооперацію. Діяльність сільської закупівельно-збутової кооперації стала важливим фактором розвитку аграрного сектору економіки Волині. Її глибоко демократичний характер дав змогу налагодити роботу різних ділянок господарства, підготував кооперацію до виробничої діяльності. До початку світової економічної кризи значного розвитку набули господарсько-споживчі товариства, які належали РСУК у Львові. Після прийняття нового кооперативного закону споживча кооперація Волинського воєводства була уніфікована в польських ревізійних союзах. Завдяки розпочатій реорганізації кооперативної структури й проведеним внутрішнім реформаційним заходам господарсько-фінансової системи кооперативів кожного союзу споживчій кооперації Волині в другій половині 30-х років удалося досягти певних кількісних показників.

Кредитна кооперація Волинського воєводства у своєму розвитку пройшла кілька етапів. До середини 30-х років вона досягла найбільших успіхів, відбулася її природна еволюція в ліберальному правовому полі, сформувалася мережа кредитних установ, різноманітних за національними, регіональними й іншими ознаками ревізійних союзів. У другій половині 30-х років відбулася реорганізація системи кредитної кооперації Волині, однак започаткована реформа не була завершена через початок Другої світової війни. Загалом, кредитна кооперація у Волинському воєводстві відіграла вагомий роль у доставленні дешевих грошових засобів для потреб сільського населення краю.

Молочарська кооперація Волинського воєводства розвинулася кількісно і якісно у другій половині 30-х років. Український «Маслосоюз», польські ревізійні союзи налагодили перероблення й збут молочної продукції, ознайомившись із закордонними ринками збуту, упровадили найновіші технології, вселили віру у власні сили та оптимізм українського селянства. Молочарська кооперація сприяла

розв'язанню соціальних проблем на селі, захищала малозабезпечені категорії сільського населення. У другій половині 30-х років на Волині з'явилися різноманітні виробничі кооперативи. Проте їхній фінансовий стан був слабким, вони працювали переважно за рахунок чужих інвестицій і витрати цих товариств перевищували прибутки.

Культурно-просвітницька робота стала одним із пріоритетних напрямів діяльності кооперативних організацій Волині й протягом міжвоєнного періоду досягла доволі високого рівня. Спектр її форм упродовж досліджуваного періоду постійно розширювався, удосконалювалися засоби її проведення. Завдяки неухильному зростанню видавничих обсягів кооперативної преси та різнопланової літератури, а також здійсненню ефективної господарської освіти відбулася вагома кристалізація національної свідомості та підвищився рівень господарської культури й знань волинян.

Отже, кооперативний рух став синтезованим витвором вітчизняних і зарубіжних традицій та досвіду. Цей рух однаково сприяв господарському, соціальному, культурному й духовному розвитку населення. Діяльність волинської кооперації – це значною мірою зародження власної економічної системи, розвиток української культури, історія відродження українського народу. Сьогодні в умовах реформування економіки України досвід волинської кооперації потрібно практично застосувати. Насамперед, слід здійснити приватизацію землі. Це головна передумова створення й розвитку самодіяльної кооперації. При цьому важливо не допустити руйнування продуктивних сил, зберегти насиченість товарного ринку продуктами харчування, забезпечити промисловість сировиною. Вважаємо еволюційний шлях здійснення реформ, добровільного об'єднання господарств у кооперативи найбільш доречним і правильним.

Відновлення кооперації слід розпочати з удосконалення законодавчої бази, видання нового кооперативного закону, що повинен передбачити створення низки кооперативних установ – кооперативної ради при Кабінеті Міністрів України, яка при залученні кращих наукових сил держави розробить детальну схему кооперативного будівництва. Кооперативна рада повинна мати право законодавчої

ініціативи. Потрібно, щоб у її склад увійшли представники міністерств і кооперативних галузевих союзів. Новий закон повинен передбачити створення Ревізійного союзу, який займеться конкретно організацією кооперативів і контролем за їхньою фінансовою діяльністю. У правовому реформуванні потрібно врахувати принципи й засади, покладені в основу діяльності Міжнародного кооперативного альянсу, використати досвід застосування кооперативних принципів у роботі волинських кооператорів.

Українська кооперація потребує кваліфікованих працівників, а відтак потрібно вдосконалити систему кооперативного навчання й виховання. У навчальних закладах різного рівня, подібно до досвіду кооперативного просвітництва міжвоєнного періоду, слід започаткувати вивчення основ кооперації, популяризувати та пропагувати кооперативні ідеї в засобах масової інформації.

Для ефективного втілення кооперативної форми господарювання потрібно реформувати організаційну структуру нинішньої системи споживчої кооперації, відійти від її державного, по суті, механізму влаштування до демократичного формування спілок, розв'язати дилему між колективною власністю й індивідуальним правом пайовиків розпоряджатися нею. Як засвідчує досвід волинських кооператорів, домінантою реформування повинні бути безпосередній виробник і його інтереси.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Неопубліковані джерела

Архівні документи та матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

1. Ф. 296 Українська республіканська спілка споживчих товариств (Укоопспілка). м. Київ. 1920–1985 рр.
оп. 8.
Спр. 4. Сводный статистический отчет и объяснительная записка к нему о торгово-хозяйственной деятельности хазяйства Укоопсоюза, потребительской кооперации восточных и западных областей УССР за 1940 г., 1940 г., арк. 111, 115, 117.
2. Ф. 296 Українська республіканська спілка споживчих товариств (Укоопспілка). м. Київ. 1920–1985 рр.
оп. 8.
Спр. 10. План паєнагромадження по Волинській ОСС., б. д., арк. 17.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

3. Ф. 6 Центральний комітет Комуністичної партії Західної України. 1917–1936 рр.
оп. 1.
Спр. 104. Матеріали з питання діяльності «Просвіти» та інших громадських організацій, 21 січня 1924 р. – вересень 1932 р., 143 арк.
4. Ф. 6 Центральний комітет Комуністичної партії Західної України. 1917–1936 рр.
оп. 1.

Спр. 109. Стаття «Відбудова краю», 1924 р., 16 арк.

5. Ф. 6 Центральний комітет Комуністичної партії Західної України. 1917–1936 рр.

оп. 1.

Спр. 141. Проекти постанов, резолюції і стенограма II з'їзду КПЗУ, 4 травня – 28 жовтня 1925 р., 364 арк.

6. Ф. 6 Центральний комітет Комуністичної партії Західної України. 1917–1936 рр.

оп. 1.

Спр. 168. Протоколи засідань ЦК УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання), циркуляри та матеріали про діяльність УНДО, 20 квітня 1925 р. – 14 лютого 1926 р., 305 арк.

7. Ф. 6 Центральний комітет Комуністичної партії Західної України. 1917–1936 рр.

оп. 1.

Спр. 249. Постанови секретаріату ЦК КПЗУ, доповідні записки про стан і роботу кооперативних організацій в Західній Україні, лютий 1926 р. – 8 травня 1933 р., 244 арк.

8. Ф. 6 Центральний комітет Комуністичної партії Західної України. 1917–1936 рр.

оп. 1.

Спр. 334. Брошура К. Коберського «Економіка українських земель під Польщею» (економічно-географічний очерк), 1926 р., 21 арк.

9. Ф. 6 Центральний комітет Комуністичної партії Західної України. 1917–1936 рр.

оп. 1.

Спр. 638. Стаття про земельні відносини і сільське господарство Західної України, 1931 р., 100 арк.

10. Ф. 6 Центральний комітет Комуністичної партії Західної України. 1917–1936 рр.

оп.2.

Спр. 144. Доповідні записки в Політбюро ЦК КПЗУ, статті, відомості про стан кооперації в Західній Україні, 1930 р., 42 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

11. Ф. 268 Південне районне охоронне відділення

оп. 1.

Спр. 7. Циркуляри департамента полиции, сообщающие о деятельности профессиональных союзов. Сведения о конференции большевиков в Гельсингфорсе, на которой преобладал В. И. Ленин, 1907 г., 40 арк.

12. Ф. 274 Київське губернське жандармське управління

оп. 1.

Спр. 501. О деятельности кооперативных обществ в городе Киеве, 1913 г., 180 арк.

13. Ф. 274 Київське губернське жандармське управління

оп. 1.

Спр. 2454. Переписка с Киевским губернатором, помощниками Киевского ГЖУ в уездах и другими учреждениями о наличии кооперативных организаций в Киевской губернии по полицейской проверке лиц, работающих в этих организациях в связи с усиливающейся агитацией социал-демократической партии за развитие кооперативного движения в России. Списки кооперативных и потребительских обществ и союзов, 1909 г., 261 арк.

14. Ф. 274 Київське губернське жандармське управління

оп. 1.

Спр. 2803. Список споживчих товариств Київської губернії, відкритих у 1911–1912 рр. 1911–1912., 12 арк.

15. Ф. 275 Київське охоронне відділення

оп. 1.

Спр. 1940. Переписка з Київським губернським правлінням, київським поліцеймейстером і приставами поліцейських дільниць міста Києва про збір відомостей про діяльність Київського союзу споживчих товариств і вилучення з продажу в магазинах київського споживчого товариства брошури «Народний календар» за 1909 р. 1909–1911 рр., 33 арк.

16. Ф. 275 Київське охоронне відділення

оп. 1.

Спр. 2246. Циркуляри и обязательные постановления Киевского губернатора, 1911–1912 гг., 198 арк.

17. Ф. 276 Південно-Західне районне охоронне відділення

оп. 1.

Спр. 88. Переписка с губернскими жандармскими управлениями и сводки агентурных сведений о деятельности эсеров, еврейской партии «СС» и др., 1907–1909 гг., 643 арк.

18. Ф. 276 Південно-Західне районне охоронне відділення

оп. 1.

Спр. 205 Переписка с Подольским ГЖУ и др. учреждениями о деятельности кооперативов и потребительских обществ, 1909–1910 гг., 19 арк.

19. Ф. 276 Південно-Західне районне охоронне відділення

оп. 1.

Спр. 469. Переписка с губернским жандармским управлением, Департаментом полиции и агентурные сведения о деятельности РСДРП, украинской и еврейской буржуазно-националистической партии «Спилка», «СС» и других партий, 1913 г., 728 арк.

20. Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку

оп. 1.

Спр. 9. Переписка с Главным управлением по делам печати, губернаторами, начальниками жандармских управлений и др. учреждениями и лицами о выяснении допустимости к обращению различных изданий и разрешении отдельным лицам издавать газеты и журналы, 1904–1907 гг., 358 арк.

21. Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку
оп. 1.
Спр. 327. Дело об издании в г. Киеве правлением Киевского союза учреждений мелкого кредита еженедельного журнала «Муравейник» («Комашня») на русском и украинском языках, 1912–1917 гг., 14 арк.
22. Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку
оп. 1.
Спр. 399. Уведомления Киевского губернатора о выдаче кандидату естественных наук Доманицкому П. В. свидетельства на издание в гор. Киеве иллюстрированного журнала «Наша кооперация», его программе и изменениях в составе издателей-редакторов, 1912 г, 7 арк.
23. Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку
оп. 1.
Спр. 404. Уведомление Киевского губернатора о выдаче председателю правления Киевского союза учреждений мелкого кредита Барановскому Х. А. свидетельства на издание в г. Киеве журнала «Сплотчина» и его программе, 1911–1914 гг., 13 арк.
24. Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку
оп. 1.
Спр. 413. Уведомление Киевского губернатора о выдаче председателю правления Киевского союза учреждений мелкого кредита Барановскому Х. А. свидетельства на издание в г. Киеве журнала «Хроника учреждений мелкого кредита» и его программе, 1911–1912 гг., 3 арк.
25. Ф. 295 Київський тимчасовий комітет у справах друку
оп. 1.
Спр. 1339. Уведомления Киевского губернатора о выдаче И. А. Волошиновскому свидетельства на издание в г. Киеве еженедельного журнала «Світова Зірниця» на украинском языке и его программе, 1911 г., 2 арк.
26. Ф. 301 Подільське губернське жандармське управління

оп. 1.

Спр. 1363. Переписка с подольским губернатором, помощниками начальника Подольского ГЖУ в уездах, каменецким, ушицким уездными исправниками о существовании и характере профессиональных обществ, 1909–1910 гг., 87 арк.

27. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 47.

Спр. 67. По всеподданнейшему отчету о состоянии края. Протокол заседания Киевского губернского статистического комитета.

28. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 51.

Спр. 377. По представлению Волынского губернатора отчета по губернии за 1870 г., арк. 47–48.

29. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 51.

Спр. 379. По предоставлению Волынским губернатором отчета по губернии за 1874 г.

30. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 533.

Спр. 158. Из бумаг, относящихся к разным предметам. Начато 1872 г. – Без окончания., 530 арк.

31. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 535.

Спр. 188. Дело об учреждении в г. Житомире общества потребителей. 23 сентября 1880 года – 23 сентября 1881 г., 14 арк.

32. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 535.
Спр. 322. Отчет Волынского губернатора о состоянии губернии за 1881 г., арк. 19.
33. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 535.
Спр. 324. Записка волынского губернатора об организации земских учреждений в Юго-Западном крае. – Начато 18 ноября 1882 г. – Без окончания. – 45 арк.
34. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 535.
Спр. 327. Представление Волынского губернатора об учреждении общества потребителей в г. Ровно Волынской губернии. – 1882. – 3 арк.
35. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 537.
Спр. 183. По предоставлению Волынским губернатором отчета о состоянии губернии за 1883 г.
36. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 540.
Спр. 19. Дело об утверждении устава общества потребителей служащих на станции Киев, Юго-Западных железных дорог 12 января 1887 г. – 27 января 1888 г., 19 арк.
37. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 543.

Спр. 332. Дело о злоупотреблениях проживающего в г. Заславле еврея Ицка Барабана. 31 октября 1890 г. – 7 января 1893 г., 85 арк.

38. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 544.

Спр. 253. Дело об учреждении общества потребителей при Кожанском сахарном заводе, 1891–1895 гг., 49 арк.

39. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 614.

Спр. 148. По ходатайству помещика Валевского-Понинского и др. жителей Березненской волости Ровенского уезда об учреждении ссудо-сберегательного товарищества, 1889 г., 11 арк.

40. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 614.

Спр. 215. По ходатайству жителей м. Купеля Староконстантиновского уезда об учреждении ссудо-сберегательного товарищества. 1884 г., 7 арк.

41. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 614.

Спр. 243. По возбужденному Министерством Внутренних дел вопросу о необходимости установления контроля над существующими в Северо-Западном крае ссудо-сберегательными товариществами и об устранении от участия в делах названных товариществ римско-католического духовенства. 1884–1885 гг., 270 арк.

42. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 614.

Спр. 288. Об учреждении в м. Жабокриче Ольгопольского уезда ссудо-сберегательного товарищества, 1884 г., 9 арк.

43. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 618.

Спр. 128. О сельских ссудо-сберегательных товариществах, 1885 р., 16 арк.

44. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 624.

Спр. 434. Дело о вредной деятельности еврея Алтера Хайта. 9 ноября 1894 года – 7 апреля 1897 года, 42 арк.

45. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 626.

Спр. 20. Копии всеподданнейших отчетов г.г. губернаторов Юго-Западного края, 1901 г., 122 арк.

46. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 626.

Спр. 212. Дело об учреждении в м. Славуте товарищества потребителей, 7 арк.

47. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 629.

Спр. 459. Об учреждении Луцкого общества сельского хозяйства. 1899–1910 гг., 116 арк.

48. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 630.

Спр. 421. Об учреждении Ровенского сельско-хозяйственного общества, 1900 г., 56 арк.

49. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 631.
Спр. 130. О преобразовании в г. Луцке кредитного товарищества в ссудо-сберегательное товарищество, 1901–1902 гг., 23 арк.
50. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 631.
Спр. 196. Об учреждении Уманско-Липовецкого общества сельского хозяйства, 1901 г., 110 арк.
51. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 632.
Спр. 176. Об учреждении Житомирского ссудо-сберегательного товарищества для ремесленников и мелких торговцев. 1902 г., 2 арк.
52. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 633.
Спр. 197. Об учреждении Староконстантиновского сельскохозяйственного общества, 1903 г., 49 арк.
53. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 635.
Спр. 233. Об учреждении Житомирского общества сельского хозяйства. 1908 г., 9 арк.
54. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 636.
Спр. 391. Справа з оглядом Волинської губернії за 1905 р., 17 арк.

55. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 636.
Спр. 647. Об обществах и союзах, утвержденных на основании закона 4 марта 1906 года. 1906–1912, Ч. 7, 1071 арк.
56. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 637.
Спр. 325. О сельско-хозяйственных обществах, 1907–1908 гг., 146 арк.
57. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 637.
Спр. 402. Об утверждении проекта устава Владимироволинского сельскохозяйственного товарищества, 1907–1908 гг., 8 арк.
58. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 637.
Спр. 545. Материалы подготовки уездных съездов по выборах в земские учреждения. 1909 г., 61 арк.
59. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 638.
Спр. 139. Об утверждении проекта устава Киевского союза потребительных обществ, 1909 г., 44 арк.
60. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 639.
Спр. 629. Справа з копією звіту про стан Волинської губернії за 1908 р., 5 арк.
61. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 640.

Спр. 453. Об утверждении проекта устава Почаево-Волынского Союза Русских потребительных обществ. 1910–1911, 22 арк.

62. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 641.

Спр. 460. По предоставлению Волынским губернатором отчета о состоянии губернии б. д., 7 арк.

63. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 641.

Спр. 704. Справа зі статистичними оглядами по Київській, Подільській і Волинській губерніях за 1909 та 1910 рр., 24 арк.

64. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 642.

Спр. 4. Справа про донесення з різних місць осіб про події, що трапились у Волинській губернії (1913), арк. 2.

65. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 642.

Спр. 497. Звіт волинського губернатора М. Мельникова київському, подільському і волинському генерал-губернаторові Ф. Ф. Трепову (1911), арк. 2.

66. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 643.

Спр. 1. Из бумаг, относящихся к разным предметам. Начато 14 августа 1913 г. – Без окончания, 752 арк.

67. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 666.
Спр. 57. О разрешении в г. Киеве всероссийского съезда по кооперации в 1913 г. 15. 01. 1913–28. 09. 1913, 49 арк.
68. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 667.
Спр. 4. Дело с разной перепиской, 1914 г., 327 арк.
69. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 693.
Спр. 169. Дело по жалобе жителя колонии Сорочины Житомирского уезда Йогана Шпрингера и крестьян д. Стремигорода Радомысльского уезда Климентия Дмитренко, Прохора Петренко и других на еврея Алтера Локша, эксплуатирующего местное население. 31 мая 1894 – 31/VII.1895., 49 арк.
70. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 695.
Спр. 143. Дело по вопросу об исследовании с научною целью ссудосберегательных товариществ и сельских банков в Юго-Западном крае (Командирован надворный советник Балицкий), 1896 г., 26 арк.
71. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 703.
Спр. 250. Дело по вопросу об учреждении при Дубенском волостном правлении общества потребителей. 19. 08. 1901 – 20. 10. 1904, 25 арк.
72. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 704.

Спр. 307. Об организации крестьянскими обществами общественных потребительных лавок, 1905 г., 3 арк.

73. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 708.

Спр. 297. Справа у скарзі селян с. Залужжя С. Пограничного, А. Гуменюка та інших про насильницький примус їх переходити на хутори (1909), 4 арк.

74. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 708.

Спр. 562. Рапорти повітових землевпорядних комісій та відомості про проведені комісіями роботи по розділенню общинних земель у Київській, Подільській і Волинській губерніях на хутори та відрубви (1909–1912), 128 арк.

75. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 709.

Спр. 190. Справа про поїздку генерал-губернатора по Київській, Подільській і Волинській губерніях для огляду хутірських та відрубних ділянок та перевірки землевпорядних робіт (1910–1912), 411 арк.

76. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

аоп. 709.

Спр. 482. Справа про скликання наради губернаторів та головних членів губернських землевпорядних комісій Київської, Подільської і Волинської губерній для вироблення правил ведення справ із землеустрою, 26 арк.

77. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

оп. 711.

Спр. 94. Дело о состоянии учреждений мелкого кредита Волынской губ. 23 февраля 1912 года – 24 октября 1912 года., 29 арк.

78. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 713.
Спр. 35. Справа з прохань та заяв різних осіб по Луцькому повіту (1914), 27 арк.
79. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 713.
Спр. 137. Справа про заворушення селян с. Ледянка у зв'язку з переходом на відруби та хутори (1914)., 4 арк.
80. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 841.
Спр. 90. Прошение мещан Беремля Я., Манусовича В., Гельберга С. и др., проживающих в сел. Волкове Дубенского у. Волынской губ. об отмене приговора общества крестьян о выселении их из села за обвешивание и обсчитывание при продаже товаров. 12 марта 1891 г. – 29 марта 1891 г., 2 арк.
81. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 860.
Спр. 65. Дело с циркулярами Киевского губернатора. 07. 01. 1910 – 06. 01. 1913 г., 87 арк.
82. Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора
оп. 862.
Спр. 90. Переписка с департаментом духовных дел, подольским и волынским губернаторами и др. лицами и учреждениями о доставлении сведений о национальном составе духовенства и прихожан Луцко-Житомирской католической епархии, о существовании в Киевской, Подольской и Волынской губерниях православных церковных братств, 1912 г., 31 арк.

83. Ф. 573 Київське товариство західних земств з продажу сільгоспмашин
оп. 1.
Спр. 93. Переписка з акціонерним товариством «Фільверт і Дедіна», Звенигородською земською управою та іншими про виконання замовлень, постачання сільгоспмашин і знарядь. 1915 р., 145 арк.
84. Ф. 573 Київське товариство західних земств з продажу сільгоспмашин
оп. 1.
Спр. 188. Переписка з акціонерним товариством Одеського металевого заводу, заводом землеробських машин у Єлисаветграді. 1916 р, 467 арк.
85. Ф. 692 Київська округа шляхів сполучення
оп. 1.
Спр. 1198. Переписка статистичного відділу із судноплавним про надання відомостей про кількість вантажів (р. Дніпро). 1905–1914 рр., 31 арк.
86. Ф. 937 Другий Всеросійський кооперативний з'їзд
оп. 1.
Спр. 16. Тезиси доклада Черныша на тему: «Сельскохозяйственная кооперация и содействие земств ее развитию» на пятом агрономическом совещании в Киевской губернии. – Без дат. – 9 арк.
87. Ф. 1335 Волинське губернське жандармське управління
оп. 1.
Спр. 2150. Дело о сборе сведений о наблюдении за деятельностью профессиональных и кооперативных союзов, обществ и товариществ. Ч. 1, 1909 г., 227 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

88. Ф. 205 Прокуратура апеляційного суду у Львові. 1919–1939 рр.
оп. 1.

Спр. 840. Лист до Міністерства юстиції у Варшаві про притягнення до судової відповідальності депутатів сейму від українських політичних партій за антидержавну діяльність. 1928 р., 11 арк.

89. Ф. 206 Українське педагогічне товариство «Рідна школа», м. Львів. 1881–1942 рр.

оп. 1.

Спр. 10. Протоколи загальних зборів президії Головної управи, б. д., 86 арк.

90. Ф. 206 Українське педагогічне товариство «Рідна школа», м. Львів. 1881–1942 рр.

оп. 1.

Спр. 108. Статут кооперативу «Рідна школа», 1924 р., 45 арк.

91. Ф. 206 Українське педагогічне товариство «Рідна школа», м. Львів. 1881–1942 рр.

оп. 1.

Спр. 288. Звіт про стан фахових шкіл Товариства за 1935 р., 1935 р., 6 арк.

92. Ф. 206 Українське педагогічне товариство «Рідна школа», м. Львів. 1881–1942 рр.

оп. 1.

Спр. 338. Учбові плани занять «Рідної школи», 1938–1939 рр., 12 арк.

93. Ф. 302 Крайове господарське товариство «Сільський господар», м. Львів. 1899–1944 рр.

оп. 1.

Спр. 91. Матеріали проектування заходів по здійсненню відбудови знищеного війною сільського господарства в Галичині (доповіді, статистичні зведення, листування та ін.), 1917–1920 рр., 76 арк.

94. Ф. 302 Крайове господарське товариство «Сільський господар», м. Львів. 1899–1944 рр.

оп. 1.

Спр. 323. Статистичні звіти філіалів про стан організації гуртків «Хліборобського вишколу молоді» в 1934 р., 1934 р., 9 арк.

95. Ф. 302 Крайове господарське товариство «Сільський господар», м. Львів. 1899–1944 рр.
оп. 1.
Спр. 428. Листування з центральними господарськими установами з питань організаційного характеру, б. д., 29 арк.
96. Ф. 344 Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів. 1925–1939, 1941 рр.
оп. 1.
Спр. 29. Проект програми та резолюції Народного з'їзду. 1925 р., 13 арк.
97. Ф. 344 Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів. 1925–1939, 1941 рр.
оп. 1.
Спр. 33. Протокол наради представників українських економічних установ, скликаної УНДО в зв'язку з прийняттям закону про введення урядової польської мови в кооперативах і акційно-торговельних спілках, 1927 р., 11 арк.
98. Ф. 344 Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів. 1925–1939, 1941 рр.
оп. 1.
Спр. 34. Протокол засідання Народного з'їзду, 1928 р., 104 арк.
99. Ф. 344 Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів. 1925–1939, 1941 рр.
оп. 1.
Спр. 43. Рішення зборів наукових і політичних діячів, представників церкви, культурних та господарських товариств і установ, скликаних УНДП, 1936 р., 2 арк.
100. Ф. 344 Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів. 1925–1939, 1941 рр.
оп. 1.
Спр. 56. Звіт про становище українського населення, б.д., 5 арк.

101. Ф. 344 Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), м. Львів. 1925–1939, 1941 рр.
оп. 1.
Спр. 78. Статті та повідомлення Барана С., Великановича Д. та ін. про політичне і соціально-економічне становище українського населення, 1938–1939 рр., 100 арк.
102. Ф. 348 Товариство «Просвіта», м. Львів. 1827–1944 рр.
оп. 1.
Спр. 466. Листування із Ревізійним союзом українських кооперативів про координацію діяльності, 1924–1935 рр., 247 арк.
103. Ф. 348 Товариство «Просвіта», м. Львів. 1827–1944 рр.
оп. 1.
Спр. 475. Листування з Союзом українських кооперативів «Центросоюз» у м. Львові про участь в організації виставок, сплату членських внесків і т.п., 1925–1939 рр., 58 арк.
104. Ф. 348 Товариство «Просвіта», м. Львів. 1827–1944 рр.
оп. 1.
Спр. 481. Листування з Центральним кооперативним банком у м. Львові про надання кредитів, їх сплати, святкові побажання, запрошення на збори і т.п., 1925–1939 рр., 54 арк.
105. Ф. 348 Товариство «Просвіта», м. Львів. 1827–1944 рр.
оп. 1.
Спр. 575. Листування С. Жука з львівською «Просвітою», б. д., арк. 12.
106. Ф. 449 «Народна торгівля», м. Львів. 1899–1938 рр.
оп. 1.
Спр. 10. Заяви товариств і приватних осіб з проханням прийняти їх у члени союзу, 1928–1933 рр., 98 арк.
107. Ф. 449 «Народна торгівля», м. Львів. 1899–1938 рр.
оп. 1.
Спр. 11. Звіт про діяльність кооперативу за 1936 р., 1936 р., 106 арк.

108. Ф. 762 «Центросоюз», м. Львів. 1934–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 2. Звіт про ревізію кооперативу «Центросоюз» за 1936 р., 1936 р.
109. Ф. 762 «Центросоюз», м. Львів. 1934–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 3. Листи «Центросоюзу» до фінансової палати з приводу перевірки торгівельних книг, 1936–1938 рр.
110. Ф. 762 «Центросоюз», м. Львів. 1934–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 6. Листування з повітовими кооперативними союзами по питанню експорту сільськогосподарських продуктів в Англію, Італію й інші країни, б. д.
111. Ф. 762 «Центросоюз», м. Львів. 1934–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 108. Звіти про роботу та протоколи засідань правління «Центросоюзу», 1937–1939 рр.

Державний архів Вінницької області

112. Ф. 389 Подільський губернський союз кредитних і ощадно-позичкових товариств
оп. 1.
Спр. 79. Рахунки кредитних товариств на доставку продуктів для армії. 1917 р., 46 арк.

Державний архів Волинської області

113. Ф. 1 Волинська воєводська команда державної поліції. 1918–1939 рр.
оп. 2.

Спр. 15. Ситуационный отчет об общественно-политическом положении на Волини (1921 г.), 124 арк.

114. Ф. 1 Волинська воєводська команда державної поліції. 1918–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 16 Ситуационный отчет об общественно-политическом положении на Волини (1921 г.), 95 арк.

115. Ф. 1 Волинська воєводська команда державної поліції. 1918–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 63. Списки товариств і об'єднань на території Волинського воєводства, 1921 р., 24 арк.

116. Ф. 1 Волинська воєводська команда державної поліції. 1918–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 224. Місячний ситуаційний звіт про суспільно-політичне положення на Волині. 1923 р., 19 арк.

117. Ф. 1 Волинська воєводська команда державної поліції. 1918–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 434. Списки украинских кооперативов, сведения о их руководящем составе и деятельности. 1923 г., 38 арк.

118. Ф. 1 Волинська воєводська команда державної поліції. 1918–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 504. Ситуаційний звіт Волинського воєводського управління про суспільно-політичне положення. 1924 р., 31 арк.

119. Ф. 1 Волинська воєводська команда державної поліції. 1918–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 506. Ситуаційний звіт Волинського воєводського управління про суспільно-політичне положення. 1924 р., 45 арк.

120. Ф. 1 Волинська воєводська команда державної поліції. 1918–1939 рр.

оп. 2.

Спр. 1366. Інформація про українську відозву про розвиток кооперації, 19.01.1926 р., 11 арк.

121. Ф. 1 Волинська воєводська команда державної поліції. 1918–1939 рр.
оп. 2.
Спр. 3720. Информация о деятельности кооператива «Маслосоюз», 24 арк.
122. Ф. 1 Волинська воєводська команда державної поліції. 1918–1939 рр.
оп. 2-а.
Спр. 404. Звіт волинського воєводи за жовтень 1938 р., 10 арк.
123. Ф. 3 Луцька міська управа. 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 100. Циркуляри Волинського генерал-губернатора, 1895–1905 рр.,
415 арк.
124. Ф. 3 Луцька міська управа. 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 799. Переписка з Житомирським і Полтавським кредитними товариствами про відкриття у м. Луцьку кредитного товариства, 1907–1911 рр., 52 арк.
125. Ф. 3 Луцька міська управа. 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1707. Переписка з правліннями кооперативів «Самодопомога», «Самозахист», «Постачання», Житомирським союзом кредитних і ощадно-позичкових товариств про забезпечення населення продуктами, 1918 р., 454 арк.
126. Ф. 3 Луцька міська управа. 1848–1920 рр.
оп. 1.
Спр. 1716. Списки торгових і промислових підприємств м. Луцька, 1918–1920 рр., 77 арк.
127. Ф. 34 Волинська фінансова палата. 1920–1939 рр.
оп. 2.
Спр. 1139. Отчеты поветового кооперативного банка во Владимире за 1930 г. и протоколы ревизий поветового кооперативного банка и другие. 29.02.1930–22.02.1932 гг., 19 арк.

128. Ф. 36 Луцьке повітове староство. 1919–1939 рр.
оп. 1-а.
Спр. 758. Вказівки воєводського уряду і староства, донесення участкових поліцій про кооперативи на Волині. Списки кооперативів, членів правлінь і членів кооперативів. 1926–1929 рр., 233 арк.
129. Ф. 45 Луцька повітова команда державної поліції. 1919–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 145. Список кооперативів, 1923 р., 13 арк.
130. Ф. 45 Луцька повітова команда державної поліції. 1919–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 1156. Інформація про діяльність українських кооперативів на Волині, 1935 р., 31 арк.
131. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 561. Отчет о деятельности отделений краевого хозяйственного банка в городах Луцке и Ровно за 1929 г. 19.05.1929 г., 5 арк.
132. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 576. Список предпринимателей города Владимира-Волынского Волинского воеводства. 1929 г., 5 арк.
133. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 639. Отчет воеводы за 1930–1931 гг., 28 арк.
134. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 641. Отчет Волынского воеводы об общем состоянии воеводства, деятельности государственной администрации в 1930 г. и о важнейших мероприятиях на будущее, 9 арк.
135. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 1.

- Спр. 1491. Просьба Степанковського и Немца к Президенту Польши об анулюванні постановлення городского совета гор. Ровно о ликвидации торговых ларьков на центральной улице. 1929 г., 15 арк.
136. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 2.
Спр. 196. Финансовый отчет отдела Костопольского поветового сеймика за 1931–1932 годы, 48 арк.
137. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 2.
Спр. 202. Отчет Волынского воеводы о состоянии воеводства и административно-государственной деятельности в 1931 г., 9 арк.
138. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 2.
Спр. 481. Стан майна та заборгованостей муніципальних союзів на терені Волинського воєводства на квітень 1933 р., 17 арк.
139. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 2.
Спр. 639. Списки военных осадников, получивших займ на строительство. 1.04.1929–1.12.1932 гг., 77 арк.
140. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 3.
Спр. 29. Отчет воеводы об общественно-политическом и хозяйственном состоянии государственной администрации за 1933 г., арк. 24.
141. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 4.
Спр. 68. Звіт волинського воеводи про загальний стан воєводства за 1934 р., арк. 27.
142. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.
оп. 4.

Спр. 379. Статистические данные о количестве хозяйств военных осадников на Волыни. 8.11.1934–22.10.1934 гг., 32 арк.

143. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 4.

Спр. 380. Сведения о земельных участках. 19.05.1937–1.08.1938 гг., 98 арк.

144. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 4.

Спр. 541. Сводные ведомости о проведенной измерительной работе при соединении земель в селе Змеинце гмины Княгинок, Луцкого повета. 1934–1935 гг., 56 арк.

145. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 4.

Спр. 638. Программа мелиоративных работ на Волыни. 1934–1940 гг., 60 арк.

146. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 6.

Спр. 50. Отчет Волынского воеводы об общем состоянии воеводства за 1936 г., 108 арк.

147. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 6.

Спр. 52. Отчет Волынского воеводы об общем состоянии воеводства за 1936–1937 гг., 108 арк.

148. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 6.

Спр. 250. Характеристики на лиц, оформляющихся на работу в государственные учреждения. 20.05.1937–24.01.1939 гг., 362 арк.

149. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 6.

Спр. 417. Отчет воеводы об общем состоянии и государственно-административной деятельности в воеводстве за 1937–1938 гг., 119 арк.

150. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 6.

Спр. 579. Статистичні дані про Волинське воєводство. 2.01.1939 р., 15 арк.

151. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 2029. Українська споживча кооперація, 1932 р., 68 арк.

152. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 2030. Списки українських кооперативів Волині і переписка з цього питання. 26. 01. 1932 – 5. 03. 1933, 118 арк.

153. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 4067. Информации порветовых староств о немецких кооперативах в поветах. 19.08.1937–29.08.1937 гг., 18 арк.

154. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9.

Спр. 4832. Відомості про політику польського уряду щодо українців, 20 арк.

155. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9-а.

Спр. 18 а. Облікові листи землеробських гуртків, кооперативів і кас по воєводству, 1922–1927 рр, 25 арк.

156. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9-а.

Спр. 19. Списки кооперативів по воєводству (1922–1923), 25 арк.

157. Ф. 46 Волинське воєводське управління. 1921–1939 рр.

оп. 9-а.

Спр. 717. Списки українських кооперативів по повітах воєводства, 1932 р., 38 арк.

158. Ф. 54 Луцька повітова «Просвіта». 1920–1934 рр.

оп. 1.

Спр. 117. Протоколи общих собраний филиала «Просвита» в местечке Рожище и переписка с Луцким староством и филиалом о разрешении проведения собраний кооперативных курсов и других документов. 9.01.1926–16.01.1929 гг., 20 арк.

159. Ф. 54 Луцька повітова «Просвіта». 1920–1934 рр.

оп. 1.

Спр. 127. Переписка с Луцким поветовым староством о разрешении проведения собраний, постановок и заявления о принятии на курсы кооперативных работников. 2.01.1926–21.12.1927 гг., 221 арк.

160. Ф. 82 Кооператив з необмеженою відповідальністю «Кредит-Луцьк». 1933–1939 рр.

оп. 1.

Спр. 8. Договори приватних осіб з кооперативом «Кредит-Луцьк» про надання кредитів, 1935 р, 23 арк.

161. Ф. 89 Кооператив «Єдність» з обмеженою відповідальністю. 1929–1931 рр.

оп. 1.

Спр. 1. Протоколи засідання кооперативу «Єдність» за 1929–1931 рр., 37 арк.

162. Ф. 198 Головна управа Волинського українського об'єднання (ВУО). 1927–1938 рр.

оп. 1.

Спр. 17. Переписка с управлением кооперативов об организации работы, устав, тезисы и список членов хозяйственных отделов при ВУО. 13. 11. 1936 – 6. 03. 1938, 75 арк.

163. Ф. 247 Луцька повітова землевпорядна комісія. 1907–1915 рр.

оп. 1.

Спр. 79. Циркуляр головного управління землевпорядкування і землеробства про надання агрономічної допомоги, 1910 р., 131 арк.

164. Ф. 263 Ковельська повітова землевпорядна комісія. 1906–1915 рр.

оп. 1.

- Спр. 38. Переписка з губернською землевпорядною комісією про організацію показових господарств. 11.06.1908–27.01.1910 гг., 35 арк.
165. Ф. 263 Ковельська повітова землевпорядна комісія. 1906–1915 рр.
оп. 1.
Спр. 40. Директивні вказівки головного управління землевпорядкування і землеробства про надання населенню агрономічної допомоги. 7.05.1909–2.05.1913 гг., 32 арк.
166. Ф. 389 Ковельська повітова «Просвіта» імені Лесі Українки. 1920–1930, 1938 рр.
оп. 1.
Спр. 29. Протокол наради представників культурно-освітніх і кооперативних організацій Волині, Холмщини і Полісся в м. Рівному 28. 06. 1925 р., 1925 р., 3 арк.
167. Ф. 395 Ковельське відділення Російського торгово-промислового банку. 1912–1915 рр.
оп. 1.
Спр. 2. Заявления крестьян, мещан, дворян и др. об открытии кредита и сведения об их кредитоспособности. 1913 г. 47 арк.
168. Ф. 520 Господарсько-споживчий кооператив «Хлібороб» з обмеженою відповідальністю. 1928–1935, 1939–1940 рр.
оп. 1.
Спр. 1. Касова книга за 1928 р., 2 арк.

Державний архів Житомирської області

169. Ф. 24 Житомирський окружний суд. м. Житомир Волинської губернії
оп. 4.
Спр. 2. Справа про реєстрацію Білокриницького товариства споживачів.
1902 р., 17 арк.
170. Ф. 24 Житомирський окружний суд. м. Житомир Волинської губернії

оп. 4.

Спр. 6 Справа про реєстрацію Яблонського сільського товариства споживачів.
1902 р., 12 арк.

171. Ф. 32 Житомирський нотаріус Громачевський Семен Григорович. м. Житомир
Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 171. Ведомости о заводах и фабриках Житомирского уезда, 42 арк.

172. Ф. 67 Волинське губернське правління. м. Житомир Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 106. Приложение к отчету волынского губернатора за 1882 г., 61 арк.

173. Ф. 67 Волинське губернське правління. м. Житомир Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 307. Обзор Волынской губернии за 1883 г., 1883 г., 69 арк.

174. Ф. 67 Волинське губернське правління. м. Житомир Волинської губернії

оп. 4.

Спр. 868. Протоколы врачебного отделения в переписке с мещанином
Зельманом Гурфинкелем – Гешелем Эрлихом., 11 арк.

175. Ф. 70 Канцелярія Волинського губернатора. м. Житомир Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 283. Дело по ходатайству Чехов о принятии подданства России, б. д.,
2 арк.

176. Ф. 183 Волинська губернська земська управа. м. Житомир Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 51. Звіт Волинської губернської земської управи за 1914 р., 219 арк.

177. Ф. 183 Волинська губернська земська управа. м. Житомир Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 64. Распоряжения управы и переписка с уездными управами о
выполнении земских повинностей по финансовым вопросам. Запрос Волынской
Губернской Управы по делам земского хозяйства от 21. 11. 1907 г. № 17 062 о
наличии с/х обществ в губернии, 233 арк.

178. Ф. 183 Волинська губернська земська управа. м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 84. Отчет о деятельности губернской и уездных управ и комитетов по делам земского хозяйства Волынской губернии за 1907 год., 106 арк.
179. Ф. 183 Волинська губернська земська управа. м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 100. Доклады VI годичному собранию Губернского комитета об открытии действий губернской земской кассы мелкого кредита, о сельскохозяйственных школах, о выработке сети железных дорог волынской губернии и по другим вопросам, 1909 г., 78 арк.
180. Ф. 183 Волинська губернська земська управа. м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 102. Подлинные доклады Майской сессии 1911 года, 1911 г., 333 арк.
181. Ф. 183 Волинська губернська земська управа. м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 835. Газетные статьи о состоянии сельского хозяйства на Волыни и других губерниях, 14 арк.
182. Ф. 183 Волинська губернська земська управа. м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 1204 Отчет Волынской Губернской кассы мелкого кредита за 1914 г. 1915 г., 2 арк.
183. Ф. 187 Волинське товариство хмелярів. м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 27. Переписка с агентурой украинской кооперации в Англии о сбыте, б. д., 44 арк.
184. Ф. 187 Волинське товариство хмелярів. м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 28. Справка об истории Волынского общества хмелеводов, 1914 г., 4. арк.
185. Ф. 187 Волинське товариство хмелярів. м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.

Спр. 52. Про стан хмелярства на Волині. 1910 р., 15 арк.

186. Ф. 192 Волинська губернська каса дрібного кредиту. м. Житомир Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 267. Об открытии Колодяженского кредитного товарищества, б. д., 21 арк.

187. Ф. 192 Волинська губернська каса дрібного кредиту. м. Житомир Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 322. О съездах и совещаниях. 17. 10. 1911 г., 4 арк.

188. Ф. 192 Волинська губернська каса дрібного кредиту. м. Житомир Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 324. О переписке с С-Петербургским и Московским Комитетами для сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществ, 9. 04. 1910 г., 3 арк.

189. Ф. 192 Волинська губернська каса дрібного кредиту. м. Житомир Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 326–339. О переписке с артелями, 8. 01. 1911 г., 24 арк.

190. Ф. 192 Волинська губернська каса дрібного кредиту. м. Житомир Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 933. Перечневая ведомость ссудо-сберегательных товариществ Волинской губернии за 1905 г., 1907 г., 1911 г., 1912 г. 1905–1912 гг., 120 арк.

191. Ф. 206 Статистичне бюро Волинської губернської земської управи. м. Житомир Волинської губернії

оп. 1.

Спр. 39. Накази комісії по вивченню дорожнечі. Статистичні відомості про висівання ярових культур. Огляд сільського господарства у Волинській

губернії за 1910–1915 рр. Повідомлення кореспондентів про стан роботи земств в повітах. Відомості організацій статистичного відділу при Волинській губернській земській управі. 1910–1915 рр., 217 арк.

192. Ф. 329 Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє.
м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 1. Список товариств, зареєстрованих у діловиробництві Волинської губернії про товариства присутствія, розглянутих відповідно до Тимчасових правил 4 березня 1906 р. (1906), 380 арк.
193. Ф. 329 Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє.
м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 13. Об учреждении потребительного общества при Владимир-Волынском обществе сельского хозяйства, 1907–1909 гг., 34 арк.
194. Ф. 329 Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє.
м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 15. Об учреждении Залужского, в Дубенском уезде потребительного общества, 1907–1909 гг., 48 арк.
195. Ф. 329 Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє.
м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 52. Об учреждении Бутовецкого Русского народного потребительного общества, Изяславского уезда, 1911 г., 16 арк.
196. Ф. 329 Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє.
м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 55. Об учреждении Лозовского Русского народного потребительного общества, Староконстантиновского уезда, 1911–1916 гг., 21 арк.

197. Ф. 329 Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє.
м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 59. Об учреждении Русского народного потребительного общества в с. Рогозном, Новоград-Волинского уезда, 1911 г., 17 арк.
198. Ф. 329 Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє.
м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 60. Об учреждении Чернелевецкого Русского народного потребительного общества, Староконстантиновского уезда, 1911 г., 15 арк.
199. Ф. 329 Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє.
м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 62. Об учреждении Белокуровичского Русского народного потребительного общества, Овручского уезда, 1911–1914 гг., 39 арк.
200. Ф. 329 Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє.
м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 68. О состоянии промышленности Житомирского уезда Волынской губернии, 21 арк.
201. Ф. 352 Урядовий агроном Волинської губернії. м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 19. По хмелеводству [Отчет инструктора по хмелеводству Засухина о состоянии хмелеводства на Волыни за 1910], 1911 г., 46 арк.
202. Ф. 352 Урядовий агроном Волинської губернії. м. Житомир Волинської губернії
оп. 1.
Спр. 25. Переписка об организации опытно-племенных и образцово-показательных пасек для вывода маток. 6 июня 1912 г., 47 арк.

Державний архів Львівської області

203. Ф. 110 Львівське міське староство, м. Львів. 1920–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 1072. Ревізійний союз українських кооперативів, 20 січня 1929 р. – 2 квітня 1933 р., 99 арк.
204. Ф. 110 Львівське міське староство, м. Львів. 1920–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 1082. Український кооператив «Маслосоюз» у Львові, 30 липня 1931 р. – 16 червня 1933 р., 7 арк.
205. Ф. 110 Львівське міське староство, м. Львів. 1920–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 1083. Справа про реєстрацію Українського краєвого союзу споживчих кооперативів «Народна торгівля» у Львові, 10 грудня 1930 р. – 4 січня 1931 р., 9 арк.
206. Ф. 110 Львівське міське староство, м. Львів. 1920–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 1096. Українська торгівельна організація «Центросоюз» у Львові, 15 липня 1931 р. – 16 липня 1931 р., 2 арк.
207. Ф. 110 Львівське міське староство, м. Львів. 1920–1939 рр.
оп. 1.
Спр. 1114. Молочний кооператив «Маслосоюз» у Львові, 17 березня 1929 р. – 12 березня 1933 р., 109 арк.

Державний архів Рівненської області

208. Ф. 16 Острозька повітова землевпорядна комісія
оп. 1.

Спр. 6. Переписка з Волинським відділенням селянського поземельного банку про передачу удільних земель банку. 1906 р., 97 арк.

209. Ф. 85 Дубенська землевпорядна комісія

оп. 1.

Спр. 4. Матеріали про землевпорядкування Коршевського сільського товариства Мізочського повіту. 1912 р., 59 арк.

Державний архів Тернопільської області

210. Ф. 231 Тернопільське воєводське управління. 1909–1939 рр.

оп. 1 с.

Спр. 17. Інформації Тернопільського і Львівського воєводських управлінь, повітових староств і управлінь поліції про діяльність українських і єврейських націоналістичних товариств.

211. Ф. 231 Тернопільське воєводське управління. 1909–1939 рр.

оп. 1 с.

Спр. 1226 а. Відомості повітових староств про діяльність УСРП в 1929 р.

212. Ф. 231 Тернопільське воєводське управління. 1909–1939 рр.

оп. 1 с.

Спр. 1336. Реферат про стан і розвиток Української Соціалістично-Радикальної партії на Волині.

213. Ф. 231 Тернопільське воєводське управління. 1909–1939 рр.

оп. 1 с.

Спр. 1914. Інформації і донесення повітових староств і поліції про діяльність українських кооперативів.

214. Ф. 231 Тернопільське воєводське управління. 1909–1939 рр.

оп. 1 с.

Спр. 2077. Переписка воєводського управління з повітовими староствами з питань про діяльність «Маслосоюзу» на території воєводства.

215. Ф. 231 Тернопільське воєводське управління. 1909–1939 рр.

оп. 1 с.

Спр. 2787. Інформація повітових староств і інших воєводств Польщі про діяльність УСРП в 1936 р.

216. Ф. 231 Тернопільське воєводське управління. 1909–1939 рр.

оп. 1 с.

Спр. 3084. Донесення повітових староств і органів поліції про діяльність українських кооперативів і переписка з іншими воєводствами з цього питання, 12 січня 1937 р. – 26 березня 1938 р.

217. Ф. 231 Тернопільське воєводське управління. 1909–1939 рр.

оп. 1 с.

Спр. 4438. Матеріали про діяльність УНДО.

218. Ф. 231 Тернопільське воєводське управління. 1909–1939 рр.

оп. 1 с.

Спр. 4453. Інформації повітових староств про діяльність українських повітових союзів і кооперативів Тернопільського воєводства за 1934 р.

Інститут рукопису національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

219. Ф. 290 Фонд Всеукраїнського центрального кооперативного музею

Спр. 3184. Пожарський П. Н. Вступ до курсу історії української кооперації. Машинопис. [1927–1928]. – 8 арк.

Государственный архив Российской Федерации

220. Ф. 102 Департамент полиции Министерства внутренних дел. 1880–1917 гг.

оп. 124. 4-е делопроизводство. 1915 г.

Д. 129. Переписка о нормальных уставах. Циркуляр хозяйственного департамента Министерства Внутренних Дел губернаторам об открытии потребительных обществ по нормальному уставу: Справка о

законоположениях и правительственных распоряжениях имеющих отношения до потребительных обществ, л. 40.

221. Ф. 102 Департамент полиции Министерства внутренних дел. 1880–1917 гг.
оп. 125. 4-е делопроизводство. 1916 г.
Д. 126. Ч. 2. О созыве съездов кооперативных обществ. Протоколы заседания комиссии по рассмотрению проекта общего кооперативного закона, л. 98–123.
222. Ф. 102 Департамент полиции Министерства внутренних дел. 1880–1917 гг.
оп. 246. Особый отдел. 1916 г.
Д. 16. Кооперативное движение. Комитетское. 132 л.

Российский государственный архив экономики

223. Ф. 7480 Всесоюзный сельскохозяйственный банк СССР (Сельхозбанк). 1924–1959 гг.
оп. 1.
Д. 68. Развитие кредитной кооперации в России с 1900 г., л. 61.

Российский государственный исторический архив

224. Ф. 23 Министерство торговли и промышленности 1850–1925 гг.
оп. 27.
Д. 534. Общие постановления Временного правительства о съездах представителей кооперативных учреждений. Копии. 1917 г., 5 л.
225. Ф. 32 Совет съездов представителей промышленности и торговли. 1885–1918 гг.
оп. 2.
Д. 53. Записка К. Комаровского «О состоянии потребительской кооперации в России», л. 2.
226. Ф. 395 Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики МЗ. 1861, 1876, 1882–1921 гг.

оп. 1.

Д. 185. Об утверждении устава Волынского общества хмелеводства и торговли хмелем. 31 мая 1894 г. – 6 февраля 1906 г., 130 л.

227. Ф. 395 Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики МЗ. 1861, 1876, 1882–1921 гг.

оп. 1.

Д. 607. Отчеты сельскохозяйственных товариществ и обществ за 1897 г., 79 л.

228. Ф. 395 Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики МЗ. 1861, 1876, 1882–1921 гг.

оп. 1.

Д. 1139. Отчеты сельскохозяйственных товариществ и обществ за 1902 г., 22. 11. 1902–10. 12. 1903, 575 л.

229. Ф. 395 Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики МЗ. 1861, 1876, 1882–1921 гг.

оп. 1.

Д. 1364 Об утверждении устава Луцкой кассы сельскохозяйственных служащих в Волынской губ. 24. 04. 1904–15. 10. 1904, 37 л.

230. Ф. 395 Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики МЗ. 1861, 1876, 1882–1921 гг.

оп. 1.

Д. 1370. Об учреждении Ровенского сельскохозяйственного товарищества в Волынской губ. 16.12.1904–18.06.1909, 92 л.

231. Ф. 395 Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики МЗ. 1861, 1876, 1882–1921 гг.

оп. 2.

Д. 3580. Сведения о кредитах по губерниям с 1901 по 1 января 1917 г. 1917 г., 9 л.

232. Ф. 582 Управление по делам мелкого кредита при государственном банке МФ. 1860–1919 гг.

оп. 8.

Д. 27. Уставы сельскохозяйственных товариществ по вопросам: льноводства, с/х машин и оудий, молочного скотоводства, письменного производства, птицеводства, пчеловодства, потребления торфа. Б. д., 40 л.

233. Ф. 582 Управление по делам мелкого кредита при государственном банке МФ. 1860–1919 гг.

оп. 8.

Д. 28. «Нормальный устав сельскохозяйственных товариществ». Печатный. Б. д., 13 л.

234. Ф. 1276 Совет министров. 1905–1917 гг.

оп. 11.

Д. 329. О принятии мер к развитию потребительской кооперации в России и разработка проекта закона о кооперативных товариществах и союзах ; по законодательному предположению членов Гос. думы о созыве съездов представителей кооперативных учреждений, ч. 1. 5 июля 1915 г. – 5 июня 1916 г., 504 л.

235. Ф. 1276 Совет министров. 1905–1917 гг.

оп. 11.

Д. 330. О принятии мер к развитию потребительской кооперации в России и разработка проекта закона о кооперативных товариществах и союзах ; по законодательному предположению членов Гос. думы о созыве съездов представителей кооперативных учреждений, ч. 2. 4 июля 1915 г. – 31 мая 1916 г., 283 л.

236. Ф. 1278 Государственная дума I, II, III и IV созывов. 1906–1917 гг.

оп. 5.

Д. 330. Дело о разработке Положения о кооперативных товариществах и союзах. – 26 августа 1915 г. – 31 марта 1916 г., 95 л.

237. Ф. 1278 Государственная дума I, II, III и IV созывов. 1906–1917 гг.

оп. 5.

Д. 815. Проект общего кооперативного закона, л 2.

238. Ф. 1284 Департамент общих дел МВД

оп. 188.

Д. 726. О разрешении созыва очередного Собрания уполномоченных Московского Союза потребительских обществ в июне 1913 г.

239. Ф. 1287 Хозяйственный департамент МВД. 1808–1845, 1897–1904 гг.

оп. 36.

Д. 307. По жалобе Ровенского сельскохозяйственного общества Волынской губ. на обложение недвижимых имуществ оценочным сбором в пользу г. Ровно. 28.04.1901–18.09.1902.

Центральный исторический архив Москвы

240. Ф. 326 Московский союз потребительских обществ, г. Москва. 1898–1917 гг.

оп. 1.

Д. 819. Отчет МСПО за XV операционный год, с 1 января 1913 г. по 1 января 1914 г., л. 9, 26 об.

241. Ф. 419 Московское общество сельского хозяйства, г. Москва. 1818–1917 гг.

оп. 1.

Д. 2330. Устав сельскохозяйственных товариществ 30 июня 1897 г., л. 2–9.

242. Ф. 419 Московское общество сельского хозяйства, г. Москва. 1818–1917 гг.

оп. 1.

Д. 2405. Отчеты сельскохозяйственных обществ за 1902 г., 46 л.

Archiwum Akt Nowych

243. Zespół. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.

Sygn. 1037. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych. Pismo wojewody wołyńskiego do MSW przedstawiające stan życia politycznego społeczeństwa ukraińskiego na Wołyńiu (czerwiec 1933 r.).

244. Zespół. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych.

Sygn. 1054. Likwidacja spółdzielczości na Wołyńiu.

245. Zespół. Prezydium Rady Ministrów.
Sygn. Rektyfikat 56, t.8.
246. Zespół. Rada Spółdzielcza.
Sygn. 9. Protokół z XIV posiedzenia Rady Spółdzielczej, odbytego w dniu 17 stycznia 1933 r.
247. Zespół. Rada Spółdzielcza.
Sygn. 248. Pismo Rady Spółdzielczej do Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawie statutu Związku rewizyjnego ruskich [tzn. ukraińskich] stowarzyszeń gospodarczych we Lwowie, Warszawa 19 listopada 1924 r.
248. Zespół. Urząd Wojewódzki Wołyński.
Sygn. 277/I-1. Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie Wojewody Józewskiego.
249. Zespół. Urząd Wojewódzki Wołyński.
Sygn. 979/7. Sprawozdanie sytuacyjne z ruchu zawodowego i antypaństwowego na terenie Województwa Wołyńskiego za miesiąc listopad 1926 r.
250. Zespół. Urząd Wojewódzki Wołyński.
Sygn. 979/83. Sprawozdanie z sytuacji na Wołyńiu, wrzesień 1934.

II.Опубліковані документи та матеріали

Законодавчі та нормативно-правові акти

251. Высочайше утвержденное Положение Комитета Министров, объявленное Сенату Министром Финансов 9 Апреля 1869 года // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XLIV. Отделение первое. 1869. – СПб. : [б. и.], 1873. – С. 255.
252. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. О временных мерах к упрощению порядка производства дел, вносимых ныне на рассмотрение Комитета Министров // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XLI. Отделение первое. 1866. – СПб. : В тип. II Отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1968. – С. 383.

253. Высочайше утвержденное Положение Комитета Министров. О предоставлении Министерству Внутренних Дел права утверждения Уставов общественных и частных благотворительных заведений // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XLIV. Отделение первое. 1869. – СПб. : [б. и.], 1873. – С. 54.
254. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. О предоставлении Министру Финансов права утверждать Уставы артелей кустарных и других ремесленников // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. V. 1885. – СПб. : [б. и.], 1887. – С. 115.
255. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. Об утверждении Нормального Устава сельскохозяйственных Товариществ // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – Т. XVII. 1897. – СПб., 1900. – № 14201. – С. 346.
256. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. Об утверждении Устава Южно-Русского Общества поощрения земледелия и сельской промышленности // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XII. 1892. – СПб. : [б. и.], 1895. – С. 268–269.
257. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров. Об утверждении Нормального Устава для местных сельскохозяйственных Обществ // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XVIII. 1898. Отделение первое. – СПб. : [б. и.], 1901. – С. 113–114.
258. Высочайше утвержденное Положение об артелях трудовых // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXII. 1902. Отделение первое. – СПб. : [б. и.], 1904. – С. 416–418.
259. Высочайше утвержденное Положение об учреждениях мелкого кредита // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – Т. XV. 1895. – СПб. : [б. и.], 1899. – № 11756. – С. 354–358.
260. Высочайше утвержденное Положение об учреждениях мелкого кредита // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. – Т. XXIV. 1904. Отделение первое. – СПб. : [б. и.], 1907. – № 24737. – С. 670–679.

261. Высочайше утвержденное Учреждение Министерства земледелия и государственных Имуществ // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XIV. 1894. – СПб. : [б. и.], 1898. – С. 141.
262. Высочайше утвержденный Устав Либавского Общества поощрения земледелия и сельской промышленности // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. X. Отделение первое. 1890. – СПб. : [б. и.], 1893. – С. 80–86.
263. Высочайше утвержденный Устав Рождественского Ссудного товарищества // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XL. Отделение второе. 1865. – СПб. : [б. и.], 1867. – С. 93–97.
264. Высочайше утвержденный Устав цехов // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Собрание первое. Т. XXV. 1798–1799. – СПб. : Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С. 881.
265. *Ильинский К.* Частные общества. Сборник законов, распоряжений правительства и решений Сената / *К. Ильинский.* – Рига, 1913. – 652 с.
266. Именной Высочайший указ, данный Сенату. О временных правилах об обществах и Союзах // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. XXVI. 1906. Отделение первое. – СПб. : [б. и.], 1909. – С. 201–207.
267. Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов. – Москва : Госюриздат, 1954 – 499 с.
268. *Крупенин В.* Законоположения, циркуляры, операционные правила, литература по кооперации / *В. Крупенин.* – М., 1912. – Вып. 3. – 107 с.
269. *Меркулов А.* Как организовать и вести потребительное общество. Тексты, законы, уставы, инструкции / *А. Меркулов.* – СПб., 1910. – 387 с.
270. Об уставе Гадячского ссудо-сберегательного Товарищества // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XLIV. Отделение первое. 1869. – СПб. : [б. и.], 1873. – С. 388–392.

271. Об Уставе Сокиренского сельского ссудо-сберегательного Товарищества Павла Галагана // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XLVI. Отделение второе. 1871. – СПб. : [б. и.], 1874. – С. 420–428.
272. Образцовый устав кредитного и ссудо-сберегательного товарищества с разъяснениями. – СПб. : [б. и.], 1906. – 50 с.
273. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XXXVIII. Отделение первое. 1863 г. – СПб. : Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1866. – 942 с.
274. Положение о кооперативных товариществах и их союзах (20. 03. 1917). – Киев, 1917. – 32 с.
275. Постановление Временного правительства о кооперативных товариществах и их союзах от 20. 03. 1917 г. // Сборник постановлений и декретов по кооперации. – М. : Изд. Совета Всерос. кооперат. съездов, 1919. – С. 23–24.
276. Постановление Временного правительства о реестрации товариществ, обществ и союзов от 21. 06. 1917 г. // Сборник постановлений и декретов по кооперации. – М. : Изд. Совета Всерос. кооперат. съездов, 1919. – С. 38–46.
277. Постановление Временного правительства о съездах представителей кооперативных учреждений от 01. 08. 1917 г. // Сборник постановлений и декретов по кооперации. – М. : Изд. Совета Всерос. кооперат. съездов, 1919. – С. 46–51.
278. Свод Законов Российской империи : в пяти кн. / под ред. и с примеч. И. Мордухай-Болтовского. Кн. третья. Т. X. – СПб. : Рус. книж. Т-во «Деятель», 1910. – 385 с.
279. Свод Законов Российской империи : в пяти кн. / под ред. и с примеч. И. Мордухай-Болтовского. Кн. четвертая. Т. XI. Ч. 1–XII. – СПб. : Рус. кн. т-во «Деятель», 1912. – 1321 с.
280. Свод Законов Российской империи : в пяти кн. / под ред. и с примеч. И. Мордухай-Болтовского. Кн. пятая. Т. XIII–XVI. – СПб. : Рус. кн. т-во «Деятель», 1912. – 353 с.+267 с.+262 с.+680 с.

281. Сельские ссудо-сберегательные товарищества (образцовый устав). – СПб. : [б. и.], 1871. – С. 44–47.
282. Устав Житомирского общества сельского хозяйства. – Житомир : Тип. Е. Щербицкого, 1907. – 15 с.
283. Устав потребительских обществ 13 мая 1897 г. – СПб. : [б. и.], 1897.
284. Устав трудовой артели. – К. : Тип. Наследн. К. Круглянского, 1914. – 12 с.
285. Циркуляр Департамента Земледелия от 31. 05. 1911 г. № 15 944 об условиях материального содействия с/х обществам, кредитным товариществам, с/х кружкам из средств Департамента Земледелия в устройстве прокатных пунктов с орудиями и машинами для общего пользования.
286. Циркуляр Министерства Внутренних Дел от 7 октября 1908 г. № 22/3536 об изменении нормального устава потребительных обществ // Справка о законоположениях и правительственных распоряжениях имеющих отношения до потребительных обществ. – П. : Тип. Киршбаума, 1915. – С. 12–13.
287. Dekret o rejestrze handlowym. // Dziennik Praw Państwa Polskiego (Dz. Praw.). – 1919. – № 14. – Poz. 164. – S. 235–245.
288. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 stycznia 1936 r. o ulgach w spłacie zobowiązań spółdzielni rolniczych i ich central. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U. R. P.). – 1936. – № 3. – Poz. 23. – S. 40–41.
289. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 listopada 1935 r. w sprawie zmiany rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. o pomocy finansowej instytucjom kredytowym. // Dz. U. R. P. – 1935. – № 85. – Poz. 520. – S. 1390.
290. Obwieszczenie Ministra Skarbu z dnia 15 kwietnia 1924 r. w przedmiocie rozpoczęcia czynności przez Bank Polski. // Dz. U. R. P. – 1924. – № 34. – Poz. 360. – S. 523.
291. Obwieszczenie Ministra Skarbu z dnia 16 czerwca 1934 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy z dnia 29 października 1920 r. o spółdzielniach. // Dz. U. R. P. – 1934. – № 55. – Poz. 495. – S. 896–912.

292. Rozporządzenie Ministra Reform Rolnych z dnia 11 czerwca 1928 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu oraz Ministrem Rolnictwa o statucie Państwowego Banku Rolnego. // Dz. U. R. P. – 1928. – № 64. – Poz. 584. – S. 1453–1465.
293. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 15 października 1936 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Przemysłu i Handlu o pomieszczeniach i urządzeniach zakładów mleczarskich oraz o zawodowym przygotowaniu kierowników tych zakładów. // Dz. U. R. P. – 1936. – № 82. – Poz. 568. – S. 1330–1332.
294. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 15 października 1936 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Przemysłu i Handlu o wywozie masła za granicę. // Dz. U. R. P. – 1936. – № 82. – Poz. 569. – S. 1333–1342.
295. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 26 października 1936 r. o wyłączeniu niektórych zakładów mleczarskich spod działania ustawy o mleczarstwie. // Dz. U. R. P. – 1936. – № 83. – Poz. 577. – S. 1359.
296. Rozporządzenie Ministra Skarbu w porozumieniu z Ministrem Sprawiedliwości z dnia 14 grudnia 1920 r. w przedmiocie organizacji Rady Spółdzielczej. // Dz. U. R. P. – 1920. – № 117. – Poz. 776. – S. 2076–2077.
297. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 17 lipca 1939 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Sprawiedliwości w sprawie zmiany rozporządzenia z dnia 26 września 1934 r. o organizacji Rady Spółdzielczej. // Dz. U. R. P. – 1939. – № 65. – Poz. 440. – S. 1011–1012.
298. Rozporządzenie Ministra Skarbu z dnia 26 września 1934 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Sprawiedliwości o organizacji Rady Spółdzielczej. // Dz. U. R. P. – 1934. – № 89. – Poz. 817. – S. 1702–1703.
299. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości i Ministra b. Dzielnicy Pruskiej w porozumieniu z Ministrem Skarbu z dnia 10 marca 1921 r. w przedmiocie rejestru spółdzielni. // Dz. U. R. P. – 1921. – № 25. – Poz. 138. – S. 300–302.
300. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 1 lipca 1934 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Przemysłu i Handlu, a nadto co do §§ 5, 8, 55, 62, 65-69

- i 77 w porozumieniu z Ministrem Skarbu, a co do §§ 60 i 64 w porozumieniu z Ministrem Komunikacji oraz Poczty i Telegrafów o rejestrze handlowym. // Dz. U. R. P. – 1934. – № 59. – Poz. 511. – S. 1001–1010.
301. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 25 czerwca 1934 r. wydane w porozumieniu z Ministrem Skarbu o rejestrze spółdzielni. // Dz. U. R. P. – 1934. – № 57. – Poz. 504. – S. 982–983.
302. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 14 kwietnia 1924 r. o zmianie ustroju pieniężnego. // Dz. U. R. P. – 1924. – № 34. – Poz. 351. – S. 510–511.
303. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 lutego 1927 r. o zniesieniu służebności w województwie wołyńskim, poleskim, nowogródzkim, wileńskim i we wschodniej części województwa białostockiego. // Dz. U. R. P. – 1927. – № 10. – Poz. 75. – S. 95–105.
304. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 10 czerwca 1927 r. w sprawie zmiany § 1 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 czerwca 1924 r. o lichwie pieniężnej. // Dz. U. R. P. – 1927. – № 54. – Poz. 474. – S. 745.
305. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. o unormowaniu właściwości władz i trybu postępowania w zakresie administracji rolnictwa i reform rolnych. // Dz. U. R. P. – 1932. – № 67. – Poz. 622. – S. 1302–1313.
306. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 kwietnia 1927 r. o komunalnych kasach oszczędności. // Dz. U. R. P. – 1927. – № 38. – Poz. 339. – S. 451–456.
307. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 kwietnia 1924 r. o połączeniu (fuzji) państwowych instytucji kredytowych w Bank Gospodarstwa Krajowego. // Dz. U. R. P. – 1924. – № 36. – Poz. 382. – S. 547–549.
308. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 marca 1928 r. o prawie bankowym. // Dz. U. R. P. – 1928. – № 34. – Poz. 321. – S. 675–684.
309. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 21 października 1932 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 11 sierpnia 1923 r. o zakresie działania Ministra

Reform Rolnych i organizacji urzędów i komisyj ziemskich. // Dz. U. R. P. – 1932. – № 91. – Poz. 779. – S. 1857–1858.

310. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. w sprawie zmian w ustroju Państwowego Banku Rolnego. // Dz. U. R. P. – 1928. – № 38. – Poz. 356. – S. 787–789.
311. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o izbach rolniczych. // Dz. U. R. P. – 1928. – № 39. – Poz. 385. – S. 888–894.
312. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. o pomocy finansowej instytucjom kredytowym. // Dz. U. R. P. – 1932. – № 94. – Poz. 815. – S. 1969–1970.
313. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. o zmianach w rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o izbach rolniczych. // Dz. U. R. P. – 1932. – № 94. – Poz. 817. – S. 1971–1973.
314. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 czerwca 1924 r. o lichwie pieniężnej. // Dz. U. R. P. – 1924. – № 56. – Poz. 574. – S. 828–829.
315. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. o zmianie granic województw poleskiego i wołyńskiego. // Dz. U. R. P. – 1930. – № 82. – Poz. 649. – S. 1077.
316. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 3 września 1927 r. w sprawie zmian w ustawie o scalaniu gruntów. // Dz. U. R. P. – 1927. – № 78. – Poz. 680 – S. 1047–1050.
317. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 30 grudnia 1924 r. o organizacji i ustaleniu statutów gminnych kas wiejskich pożyczkowo-oszczędnościowych. // Dz. U. R. P. – 1924. – № 118. – Poz. 1069. – S. 1578–1580.
318. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 czerwca 1927 r. o prawie przemysłowym. // Dz. U. R. P. – 1927. – № 53. – Poz. 468. – S. 697–720.
319. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 16 lipca 1924 r. w sprawie podziału powiatu rówieńskiego na dwie jednostki administracyjne i kreowania powiatu kostopolskiego tudzież regulacji granic powiatów: rówieńskiego, dubnowskiego,

- łuckiego, ostrogskiego, krzemienieckiego i horochowskiego. // Dz. U. R. P. – 1924. – № 68. – Poz. 655.
320. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 6 marca 1922 r. w przedmiocie rozciągnięcia dekretu o rejestrze handlowym i ustawy o spółdzielniach na województwa: nowogródzkie, poleskie i wołyńskie oraz na powiaty: białowieski, grodzieński i wołkowyski województwa białostockiego. // Dz. U. R. P. – 1922. – № 21. – Poz. 170.
321. Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. // Dz. U. R. P. – 1921. – № 49. – Poz. 300. – S. 814–867.
322. Umowa o preliminaryjnym pokoju i rozejmie między Rzeczpospolitą Polską z jednej a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony, podpisana w Rydze dnia 12 października 1920 roku. // Dz. U. R. P. – 1921. – № 28. – Poz. 161. – S. 332–346.
323. Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. // Dz. U. R. P. – 1935. – № 30. – Poz. 227. – S. 497–508.
324. Ustawa skarbowa z dnia 22 marca 1927 r. na okres od 1 kwietnia 1927 r. do 31 marca 1928 r. // Dz. U. R. P. – 1927. – № 30. – Poz. 254. – S. 313–374.
325. Ustawa tymczasowa z dnia 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych II instancji. // Dz. Praw. – 1919. – № 65. – Poz. 395. – S. 699–700.
326. Ustawa z dnia 10 czerwca 1921 r. w przedmiocie utworzenia Państwowego Banku Rolnego. // Dz. U. R. P. – 1921. – № 59. – Poz. 369. – S. 988–996.
327. Ustawa z dnia 10 stycznia 1922 r. w przedmiocie likwidacji serwitutów w województwach: wołyńskim, poleskim i nowogródzkim oraz w powiatach: białowieskim, białostockim, bielskim, grodzieńskim, sokólskim i wołkowyskim województwa białostockiego. // Dz. U. R. P. – 1922. – № 10. – Poz. 65. – S. 130–131.
328. Ustawa z dnia 11 sierpnia 1923 r. o zakresie działania Ministra Reform Rolnych i organizacji urzędów i komisji ziemskich. // Dz. U. R. P. – 1923. – № 90. – Poz. 706. – S. 1032–1037.

329. Ustawa z dnia 11 stycznia 1924 r. o naprawie Skarbu Państwa i reformie walutowej. // Dz. U. R. P. – 1924. – № 4. – Poz. 28. – S. 43–44.
330. Ustawa z dnia 13 marca 1934 r. w sprawie zmiany ustawy o spółdzielniach. // Dz. U. R. P. – 1934. – № 38. – Poz. 342. – S. 636–641.
331. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. // Dz. U. R. P. – 1921. – № 44. – Poz. 267. – S. 633–658.
332. Ustawa z dnia 17 marca 1933 r. w sprawie zmiany rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 lutego 1933 r. w sprawie zmiany rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 lutego 1927 r. o zniesieniu służebności w województwie wołyńskim, poleskim, nowogródzkim, wileńskim i we wschodniej części województwa białostockiego. // Dz. U. R. P. – 1933. – № 22. – Poz. 165. – S. 456.
333. Ustawa z dnia 18 marca 1933 r. w sprawie zmian w ustawie z dnia 31 lipca 1923 r. o scaleniu gruntów. // Dz. U. R. P. – 1933. – № 22. – Poz. 167. – S. 458.
334. Ustawa z dnia 22 kwietnia 1936 r. o mleczarstwie. // Dz. U. R. P. – 1936. – № 35. – Poz. 272. – S. 595–598.
335. Ustawa z dnia 25 lutego 1932 r. o ulgach kredytowych dla instytucji rolniczych. // Dz. U. R. P. – 1932. – № 24. – Poz. 188. – S. 384.
336. Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej. // Dz. U. R. P. – 1926. – № 1. – Poz. 1.
337. Ustawa z dnia 29 października 1920 r. o spółdzielniach. // Dz. U. R. P. – 1920. – № 111. – Poz. 733. – S. 1951–1974.
338. Ustawa z dnia 31 lipca 1923 r. o scalaniu gruntów. // Dz. U. R. P. – 1923. – № 92. – Poz. 718. – S. 1050–1056.
339. Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o naprawie Skarbu Państwa i poprawie gospodarstwa społecznego. // Dz. U. R. P. – 1924. – № 71. – Poz. 687. – S. 1026–1028.
340. Ustawa z dnia 4 grudnia 1923 r. w przedmiocie częściowej zmiany ustawy z dnia 29 października 1920 r. o spółdzielniach. // Dz. U. R. P. – 1923. – № 135. – Poz. 1119. – S. 1596–1597.

341. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. // Dz. U. R. P. – 1921. – № 16. – Poz. 93. – S. 216–217.
342. Ustawa z dnia 7 kwietnia 1922 r. o łączeniu się spółdzielni. // Dz. U. R. P. – 1922. – № 33. – Poz. 265. – S. 474–475.
343. Ustawa z dnia 9 marca 1932 r. o Funduszu Obrotowym Reformy Rolnej. // Dz. U. R. P. – 1932. – № 26. – Poz. 236. – S. 418–423.

Документи офіційного діловодства

344. *Бородаевский С.* Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России: Кредит / *С. Бородаевский* ; Высочайше учрежденное Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1904. – 427 с.
345. Второй Всероссийский съезд по кооперации в Киеве. 1–7 августа 1913 г. – Труды. Вып. I. – Общее собрание съезда. – Киев, 1915. – 306 с.
346. Второй Всероссийский съезд по кооперации в Киеве. 1–7 августа 1913 г. – Доклады и резолюции. – Киев, 1913. – 381 с.
347. Двадцать первый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб. : СПб. отд. комитета, 1896. – 115 с.
348. Двадцать пятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах – СПб. : СПб. отд. комитета, 1900. – 112 с.
349. Доклад № 121 О кооперативных курсах для представителей кредитных и ссудо-сберегательных товариществ // Доклады Волынскому Губернскому Земскому Собранию I очередной сессии 1911 г. По Губернской Земской кассе мелкого кредита. С № 119 по № 123. – Житомир : Электрич.-тип. «Работник», Гоголевская, 4, 1913. – С. 34–38.
350. Доклад № 187 О содействии кредитной кооперации // Доклады Волынскому Губернскому Земскому собранию II очередной сессии. По Губернской

- Земской кассе мелкого кредита. С № 185–198, 225 и 242. – Житомир : Электрич. тип. «Работник», 1913. – С. 31–35.
351. Доклад № 189 Об устройстве кооперативных курсов для представителей кредитных и ссудо-сберегательных товариществ // Доклады Волынскому Губернскому Земскому собранию II очередной сессии. По Губернской Земской кассе мелкого кредита. С № 185–198, 225 и 242. – Житомир : Электрическая типография «Работник», 1913. – С. 47–49.
352. Доклад № 190 О научных командировках инструкторов кооперации // Доклады Волынскому Губернскому Земскому собранию II очередной сессии. По Губернской Земской кассе мелкого кредита. С № 185–198, 225 и 242. – Житомир : Электрич. тип. «Работник», 1913. – С. 51–52.
353. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию I очередной сессии. 1911 г. По губернской земской кассе мелкого кредита. С № 119 по № 123. – Житомир: Электрич. тип. «Работник», 1911. – 43 с.
354. Доклады Волынскому губернскому земскому собранию II очередной сессии. По губернской земской кассе мелкого кредита. С №№ 185–198, 225 и 242. – Житомир : Электрич. тип. «Работник», 1913. – 101 с.
355. Доклады Волынскому Губернскому земскому собранию. Второй очередной сессии. – Житомир : Тип. М. Дененмана, 1913. – 211 с.
356. Журнал особого агрономического совещания при Волынской губернской землеустроительной комиссии 7-го марта 1909 г. – Житомир : Губерн. стат. изд., 1909. – 56 с.
357. Інструкції для продавців в товариських крамницях // Світова Зірниця. – 1909. – № 9. – 5 берез. – С. 11.
358. *Кононенко М.* Кооперативы Лубенского уезда. Отчёт земского инструктора по кооперации за 1913 г. / *М. Кононенко.* – Лубны : Тип. Б. З. Дубинского, 1914 г. – 285 с.
359. Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. – Киев : Издание Бюро Кооперат. секции выставки, 1914. – 596 с.

360. Обзор агрономических мероприятий Волын. губ. земства за 1911 год. Волыньское губернское земство. Экономический отдел. – Житомир : Волыньское губернское земство, 1912. – 132 с.
361. Обзор деятельности Волыньской Губерньской Земской Кассы мелкого кредита с б. 04. по 1. 09. 1910 г. – Житомир, 1910. – 54 с.
362. Отчет Волыньской губернської земской управы за 1912 г. – Ж. : Электрич. тип. т-ва «Н. Бродович», 1913. – 264 с.
363. Отчет Волыньской губернської управы по делам земского хозяйства за 1908 г. – Ж. : Электрич. типография т-ва «Н. Бродович», 1909. – 88 с.
364. Отчет о деятельности общества исследователей Волыни и Волыньского центрального музея за 1913 год. – Житомир : [б. и.], 1915. – 101 с.
365. Отчет по мелкому кредиту с 1904 по 1907 г. – СПб. : Мин. Финансов. Гос. банк. Упр. по делам мелкого кредита, 1909. – 210 с. : табл.
366. Отчет по мелкому кредиту за 1908 год: с главнейшими данными за 1909 год. – СПб : Изд. Мин. фин. России, 1912. – 200 с. : 8 л.табл.
367. Отчет по мелкому кредиту за 1910 г. и 1911 г., с главнейшими данными за 1912 год. – СПб : Изд. Мин. фин. России, 1914. – 200 с. : табл.
368. Отчет Постоянной комиссии по делам потребительных обществ за 1897 г. Первый отчетный год. – СПб., 1898. – 78 с.
369. Отчет Постоянной комиссии по делам потребительных обществ за 1900 г. / сост. Жеребятъев И. – СПб., 1901. – 93 с.
370. Отчет III Отдела СПб. Отд. Ком. о сельских ссудо-сберегательных и пром. т-вах за 1904 г. и свод стат. сведений о потребительных об-вах в России за 1903 г. – СПб., 1905. – 102 с.
371. Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве 16–21 апреля 1908 г. Труды, изданные Бюро Могилевского союза потребительных обществ. – М. : Тип. «Печатное дело», 1908. – 561 с.
372. Развитие сельскохозяйственной кооперации в Киевской губернии // Вісник I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду. – 1917. – № 6. – С. 40–44.

373. Резолюції VII-го Крайового кооперативного з'їзду. – Львів : Вид. РСУК, 1932. – 97 с.
374. Сельскохозяйственная хроника Волынской губернии. № 1. – Житомир : Изд. Волын. губерн. управы по делам земского хозяйства. Электрич. тип. т-ва Н. Бродович, 1910 – 68 с.
375. Труды высочайше учрежденного Всероссийского торгово-промышленного съезда в 1896 г. в Нижнем Новгороде. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1897. – Т. 2. – Вып. I–IV, XII. – 74 с. + 31 с. + 111 с. + 91 с. + 36 с.
376. Труды высочайше учрежденного Всероссийского торгово-промышленного съезда в 1896 г. в Нижнем Новгороде. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1897. – Т. 8 : Стенографические отчеты заседаний II, IV и V отделов. – 214 с. + 104 с. + 164 с.
377. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. VIII. Волынская губерния. – СПб. : Тип. В. Киршбаума. Дворцовая площ., д. М-ва Финансов, 1903. – 256 с.
378. Труды первого Всероссийского кооперативного съезда 16–21 апреля 1908 г. – М. : Изд-е Бюро МСПО, 1908. – 614 с.
379. Труды первого Всероссийского Съезда деятелей по мелкому кредиту и сельскохозяйственной кооперации в С.-Петербурге 11–16 марта 1912 г. – СПб., 1914. – 428 с.
380. Условия торговли сельскохозяйственными продуктами // Доклад Высочайше учрежденной Комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. – СПб.: Общественная польза, 1873. – 3 с.
381. Юго-Западный край в экономическом отношении // Вестник Всероссийской фабрично-заводской, торгово-промышленной, научно-художественной выставки 1913 г. в Киеве. – 1913. – № 7. – С. 103–105.
382. Książeczka obrachunkowa kasy Stefczyka. – Warszawa, 1931. – 20 s.
383. Przewodnik po IX Targach Wołyńskich 10–12.IX.1938. Informator gospodarczy. – Łuck, 1938. – 120 s.

Статистика

384. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Составил А. Забелин. – Ч. 1. – К., 1887. – 425 с.
385. Ежегодник Московского союза потребительских обществ (Ежегодник МСПО). 1911. – Вып. 1. – М. : Изд-е МСПО, 1911. – 143 с.
386. Ежегодник МСПО. 1912. – Вып. 2. – М. : Изд-е МСПО, 1912. – 276 с.
387. Ежегодник МСПО. 1913. – Вып. 3. Ч. 1–2. – М. : Изд-е МСПО, 1914. – 392 с.
388. Ежегодник МСПО. 1914. – Вып. 4. – М. : Изд-е МСПО, 1916. – 96 с.
389. Ежегодник России, 1905 г. – СПб. : Типо-Литография Н. Ныркина, 1906. – 750 с.
390. Ежегодник России, 1910 г. – СПб., 1911. – 788 с.
391. *Жеребятъев И.* Статистические сведения о деятельности потребительных обществ в России за 1897 и 1899 гг. и сравнение их деятельности с Великобританией / *И. Жеребятъев.* – СПб., 1900. – 180 с.
392. Західно-українська кооперація в 1926 році. Огляд, статистика і звідомлення з діяльності РСУК. – Львів : Накладом РСУК у Львові, 1928. – 74 с.
393. Західно-українська кооперація в 1927 році. Звідомлення РСУК – загальний огляд і статистика союзних кооперативів. – Львів : Накладом РСУК у Львові, 1929. – 136 с.
394. Західноукраїнська кооперація під Польщею в 1928 р. – Львів, 1929. – 29 с.+ XIX с.
395. Звідомлення дирекції з діяльності Маслосоюзу // Кооперативне Молочарство. – 1939. – № 4. – С. 10–15.
396. Звідомлення з діяльності Краєвого Союзу ревізійного у Львові за 1922 рік. – [Б. м.]. – 4 с.
397. Звідомлення з діяльності Ревізійного союзу українських кооператив за час від 1 липня 1928 р. до 30 червня 1929 р. – Львів, 1929. – 10 с.
398. Звідомлення з діяльності Ревізійного союзу українських кооператив за час від 1 липня 1933 р. до 31 грудня 1935 р. – Львів, 1936. – 37 с.

399. Звідомлення з діяльності Ревізійного союзу українських кооператив за час від 1 січня до 31 грудня 1936 р. – Львів, 1937. – 37 с.
400. Звідомлення з діяльності Ревізійного союзу українських кооператив за час від 1.7.1929 р. по 30.6.1930 р. // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1931. – 17 трав. – Ч. 20–21. – С. 11–26.
401. Звідомлення з діяльності Ревізійного Союзу Українських Кооператив за час від 1. 1. 1938 до 31. XII. 1938 р. // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1939. – Ч. 22–23. – С. 3–57.
402. Звідомлення з праці Краєвого господарського товариства «Сільський господар» за 1934 р. – Львів : Накл. Кр. госп. т-ва «Сільський господар», 1935. – 48 с.
403. IV Український статистичний річник. – Варшава ; Львів : [б. в.], 1938. – 320 с.
404. Краєвий Молочарський Союз «Маслосоюз» в Стрию. Звіт з діяльності і замкнення рахунків за 1927 рік. – Львів, 1928. – 35 с.
405. Краєвий Молочарський Союз. Звіт з діяльності і замкнення рахунків за 1929 р. – Львів, 1930. – 30 с.
406. Обзор Волынской губернии за 1902 г. – Житомир : Губерн. стат. изд., 1903. – 89 с.
407. Обзор Волынской губернии за 1908 г. – Житомир : Губерн. стат. изд., 1909. – 144 с.
408. Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир : Волын. губ. тип., 1912. – 102 с.
409. Обзор Волынской губернии за 1912 год. – Житомир : Волын. губерн. тип., 1913. – 104 с.
410. Обзор Волынской губернии за 1914 г. – Житомир : Волын. губ. тип., 1914. – 86 с.
411. Очерк о положении потребительных обществ Волынской губернии / сост. Е. Лотоцкий и И. Кальницкий. – Житомир : Электро-Тип. «Работник», 1913. – 45 с.

412. Памятная книга Волынской губернии за 1908 г. – Житомир : Губерн. тип., 1909. – 560 с.
413. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир : Волын. губ. тип., 1915. – 496 с.
414. Приложение ко всеподданнейшему отчету Волынского губернатора за 1879 г. – Житомир : Волын. губ. тип., 1880. – 114 с.
415. *Рейтлингер Н.* Обзор положения и деятельности потребительских обществ в России по данным 1897 г. / *Н. Рейтлингер.* – СПб. : Тип. Мин. путей сообщ., 1899. – 218 с.
416. *Рклицкий М.* Статистический справочник по Югу России / *М. Рклицкий; Статистическое бюро Полтавского губернского земства.* – Полтава : Электрическая типо-литография преем. «И.А.Дохман», 1910. – 75 с.
417. Российская экспортная палата. Отчет за 1912 год. – СПб., 1913. – 254 с..
418. *Рыбинский М.* Обзор положения и операции кр. кооперативных учреждений в г. Киеве и Киевской губернии за 1909 год / *М. Рыбинский.* – СПб. : Типография «Сельского вестника», 1911. – 20 с.
419. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Спб., 1907.
420. Свод статистических сведений по сельскому хазяйству России к концу XIX века / Министерство земледелия и государственных имуществ. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1902. – Вып. I. – С. XII с. + 213 с.
421. Сільське господарство України. – Одеса : Наркомзем УСРР, 1921. – 93 с. + Картограми № 1–30. + 1 с.
422. Состав Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности к 1-му января 1904 года. – Б.м. : б.в.,б.р. – 15 с.
423. Состав Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности к 1-му мая 1912 года. – Киев : Тип. «Работник», 1912. – 15 с.
424. Состав Киевского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности. К 1-му мая 1913 г. – Киев ; Демиевка : Тип. 1-й Киевск. футл.-перепл. и печат. Артели, 1913. – 17 с.

425. Списки Московского Союза потребительных обществ на 1 января 1917 г. – М., 1917. –186 с.
426. Список всех потребительских обществ России, как действовавших, так и закрывающихся на 1. 01. 1912. – СПб., 1912. – 132 с.
427. Список действующих кредитных и ссудо-сберегательных товариществ по губерниям и областям империи по 1 января 1910 г. – СПб. : Изд-во Упр. по делам мелкого кредита, 1911. – 188 с.
428. Список членов Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственного промышленности в 1896 г. – Киев : Тип. Петра Барского, 1896. – 30 с.
429. Статистический справ. по аграрному вопросу / под ред. Н. Огановского и А. Чаянова. – М. : Универс. би-ка, 1917. – Вып. 1 : Землевладение и землепользование. – 31 с.
430. Стоимость производства главнейших хлебов. Вып.2. Статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. / Министерство земледелия. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. – Пг. : Екатерининская типография, 1916. – 899 с.
431. *Стопневич Б.* Споживча кооперація на Україні: спроба історико-статистичного начерку / *Б. Стопневич.* – Полтава : Вид. Полтав. сп. спож. т-тв, 1919. – 123 с.
432. *Kęsik J.* Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów / *J. Kęsik* // *Przegląd Wschodni.* – Т. IV., Z. 1 (13). – 1997. – S. 99–137.
433. Mały Rocznik Statystyczny. Rok wydawnictwa I. 1930. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1930. – 664 s.
434. Mały Rocznik Statystyczny. Rok IX. 1938.– Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. – 406 s.
435. Mały Rocznik Statystyczny. Rok X. 1939. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1939. – 424 s.

436. *Pawłowski W.* Powiat Włodzimierski monografia statystyczno-gospodarcza / *W. Pawłowski.* – Lublin : Towarzystwo naukowe Katolickiego uniwersytetu Lubelskiego, 1937. – 50 s.
437. Powiat Horochowski. Jego możliwości i potrzeby. – Horochów : Nakładem wydziału powiatowego w Horochowie, 1939. – 125 s.
438. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Rok wydania I. 1920/22. – Część II. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1923. – 374 s.
439. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Rok wydania II. 1923. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924. – 224 s.
440. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Rok wydania III. 1924. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1925. – 289 s.
441. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Rok wydawnictwa IV. 1925/1926. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. – 552 s.
442. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Rok wydawnictwa V. 1927. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1927. – 624 s.
443. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Rok wydawnictwa VI. 1928. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1928. – 606 s.
444. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Rok wydawnictwa VII. 1929. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1929. – 663 s.
445. Rocznik Ziemi Wschodnich. – Warszawa : [b. w.], 1939. – 253 s.
446. Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1935 rok. – Warszawa, 1936. – 72 s.
447. Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1936 rok. – Warszawa, 1937. – 48 s.
448. Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1937 rok. – Warszawa, 1938. – 116 s.
449. Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1938 rok. – Warszawa, 1939. – 128 s.
450. Statystyka rolnicza. – Warszawa, 1933. – 143 s.

451. Statystyka spółdzielni związkowych 1928–1933.– Warszawa : Wyd-wo CRS, 1936. – 102 s.
452. Statystyka szkolnictwa 1936–1937. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1938. – 82 s.
453. Tablice statystyczne Polski. 1923. – Warszawa ; Bydgoszcz : Instytut wydawniczy «Biblioteka Polska», 1923. – S. 88.
454. Uwagi i dane o możliwościach ekspansji gospodarczej kupiectwa i rzemiosła polskiego na Wołyniu. – Warszawa, 1938. – 242 s.
455. Wiadomosci Statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego. Rok VII. 1929. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1929. – 1074 s.
456. Wiadomosci Statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego. Rok VIII. 1930. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1930. – 1072 s.
457. Wiadomosci Statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego. Rok IX. 1931. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1931. – 734 s.
458. Wiadomosci Statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego. Rok XIII. 1935. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1935. – 856 s.
459. *Wołoszynowski J.* Województwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów / *J. Wołoszynowski.* – Łuck : Czcionkami Pomorskiej Drukarni Rolniczej S. A. w Toruniu, 1939. – 248 s.
460. Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa Wołyńskiego (Pod redakcją Stefana Witkowskiego i Stanisława Łandy). – Łuck, 1939. – 66 s.

Збірники документів і матеріалів

461. Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939 рр.) : зб. док. і матеріалів. – Ч. 1 (1921–1928 рр.). – Луцьк : Волин. обл. вид., 1957. – 270 с.
462. Отмена крепостного права на Украине : сб. док. и материалов. – К. : Изд-во АН УССР, 1961. – 426 с.

463. ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – Мюнхен : Б-ка укр. підпільника, 1955. – 370 с.
464. Речь П. Столыпина в заседании общего собрания Государственной думы 5 декабря 1908 г. // *Ососов А.* Земельный вопрос в 3-ей Государственной думе / *А. Ососов.* – СПб., 1913. – С. 546.
465. Сборник материалов об артелях в России. Потребительные общества. – СПб. : Изд. СПб. отд. Ком. о сельских ссудо–сберегательных и пром. т-вах. – Тип. Майкова, 1874. – Вып. 2. – 372 с.
466. Сборник материалов об артелях в России. Потребительные общества. – СПб. : Изд. СПб. отд. Ком. о сельских ссудо-сберегательных и пром. т-вах. – Тип. Майкова, 1875. – Вып. 3. – 396 с.
467. Сборник по мелкому кредиту / Законоположения, образцовые уставы, административные распоряжения, операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания / сост. С. Бородаевский. – 5-е изд. – СПб. : Тип. ред. периодических изд. М-ва фин., 1913. – 613 с.
468. Сборник речей Петра Аркадьевича Столыпина. – Пг., 1916. – С. 40.
469. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті : док. і матеріали : в III т. – [Б. м.] : Сучасність, 1983. – Т. I. – 510 с., Т. II. – 429 с., Т. III. – 443 с.
470. Церква і суспільне питання : док. і матеріали 1899–1944 рр. Т. II. Кн. 2. – Львів : Вид-во отців василіян «Міссіонер», 1999. – 1090 с.
471. *Madajczyk Cz.* Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym / *Cz. Madajczyk* // *Dzieje Najnowsze.* – 1972 r. – ą 3. – S. 140–154.
472. *Stawecki P.* Polityka wołyńska Henryka Józewskiego w świetle nieznanych źródeł z lat 1935–1936. Wołyń – dokumenty CAW / *P. Stawecki* // *Przegląd Wschodni.* – 1997. – Т. IV. – Z. 1(13). – S. 179–209.

Довідники

473. *Баллин Н.* Первая памятная книжка русских потребительных обществ / *Н. Баллин.* – СПб. : Обществ. польза, 1870. – 49 с.
474. Банки и банкирские конторы Российской империи. (Справочная книга для коммерсантов). В 2 ч. / Сост. и издал Л. М. Варшавский. – М. : Т-во Типо-литографии И. м. Машистова, 1910. – 266 с.
475. *Бойков Н.* Как открыть и вести потребительное общество в деревне / *Н. Бойков.* – К. : Тип. Император. ун-та. Св. Владимира Акц. О-ва печ. изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1911. – 36 с.
476. *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник / *В. Верстюк, Т. Осташко.* – К., 1998. – 256 с.
477. *Витанович І.* Баллін Микола / *І. Витанович* // Сіль[сько]-господ[арська] енциклопедія : у 3-х т. / за ред. Є. Храпливого. – Львів. – Зшиток 1. – С. 126.
478. *Витанович І. К.* [Кооперація] на Зах[ідній] Україні / *І. Витанович* // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : у 10-ти т. / Перевидання в Україні. – Львів : «Молоде життя», 1994. – Т. 3. – С. 1127–1129.
479. *Витанович І.* Ревізіійний Союз Українських Кооперативів / *І. Витанович* // Енциклопедія українознавства. Словникова частина : у 10 т. / перевидання в Україні. – Львів : «Молоде життя», 1994. – Т. 7. – С. 2476–2478.
480. *Витанович І.* Українська кооперація на Західних землях / *І. Витанович* // Енциклопедія українознавства. Загальна частина : у 3-х т. / перевид. в Україні. – К. : НАНУ, Ін-т укр. археографії, 1995. – Т. 3. – С. 1118–1123.
481. *Грищенко И.* Систематический указатель русской литературы по кооперации. 1856–1924 / *И. Грищенко, А. Меркулов.* – М. : Коопер. изд-во, 1925. – 476 с., XXIV с.
482. *Давидюк Р.* З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині. Монографічне видання / *Р. Давидюк.* – рівне : ПП. ДМ, 2014. – 174 с.

483. Довідник з історії України : у 3-х т. / за ред. Підкови І., Шуста Р. – Т. 1. (А–Й). – К. : Генеза, 1993. – 240 с.
484. Довідник з історії України : у 3-х т. / за ред. Підкови І., Шуста Р. – Т. 2. (К–П). – К. : Генеза, 1995. – 440 с.
485. Довідник з історії України : у 3-х т. / за ред. Підкови І., Шуста Р. – Т. 3. (Р–Я). – К. : Генеза, 1999. – 688 с.
486. *Засухин И.* Хмелеводство (руководство по культуре хмеля) / *И. Засухин.* – СПб. : Изд-во Упр. по делам мелкого кредита, 1909. – 339 с.
487. *Зельгейм В.* Курсы по кооперации. Организация и практика потребительных обществ / *В. Зельгейм.* – М., 1913. – 322 с.
488. *Ильин Ю.* Отечественная кооперация : библиограф. указ. лит. за 1925–1992 гг. / *Ю. Ильин.* – Иваново, 1994. – 471 с. – Имен. указ. : 429–465.
489. Контрреформи // Українська радянська енциклопедія : у 12 т. – К., 1981. – Т. 5. – С. 476.
490. Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові. 1899–1944. – Нью-Йорк : Укр. вільна академія наук у США, 1970. – 600 с.
491. *Крохмалюк Д.* Банківська справа в Україні у складі Російської імперії (друга пол. 19 ст. – 1917) / *Д. Крохмалюк* // Енциклопедія банківської справи України. – К., 2001. – С. 58.
492. Народжені Україною. Меморіальний альманах : у 2-х т. – Т. 2. – К. : ЄВРОІМІДЖ, 2002. – 896 с.
493. Справочная книга для сельских товариществ / под ред. К. Мацевича. – Харьков : Тип. «Печатное искусство», 1912. – 396 с.+152 с.
494. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1899–1901 гг.). – Вып. 5-й. – СПб., 1902. – 320 с.
495. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / под ред. В. Морачевского. – Пг. : Киршбаум, 1916. – 885 с.
496. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. Год первый. Ч. I : Адрес-календарные сведения к весне 1911 года / под ред. В. Морачевского. – СПб. : Тип. В. Киршбаума (от-е), 1911. – 434 с.

497. Указатель книг и статей о кооперации и мелком кредите / под ред. П. Соколовского. – СПб., 1903. – 123 с.
498. Українські кооператори : іст. нариси. Кн. I. – Львів : Вид-во «Укоопосвіта» Львів. комерц. академії, 1999. – 456 с.
499. Українські кооператори : іст. нариси. Кн. II. – Львів : Вид-во Львів. комер. академії, 2001. – 338 с.
500. Українські кооператори : іст. нариси. Кн. III. – Львів : Вид-во Львів. комерц. академії, 2007. – 328 с.
501. *Шануро И.* Руководство по всем отраслям кооперации. Теория, практика и история потребительской, кредитной, производительной и сельскохозяйственной кооперации / *И. Шануро.* – СПб. : Т-во «Прометей» Н. Михайлова, 1913. – 167 с.
502. Энциклопедический словарь Русского Библиографического института «Гранат». – М., [Б. г.]. – Т.11. – 739 с.
503. Historia spółdzielczości Społem [Electroniczny zasób]. – Tryb dostępu: <http://www.kzrss.spolem.org.pl/index.plp/o-spolem/historia>. – 25. 01. 2014.
504. Statement on the Co-operative Identity [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.ica.coop/coop/principles-revisions.html>. – 25.12.2010.
505. *Vitanovych I.* Borodaievsky Serhii / *I. Vitanovych* // Enciclopedia of Ukraine / Edited by Volodymyr Kubijovyč. – Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto Press, 1984. – Т. 1. – S. 274.
506. *Vitanovych I.* Co-operative studies / *I. Vitanovych* // Enciclopedia of Ukraine / Edited by Volodymyr Kubijovyč. – Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 1984. – Т. 1. – S. 587–588.

Мемуари

507. *Бажанський М.* Творчий динамізм патріотизму моїх земляків / *М. Бажанський.* // Гаслова енциклопедія. Вип. 7. – Детройт : Бібл. вид-ва «Снятин», 1983. – 256 с.

508. Воспоминания о П. И. Окулове // Кооперативный листок. – 1909. – №2. – С. 10–13.
509. *Левчанівська І.* Польсько-українські відносини на Волині в 30-х роках ХХ ст. / *І. Левчанівська* // «Роде наш красний...» (Волинь у долях краян і людських документів) : наук. вид. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 1996. – Т. 2. – С. 259–267.
510. *Макух І.* На народній службі / *І. Макух*. – Дітройт, 1958. – 482 с.
511. *Мартинець В.* Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріяли до передісторії українського організованого націоналізму (1920–1929) / *В. Мартинець*. – Вінніпег, 1949 – 349 с.
512. *Мартюк І.* Центросоюз, союз кооперативних союзів у Львові в роках 1934–1944, Спогади співучасника праці і змагань українського кооперативного руху / *І. Мартюк*. – М. Р. Kots. Publishing, 1973. – 284 с.
513. *Dąbrowska M.* Dzienniki / *M. Dąbrowska*. – Т. 2. (1933–1945). – Warszawa : Czytelnik, 1988. – 462 s.
514. *Józewski H.* Zamiast pamiętnika / *H. Józewski* // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 1982. – Т. 60. – S. 65–157.
515. *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich / *M. Siwicki*. – Warszawa : Nakładem autora, 1992. – Т. 1. – 318 s.
516. Stanisław Grabski o sejmie, samorządzie i zadaniach państwa / Wstęp, wybór i opracowanie K. Kawalec. – Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 2004. – 194 s.
517. Tadeusz Hołówko o demokracji, polityce i moralności życia publicznego. Wstęp, wybór i opracowanie Andrzej Chojnowski / Tadeusz Hołówko. – Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1999. – 304 s.

Періодичні видання

518. Вестник русско-английской торговой палаты. – 1915. – №7/8.
519. Волинське Слово. – 1939 р. – 11 черв. – № 16.
520. Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – № 28.

521. Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1933. – № 45.
522. Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1934. – 21 жовт. – Ч. 43.
523. Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1937. – 7 листоп.
524. Діло. – 1938. – 21 серп. – № 183.
525. Земское дело (Петербург) – 1910. – № 13.
526. Известия Волынского губернского земства (Житомир). – 1913–1917 рр.
527. Кооперативна Республіка. – Львів, 1919. – № 10.
528. Кооперативна Республіка. – Львів, 1930. – Ч. 3.
529. Кооперативна Республіка. – Львів, 1937. – Ч. 12.
530. Кооперативне Молочарство. – 1938. – № 7–8.
531. Крестьянское земледелие (Петербург). – 1912–1913. – № 4–13.
532. Муравейник – Комашня (Київ). – 1913. – № 14.
533. Муравейник – Комашня (Київ). – 1913. – № 15–16.
534. Муравейник – Комашня (Київ). – 1913. – № 22–24.
535. Муравейник – Комашня (Київ). – 1913. – № 31.
536. Муравейник – Комашня (Київ). – 1914. – № 2.
537. Муравейник – Комашня (Київ). – 1914. – № 3.
538. Муравейник – Комашня (Київ). – 1914. – № 4.
539. Муравейник – Комашня (Київ). – 1914. – № 5.
540. Муравейник – Комашня (Київ). – 1914. – № 6.
541. Муравейник – Комашня (Київ). – 1914. – № 13.
542. Муравейник – Комашня (Київ). – 1914. – № 17.
543. Муравейник – Комашня (Київ). – 1914. – № 25–26.
544. Наша кооперація (Київ). – 1913. – № 1.
545. Наша кооперація (Київ). – 1913. – № 6.
546. Наша кооперація (Київ). – 1913. – № 7–8.
547. Наша кооперація (Київ). – 1913. – № 11–15.
548. Наша кооперація (Київ). – 1914. – № 1–20.
549. Промышленность и торговля. – 1911. – №17.
550. Рільник. – 1935. – 1 верес. – Ч. 16 (29).

551. Рільник. – 1936. – 10 берез. – Ч. 5 (42).
552. Рільник. – 1936. – 10 трав. – Ч. 18 (509).
553. Рільник. – 1938. – 18 січ. – Ч. 3 (99).
554. Рільник. – 1938. – 15 берез. – Ч. 11 (107).
555. Рільник. – 1938. – 12 квіт. – Ч. 15 (111).
556. Руское сельское хозяйство. – М. : [б. и.], 1872. – Т. 10.
557. Союз потребителей. – 1915. – № 29.
558. Українська Нива.– 9 груд. 1933 р. – Ч. 42(403).
559. Хроника учреждений мелкого кредита (ХУМК). – 1912. – № 12.
560. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – №. 19.
561. Biuletyn Polsko-Ukraiński (В. Р-У). – 1934. – 29. 07 – № 30 (65).
562. В. Р-У. – 1934. – 4.11. – № 44.
563. В. Р-У. – 1934. – 15.11. – № 47.
564. В. Р-У. – 1936. – 13.1.
565. Gazeta Polska. – 1932. – 9.11. – № 40.
566. Przegląd Wołyński. – 1928 r. – 28.8 – № 35.
567. Wołyńskie Wiadomości Techniczne. – Grudzień. – 1925. – № 10.
568. Wołyńskie Wiadomości Techniczne. – Czerwiec. – 1936. – №6.
569. Wspólna praca – Спільна праця. – 1938. – № 1.

Публікації в періодичних виданнях

570. А. Е. О потребительских лавках / А. Е. // Хлибороб. – 1910. – № 8. – С. 29–31.
571. Бойков Н. Совещание представителей учреждений, содействующих развитию кредитной кооперации в Киевской губ. / Н. Бойков // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 14–16. – С. 21.
572. Борьба с фальсификацией меда // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 11. – С. 73.
573. Брайковский А. О деятельности потребительный обществ за 1908 год / А. Брайковский // Газета. – 1909. – № 18. – 15 мая. – С. 6–9.

574. В справі Ревізійного Союзу на Волині // Супряга. – 1927. – лют. – Ч. 2. – С. 9.
575. Випозичальня кооперативно-пропагандових фільмів // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1931. – 6 верес. – Ч. 36. – С. 11.
576. Висліди праці рільничо-споживчих кооперативів на Волині // Рільник. – 1938. – 12 квіт. – Ч. 15 (111). – С. 189–192.
577. *Височанський П.* З минулого української кооперації / *П. Височанський* // Правобережний кооператор. – 1923. – № 1–2. – С. 57–58.
578. *Витанович І.* Андрій Жук (Ільченко) : реферат прочитаний на сходинах Товариства українських кооператорів у Львові, дня 21. 1. 1938, з нагоди кооперативно-літературної праці / *І. Витанович* // Кооперативна республіка. – Львів, 1938. – Ч. 2. – С. 39–46; Ч. 3. – С. 76–83.
579. *Витанович І.* Відки бере свою силу український кооперативний рух? / *І. Витанович* // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1939. – Ч. 3. – С. 4–6.
580. Вища кооперативна освіта // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 6 жовт. – Ч. 40. – С. 7.
581. Відтята частина від цілості // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1935. – 20 січ. 1935. – Ч. 3. – С. 5–8.
582. Власними силами // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1932. – 26 черв. – Ч. 26. – С. 3–4
583. Волинський Базар Народного Промислу // Рільник. – 1935. – 25 верес. – Ч. 18 (31). – С. 294–295.
584. Волинський кооперативний союз «Гурт» // Українська Нива. – 1936. – 16 лют. – Ч. 6 (497). – С. 2–4.
585. Волинь. XI чергові загальні збори уповноважених ПСК у Крем'янці на Волині // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1928. – 12 верес. – С. 3.
586. *Володимиров С.* Споживча кооперація на Великій Україні за часів її самостійного життя / *С. Володимиров* // Кооперативний альманах. – Падебради, 1923. – Вип. 2. – С. 43–65.

587. *Волошиновський Й.* Консолідація кооперативної праці / *Й. Волошиновський* // Волинське Слово. – 1938. – 13 листоп. – № 31. – С. 3–4.
588. *Волыняк.* Второй Волынский съезд по мелкому кредиту / *Волыняк* // Вестник мелкого кредита. – 1913. – № 27. – С. 957–962.
589. *Ворников В.* Из истории и теории Подольской потребительской кооперации (к вопросу об условиях организации потребительных обществ и их объединений) / *В. Ворников* // Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 14. – С. 10–24.
590. *Ворников В.* Потребительская кооперация в Подольской губернии / *В. Ворников* // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 1. – С. 13–29.
591. *В-ский П.* К чему нужно готовиться кооперативам / *В-ский П.* // Хуторянин. – 1916. – № 19. – С. 371–373.
592. *Господарські вісти з краю* // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1928. – Ч. 8. – С. 8.
593. *Господарча діяльність* // Волинське слово. – 1937. – 12 груд. – № 36. – С. 6.
594. *Димитрий Маркович.* Ложка дегтю в бочке меда / *Маркович Димитрий* // Муравейник. – 1916. – № 41. – С. 2.
595. *Діяльність кредитових кооперативів* // Рільник. – 1938. – 15 лют. – Ч. 7 (103). – С. 83–84.
596. *Дмитро Маркович.* Лист з Волині. Лист 1-й. / *Маркович Дмитро* // Громадська Думка. – 1906. – № 10. – С. 2.
597. *До найбільших болячок Волині* // Громада. – 1925. – 20 грудня. – Ч. 5. – С. 2–4.
598. *Доманицький В.* Про сільську кооперацію / *В. Доманицький* // Громадська думка. – 1906. – № 89. – С. 3.
599. *Дописи* // Муравейник-Комашня. – 1913. – № 1. – С. 11.
600. *Другий Всеросійський кооперативний з'їзд у Києві.* 1–7 августа 1913 р. // Муравейник-Комашня. – 1913. – № 31. – 8 августа. – С. 11–12.
601. *Економічна освіта й українська кооперація* // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1935. – Ч. 42. – С. 3–5.
602. *Економічне життя України* // Рада. – 1909. – № 111. – 17 мая. – С. 3.

603. *Жук А.* Діточі кооперативи при школах на українських землях в Польщі / *А. Жук* // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1933. – С. 4.
604. *Жук А.* Обовязуюча в Польщі класифікація кооператив / *А. Жук* // Кооперативна республіка. – Львів, 1934. – Ч. 11. – С. 351–355.
605. *Жук А.* Про перших кооператорів і першу кооперативну літературу на Великій Україні / *А. Жук* // Кооперативна республіка. – Львів, 1932. – Ч. 2. – С. 61–65, Ч. 5. – С. 171–174, Ч. 7–8. – С. 267–272.
606. З волинського життя // Волинське Слово. – 1937. – 11 січ. – № 3. – С. 6–8.
607. З волинського життя. Господарча діяльність // Волинське Слово. – 1937. – 7 січ. – № 2. – С. 6.
608. З діяльності Волинського Союзу // Українська Нива. – 1934. – 22 трав. – Ч. 17 (422). – С. 3.
609. З кооперативної практики // Рілля. – 1912. – Ч. 13. – 1 мая. – С. 345.
610. З'їзд Київського союзу потребительських крамниць // Засів. – 1911. – № 12. – 20 мая. – С. 176–177.
611. *Зак Л.* Кредитная кооперация в России за 10 лет в цифрах / *Л. Зак* // Вестник кооперации. – 1916. – Кн. 6. – С. 40–53.
612. Законопроект о потребительных обществах // Союз потребителей. – 1915. – № 36. – С. 1268.
613. Засідання Головного Комітету Організації Кооператив в Луцьку // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 24 листоп. – Ч. 47. – С. 4.
614. Засідання Головного Комітету Організації Кооператив у Луцьку // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1928. – 13 черв. – С. 1–3.
615. Засідання кооперативної Ради // Нова Скиба. – 1934. – 15 листоп. – Ч. 11 (14). – С. 9.
616. Захист кооперації // Українська Нива. – 1931. – 7 лист. – Ч. 33. – С. 3.
617. *Зельгейм В.* К пересмотру нормального устава / *В. Зельгейм* // Союз потребителей. – 1910. – № 45. – С. 997–1000; № 46–47. – С. 1021–1024.

618. *Зосимато Д.* О кооперативной пропаганде средствами популярной литературы / *Д. Зосимато* // Экон. листок. – 1911. – № 15. – С. 14–15.
619. *И. А.* Первые шаги Почаево-Волынского Народного кредита / *И. А.* // Почаевский листок – 1911. – № 14. – С. 20–21.
620. I з'їзд представників районних кооперативів Волині // Українська Нива. – 1933. – 24 груд. – Ч. 44 (405). – С. 3.
621. II-й Волынский кооперативный съезд // Известия Волынского губернского земства. – 1913. – № 9. – С. 11–12.
622. *І. В.* Товариські крамниці / *І. В.* // Світова зірниця. – 1906. – № 29. – С. 10–11.
623. Ідемо на перед // Рільник. – 1936. – 7 черв. – Ч. 11 (48). – С. 168–171.
624. К вопросу о судьбе кооперативного закона // Кооперативная жизнь. – 1916. – № 9–10. – С. 415.
625. К очередному общему собранию // Наше дело. – 1912. – № 3. – С. 4–5.
626. Как завести потребительскую лавку // Прибавление к Почаевскому листку. – 1909. – № 51. – С. 15–16.
627. *Канчер Е.* Общие сельскохозяйственные товарищества по уставу 1908 г. / *Е. Канчер* // Вестник кооперации. – 1912. – Кн. 4. – С. 49–73.
628. *Китченко Ф.* Дубенские контракты / *Ф. Китченко* // Волынские губернские ведомости. – 1862. – № 7–9.
629. *Кіцера О.* Кооперативна освіта (підсумки двомісячної кооперативно-освітньої праці на північно-західних землях) / *О. Кіцера* // Кооперативна республіка. – Львів, 1929. – Ч. 2. – С. 79–82.
630. *Коберський К.* Про борги в міській споживчій кооперації / *К. Коберський* // Кооперативна республіка. – 1934. – Ч. 1. – січ. – С. 18–23.
631. Комунікат Рільничого банку // Народний вісник. – 1927. – Ч. 30. – С. 7.
632. *Константин Храневич.* Почаевская клевета на Волынскую сплотчину / *Храневич Константин* // Сплотчина. – 1912. – № 5. – С. 83–89.
633. Кооперативна нарада // Рільник. – 1935. – 25 черв. – Ч. 12 (25). – С. 190.
634. Кооперативна організація на Горохівщині // Українська Громада. – 1928. – 19 січ. – С. 4.

635. Кооперативна пекарня в Ковлі // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1931. – 22 листоп. – Ч. 47. – С. 4.
636. Кооперативна преса могла б бути силою // Кооперативна Республіка. – Львів, 1934. – Ч. 9. – С. 277.
637. Кооперативна хроніка // Муравейник-Комашня. – 1914. – № 19. – 15 мая. – С. 308.
638. Кооперативне навчання в Степані (Ковельського повіту) на Волині. // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 14 берез. – Ч. 12. – С. 8.
639. Кооперативний з'їзд у Луцьку // Волинське Слово. – 1938. – 3 лип. – № 19. – С. 3.
640. Кооперативний з'їзд у Рівному // Рільник. – 1935. – 25 трав. – Ч. 10 (23). – С. 155–157.
641. Кооперативний курс в Ковлі на Волині // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1931. – 1 берез. – Ч. 9. – С. 9.
642. Кооперативний курс в Острозі на Волині. // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 14 квіт. – Ч. 15. – С. 1.
643. Кооперативний курс волинського Селянського Кооперативного банку в Рівному 10 січня – 10 лютого 1929 р. // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 14 квіт. – Ч. 14. – С. 1.
644. Кооперативний рух в Луцькому повіті // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1928. – 2 трав. – Ч. 18. – С. 3–4.
645. Кооперативні курси в Горохові // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 10 берез. – Ч. 10. – С. 6.
646. Кооперативні курси в Ковелі // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 17 лют. – Ч. 7. – С. 7.
647. Кооперативні курси в Сарнах на Поліссі // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 10 лют. – Ч. 6. – С. 2.
648. Кооперативні курси в селі Забріддя Ковельського повіту // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 10 берез. – Ч. 10. – С. 6–7.

649. Кооперативно-освітня діяльність польської кооперації // Кооперативна республіка. – Львів, 1929. – Ч. 5. – С. 195.
650. Кооперативно-пропагандові фільми // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1931. – 22 лют. – Ч. 8. – С. 4.
651. Кооперація в домашнім промислі // Кооперативна республіка. – Львів, 1938 р. – Ч. 4. – С. 112–119.
652. Кооперація на Волині // Волинське Слово. – 1938. – 17 лип. – № 20. – С. 3.
653. Кооперація на Волині // Українська Нива. – 1936. – 9 лют. – Ч. 5 (496). – С. 1–2.
654. Корреспонденция // Киевская земская газета. – 1916. – № 2. – С. 4.
655. *Краєвой Я.* До питання про споживчо-кооперативне союзне будівництво / *Я. Краєвой* // Наша кооперація. – 1914. – № 2. – С. 3–9.
656. *Крассий Гр.* Оптовики и кредиты / *Гр. Крассий* // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 7. – С. 11–14.
657. Кредитные сплоты в Волинской губ. На основании данных, доложенных на Дубенском съезде // Сплотчина. – 1913. – № 7. – С. 3.
658. Кредитова кооперація і організація ощадностей // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1934. – 21 жовт. – № 42. – С. 8–11.
659. Кредитові кооперативи в обличчі т. зв. віддовженевих законів // Кооперативна республіка. – Львів, 1934. – Семей річник. – С. 403–404.
660. Кременецкое Общество Пчеловодства // Почаевский листок. – 1911. – № 3. – 5 января. – С. 13.
661. *Кулыжный А.* Союзы и крестьянство / *А. Кулыжный* // Библиотека журнала «Хуторянин». – Полтава, 1913. – Выпуск 17. – 90 с.
662. Культурно-освітня діяльність кооперації // Кооперативна Республіка. – Львів, 1928. – трав. – Ч. 5. – С. 186–193.
663. Культурно-освітня діяльність районних кооператив на Волині // Волинське Слово. – 1938. – 10 квіт. – № 12 (49). – С. 2.
664. *Л.* Вытеснение лавочника / *Л.* // Союз потребителей. – 1912. – № 11. – С. 275–277.

665. *Л. В-он*. Наша кредитная кооперация по киевской анкете / *Л. В-он* // Вестник кооперации. – 1914. – № 6–7. – С. 94–95.
666. *Лебедев Д.* К вопросу о пересмотре нормального устава потребительных обществ / *Д. Лебедев* // Союз потребителей. – 1905. – № 11. – С. 310–315; № 13. – С. 369–373; № 14. – С. 368–390; № 16. – С. 449–454.
667. Легалізація Волинського Кооперативного Союзу «Гурт» // Українська Нива. – 1934. – 12 груд. – Ч. 38(443). – С. 1.
668. Ліквідація «Гурту» // Волинське Слово. – 1938. – 6 листоп. – № 30. – С. 2–4.
669. Ліквідація «Гурту» // Кооперативна Республіка. – 1938. – № 11. – С. 349–352.
670. Ліквідація установи чи капітуляція ідеї? // Волинське Слово. – 1938. – 23 жовт. – № 29. – С. 4–5.
671. Луцьк на Волині // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 24 листоп. – Ч. 47. – С. 5.
672. *Луцький О.* Велика ціль кооперації / *О. Луцький* // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1926. – 4 жовт.
673. *Луцький О.* Панські жарти на Волині / *О. Луцький* // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1933. – Ч. 20. – С. 4.
674. *Луцький О.* Рентовість галицько-волинських селянських господарств / *О. Луцький* // Кооперативна республіка. – 1932. – Ч. 1; 2. – С. 9–15; 50–55.
675. *Маркович Д.* Краткий очерк развития кооперативов на Волыни / *Д. Маркович* // Украинская жизнь. – 1913. – № 7–8. – С. 62–70.
676. *Мацевич К.* Надо работать и искать людей / *К. Мацевич* // Хлебороб. – 1908. – №5–6. – С. 5–9.
677. *Мацузато К.* Столыпинская реформа и российская агротехнологическая революция / *К. Мацузато* // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 194–200.
678. *Меркулов А.* Кооперативное движение в России / *А. Меркулов* // Вестник кооперации. – 1910. – Кн. 1. – С. 142–159.
679. *Меркулов А.* Кооперативное движение в России / *А. Меркулов* // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 1. – С. 91–106.

680. *Меркулов А.* Кооперативное движение в России / *А. Меркулов* // Вестник кооперации. – 1912. – Кн. 4. – С. 116–131.
681. *Меркулов А.* Кооперативное движение в России / *А. Меркулов* // Вестник кооперации. – 1913. – Кн. 1. – С. 61–74.
682. *Меркулов А.* Кооперативное движение в России / *А. Меркулов* // Вестник кооперации. – 1913. – Кн. 6. – С. 80–97.
683. *Меркулов А.* Кооперативное движение в России / *А. Меркулов* // Вестник кооперации. – 1913. – Кн. 8. – С. 103–118.
684. *Меркулов А.* Междуведомственное совещание по выработке проекта закона о потребительской кооперации / *А. Меркулов* // Союз потребителей. – 1915. – № 28. – С. 944–946.
685. Микола Васильович Левитський // Сільський господар. – 1918. – № 7. – С. 86.
686. Министр торговли о потребительных обществах // Союз потребителей. – 1916. – № 22. – С. 769.
687. Министры о потребительской кооперации // Союз потребителей. – 1916. – № 20. – С. 683.
688. *Миролюбов П.* Современное положение союзов мелкого кредита / *П. Миролюбов* // Вестник кооперации. – 1914. – Кн. 1. – С. 49–52.
689. Молочарська кооперація на Волині // Рільник. – 1935. – 1 верес. – Ч. 16 (29). – С. 253–258.
690. Наша кооперація // Хуторянин. – 1915. – № 39. – С. 840.
691. Наша кооперація // Українська Громада. – 1928. – 27 трав. – С. 2–4.
692. Наша кредитная кооперация по киевской анкете // Вестник кооперации. – 1914. – Кн. 6–7. – С. 90–105.
693. Наша перша кооперативна школа // Кооперативна республіка. – Львів, 1938. – Ч. 9. – С. 259.
694. Наши кредитные товарищества // Вестник кооперации. – 1911. – Кн. 4. – С. 52–54.
695. Новий напрямок діяльності рільничо-торговельних кооперативів // Рільник. – 1935. – 10 листоп. – Ч. 21 (34). – С. 347–348.

696. Новый проект нормального устава // Союз Потребителей. – 1911. – № 2. – С. 123–127.
697. Обороти рільничо-торговельної кооперації на Волині // Рільник. – 1938. – 18 січ. – Ч. 3 (99). – С. 36.
698. Обращение в Государственный Совет по поводу кооперативного закона // Кооперативная жизнь. – 1916. – № 13–14. – С. 666.
699. Організація садівничо-пасічницької кооперації // Рільник. – 1935. – 25 жовт. – Ч. 20 (33). – С. 330.
700. Отчет о деятельности Бюро Почаево-Волинского Союза русских потребительных обществ за время с 8 июля 1910 г. до 1 января 1911 г. (1-й год существования) // Почаевский листок. – 1911. – № 6. – 21 февраля. – С. 22–24.
701. *Павликовський Ю.* Кооперація і політика / *Ю. Павликовський* // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1926. – Ч. 41–42. – С. 7.
702. *Павлюк П.* Волинська українська кооперація у минулому і сучасному / *П. Павлюк* // Волинське слово. – 1937. – 4 лют. – С. 5–6.
703. *Палій А.* Кінець байдужості / *А. Палій* // Кооперативне молочарство. – 1929. – Ч. 2. – С. 4.
704. *Панченко П.* Фрагменти з діяльності окружних союзів / *П. Панченко* // Кооперативна Республіка. – 1937. – № 7–8. – С. 218–224.
705. Перший Краєвий З'їзд Міської Споживчої Кооперації // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1931. – 8 лют. – Ч. 6. – С. 2–3.
706. Під знаком поліпшення // Волинське слово. – 1938. – 7 січ. – № 2. – С. 5.
707. Підсумки кооперативно-освітньої праці на північно-західних землях за 1928–29 шкільний рік // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 15 верес. – Ч. 37. – С. 2–3.
708. По Україні // Рілля. – 1914. – Ч. 10. – С. 315.
709. По Україні // Волинська газета. – 1918. – № 32. – С. 3.
710. Позичкова кооперація на Україні // Наша кооперація. – 1914. – № 1. – С. 20.
711. Польська споживча кооперація // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1939. – 19 берез. – Ч. 12. – С. 7.

712. Польське кооперативне яйчарство // Кооперативна республіка. – Львів, 1929 р.– 1 верес. – Ч. 9. – С. 339–341.
713. Поміж двох сил // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1928. – 23 трав. – С. 1–2.
714. *Понцет С.* Як працюють кооперативні молочарні на Волині / *С. Понцет* // Рільник. – 1935. – 25 січ. – С. 21–22.
715. Поширюймо книжку на селі // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – Ч. 40. – С. 1.
716. Поява 1-го числа «Кредитової кооперації» // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1938. – Ч. 7. – С. 8.
717. Причини народного п'янства // Волянсь. – 1892. – № 19.
718. Про упорядкування сітки кредитової кооперації // Кооперативна республіка. – Львів, 1934. – Семей річник. – С. 288–293.
719. Рада філії «Сільський господар» в Луцьку // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 17 лют. – Ч. 7. – С. 8.
720. Районові господарсько-споживчі кооперативи на Волині // Українська Нива. – 1934. – 27 лип. – Ч. 23 (428). – С. 4–5.
721. *Расинский Ф.* Краткосрочный кооперативный кредит в России / *Ф. Расинский* // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1911. – № 12. – С. 530.
722. Реорганізація рільничої кооперації на Волині // Рільник. – 1935. – 25 берез. – Ч. 6 (19). – С. 93–96.
723. Рік праці Волинського Союзу // Українська Нива. – 1934. – 19 січ. – Ч. 3 (408). – С. 2–3.
724. Рільничі справи. Рільничі кооперативи на Волині // Волинський господар. – 1931. – Ч. 5. – 6 трав. – 16 с.
725. Рішення кооперативної Ради // Кооперативна республіка. – Львів : [б. в.], 1929. – Ч. 9.
726. Розміщення кооперативів по повітах Волині на 1 січня 1938 р. // Рільник. – 1 лют. 1938 р. – Ч. 5 (101). – С. 58.

727. *Сазонов В.* Кооперація та земська агрономія / *В. Сазонов* // Українська кооперація. – 1918. – № 2. – С. 40–51.
728. Свята кооперації на Західній Україні в р. 1927 // Кооперативна Республіка. – Львів, 1928. – Ч. 1. – С. 51.
729. Свято української кооперації в Луцьку // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1927. – 5 жовт. – Ч. 40. – С. 5
730. Сельскохозяйственные товарищества в России // Вестник сельского хозяйства. – 1912. – № 51–52.
731. Сельскохозяйственные товарищества на Юге России // Хуторянин. – 1912. – № 46. – С. 1192–1193.
732. Сільська кооперація. Діяльність сільських товариств. // Засів. – 1911. – № 9. – 29 апріля. – 564 с. + IV с.+565–1008 с. + V с.
733. Сільські рільничо-споживчі кооперативи на Волині // Рільник. – 1935. – 10 верес. – Ч. 17 (30). – С. 274–277.
734. *С-кий А.* Новое детище Союза / *С-кий А.* // Почаевский листок. – 1911. – № 14. – С. 20.
735. Совещание представителей потреб. о-в Житомирского уезда 30 мая // Наше дело. – 1913. – № 9. – С. 20–23.
736. *Сорок В.* Українбанку / *В. Сорок* // Українська Нива. – 1929. – Ч. 24–25. – 15 черв. – С. 4.
737. Стан кооперації на північно-західних землях // Кооперативна Республіка. – Львів, 1928. – Ч. 10–11. – С. 485–491.
738. Съезд представителей кредитных сплотов и потребительных обществ Переяславского уезда Полтавской губернии // Сплотчина. – 1910. – № 11/12. – С. 191.
739. Торговельне і кооперативне шкільництво в Польщі // Кооперативна республіка. – Львів, 1929 р. – Ч. 7–8. – С. 254–262.
740. Тревога за кооперативный закон // Союз потребителей. – 1916. – № 39. – С. 1461–1462.

741. У світлі фактів. Загальні Збори уповноважених Українбанку в Луцьку трав. 1931 р. // Українська Нива. – 1931. – Ч. 22–23. – 15 лип. – С. 5.
742. Українська фільмова кооперація основана // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1939. – Ч. 14. – С. 9.
743. Українське кооперативне кіно // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1929. – 2 черв. – Ч. 22. – С. 2.
744. Український кредитовий банк // Українська Нива. – 1931. – 10 трав. – Ч. 16. – С. 3.
745. Фільм і кіно в кооперації // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1931. – Ч. 18. – С. 4.
746. *Х. Б.* Впечатления от съезда представителей учр-ний м. к. в г. Ровно / *Х. Б.* // Сплотчина. – 1911. – № 1. – С. 4.
747. *Хамардюк А.* З практики Удріївецької товариської крамниці / *А. Хамардюк* // Рілля. – 1914. – Ч. 12–13. – 15 апреля. – С. 377.
748. *Хейсин М.* Кооперативное законодательство в России / *М. Хейсин* // Вестник кооперации. – 1915. – Кн. 7. – С. 4.
749. *Хейсин М.* Идейное содержание кредитной кооперации за 50 лет / *М. Хейсин* // Кооперативная жизнь. – 1916. – № 2. – С. 77.
750. *Хейсин М.* Ход развития кредитной кооперации в России за 50 лет / *М. Хейсин* // Вестник кооперации. – 1916. – № 4. – С. 7–8.
751. *Хижняков В.* Съезд деятелей по кустарной промышленности. III секция. Кредит и кооперация / *В. Хижняков* // Земское дело. – СПб., 1910. – № 6. – С. 468–469.
752. Хлебозалоговая операция кредитных кооперативов в 1905–1914 гг. // Вестник мелкого кредита. – 1913. – № 35. – С. 1241–1242.
753. *Храпливий Є.* Вигляди розвитку кооперативного молочарства на українських землях під Польщею / *Є. Храпливий* // Кооперативна республіка. – 15 січня 1928 р. – Ч. 1. – С. 25–30.
754. Хроніка // Наша кооперація (Київ). – 1914. – № 7. – С. 26.
755. Хроніка // Рілля. – 1914. – Ч. 18. – С. 519.

756. *Чаянов А.* О книге А. Мишина «Обзор агрономической деятельности уездных хозяйств Черниговской губернии в 1912 г.» / *А. Чаянов* // Вестник сельского хозяйства. – 1914. – № 50.
757. Чотирьохлітній інвестиційний план в кооперативних молочарнях на Волині // Рільник. – 1936. – 25 жовт. – Ч. 18. – С. 287–288.
758. Ще про «гаразди» української кооперації на Волині // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1937. – 21 листоп. – № 46. – С. 1–4.
759. Що дає споживча кооператива // Рільник. – 1935. – 27 лип. – Ч. 14 (27). – С. 218–219.
760. Що зробив Державний сільськогосподарський банк для хліборобів // Волинський господар. – 1930. – Ч. 86. – С. 5.
761. Що таке кооперація // Світова Зірниця. – 1909. – № 2. – 5 січ. – С. 1–3.
762. Що таке сільсько-хочайські вистави і на що вони? // Світова Зірниця. – 1909. – № 4. – 29 січ. – С. 2–3.
763. Що таке товариська крамниця і нащо вона // Світова Зірниця. – 1909. – № 3. – 22 січ. – С. 1–3.
764. *Юркевич О.* Наша товариська крамниця / *О. Юркевич* // Наша кооперація. – 1913. – № 23. – С. 4–5.
765. Як спинюють зріст українського молочарства на Волині // Господарсько-кооперативний часопис. – Львів, 1937. – 11 квіт. – № 15. – С. 1–5.
766. *N. N.* Счетоводные курсы в г. Ровно для служащих в кредитных сплотах / *N. N.* // Хроника управления мелкого кредита (ХУМК) – 1910. – № 3. – С. 5.
767. *Spółdzielczość rolnicza na Wołyńiu* // *Przegląd Wołyński*. – 1928. – 3 czerwca. – № 23. – S. 1–4.
768. *Z życia gospodarczego* // *B. P-U*. – 1938. – 17.VII. – № 29 (268). – S. 313–314.
769. *Ze świata i z kraju* // *B. P-U*. – 1934. – 29. 07 – № 30 (65). – S. 7.
770. *Zieliński S.* Rozwój gospodarczy Ukraińców w Polsce / *S. Zieliński* // *B. P-U*. – 1936. – № 40 (179). – S. 405–409.

Наукові видання, монографії, статті

771. *Аліман М.* Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX – 1930 рр.) / *М. Аліман* // Споживча кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти : зб. наук. ст. – К., 1996. – С. 77–86.
772. *Анциферов А.* Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции / *А. Анциферов.* – 2-е изд. – Воронеж : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1909. – 536 с.
773. *Анциферов А.* Кооперативный кредит и кооперативные банки / *А. Анциферов.* – Прага, 1922. – 118 с.
774. *Анциферов А.* Очерки по кооперации : сб. лекций и ст. 1908–1914 гг. – 2-е изд., пересмотр. и доп. / *А. Анциферов.* – М. : Тов. тип. А. Мамонтова, 1915. – 356 с., VIII с. ; 1 л. ил.
775. *Анциферов А.* Центральные банки кооперативного кредита / *А. Анциферов.* – СПб. : Мысль, 1919. – 214 с.
776. *Балабанов Н.* История рабочей кооперации в России / *Н. Балабанов.* – М. : Экон. жизнь, 1925. – 266 с.
777. *Балязин В.* Профессор Александр Чаянов / *В. Балязин* – М. : Агропромиздат, 1990. – 560 с.
778. *Барвінський В.* Вексель і лихва наша біда / *В. Барвінський.* – Львів : [б. в.], 1875. – с.
779. *Батюк І.* Сільськогосподарська кооперація на Україні / *І. Батюк.* – Х. : Книгоспілка. 1925. – 136 с.
780. *Берхин И.* Основные этапы формирования кооперативного плана В. И. Ленина и его дальнейшее развитие в решениях коммунистической партии / *И. Берхин* // История советского крестьянства и колхозного строительства в СРСР : материалы науч. сессии, состоявшейся 18–21 апреля 1961 г. в Москве. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 445 с.
781. *Бехтеев С.* Хозяйственные итоги истекшего сорокапятилетия / *С. Бехтеев.* – СПб. : Т-во М.О.Вольф, 1906. – Т. II : Вопрос земельный. – V с. + 349 с.

782. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / *Д. Бовуа.* – К. : Критика, 1998. – 334 с.
783. *Болабольченко А.* Побратими Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя та творчості / *А. Болабольченко.* – К. : Щек і Хорив, 2003. – 111 с.
784. *Болотова Е.* Кооперативное законодательство в России (конец XIX – начало XX века) / *Е. Болотова* // Научная программа: русский язык, культура, история : сб. материалов науч. конф. лингвистов, литературоведов, фольклористов. – М., 1995. – С. 72–81.
785. *Боровой С.* До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу / *С. Боровой* // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К. : Наукова думка, 1967. – Вип. 3 : Економічні передумови великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України). – С. 21–31.
786. *Боровой С.* Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.) / *С. Боровой.* – М. : Госфиниздат, 1958. – 288 с.
787. *Бородаевский С.* Кооперации / *С. Бородаевский.* – СПб. : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1904. – 171 с.
788. *Бородаєвський С.* Історія кооперації / *С. Бородаєвський.* – Прага : Укр. громад. вид. фонд, 1925. – 446 с.
789. *Бородаєвський С.* Теорія і практика кооперативного кредиту / *С. Бородаєвський.* – Подєбради : Вид. «Видавничого товариства при Українській господарській академії в Ч.С.Р.» – 367 с.
790. *Ботушанський В.* Нелегкі кроки до самоврядування європейського типу (сільське самоврядування на Буковині у 60-х рр. XIX – на початку XX ст.) : научное издание / *В. Ботушанський, Г. Чайка* // Питання історії України : зб. наук. ст. – Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – Т. 6. – С. 224–237. – Бібліогр.: 62 назв.
791. *Ботушанський В.* Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. / *В. Ботушанський, О. Ботушанський;* ред.:

- О. Добржанський. – Чернівці : Зелена Буковина, 2002. – 259 с. – Бібліогр.: 208 назв.
792. *Ботушанський В.* Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / *В. Ботушанський; Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича.* – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 337 с. – Бібліогр.: 447 назв.
793. *Ботушанський В.* Статутні засади сільської кооперації на Буковині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. : научное издание / *В. Ботушанський* // Питання історії України : зб. наук. ст. – Чернівці : Зелена Буковина, 2005. – Т. 8. – С. 305–306.
794. *Ботушанський В.* Степан Смаль-Стоцький – видатний діяч Буковини. (Штрихи до портрета) / *В. Ботушанський.* – Чернівці, 2010. – 68 с.
795. *Буравченко Р.* Технічне забезпечення цукрової промисловості України у ХІХ ст. / *Р. Буравченко* // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. 6 / НАН України. Ін-т історії України ; редкол. : О. Реєнт (голова) та ін. – К., 2003. – С. 41–48.
796. *Бурунова О.* Становлення та діяльність державних кредитних установ у 20–30-х роках ХХ ст. / *О. Бурунова* // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. : Екон. науки. – 2007. – № 7. – С. 43–48.
797. Василь Доманицький. З нагоди 15-ї річниці його смерті. – Подєбради : В-во «Кооперативний Фонд імени Василя Доманицького», 1925. – 32 с.
798. *Васильчиков А.* Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах / *А. Васильчиков.* – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1876. – 564 с. + IV с.+565–1008 с. + V с.
799. *Васюта І.* Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939) / *І. Васюта.* – Львів : Вища шк., Вид-во при Львів. ун-ті, 1978. – 190 с.
800. *Ветрова Г.* Формування промислового робітництва на Півдні України у другій половині ХІХ ст. / *Г. Ветрова* // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – 500 с. – С. 66–71.

801. *Височанський П.* Історія Київського споживчого союзу / *П. Височанський* // Праці науково-дослідної кафедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В. Чубаря. – 1928. – Кн. IV. – С. 105–114.
802. *Височанський П.* Коротка історія кооперативного руху на Україні / *П. Височанський*. – Харків : Червоний шлях, 1925. – 52 с.
803. *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації (дорадянська доба) : у 2 ч. / *П. Височанський*. – Катеринослав : Книгоспілка, 1925. – Ч. 1. – 180 с.
804. *Височанський П.* Кооперативний кредит / *П. Височанський*. – Х. : [б. в.], 1928. – 240 с.
805. *Височанський П.* Матеріали до вивчення соціального складу членів дореволюційної кредитної кооперації на Україні / *П. Височанський* // Записки Київського кооперативного інституту ім. В. Чубаря. – 1927. – Т. II. – С. 181–191.
806. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху / *І. Витанович*. – Нью-Йорк : Т-во укр. кооперації, 1964. – 624 с. ; ілюстр.
807. *Вінтонів О.* Фільварок в умовах кризи феодального господарства та шляхи його відбудови в XVII–XVIII ст.: історіографія проблеми / *О. Вітонів* // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 37.
808. *Вісин В.* Нормативно-правова база розвитку кооперативного руху у Волинському воєводстві у період між Першою і Другою світовими війнами / *В. Вісин* // Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис. Число 8. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – С. 70–79.
809. *Вісин В.* Нормативно-правова база функціонування сільськогосподарської кооперації у Волинській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / *В. Вісин* // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. пр. / ред. кол. : В. Смолій, О. Гуржій, А. Морозов та ін. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 211–213.
810. *Вісин В.* Правові чинники функціонування кредитної кооперації у Волинській губернії у кінці XIX – на початку XX ст. / *В. Вісин* // Вісник Львівської

- комерційної академії. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2009. – Вип. 8. – С. 89–103.
811. *Власюк І.* Вплив столипінської аграрної реформи на розвиток народного господарства Правобережної України (1906–1914 рр.) / *І. Власюк* // Вісник Житомирського інженерно-технологічного інституту. № 9: Фундаментальні та гуманітарні науки, проблеми освіти. – Житомир : ЖІТІ, 1999. – С. 41–47.
812. *Воловик В.* Соціально-економічне становище Поділля наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття / *В. Воловик* // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ІІ. Серія : Історія : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П. Григорчука. – Вінниця, 2000. – С. 56–70.
813. *Гайдай Л.* Класовий характер агрономічних заходів на Правобережній Україні в період столипінської аграрної реформи (1907–1914 рр.) / *Л. Гайдай* // Укр. іст. журн. – 1978. – № 11. – С. 100–106.
814. *Гайдай Л.* Роль кооперації у розвитку капіталізму у селянських господарствах Правобережної України (1906–1914 рр.) / *Л. Гайдай* // Укр. іст. журн. – 1977. – № 4. – С. 100–106.
815. *Гамаюнов М.* Большие перемены. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР / *М. Гамаюнов*. – М. : Моск. рабочий, 1968. – 360 с.
816. *Гелей С.* «Народна Торгівля» – перше споживче товариство в Галичині / *С. Гелей* // Споживча кооперація України: історичні та соціально-економічні аспекти : зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 44–54.
817. *Гелей С.* Діяльність Крайового кредитного союзу в першій половині ХХ ст. / *С. Гелей* // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. – Львів : Вид-во Львів. комерц. академії, 2001. – Т. 2. – С. 96–103.
818. *Гелей С.* З історії торговельної та кооперативної освіти в Галичині / *С. Гелей, Р. Пастушенко* // Споживча кооперація України. Історичні та соціально-економічні аспекти : зб. наук. ст. – К. : «Вісті», 1996. – С. 93–94.
819. *Гелей С.* Ілля Витанович: науково-педагогічна та громадська діяльність / *С. Гелей*. – Львів : Вид-во ЛКА, 2010. – 584 с. ; 420 іл. ; порт.

820. *Гелей С. М.* Туган-Барановський – видатний теоретик кооперативного руху / *С. Гелей* // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 5–17.
821. *Гелей С.* Просвіта і кооперативний рух у Галичині / *С. Гелей, Р. Пастушенко* // Споживча кооперація : історичні та соціологічно-економічні аспекти : зб. наук. ст. – К. : Ред. газ. «Вісті...», 1996. – С. 101.
822. *Гелей С.* Розвиток кооперативного законодавства в Україні в період між Першою та Другою світовими війнами / *С. Гелей* // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. – Львів : Вид-во Льв. комерц. академії, 2001. – Т. 2. – С. 16–34.
823. *Гелей С.* Українська кооперативна ідея в загальноєвропейському контексті / *С. Гелей, С. Бабенко*. – Київ, 2003. – 160 с.
824. *Гибнер Н.* Система кооперації / *Н. Гибнер*. – Москва, 1911. – 147 с.
825. *Гиндин И.* Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России / *И. Гиндин*. – М. : Госфиниздат, 1948. – 453 с.
826. *Гончаренко В. В.* Кредитна кооперація. Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика) / *Владислав Васильович Гончаренко*. – К. : Глобус, 1998. – 325 с. – Бібліогр.: с. 307–320.
827. *Горбачев Н.* Товарищества полные, на вере, кредитные, ссудо-сберегательные, трудовые и с переменным капиталом / *Н. Горбачев*. – М., 1910. – 712 с.
828. *Горбонос Ф.* Кооперація: методологічні і методичні основи / *Ф. Горбонос*. – Львів : Львів. держ. аграр. ун-т, 2003. – 264 с.
829. *Горенко Л.* До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України в ХІХ ст. : [історико-економічне дослідж.] / *Л. Горенко, Ю. Присяжнюк*. – Черкаси : Сіяч, 1996. – 91 с.
830. *Горкіна Л.* Концепція кооперації у працях К. Маркса та Ф. Енгельса, працях В. І. Леніна дожовтневого періоду / *Л. Горкіна, В. Пашков* // Історія народного господарства. – 1990. – Вип. 24. – С. 77–86.

831. *Горкіна Л.* Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин / *Л. Горкіна* // М. Туган-Барановський. Політична економія: курс популярний. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 3–55.
832. *Грабовий Я.* Історія української кооперації / *Я. Грабовий*. – Прага : [б. в.], 1924. – 74 с.
833. *Гриценко И.* Социальный состав членов кредитных сельскохозяйственных товариществ / *И. Гриценко*. – Л. : Центросоюз, 1926. – 89 с.
834. *Гуржій І.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / *І. Гуржій*. – К. : Наук. думка, 1968. – 192 с.
835. *Давидюк Р.* Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.) : монографія / *Р. Давидюк, М. Кучерена*. – Луцьк : Настир'я, 2001. – 420 с. : ілюстр.
836. *Давидюк Р.* Історія виникнення і діяльність Волинського українського об'єднання / *Р. Давидюк* // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Серія : історія. Вип. 2. – Луцьк : РВВ відділ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 1997. – С. 51–56.
837. *Двойнінова О.* Деякі аспекти історіографії історії кредитної кооперації України кінця XIX – початку XX ст. / *О. Двойнінова* // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть : матеріали міжнар. наук. конф., 25–26 жовт. 2001 р. – Кам'янець-Подільський : Оїюм, 2001. – С. 400–406.
838. *Демидас Ю.* Розвиток кредитної кооперації в Правобережній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / *Ю. Демидас* // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – Вип. VIII / НАН України. Ін-т історії України ; редкол. : О. Реєнт (голова) та ін. – К., 2004. – С. 73–85.
839. *Дерев'янкін Т.* Промисловий переворот на Україні (Питання теорії та історії) / *Т. Дерев'янкін*. – К. : Наукова думка, 1975. – 278 с.
840. *Довжук І.* Зовнішня торгівля підросійської України у післяреформений період / *І. Довжук* // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XI / О. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 142–153.

841. *Довжук І.* Харчова промисловість Наддніпрянської України в другій половині XIX ст.: деякі аспекти розвитку / *І. Довжук* // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. X / НАН України. Ін-т історії України ; редкол. : О. Рєєнт (голова) та ін. – К., 2005. – С. 27–33.
842. *Доманицький Василь Миколайович* / упоряд. Е. Палій ; під ред. Ф. Шевченка. – К. : Вид. дім «Ділова Україна» – «Скарбниця», 2000. – 35 с.
843. *Доманицький В.* Коротка історія й напрямки діяльності Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу «Централ» / *В. Доманицький* // Українська сільськогосподарська кооперація. З нагоди 10-ої річниці заснування «Централу». – Подєбради, 1926. – Збірник 1-й. – С. 20–56.
844. *Доманицький В.* Як хозяйнують селяни в чужих краях. Про селянську кооперацію. Про товариські крамниці / *В. Доманицький*. – К. : [б. в.], 1904. – 84 с.
845. *Дорошенко В.* Основні засади діяльності ощадно-позичкових товариств на початку XX ст. / *В. Дорошенко* // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. А. Морозова. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 192–195.
846. *Дронов В.* Диалектика развития общественной кооперации: теоретический и методологический аспекты исследования / *В. Дронов*. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1989. – 144 с.
847. *Дубровский С.* Столыпинская земельная реформа / *С. Дубровский*. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 599 с.
848. *Евдокимов А.* Кооперативный сбыт продуктов сельского хозяйства в России / *А. Евдокимов* – Харьков : Тип.-литогр. М. Сергеева и К. Гальченка, 1911. – 150 с.
849. *Емельянов И.* Кооперативные организации среди землевладельцев : у 2-х т / *И. Емельянов*. – Прага : [б. и.], 1923. – Т. 1. – 305 с., Т. 2. – 298 с.
850. *Жід Ш.* Солідарність: Пер. Ю. Студинського / *Ш. Жід*. – Львів, 1938.
851. *Жук А.* Українська кооперація в Галичині / *А. Жук*. – К : Друк. Другої артілі, Велика Володимирська, 43, 1913. – 60 с.

852. *Жук А.* Українська кооперація в Польщі / *А. Жук.* – Львів : Накл. автора, 1934. – 39 с.
853. *Завальнюк К.* Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. / *К. Завальнюк* // *Укр. іст. журн.* – 1998. – Вип. 4. – С. 43–56.
854. *Зайончковський П.* Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. / *П. Зайончковський* – М. : СОЦЭКГИЗ, 1958 – 470 с.
855. *Зайцев О.* Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939) / *О. Зайцев* // *Укр. іст. журн.* – 1993. – № 1. – С. 72–84.
856. *Зеленская Е.* Василий Васильевич Хижняков / *Е. Зеленская* // *Кооперация. Страницы истории.* Вып. IV / Отв. ред. д. э. н. Н. Фигуровская. Ученый секретарь Е. Козлова. – М. : Институт экономики РАН, 1994. – С. 138–157.
857. *Земское самоуправление в России, 1864–1918 : в 2 кн.* / отв. ред. Н. Королева ; Ин-т рос. истории РАН. – М. : Наука, 2005. – Кн. 2. : 1905–1918. – 2005. – 384 с.
858. *Зибер Н.* Потребительные общества / *Н. Зибер.* – К. : В тип. Е. Федорова, 1869. – 105 с.
859. *Зіновчук В.* Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / *В. Зіновчук.* – К. : Логос, 1996. – 224 с.
860. *Зіновчук В.* Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу / *В. Зіновчук.* – К. : Логос, 1999. – 256 с. – Бібліогр.: с. 232–254.
861. *Злупко С.* Іван Франко і економічна думка світу / *С. Злупко ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка.* – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 413 с.
862. *Злупко С.* Михайло Туган-Барановський: (Український економіст світової слави) / *С. Злупко.* – Львів : Каменяр, 1993. – 192 с.
863. *Злупко С.* На чатах рідної землі. Євген Храпливий – учений, організатор, патріот / *С. Злупко* – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка., 1999. – 184 с. + 12 вкл.

864. *Злупко С.* Основи розвитку кооперації в Україні: теорія, досвід, перспективи / *С. Злупко* // Регіональна економіка. – № 1 (23). – 2002. – С. 31–46.
865. *Злупко С.* Українська економічна думка. Постаті і теорії / *С. Злупко* ; Львів. нац. ун-т ім. *І. Франка*. – Львів : Євросвіт, 2004. – 544 с. : ілюстр.
866. *Злупко С.* Хресна дорога Йокинтія Шимоновича / *С. Злупко* // Високий замок. – 1995. – 5 жовт.
867. *Иванов Л.* Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. / *Л. Иванов* // Исторические записки. Т. 60. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – С. 176–214.
868. *Ивасюк І.* Кредитна кооперація на Україні / *І. Івасюк* // Праці Українського наукового інституту. – Серія економічна. – Варшава, 1933. – Т. XI. – Кн. 3. – 120 с.
869. *Іващенко О.* Житомирщина шляхами історії: Краєзнавчі розвідки / *О. Іващенко, Ю. Поліщук*. – Житомир : «Полісся», 1997. – 146 с.
870. Ідеологія кооперації. Вибір з кооперативного письменства. / упорядн. : *Коберський К., Левицький В.* – Львів : Накл. РСУК, 1934. – 105 с.
871. *Кабанов В.* Кооператоры России: штрихи к портретам / *В. Кабанов* // Кооперация. Страницы истории. Вып. IV / отв. ред. д. э. н. *Н. Фигуровская* ; уч. секретарь *Е. Козлова*. – М. : Ин-т экономики РАН, 1994. – С. 102–127.
872. *Касьянов Г.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет / *Г. Касьянов*. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.
873. *Качала С.* Що нас губить, а що допомогти може / *С. Качала*. – Львів : [б. в.], 1870. – 28 с.
874. *Качинский В.* Крестьянская кооперация и социализм / *В. Качинский*. – Харьков : Всеукр. гос. изд-во, 1921. – 45 с.
875. *Качинский В.* Очерки аграрной революции на Украине. Вып. 1 / *В. Качинский*. – Х. : Держвидав України, 1922. – 107 с.
876. *Качор А.* Денис Корінець / *А. Качор*. – Вінніпег : вид. Кооп. громади, 1955. – 221 с.
877. *Качор А.* Євген Храпливий / *А. Качор*. – Вінніпег : УВАН, 1980. – 169 с.

878. *Качор А.* Мужі ідеї і праці: Андрій Палій і Андрій Мудрик, творці «Маслосоюзу» / *А. Качор.* – Вінніпег ; Торонто ; Клівленд, 1974. – 344 с.
879. *Качор А.* Українська молочарська кооперація в Західній Україні / *А. Качор.* – Мюнхен : Госп. об'єднання і патронат укр. кооперації на еміграції «Унія», 1949. – 385 с.
880. *Кедрин І.* Чи справді П'ємонт? / *І. Кедрин* // В кн.: наш Львів : ювілейний зб. 1252–1952. – Нью-Йорк : Червона калина, 1953. – С. 122.
881. *Ким Чан Чжин.* Государственная власть и кооперативное движение в России – СССР (1905–1930) / *Ким Чан Чжин.* – М. : Наука, 1996. – 249 с.
882. *Кізченко В.* Дрібний кредит в Україні (друга половина ХІХ ст.) / *В. Кізченко* // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. І / НАН України. Ін-т історії України ; редкол. : О. Реєнт (голова) та ін. – К., 2000. – С. 49–55.
883. *Коберський К.* Буквар кооперації / *К. Коберський.* – Львів : Накл. РСУК, 1939. – 158 с.
884. *Коваль В.* Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації / *В. Коваль.* – Прага, 1927. – 46 с.
885. *Ковальчак Г.* Економічний розвиток західноукраїнських земель / *Г. Ковальчак.* – К. : Наук. думка, 1988. – 250 с.
886. *Козлова Е.* Кооперативный мир Н. П. Баллина / *Е. Козлова* // Кооперация. Страницы истории: В 3 т. – Т. 1. – Кн. 1. – М., 1999. – С. С. 679–690.
887. *Кондратюк К.* Іван Франко – дослідник історії культури України / *К. Кондратюк* // Іван Франко: дух, наука, думка, воля. Матеріали міжнародного наукового конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження І. Франка. – Львів, 2010. – Т. 2. – С. 854–860.
888. Кооперация среди евреев (по данным 1911 и 1912 гг.) / под ред. И. Блюма и Л. Зака. – СПб., 1913. – 167 с.
889. *Корелин А.* Земства и мелкий кредит / *А. Корелин* // Кооперация. Страницы истории / отв. ред. Н. Фигуровская ; уч. секретарь Е. Козлова. – Вып. 4. – М., 1994.– С. 23–31.

890. *Корелин А.* Кооперативное законодательство в России и западный опыт / *А. Корелин* // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 180–189.
891. *Корелин А.* Кооперация и кооперативное движение в России. 1860–1917 гг. / *А. Корелин.* – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2009. – 391 с.
892. *Корелин А.* Мелкий крестьянский кредит и его роль в развитии аграрного капитала в России в конце XIX – начале XX века / *А. Корелин* // История СССР. – 1989. – № 4. – С. 53–70.
893. *Корелин А.* Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. / *А. Корелин* – М. : Наука, 1988. – 262 с.
894. *Корнійчук Л.* Питання мит на з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії (з історії економічної думки на Україні. 70-і роки XIX ст.) / *Л. Корнійчук* // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР : міжвід. зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1971. Вип. 6. – С. 80–88.
895. *Корнійчук Л.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. / *Л. Корнійчук* – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – 251 с.
896. *Костюшко И.* Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском / *И. Костюшко.* – М., 1962. – С. 271.
897. *Коцонис Я.* Как крестьян делали отстающими: сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861–1914 / *Я. Коцонис* / Авторизованный пер. с английского В. Макарова. – М. : Новое лит. обозрение, 2006. – 320 с.
898. *Кругляк Б.* Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века : на материалах Украины / *Б. Кругляк* ; науч. ред. П. Кабытов. – Самара : Самар. ун-т, 1992. – 190 с. : табл.
899. *Кругляк Б.* Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму / *Б. Кругляк* // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР : респ. міжвідом. зб. / АН УРСР. Ін-т економіки ; редкол. : Т. Дерев'янкін (відпов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 50–55.
900. *Кругляк Б.* Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / *Б. Кругляк* // Історія народного господарства та економічної

думки Української РСР : респ. міжвід. зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1983. – Вип. 17. – С. 53–58.

901. *Кругляк Б.* Торговельна діяльність кооперації на Поділлі в епоху імперіалізму / *Б. Кругляк* // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії дожовтневого періоду) : тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 19–21.
902. *Кругляк Б.* Ярмарочная и базарная торговля в конце XIX – начале XX вв. (на материалах Украины) / *Б. Кругляк* // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 165–175.
903. *Кузик С.* Про кооперацію, її теорію і значінє для нас (з нагоди першого просвітньо-економічного конгресу у Львові) / *С. Кузик*. – Львів : [б. и.], 1909. – 79 с.
904. *Кузіна Б.* Кооперативний рух на Поділлі в періодичних виданнях другої половини XIX – початку XX ст. / *Б. Кузіна* // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть : матеріали міжнар. наук. конф., 25–26 жовт. 2001 р. – Кам'янець-Подільський : Оїюм, 2001. – С. 412–418.
905. *Кузіна Б.* Роль релігійних громад у розвитку Подільської кооперації XIX–XX ст. / *Б. Кузіна* // Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 3–5 берез. 2003 р.). – Хмельницький, 2003. – С. 53–56.
906. *Кузьмін О.* Промисловість Житомирщини капіталістичної стадії (XIX – початок XX ст.) / *О. Кузьмін* // Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини : зб. наук. пр. Ч.2. – Житомир : Волинь, 1999 – С. 276–285.
907. *Кулыжный А.* Деревенская кооперация / *А. Кулыжный*. – СПб., 1918. – 214 с.
908. *Кулыжный А.* Кооперативный сбыт продукции сельского хозяйства / *А. Кулыжный* – М., 1918 – 120 с.
909. *Кулыжный А.* Очерки о сельскохозяйственной кредитной кооперации : [статьи, доклады, заметки]. 1900–1918 гг. / *А. Кулыжный* – СПб. : Мысль, 1918. – 203 с.

910. *Кулыжный А.* Сельскохозяйственные общества / *А. Кулыжный.* – СПб. : Мысль, 1918. – 39 с.
911. *Кульчицький С.* Концепція «кооперативного соціалізму» / *С. Кульчицький* // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 3–15.
912. *Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / *С. Кульчицький.* – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
913. *Кульчицький С.* УРСР в добу «воєнного комунізму» (1917–1920 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / *С. Кульчицький.* – К. : Вид-во НАН України, 1994. – 141 с.
914. *Левитський Н.* Артельный договір для земледельческих артелей. – Изд. 4, испр. / *Н. Левитський.* – Одесса : [б. и.], 1900. – 27 с.
915. *Левицький К.* Про каси позичкови. З статутом товариства каси позичкової «Власна помочь» / *К. Левицький.* – Львів : [б. в.], 1889. – 46 с.
916. *Левицький К.* Про нові спілки господарські / *К. Левицький.* – Львів : [б. в.], 1889. – 40 с.
917. *Литвин М.* 1939. Західні землі України / *М. Литвин, О. Луцький, К. Науменко; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України.* – Л., 1999. – 151 с.
918. *Литвин М.* Польська історіографія про мету, засоби і наслідки політики радянської в західних землях України (1939–1941) / *М. Литвин* // Україна-Європа-Світ. – Вип. 1: Міжнародний збірник наукових праць / Гол. ред. М. Алексієвець. – Тернопіль, 2008. – С. 214–220.
919. *Литвин М.* Проблеми відродження державності й соборності України в 1914–1923 рр.: політика і дипломатичний чин північноамериканської еміграції / *М. Литвин* // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. – Київ, 2007. – С. 431–437.
920. *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / *М. Литвин; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України.* – Л., 1998. – 488 с. – Бібліогр.: с. 396–436.
921. *Лозовый А.* Курс кооперации. Очерки истории и теории кооперации / *А. Лозовый.* – [Б. м.] : Пролетарий, 1927. – 308 с.

922. *Лось Ф.* Класова боротьба в українському селі. 1907–1914 / *Ф. Лось, О. Михайлюк.* – К. : Наук. думка, 1976. – 284 с.
923. *Лохтин П.* Состояние сельского хозяйства в России сравнительно с другими странами. Итоги к XX веку / *П. Лохтин.* – СПб. : Книж. магазин Т-ва «Посредник», 1901. – 309 с. + 45 с.
924. *Луцький О.* Кооперативні проблеми: Народи й постанови XV конгресу Міжнародного союзу кооператив / *О. Луцький.* – Львів : Накл. РСУК, 1937. – С. 6.
925. *Луцький О.* Сільськогосподарський кредит / *О. Луцький.* – Львів : [б. в.], 1939.
926. Магась-Демидас, Юлія (2012) Перші споживчі товариства в Правобережній Україні (II пол. XIX ст.) // In: V Волинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, 9–10 листоп. 2012 року, м. Житомир. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/8255/1/Юлія%20Магась.pdf>. – 15. 09. 2013.
927. Малорайонные сельскохозяйственные общества Полтавской губернии / [под ред. Ю. Соколовского]. – Полтава, 1914. – 120 с.
928. *Марголин С.* Еврейские кредитные кооперации / *С. Марголин.* – СПб. : Тип. «Север», 1908. – 112 с.
929. *Маресс Л.* Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве / *Л. Маресс* // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства : статьи / под ред. проф. А. Чупрова и А. Посникова. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1897. – С. 1–96.
930. *Марочко В.* Селянська кооперація – могутнє джерело національного відродження : [100 років від заснування першої в Україні хліборобської артілі] / *В. Марочко* // Україна і світ. – 1993. – № 3. – С. 24–26.
931. *Марочко В.* Українська селянська кооперація : історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / *В. Марочко* ; НАН України, інститут історії України. – К. : М.Р.Kots Publishin, 1995. – 224 с. – Бібліограф.: с. 184–216.
932. *Мартос Б.* Класифікація кооперативів / *Б. Мартос.* – Відбиток з Записок У.Г.А. в Ч.С.Р. – 13 с.

933. *Мартос Б.* Теорія кооперації / *Б. Мартос.* – Подєбради : Вид. «Видавничого т-ва при Українській господарській академії», 1924. – Т. 1. – 268 с.
934. *Мартос Б.* Хліборобські спілки. (Що робити з землею) / *Б. Мартос, О. Синявський.* – К. : Друк. «Последних Новостей», 1918. – 34 с.
935. *Маслов С.* Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования. 1864–1914 г. / *С. Маслов.* – М. : Тип. т-ва И. Сытина, 1914. – 98 с.
936. *Маслов С.* Земство и кооперация / *С. Маслов.* – М. : Тип. т-ва И. Сытина, 1914. – 48 с.
937. *Мацієвич К.* З минулого сільськогосподарської кооперації на Україні / *К. Мацієвич* // Українська сільсько-господарська кооперация. З нагоди 10-ї річниці заснування «ЦЕНТРАЛУ» : зб. І-й. – Подєбради : Вид. «Кооперативний Фонд імени Василя Доманицького», 1926. – С. 1–16.
938. *Мауузато К.* Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века / *К. Мауузато* // *Ab Imperio.* – 2000. – № 1. – С. 91–105.
939. *Мельник Л.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. / *Л. Мельник.* – К., 1972. – С. 6–7.
940. *Меркулов А.* Вопросы кооперативного движения в России / *А. Меркулов.* – СПб. : Тип. «Рабочее дело», 1918. – 225 с.
941. *Меркулов А.* Исторический очерк потребительной кооперации в России / *А. Меркулов.* – М. : Изд. Моск. союза потребит. об-тв, 1915. – 112 с.
942. *Меркулов А.* Исторический очерк потребительной кооперации в России / *А. Меркулов.* – Харьков : Изд. ВЦСПО, 1919. – 112 с.
943. *Минин А.* Война, земство и кооперация / *А. Минин.* – М. : Т-во при тип. А. Мамонтова, 1915. – 54 с.
944. *Михайлюк К.* Краткий очерк Киевской Губернской Земской Управы по организации и развитию молочного хозяйства в губернии в 1912 г. / *К. Михайлюк.* – К. : Тип. Императорского ун-та Св. Владимира Акціонерного об-ва печат. и издат. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1913. – 21 с.

945. *Мицюк О.* Аграрна політика. (1800–1925 pp.) : у 2 т. / *О. Мицюк.* – Подєбради : Вид. «Видавничого т-ва при Укр. госп. академії в ЧСР», 1925. – Т. 1. – 478 с.
946. *Моргун О.* Нарис історії промислової кооперації України / *О. Моргун.* – Мюнхен : Укр. вільний ун-т, ф-т права і суспільно-економічних наук, 1966. – 272 с.
947. *Мороз О.* Українське селянство у першій половині ХХ століття (Трагедія і героїзм) / *О. Мороз, С. Злупко.* – Львів : Універсум, 1997. – 165 с.
948. *Морозов Л.* От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации / *Л. Морозов.* – М. : Центросоюз, 1969. – 239 с.
949. *Москалюк М.* З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / *М. Москалюк* // *Укр. іст. журн.* – 2008. – № 2. – С. 75–85.
950. *Мохор П.* Од Балліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні / *П. Мохор.* – К. : Вид. Смілянського кооперат. технікуму, 1924. – 108 с.
951. *Мудрик А.* Кооперативний катехизм / *А. Мудрик.* – Львів : Вид. «Маслосоюз», 1939. – 112 с.
952. *Нестеренко А.* Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце ХІХ и начале ХХ в. / *А. Нестеренко.* – М., 1954. – 308 с.
953. *Нестерович В.* Українські купці і промисловці в Західній Україні. 1920–1945 / *В. Нестерович.* – Торонто-Чикаго : Вид. Клубу укр. професіоналістів і підприємців, 1977. – 342 с.
954. *Николаев А.* Теория и практика кооперативного движения / *А. Николаев.* – М. : Тип. Мамонтова, 1909. – 470 с.
955. О ревнителях Союза Русского Народа, их правах и обязанностях. – Почаев : Тип. Почаево-Успенской лавры, 1912. – 16 с.
956. *Озеров И.* Общества потребителей. Исторический очерк их развития в Западной Европе, Америке и России: краткое руководство к основанию и

веденню потребительных обществ / *И. Озеров* ; предисл. И. Янжула. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Нар. польза, 1900. – 323 с.

957. *Оксенюк Р.* Нариси історії Волині: соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / *Р. Оксенюк.*– Львів : Каменяр, 1970. – 276 с.
958. *Олесевич Л.* Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939) / *Л. Олесевич.* – К. : Наук. думка, 1974. – 168 с.
959. *Олесницький Є.* Рефератъ економічний д-ра Евгенія Олесницького виголошений на вечи народномъ въ Станиславове дня липня 1892 / *Є. Олесницький.* – Львов : Накладом автора. Въ друк. Т-ва им. Шевченка подъ зарядом К. Беднарского, 1892. – 29 с.
960. *Орлов А.* Кооперація в Росии накануне и во время войны / *А. Орлов.* – М. : Изд. и печать Т-ва «И. Кушнарѣв и К.», 1915. – 71 с.
961. *Орловський Б.* Розвиток металургійного виробництва на Україні в перші пореформені десятиліття / *Б. Орловський* // Історія народного господарства та економічної думки УРСР. – 1984. – № 18. – С. 69–73.
962. *Островський В.* Кооперація на північно-західних землях (Волинь, Полісся й Холмщина) / *В. Островський* / В кн.: Ювілейний альманах Центросоюзу в 30-ліття. – Львів, 1931. – С. 89–105.
963. *Павликовський Ю.* В обороні рідної землі / *Ю. Павликовський.* – Львів : Накл. Д. Левицького, 1925. – 89 с.
964. *Павликовський Ю.* За землю Батьківщини. Реферат, виголошений на протестаційних зборах українців Львова дня 15 жовтня 1936 р., в справі колонізації українських земель у Польщі / *Ю. Павликовський.* – Львів, 1936. – 40 с.
965. *Павликовський Ю.* Микола Левитський. В 50-ліття його громадсько-кооперативної праці. 1878–1928 / *Ю. Павликовський.* – Львів, 1928. – 16 с.
966. *Павликовський Ю.* Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху: промова на святочній Академії дня 6 січня 1934 р.: в 30-ліття

- організованої праці РСУК / *Ю. Павликовський*. – Львів : Накл. РСУК, 1934. – 16 с.
967. *Павликовський Ю.* Слідами розвою ідеї кооперації і союзного устрою в «Народній Торговлі»: З нагоди 40-ліття її праці (8.12.1883–8.12.1923). Нарис з поля нашої споживчої кооперації / *Ю. Павликовський*. – Львів : Накл. Кр. союзу споживчого «Народна Торговля» у Львові, 1923. – 63 с.
968. *Павлюк І.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1942–1944 рр. / *І. Павлюк* / національна академія наук України ; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. Наук.-дослід. центр періодики. – Львів : Каменяр, 2001. – (Періодичні видання України). – 285 с.
969. *Пажитнов К.* История кооперативной мысли / *К. Пажитнов*. – Петроград : Изд-во Товарищ, кооперат. союзов «Кооперация», 1918. – 176 с.
970. *Пантелеймоненко А.* Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика : монографія / *А. Пантелеймоненко* / Укоопспілка ; Полтавський ун-т спож. кооп. України. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с. : рис. – Бібліогр. : с. 330–347.
971. *Пантелеймоненко А.* До питання про визначення сутності понять «кооперація» та «кооператив» у працях представників світової кооперативної думки / *А. Пантелеймоненко* // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 37–38. – К., 2005. – С. 297–305.
972. *Пантелеймоненко А. О.* Сільськогосподарські товариства – перші обслуговуючі кооперативи України / *Андрій Олексійович Пантелеймоненко* // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. Серія економічна. – 2007. – № 3 (25) – С. 93–99.
973. *Пантелеймоненко А. О.* Сільськогосподарські товариства і приватне посередництво наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. (на матеріалах Полтавщини) / *Андрій Олексійович Пантелеймоненко* // Історія народного господарства та економічної думки України : міжвідомчий зб. наук. праць. – Вип. 31–32. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2000. – С. 115–121.

974. *Пантелеймоненко А. О.* Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти : монографія / *Андрій Олексійович Пантелеймоненко.* – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2006. – 227 с.
975. *Панченко П.* Короткий погляд на минуле і сучасне західноукраїнської кооперації / *П. Панченко* // В кн.: Ювілейний альманах. Центросоюз в 30-ліття. // ред. М. Творило. – Львів : [б. в.], 1931. – С. 70–88.
976. *Плисюк В.* Західноукраїнське кооперативне молочарство у міжвоєнний період / *В. Плисюк* // Українська кооперація: історичні то соціально-економічні аспекти. Т. 1. – Львів, 1998. – С. 89–115.
977. *Плисюк В.* Кооперативний рух в Галичині: історія розвитку / *В. Плисюк* // Проблеми кооперації в сільському господарстві : тези Міжнар. конф. 22–24 трав. 1995 р. – Львів, 1995. – 231 с.
978. *Погребинський О.* Столипінська реформа на Україні / *О. Погребинський.* – Харків : Пролетар, 1931. – 128 с.
979. *Подольн В.* Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.) / *В. Подольн, В. Рекрут.* – Вінниця, 2005. – 456 с.
980. *Пожарський П.* Нариси з історії української кооперації / *П. Пожарський.* – К. : Друк. т-ва «Робітнича книга», 1919. – 79 с.
981. *Пожарський П.* Початок союзного будівництва споживчої кооперації на Україні / *П. Пожарський* // Праці Науково-дослідної катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В. Чубаря – Кн. II. – 1928. – С. 13–53.
982. *Пожарський П.* Соціальний склад української кооперації / *П. Пожарський.* – К. : Друк. К. Ф. Книгоспілки, 1928. – 68 с.
983. *Пожарський П.* Українська кооперація і царська охрнка / *П. Пожарський* // Праці Науково-дослідної катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В. Чубаря – Кн. 5. – 1930. – С. 172–193.

984. *Половець В.* Домарксистські концепції кооперативного руху (історико-теоретичний аспект) / *В. Половець* // Історіографічні дослідження в Україні : наук. зб. Вип. 9. – К. : Ін-тут історії України НАН України, 1999. – С. 55–72.
985. *Половець В.* Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / *В. Половець*. – Чернігів : Просвіта, 2002. – 266 с. – Бібліограф. : с. 221–240.
986. *Половець В.* Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.) / *В. Половець*. – Чернігів : Деснян. правда, 1996. – 204 с.
987. *Поссе В.* Идеалы кооперации / *В. Поссе*. – СПб., 1908. – 67 с.
988. Право власності в споживчій кооперації України / за ред. В. Семчика ; Ін-т держави і права НАН України, 1996. – 203 с.
989. *Примак М.* Краткий очерк потребительской кооперации в Черниговской губернии / *М. Примак*. – Чернигов : Тип. губ. земства, 1914.
990. *Присяжнюк Ю.* Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / *Ю. Присяжнюк* // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 23–33.
991. *Присяжнюк Ю.* Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина ХІХ ст. – 1905 р.) / *Ю. Присяжнюк, Л. Горенко* // Укр. іст. журн. – 2000. – № 5. – С. 88–97.
992. *Прищеп О.* Нові тенденції в урбанізаційному процесі Волинської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі південно-східних її повітів / *О. Прищеп* // Болохівщина: земля і люди : матеріали всеукр. наук. конф. «Велика Волинь». – Хмельницький–Стара Синява–Любар, 2000. – Т. 20. – С. 163–168.
993. *Прокопович С.* Кооперативная организация мелкого кредита / *С. Прокопович*. – М. : Мысль, 1918. – 243 с.
994. *Прокопович С.* Кооперативное движение в России / *С. Прокопович*. – М. : [б. и.], 1903. – 246 с.
995. *Прокопович С.* Кооперативное движение в России. Его теория и практика / *С. Прокопович*. – М. : Тип. Мамонтова, 1918. – 385 с.

996. *Реснт О.* Сільське господарство України в роки першої світової війни / *О. Реснт* // Український селянин. – 2004. – № 8. – С. 194–214.
997. *Реснт О.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / *О. Реснт.* – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.
998. *Рекрут В.* «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.) / *В. Рекрут.* – Вінниця : ПП Балюк, 2006. – 408 с. ; ілюстр.
999. *Реннинг Р.* О взаимоотношении кооперативных организаций в деревне : доклад / *Р. Реннинг* // Первый Всероссийский съезд представителей кооперативных учреждений в Москве, 16–21 апреля 1908 г. – М. : Бюро Моск. Союза потребительных о-тв, 1908. – С. 33.
1000. *Рессель Д.* Кооперація і національне завдання / *Д. Рессель.* – Львів, 1936. – 71 с.
1001. *Савчук Б.* Волинська «Просвіта» / *Б. Савчук.* – Рівне : Ліста, 1996. – 147 с.
1002. *Сапелкин В.* Потребительные и сельскохозяйственные общества Российской империи / *В. Сапелкин.* – СПб., 1907. – 524 с.
1003. *Сарбей В.* Національне відродження України / *В. Сарбей* // Україна крізь віки. – Т. 9. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
1004. *Свєжинський П.* Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / *П. Свєжинський.* – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1966. – 192 с.
1005. *Семчик В.* Кооперация и право / *В. Семчик* // АН УССР. Ин-т государства и права им. В. Корецкого. – К. : Наук. думка, 1991. – 148 с.
1006. *Сербиненко А.* Кооперація на селі / *А. Сербиненко.* – Київ ; Відень : Вид. Дніпровського союзу споживчих союзів («Дніпросоюз»), 1919. – 32 с.
1007. *Сергеев Н.* К вопросу о разработке В. И. Лениным кооперативного плана в первые годы Советской власти (ноябрь 1917–1920 гг.) / *Н. Сергеев* // Учёные записки Саратовского университета. – 1959. – Т. 73.
1008. *Сич М.* Українська кооперація в Галичині під час II світової війни / *М. Сич.* – Львів : НТШ, 2000. – 332 с.

1009. Сільський господар : ілюстр. господарський календар на 1936 р. – Л., 1936. – 233 с.
1010. *Скляр Л.* Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы / *Л. Скляр*. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – 588 с.
1011. *Скорняков Л.* Деятельность Крестьянского Поземельного банка в Киевской губернии за 28 лет (1883–1910 гг.) / *Л. Скорняков*. – К. , 1912. – 56 с.
1012. *Соколовский П.* Судо-сберегательные товарищества в России по отзывам литературы / *П. Соколовский* ; Санкт-Петербургское отделение Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1889. – 292 с.
1013. Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодні : монографія / за заг. ред. С. Гелея. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2013. – 976 с. ; 650 іл.
1014. Споживча кооперація України: іст. та соц.-екон. аспекти / *С. Бабенко, М. Аліман, В. Анопій [та ін.]*. – К. : Ред. газ. «Вісті...», 1996. – 192 с.
1015. *Студінський В.* Акціонерні товариства у целюлозно-паперовій промисловості України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / *В. Студінський* // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. V / НАН України. Ін-т історії України ; редкол. : О. Реєнт (голова) та ін. – К., 2002. – С. 49–53.
1016. *Ступарик Б.* Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.) / *Б. Ступарик*. – Івано-Франківськ, 1994. – С. 126.
1017. *Теличук П.* Економічні основи аграрної революції на Україні / *П. Теличук*. – К. : Вид-во КДУ, 1973. – 190 с.
1018. *Теплицын В.* Алексей Николаевич Анцыферов / *В. Теплицын* // Кооперация. Страницы истории. Вып. IV / отв. ред. д. э. н. Н. Фигуровская ; уч. секретарь Е. Козлова. – М. : Ин-т экономики РАН, 1994. – С. 170–171.
1019. *Теплицький В.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки ХІХ ст.) / *В. Теплицький*. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1959. – 307 с.

1020. *Тицкий С.* Всемирная история денег, кредита и банков / *С. Тицкий.* – К. : «Крещатик», 1997. – 837 с.
1021. *Токар Н.* Василь Доманицький: життєвий шлях науковця-подвижника / *Н. Токар* // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 5. Серія : Історія : зб. наук. праць / заг. ред. проф. П. Григорчука. – Вінниця, 2003. – С. 60–64.
1022. *Тотоміанц В.* Кооперація в Росії / *В. Тотоміанц.* – Прага : Наша речь, 1922. – 174 с.
1023. *Тотоміанц В.* Кооперація и боротьба с дороговизной / *В. Ф. Тотоміанц.* – М. : Изд. М.С.П.О. – 1916. – 12 с.
1024. *Тотоміанц В.* Потребительные общества. История, теория и практика / *В. Тотоміанц.* – СПб. : Книгоиздат. т-во «Улей», 1907. – 394 с.
1025. *Трапезников С.* Аграрний вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революціях / *С. Трапезников.* – М. : Мысль, 1963. – 366 с.
1026. *Туган-Барановський М.* Соціальні основи кооперації / *М. Туган-Барановський* / предисл., комент. : Л. Булочникова и др. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
1027. *Туган-Барановський М.* Економічна природа кооперативов и их класифікація / *М. Туган-Барановський* // Курси по кооперації. – М. : Тип. Т-ва «И. Кушнерев и К», 1914. – С. 1–19.
1028. *Туган-Барановський М.* Кооперація, її природа та мета / *М. Туган-Барановський.* – Львів : Накл. Ревіз. союзу укр. кооператив, 1936. – 143 с.
1029. *Туган-Барановський М.* Кооперація, соціально-економічна природа її та мета / *М. Туган-Барановський.* – К. : Вид. Дніпровського Союзу споживчих союзів України, 1919. – С. 96–97.
1030. *Туган-Барановський М.* Політична економія. Курс популярний / *М. Туган-Барановський.* – К. : Наук. думка, 1994. – 264 с.
1031. Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти : [зб. ст.]. – Т. 1. – Львів, 1998. – 240 с.

1032. Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти : [зб. ст.]. – Т. 2. / за заг. ред. д-ра іст. наук, проф. С. Гелея. – Львів : Вид-во Льв. комерц. академії, 2001. – 224 с.
1033. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : кол. наук. моногр. : в 3 ч./ відп. ред. В. Сарбей. – К. : Ін-т іст. Укр. НАН України, 1999. – Ч. 2. – 203 с.
1034. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : кол. наук. моногр. : в 3 ч./ відп. ред. В. Сарбей. – К. : Ін-т іст. Укр. НАН України, 1999. – Ч. 3. – 276 с.
1035. Уперенко М. До історії створення синдикату «Врожай» / М. Уперенко // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР : міжвід. зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1974. Вип. 8. – С. 74–77.
1036. Ушаков І. О проекте общего кооперативного закона / И. Ушаков. – М. : [б. и.], 1915. – 52–63.
1037. Файн Л. Отечественная кооперация: исторический опыт / Л. Файн. – Иваново : [б. и.], 1994 – 276 с.
1038. Файн Л. Социально-политическая характеристика дореволюционной кооперации России Л. Файн // Науч. тр. Тюменского гос. ун-та. – Сб. 8. – Вып. 2. – Классовая борьба и общественно-политическая жизнь дореволюционной России. – Тюмень, 1975. – С. 85–104.
1039. Фареній І. До питання про характер розвитку сільськогосподарської кооперації на початку XX ст. / І. Фареній // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. С. Кульчицького, А. Морозова. – Черкаси : РВВ ЧДУ, 2002. – Вип. 6. – С. 94–96.
1040. Фареній І. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2003. – 144 с.
1041. Фареній І. Зародження споживчої кооперації у Наддніпрянській Україні (1860-ті – перша половина 1890-х рр.) / І. Фареній // Проблеми історії України XIX – на початку XX ст. – Вип. XI. – К. : Ін-т історії України, 2006. – С. 169–178.

1042. *Фареній І.* Ідеї кооперації як компонент масової свідомості українського селянства початку ХХ століття / *І. Фареній* // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. А. Морозова. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 190–192.
1043. *Фареній І.* Кредитні кооперативи Наддніпрянської України на початку ХХ ст. / *І. Фареній.* – Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб. наук. пр. – Вип. ІХ / НАН України. Ін-т історії України ; редкол. : О. Реєнт (голова) та ін. – К., 2005. – С. 193–201.
1044. *Фареній І.* Педагогічна інтелігенція в кооперативному русі початку ХХ ст. / *І. Фареній* // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 8. Серія : Історія : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П. Григорчука. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2004. – С. 65–68.
1045. *Фареній І.* Соціально-психологічні аспекти взаємин кооперованих селян та керівників кооперативів на початку ХХ ст. / *І. Фареній* // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 9. Серія : Історія : зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. П. Григорчука – Вінниця, 2005. – С. 71–75.
1046. *Фареній І.* Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі на початку ХХ ст. / *І. Фареній* // Український селянин: Збір. наук. праць / за ред. С. Кульчицького, А. Морозова. – Черкаси : Черкас. держ. ун-т ім. Б. Хмельницького 2003. – Вип. 7. – С. 121–122.
1047. *Фареній І.* Участь селян в управлінні кооперативними організаціями (початок ХХ ст.) / *І. Фареній* // Проблеми історії України ХІХ – на початку ХХ ст. – Випуск VII. – Київ, Інститут історії України, 2004. – С. 104–109.
1048. *Фарутин І.* Характер и особенности кооперативного движения в дореволюционной России / *И. Фарутин* // Учёные записки Калининградского университета. Общественные науки. – Калининград, 1970. – Вып. 4. – С. 161–177.
1049. *Фелінські М.* Українці у відродженій Польщі / *М. Фелінські.* – Л. : Накладом польського інституту співпраці з закордоном у Варшаві, 1931. – 119 с.

1050. *Фигуровская Н.* Концепция кооперации В. Садовского / *Н. Фигуровская* // Кооперация. Страницы истории : в 3 т. – М. : Наука, 1999. – Т. 1 : избранные труды российских экономистов, общественных деятелей, кооператоров-практиков : в 3 кн. – Кн. 1. 30–40-е годы XIX – начало XX века. – (Серия «Памятники экономической мысли»). – С. 547–551.
1051. *Фигуровская Н.* О Н. И. Зибере / *Н. Фигуровская* // Кооперация. Страницы истории : в 3 т. – М. : Наука, 1999. – Т. 1. Избранные труды российских экономистов, общественных деятелей, кооператоров-практиков : в 3 кн. – Кн. 1. 30–40-е годы XIX – начало XX века. – (Серия «Памятники экономической мысли»). – С. 601–611.
1052. *Хейсин М.* 50 лет потребительской кооперации в России (Исторический очерк и современное состояние) / *М. Хейсин*. – СПб., 1915. – 56 с.
1053. *Хейсин М.* Исторический очерк кооперации в России / *М. Хейсин*. – СПб : Изд. т-во кооперативных союзов «Кооперация», 1918. – 184 с.
1054. *Хейсин М.* История кооперации в России / *М. Хейсин*. – Л. : Время, 1926. – 389 с.
1055. *Хейсин М.* Кредитная кооперация в России (Исторический очерк и современное положение) / *М. Хейсин*. – СПб. : Мысль, 1919. – 199 с.
1056. *Хейсин М.* Очерки по истории кредитной кооперации в дооктябрьской России / *М. Хейсин* – Л. : Кооперация, 1925. – 182 с.
1057. *Хижняков В.* Земство и кооперация / *В. Хижняков*. – М. : [б. и.], 1918. – 144 с.
1058. *Хонігсман Я.* Цього не можна забути: економіка Західної України під гнітом іноземного капіталу (1918–1939) / *Я. Хонігсман*. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1964. – 254 с.
1059. *Храпливий Є.* Сільське господарство галицько-волинських земель / *Є. Храпливий*. – Львів : Накл. фонду «Учіться, брати мої», 1936. – 78 с.
1060. *Чаянов А.* Краткий курс кооперации / *А. Чаянов*. – Репринт. воспроизв. изд. 1925 г. – М. : Кн. палата, 1989. – 79 с.
1061. *Чаянов А.* Краткий курс кооперации. Лекции, читанные на старообрядческих с.-х. курсах в Москве, 1913 г. / *А. Чаянов* – М. : Друг земли, 1915. – 73 с.

1062. *Чаянов А.* О сельскохозяйственной кооперации : [избр. гл. и ст.] / *А. Чаянов.* – Саратов : Приволж. кн. изд-во, 1989. – 176 с.
1063. *Чаянов А.* Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации / *А. Чаянов.* – М. : Наука, 1991. – 455 с.
1064. *Чупров А.* Мелкий кредит и кооперация / *А. Чупров.* – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1909. – 263 с.
1065. *Шабала Я.* Діяльність сільськогосподарських товариств у Волинському воєводстві у 1921–1939 р. / *Я. Шабала, Л. Пащук* // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Серія : Історичні науки. Вип. 3. – Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ, 1998. – С. 60–63.
1066. *Шабала Я.* З історії господарювання волинських селян за Польщі (1921–1939 рр.) / *Я. Шабала, Г. Прихода.* – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 96 с.
1067. *Шабала Я.* Кооперативний рух на Волині у 1921–1939 роках / *Я. Шабала, С. Гелей* // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти : [зб. ст.]. – Т. 1. – Львів, 1998. – С. 47–59.
1068. *Швагуляк М.* «Пацифікація». Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність / *М. Швагуляк.* – Львів : АН України. Інститут українознавства, 1993. – С. 1–52.
1069. *Швагуляк М.* Суспільно-політична ситуація в Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. / *М. Швагуляк* // Записки НТШ. – Львів : [б. в.], 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 76–96.
1070. *Шевченко В.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / *В. Шевченко.* – К., 2008. – С. 76.
1071. *Шевченко Е.* Что собой представляют наши сельскохозяйственные общества / *Е. Шевченко* – Чернигов : [б. и.], 1913. – 80 с.
1072. *Шевчук А.* Поміщицькі господарства Волинської губернії після селянської реформи 1861 р. / *А. Шевчук* // Вісн. Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – № 1. – С. 167–171.
1073. *Шимонович І.* Галичина. Економічно-статистична розвідка / *І. Шимонович.* – Х. : [б. в.], 1928. – 176 с.

1074. *Щербина П.* Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (до питання про відрізки) / *П. Щербина* // 3 історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.). – К., 1960. – С. 198–214.
1075. *Щербина Ф.* Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм / *Ф. Щербина*. – Одесса : [б. и.], 1881. – 315 с.
1076. *Юркевич О.* Сучасні сільські малюнки / *О. Юркевич*. – К. : 3 друкарні С. А. Борисова. – 1907. – 194 с.
1077. *Якименко М.* Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / *М. Якименко* // Укр. іст. журн. – 1996. – № 1. – С. 3–14.
1078. *Яковлев А.* Экономические кризисы в России / *А. Яковлев*. – М., 1955. – С. 219.
1079. *Bagiński B.* Rozwój Kas Komunalnych i Spółdzielczych w związku z akcją Kredytową państwowego Banku Rolnego na Wołyniu / *B. Bagiński*. – Łuck : [в. w.], 1928. – 84 s.
1080. *Bagiński B.* Spółdzielczość na Wołyniu / *B. Bagiński*. – Łuck : [в. w.], 1927. – 95 s.
1081. *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / *A. Chojnowski*. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979 r. – S. 71–72.
1082. *Bonkowicz-Sitauer J.* Osadnictwo wojskowe / *J. Bonkowicz-Sitauer* // Rocznik Wołyński. – Rowne, 1939. – T. 3. – S. 517–551.
1083. *Bujak F.* O naprawie ustroju rolnego w Polsce / *F. Bujak*. – Warszawa, 1918. – 160 s.
1084. *Dabrowski R.* Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszosti narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939) / *R. Dabrowski*. – Szczecin : Wyd. un-tu Szczecińskiego, 1990. – 278 s.
1085. *Drozdowski M.-M.* Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej / *M.-M. Drozdowski* // Polska Odrodzona 1918–1939: Państwo – społeczeństwo – kultura. – Warszawa, 1988. – S. 376–426.
1086. *Dziadosz I.* Wołyn w gospodarce rolnej Polsce / *I. Dziadosz* // Przewodnik po targach Wołyńskich 10–12.IX.1938 : Informator gospodarczy. – Luck, 1938. – S. 43–47.

1087. *Dziadosz I.* Potrzeby gospodarcze Polesia Wołyńskiego / *I. Dziadosz.* – Luck, 1937. – 72 s.
1088. *Feliński M.* Organizacja i rozwój spółdzielczości ukraińskiej w Polsce / *M. Feliński* // *Sprawy Narodowościowe.* – 1929. – № 2. – S. 215–227.
1089. *Jaworski W.* Prawo hipoteczne. T. 3. Reforma rolna / *W. Jaworski.* – Krakow, 1926. – 569 s.
1090. *Jaworski W.* Projekt kodeksu agrarnego / *W. Jaworski.* – Warszawa, 1928. – 427 s.
1091. *Karlikowski W.* O rozwój gospodarczy rolnictwa wołyńskiego / *W. Karlikowski* // *Wies wołyńska.* – Luck, 1938. – S. 28–37.
1092. *Kęsik J.* Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego: 1892–1981 / *J. Kęsik.* – Wrocław : Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 206 s.
1093. *Kutrzeba S.* Polska odrodzona 1914–1928 / *S. Kutrzeba.* – Krawow, 1928. – 321 s.
1094. *Laczysław A.* Spółdzielczość budowlana / *A. Laczysław* // *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928.* – Warszawa, 1928. – S. 802–805.
1095. *Landau Z.* Gospodarka Polski międzywojennej. T. IV / *Z. Landau, J. Tomaszewski.* – Warszawa : Wyd. «Książka i wiedza», 1989. – 549 s.
1096. *Landau Z.* Polityka gospodarcza II RP i RPL / *Z. Landau, W. Roszkowski.* – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1995. – 126 s.
1097. *Mędrzecki W.* Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / *W. Mędrzecki.* – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź : Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 202 s.
1098. *Mieszczankowski M.* Struktura agrarna Polski międzywojennej / *M. Mieszczankowski.* – Warszawa, 1960. – S. 156.
1099. *Papierowski A.* Spółdzielczość w Płocku w dobie Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939). Cz. 1 / *A. Papierowski* // *Notatki Płockie.* – 2001. – 1/186. – S. 3–8.
1100. *Papierzynska-Turek M.* Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926 / *M. Papierzynska-Turek.* – Krakow : Wyd. literackie, 1979. – 390 s.
1101. *Pawluczuk Z.* Spółdzielczość rolniczo-handlowa w Polsce w latach 1919–1939 / *Z. Pawluczuk.* – Warszawa : [B. w.], 1970. – 260 s.

1102. *Pawluczuk Z.* Ukraińska spółdzielczość w Polsce do 1939 roku / *Z. Pawluczuk* // Przegląd Wschodni.– T. III. Z. 4(8). – 1992/1993. – S. 863–872.
1103. *Pietrzak-Pawłowski K.* Spółdzielczość polska na ziemiach zachodnich i północnych 1918–1939 / *K. Pietrzak-Pawłowski.* – Warszawa : [B. w.], 1967. – 372 s.
1104. *Piniański Ł.* Ukraińskie spółdzielnie rolniczo-handlowe do roku 1931 włącznie / *Ł. Piniański* / Praca dyplomowa SGH.– Warszawa : [B. w.], 1936. – 131 s.
1105. *Romanowski T.* Z dziejów spółdzielczości rolniczej w latach wielkiego kryzysu 1929–1934 / *T. Romanowski.* – Warszawa : [B. w.], 1967. – 156 s.
1106. *Rusiński W.* Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego 1918–1939 / *W. Rusiński.* – Warszawa : Zakład wydawnictw CRS, 1967. – 335 s.
1107. *Stasiw T.* Ukraińskij ruch spółdzielczy w Polsce / *T. Stasiw* / Praca dyplomowa. Szkoła Główna Handlowa (SGH).– Warszawa : B.w., 1935. – 128 s.
1108. *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / *R. Torzecki.* – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. – 435 s.
1109. *Żarnowski J.* Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939 / *J. Żarnowski.* – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973. – 635 s.
1110. *Żerkowski J.* Spółdzielczość spóżywców w Polsce 1918–1939 / *J. Żerkowski.* – Warszawa : [B. w.], 1967. – 198 s.

Підручники та посібники

1111. *Агапова И.* Институциональная экономика : учеб. пособие [для студ. экон. спец.] / *И. Агапова.* – М. : ЭКОНОМИСТЪ, 2006. – 254 с.
1112. *Аліман М.* Історія споживчої кооперації України : підруч. для студ. кооперативних вузів / *М. Аліман, С. Бабенко, С. Гелей, Я. Гончарук [та ін.];* Укоопспілка, Львів. комерц. академія. – Львів : Ін-т українознав. НАНУ, 1996. – 384 с.
1113. *Бабенко С.* Історія кооперативного руху : підручник для студентів кооперативних вузів / *С. Бабенко, С. Гелей, Я. Гончарук [та ін.];* Укоопспілка; Львів. комерц. академія. – Львів : Ін-т українознав. НАНУ, 1995. – 410 с.

1114. *Вахитов К.* Потребительская кооперация СССР : учеб. для кооп. техникумов / *К. Вахитов.* – 2-е изд., перераб. – М. : Экономика, 1985. – 135 с.
1115. *Гелей С.* Теорія та історія кооперації : підручник / *С. Гелей, Р. Пастушенко.* – К. : Знання, 2006. – 513 с.
1116. *Голобуцький В.* Економічна історія Української РСР (Дожовтневий період) / *В. Голобуцький.* – К., 1970. – 298 с.
1117. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / *Я. Грицак.* – К. : Генеза, 1996. – 360 с.
1118. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада : В. Литвин (голова), Г. Боряк, В. Геєць та ін. ; відп. ред. В. Смолій ; авт. кол. : Т. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
1119. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада : В. Литвин (голова), Г. Боряк, В. Геєць та ін. ; відп. ред. В. Смолій ; авт. кол. : Т. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
1120. *Зашикільняк Л.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / *Л. Зашикільняк, М. Крикун.* – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. + 8 кол. мап.
1121. *Злупко С.* Економічна думка України (від давнини до сучасності) : навч. посіб. / *С. Злупко.* – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 496 с.
1122. *Злупко С.* Економічна історія України : навч. посіб. / *С. Злупко ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка.* – К. : Знання, 2006. – 366, [1] с. : табл.
1123. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. – Львів : Вид-во при Львівському держ. ун-ті вид. об'єднання «Вища школа», 1988. – 238 с.
1124. Історія кооперативного руху : підручник для кооперативних вузів / *С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, Я. А. Гончарук [та ін.] ; Укоопспілка, Львів. комерц. академія.* – Львів : Ін-т українознав. НАНУ, 1995. – 410 с.
1125. Історія народного господарства Української РСР : в 3 т., 4 кн. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 1. – 480 с.

1126. Історія селянства Української РСР : у 2-х т. / ред. кол. В. Дядиченко (відп. ред.) – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 551 с.
1127. Історія українського селянства : нариси в 2-х т. / НАН України ; Ін-т історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
1128. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. / голов. ред. кол. : Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1977–1979. – Т. 3. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.) / ред. кол. А. Шевелєв (відп. ред.) та ін. – К., 1978. – 608 с.
1129. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. / голов. ред. кол. : Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1977–1979. – Т. 4 : Україна в період імперіалізму (1900–1917 рр.) / ред. кол. Ф. Лось (відп. ред.) та ін. – К., 1978. – 532 с.
1130. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / Голов. ред. колегія: А. Шевелєв (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 5: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920) / ред. кол. М. Супруненко (відп. ред.) та ін. – К., 1977. – 591 с., ілюстр.
1131. *Кондратюк К.* Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939 – 1945) : навч. посіб. / *К. Кондратюк; МОНМС України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка.* – Л., 2011. – 160 с. – Бібліогр.: 304 назв.
1132. *Кондратюк К.* Новітня історія України. 1914 – 1945 рр. : навч. посіб. / *К. Кондратюк; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка.* – Л., 2007. – 260 с.
1133. *Кондратюк К.* Новітня історія України (1914 – 2008 рр.) : навч. посіб. / *К. Кондратюк, Г. Боднар, В. Качмар, В. Голубко.* – К. : Знання, 2011. – 536 с.
1134. *Кондратюк К.* Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914 – 2009 рр.) : навч. посіб. / *К. Кондратюк, О. Сухий; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка.* – Л., 2010. – 261 с. – Бібліогр.: с. 231–260.
1135. Кооперативне право : підруч. для кооперат., сільськогосп., юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / за ред. чл.-кор. НАН України В. Семчика. – К. : Ін Юре. – 1998. – 336 с.

1136. *Костриця М.* Житомир: Підручник з краєзнавства / *М. Костриця, Р. Кондратюк.* – Житомир : Косенко, 2006. – 464 с.
1137. *Лановик Б.* Економічна історія України і світу / *Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко.* – К. : Наук. думка, 1999. – 834 с.
1138. *Лановик Б.* Економічна історія України і світу : навч. посіб. / *Б. Лановик, М. Лазарович.* – Т. : Збруч, 2002. – 254 с. – Бібліогр.: с. 250–254.
1139. *Литвин М.* Історія ЗУНР / *М. Литвин, К. Науменко ; НАН України, Ін-т українознав.* – Л. : Олір, 1995. – 361 с.
1140. *Меркулова А.* История потребительской кооперации : [учеб. пособие для кооп. учеб. заведений] / *А. Меркулова.* – М. : Экономика, 1970. – 87 с.
1141. *Молчанов В.* Економічна історія / *В. Молчанов.* – Житомир, 2003. – С. 71.
1142. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 554 с.
1143. *Погребинский А.* История народного хозяйства СССР (1917–1963 гг.) / *А. Погребинский, В. Мотылев, Т. Пажитнова.* – М. : Высш. шк., 1964. – 284 с.
1144. *Субтельний О.* Україна: історія / *О. Субтельний..* – К. : Либідь, 1992. – 510 с.
1145. Теория кооперации : учеб. для кооп. вузов / *А. Макаренко, А. Крашенинников, А. Кизилевич [и др.].* – М. : Экономика, 1982. – 304 с.
1146. *Терехов А.* Радянське кооперативне право / *А. Терехов.* – К. : Держ. вид-во України, 1926. – 178 с.

Автореферати, дисертації

1147. *Болотова Е. Ю.* Потребительская кооперация в России в конце XIX – начале XX вв.: опыт общественного регулирования : дисс. ... докт. ист. наук : 07.00.02 – Отечественная история / *Елена Юрьевна Болотова ; Московский пед. гос. ун-т.* – Москва, 2003. – 438 с.
1148. *Бутенко І. І.* Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 – Всесвітня історія / *Інна Іванівна Бутенко ; Херсон. індустр. ін-т.* – Херсон, 1997. – 177 с.

1149. *Вісина Т. М.* Український кооперативний рух у Волинському воєводстві в 20–30-х роках ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 – історія України / *Тетяна Миколаївна Вісина* ; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – 20 с.
1150. *Власенко В. М.* Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Валерій Миколайович Власенко* ; Харк. держ. ун-т. – Х., 1998. – 17 с.
1151. *Власенко В. М.* Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Валерій Миколайович Власенко* ; Харк. держ. ун-т. – Х., 1998. – 232 с.
1152. *Власюк І. М.* Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906–1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Ігор Миколайович Власюк* ; НАН України. Ін-т історії України. – Київ, 2000. – 20 с.
1153. *Волошкевич Г. А.* Розвиток споживчої кооперації на землях Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (історико-правове дослідження) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / *Геннадій Андрійович Волошкевич* ; Одес. нац. юрид. акад.– Одеса, 2007. – 266 с.
1154. *Гайдай Л. И.* Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906–1914 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 – Всемирная история / *Лидия Ивановна Гайдай* ; АН УССР, Ин-тут истории. – Киев, 1978. – 25 с.
1155. *Гайдай Л. И.* Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906–1914 гг.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 – Всемирная история / *Лидия Ивановна Гайдай* ; АН УССР, Ин-т истории. – Киев, 1978. – 183 с.
1156. *Голуб Г. М.* Кооперативний рух в Західній Україні (1918–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 – Економіка та управління національним

- господарством / *Галина Миколаївна Голуб* ; КДУ ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 1994. – 20 с.
1157. *Гончаренко В. В.* Становлення світової системи кредитної кооперації: теорія, методологія, практика: дис. ... д-ра. екон. наук : 08.05.01 – Світове господарство і міжнародні економічні відносини / *Владислав Васильович Гончаренко* ; Полтавський ун-т споживчої кооперації України. – Полтава, 2002. – 492 с.
1158. *Двойнінова О. В.* Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906–лютий 1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Олена В'ячеславівна Двойнінова* ; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
1159. *Двойнінова О. В.* Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906–лютий 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Олена В'ячеславівна Двойнінова* ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2004. – 221 с.
1160. *Десятніков І. В.* Наймана праця у сільському господарстві України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Іван Валерійович Десятніков* ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 20 с.
1161. *Дружкова І. С.* Кредитно-банківські установи на Півдні України в ХІХ – на початку ХХ ст. (історичний аспект) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Ірина Сергіївна Дружкова* ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2004. – 220 с.
1162. *Литвинюк В. І.* Економічний розвиток Волинського воєводства у міжвоєнний період (1921–1939) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Валентина Іванівна Литвинюк* ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1999. – 20 с.
1163. *Магась-Демидас Ю. І.* Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Юлія Іванівна*

- Магась-Демидас* ; Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 268 с.
1164. *Москалюк М. М.* Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Микола Миколайович Москалюк* ; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – 20 с.
1165. *Пантелеймоненко А. О.* Становлення і розвиток кооперативних організацій аграрного сектору України (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.) : дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.01 – Економічна теорія та історія економічної думки / *Андрій Олексійович Пантелеймоненко* ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – Київ, 2009. – 413 с.
1166. *Прищепя О. П.* Міста Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Олена Петрівна Прищепя* ; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2003. – 228 с.
1167. *Прокопенко І. П.* Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – початок 30-х років ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Ірина Петрівна Прокопенко* ; КДУ ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 1992. – 24 с.
1168. *Прокопенко І. П.* Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880–поч. 30-х рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Ірина Петрівна Прокопенко* ; КДУ ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 1992. – 184 с.
1169. *Селиверстов Т. А.* Правовое регулирование кооперации в России в 1865–1917 гг. : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – Теория и история права и государства; история правовых учений / *Тимур Анатольевич Селиверстов* ; Московская Государственная юридическая Академия. – Москва, 2001. – 153 с.
1170. *Сидорович О. С.* Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.: історичний аспект : дис. ... канд. іст.

- наук : 07.00.01 – Історія України / *Олександр Сергійович Сидорович* ; Нац. аграр. ун-т. – К., 2001. – 208 с.
1171. *Струк З. І.* Українські виробничо-торгівельні кооперативи в Західній Україні (1921–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Зоряна Ігорівна Струк* ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – 18 с.
1172. *Сусоров С. В.* Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій в 1902–1907 рр. (На матеріалах України) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Сергій Вікторович Сусоров* ; Херсонський індустріальний ін-т. – Херсон, 1994. – 201 с.
1173. *Фареній І. А.* Кооперативний Рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01. – Історія України / *Ігор Анатолійович Фареній* ; НАН України; Інститут історії України. – Київ, 2008. – 513 с.
1174. *Фареній І. А.* Український кооперативний рух у період 1917–1920 рр. (історичний аспект) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Ігор Анатолійович Фареній* ; Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 1999. – 184 с.
1175. *Хаджуова З. А.* Модернізація російського кооперативного законодавства в кінці XIX – на початку XX століття : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – Теорія права и государства; история права и государства; история правовых учений / *Зара Аскарбиевна Хаджуова* ; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 2001. – 200 с.
1176. *Цибуленко Г. В.* Кредитна кооперація на півдні України в кінці XIX – на початку XX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / *Геннадій Володимирович Цибуленко* ; Дніпропетровський держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997. – 25 с.
1177. *Чайковський В. Ф.* Сільськогосподарська кооперація в Західній Україні. 1920–1939 рр. : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.07.02 – Економіка сільського господарства; 08.01.04 – Економічна історія та історія економічної думки /

Володимир Федорович Чайковський ; Терноп. акад.. нар. госп. – Тернопіль, 1995. – 24 с.

1178. *Якименко Н. А.* Переселенческое движение из Украины в годы столыпинской аграрной реформы (1906–1913) : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – Всемирная история / *Николай Андреевич Якименко* ; АН УССР, Ин-т истории. – Киев, 1977. – 30 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Чисельність споживчих товариств у Волинській губернії в 1899–1912 рр.

Повіт	всього	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Н-Волинський	25	1	1	1	–	–	–	–	–	3	4	2	5	4	4
Острозький	10	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	2	3	1	2
В-Волинський	16	–	–	–	1	–	–	–	–	1	2	–	5	2	5
Житомирський	40	–	–	–	–	1	–	1	1	5	7	2	4	5	14
Рівненський	16	–	–	–	–	1	–	3	–	2	1	–	5	2	2
Овруцький	8	–	–	–	–	1	–	–	–	–	2	1	1	3	–
Луцький	9	–	–	–	–	1	–	–	–	1	1	–	4	1	1
Старокостянтинівський	31	–	–	–	–	–	1	–	2	–	3	2	3	11	9
Ізяславський	15	–	–	–	–	–	1	–	–	2	2	1	3	2	4
Кременецький	12	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	5	2	3
Ковельський	7	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	3	1	1
Дубнівський	15	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	8	1	4
Усього	204	1	1	1	3	4	2	4	4	17	22	12	49	35	49

Джерело: [411, с. 5].

Додаток Б

Стан споживчих кооперативів Волинської губернії

Повіт	На 1.1.1913 р.			На 1.1.1912 р.				
	усіх товариств	закрилось	існує	надали дані	кількість членів у товариствах	товарний оборот	пайовий капітал	займи
Н-Волинський	25	3	22	13	955	112 862	10 882	12 167
Острозький	10	1	9	1	107	37 964	3084	3575
В-Волинський	16	–	16	5	347	53 840	4932	13 748
Житомирський	40	8	32	11	1865	320 236	44 049	39 064
Рівненський	16	4	12	9	691	291 131	18 648	5638
Овруцький	8	1	7	4	151	16 339	3956	2436
Луцький	9	–	9	3	76	9293	3006	1131
С-Костянтинівський	31	–	31	17	1026	128 019	21 966	14 436
Ізяславський	15	–	15	8	535	97 662	17 714	11 179
Кременецький	12	–	12	5	339	45 662	28 614	–
Ковельський	7	–	7	4	310	26 049	5654	521
Дубнівський	15	1	14	5	231	30 710	5817	4000
Разом	204	18	186	85	6693	1 074 247	165 452	107 701

Джерело: [411, с. 14].

Додаток В

Чисельність ощадно-позичкових товариств у Волинській губернії в 1879–1912 рр.

Повіт	Усього	1879	1881	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912
Н-Волинський	10	–	–	–	–	–	–	–	–	2	3	1	1	–	1	2
Острозький	5	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1	–	3	–
В-Волинський	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–
Житомирський	9	–	1	–	–	–	–	–	–	1	–	1	1	1	2	2
Рівненський	6	1	–	–	–	–	–	–	–	2	2	–	1	–	–	–
Овруцький	3	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	2	–
Луцький	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	2	–
Старокостянтинівський	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	4
Ізяславський	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	4	1
Кременецький	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	1	–	–
Ковельський	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	1
Дубнівський	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	2	1
Усього	60	1	1	–	–	–	–	–	–	7	9	5	5	4	17	11

Складено на основі: [190].

Додаток Д

Стан споживчих кооперативів у Волинському воєводстві в 1926 р.

Повіт	Кількість спілок	Кількість членів							Оборот за 1926 р.	Власні капітали			Прибутки	Витрати
		поляків	українців	євреїв	чехів	німців	інших	всього		удільний	резервний	спеціальний		
Дубнівський	12	157	323	–	181	–	3	664	1 121 589	5800	6554	3616	10 109	523
Горохівський	14	32	714	–	1	–	–	747	178 449	7164	1596	300	6084	1914
Кременецький	19	189	656	51	–	–	42	938	430 013	9868	4639	14 310	19 356	1953
Костопільський	3	129	33	84	–	1	5	252	132 887	6550	1632	–	3442	622
Ковельський	9	192	578	–	–	–	2	772	229 153	9043	2860	262	2277	–
Любомльський	2	95	12	–	–	–	6	113	401 203	9121	–	665	294	–
Луцький	17	1747	295	89	11	6	5	2153	2 884 240	19 002	207	7713	34 505	8063
Рівненський	9	1323	145	–	1	2	–	1471	531 038	40 001	13 129	780	20 900	2333
Володимирський	4	696	97	9	–	–	11	813	407 737	6018	14 306	–	19 877	256
Здолбунівський	14	568	783	18	9	–	98	1476	285 616	17 122	4436	2627	3959	4679
Усього	103	5128	3636	251	203	9	172	9399	6 601 925	129 689	49 359	30 273	120 803	20 343

Складено на основі: [128, арк. 187–203; 1080, s. 76].

Додаток Е

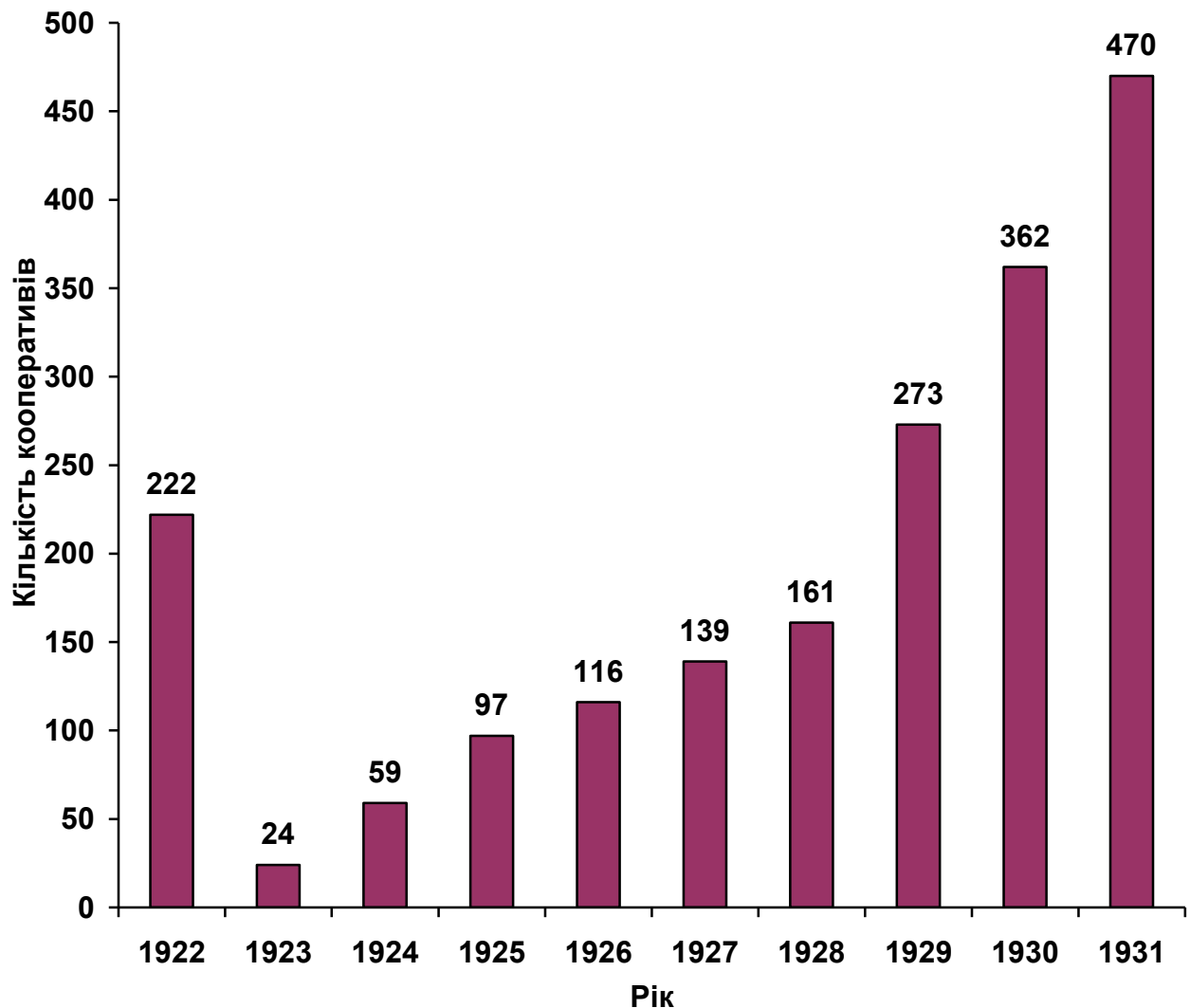
Збірний баланс міських споживчих та сільських господарсько-споживчих кооперативів Волинського воєводства, підпорядкованих РСУК у м. Львові за 1926–1927 рр.

Господарські показники	Сільські господарсько-споживчі кооперативи				Міські споживчі кооперативи		
	1.1.1927		1.1.1928		1.1.1927	1.1.1928	
	1 ступеня	2 ступеня	1 ступеня	2 ступеня			
Кількість товариств	50 (38)	4	53 (32)	4 (1)	1	2	
Кількість членів	1426	39	1675	6	75	200	
Загальні обороти (тис. зл.)	1073	550,8	1333,9	1051,14	157,2	405,875	
Актив	каса, банки, боржники	4618,2	2246,28	8826,1	213,84	43,9	18 228
	товари	55 846	62 403,3	71 154,95	26 665,9	6543,5	13 831
	продукти	1096,4	–	1803,66	–	–	–
	товарні борги	10 965,8	37 860,9	24730	27 771,9	2083,1	3738,35
	локації	3618,85	132,1	2672,16	100	140	140
	рухомість	8262,1	7655,8	10603	–	645,4	1137,1
	нерухомість	5739,96	13 500	4608,6	–	–	–
	інші активи	4378	3658,2	5004,1	4342,3	3495,3	3370
	витрати	2157,95	6473,23	1003,35	313,24	–	–
Балансова сума	96 683,3	135 929,75	130 406	59 307,23	12 951,2	22 399,47	
Пасив	паї й резерви	33 720,2	5385	38 181,64	1467,72	7343,3	11 671,1
	банки й кредитори	43 570,3	127 262,9	51 272,6	57 839,5	1099,7	3766,9
	інші пасиви	6426,97	1281,9	12 984,77	–	1218	2499,27
	зиски	12 965,74	–	27967	–	3290	4462,21

Складено на основі: [392; 393].

Додаток Ж

Динаміка зростання господарсько-споживчих кооперативів Волинського воєводства в 1922–1931 рр.

Складено на основі: [433, s. 74–75; 438; 439, s. 68; 440, s. 72–73; 441, s. 203; 442, s. 149; 443, s. 126–127; 444, s. 74–75; 453; 456, s. 242; 457, s. 353].

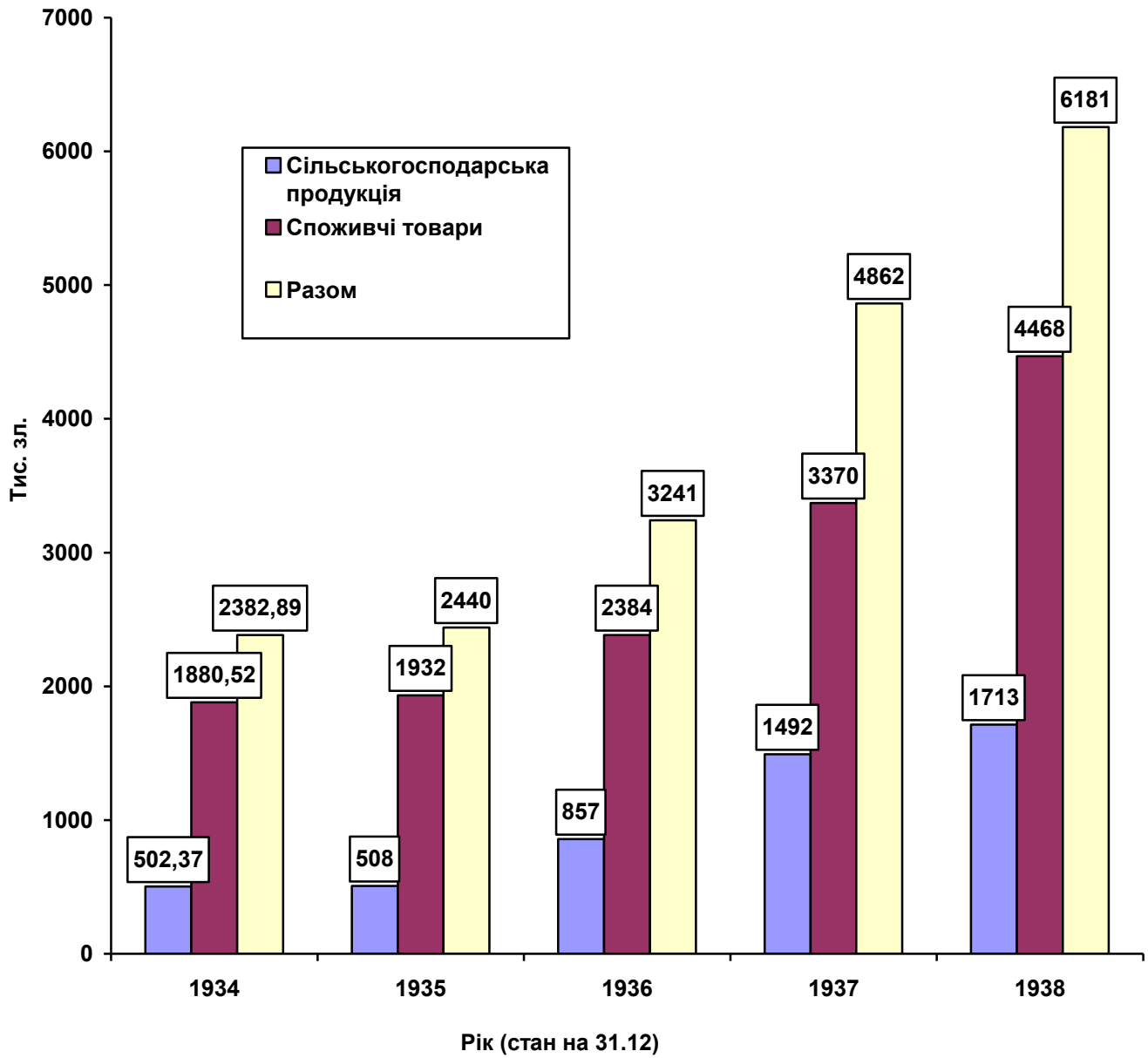
Додаток 3

Розвиток волинського кооперативного союзу «Гурт» у 1933–1938 рр.

Рік	Квартал	Кількість кооперативів	Кількість складів	Число членів	Виплачені паї (зл.)	Видано товарів (зл.)
1933	II кв.	1	3	413	1593	11 609
	III кв.	1	3	730	2255	16 404
	IV кв.	4	12	1791	5923	52 826
1934	I кв.	8	23	3964	13 134	97 624
	II кв.	11	33	5798	23 229	152 306
	III кв.	15	44	6695	30 697	218 897
	IV кв.	18	61	8105	47 631	302 572
1935	I кв.	21	80	10 817	60 220	343 266
	II кв.	23	89	12 491	75 408	459 623
	III кв.	25	96	14 258	89 291	487 341
	IV кв.	25	99	15 615	101 730	565 607
1936	I кв.	24	103	16 443	110 051	493 884
	II кв.	24	108	17 052	115 988	572 903
	III кв.	27	113	18 821	132 529	634 182
	IV кв.	27	120	19 447	150 395	775 059
1937	I кв.	27	120	20 127	160 233	663 357
	II кв.	28	123	20 664	166 048	745 746
	III кв.	29	125	21 609	151 113	822 771
	IV кв.	34	131	22 604	146 282	956 701
1938	II кв.	40	138	24 136	146 582	–
	III кв.	33	138	24 136	160 777	1 033 843
	IV кв.	40	140	24 000	–	–

Джерело: [554, с. 137].

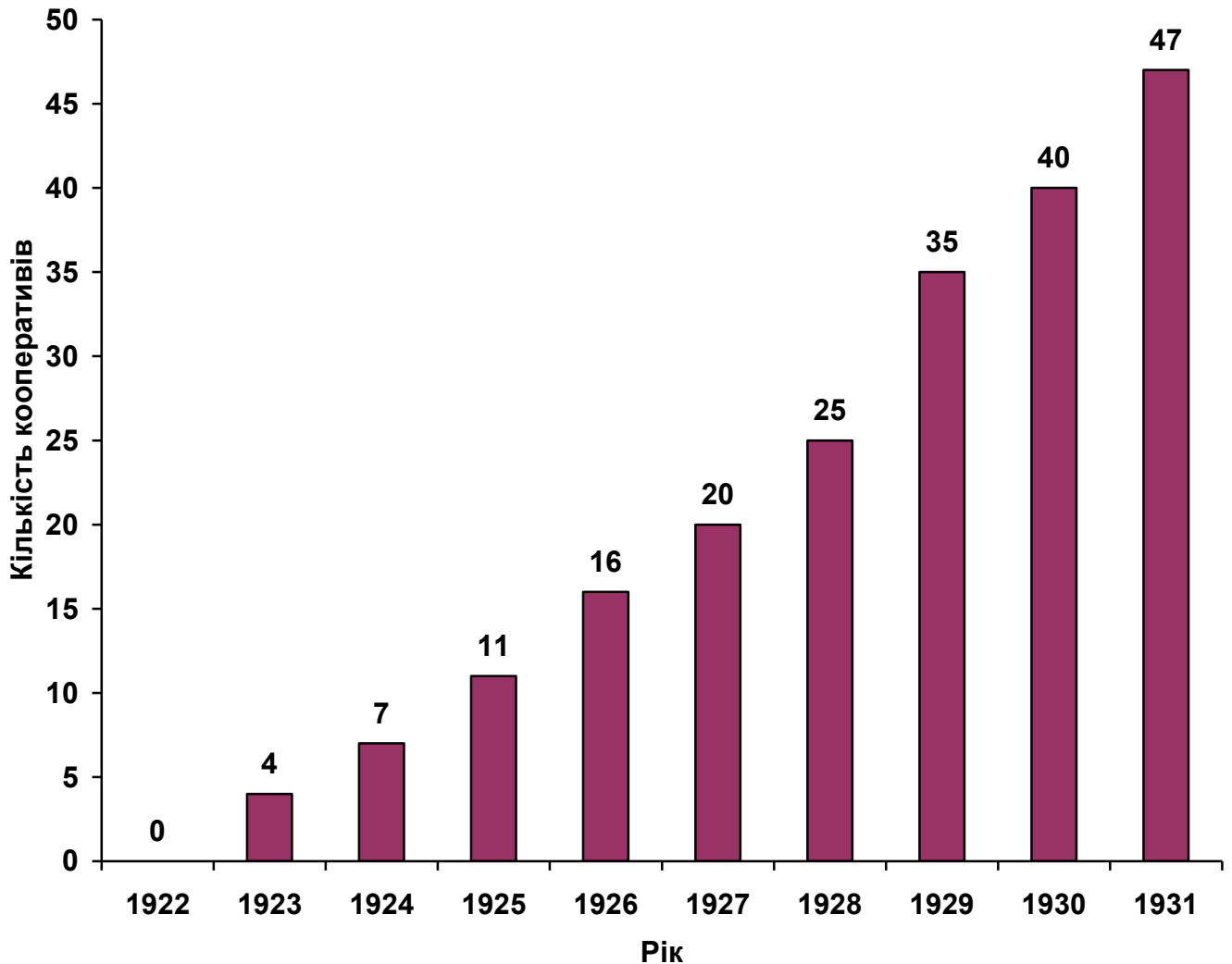
Додаток И

Товарооборот рільничо-споживчих кооперативів Волинського воєводства в
1934–1938 рр. (станом на 31 грудня)

Складено на основі: [446–449; 576].

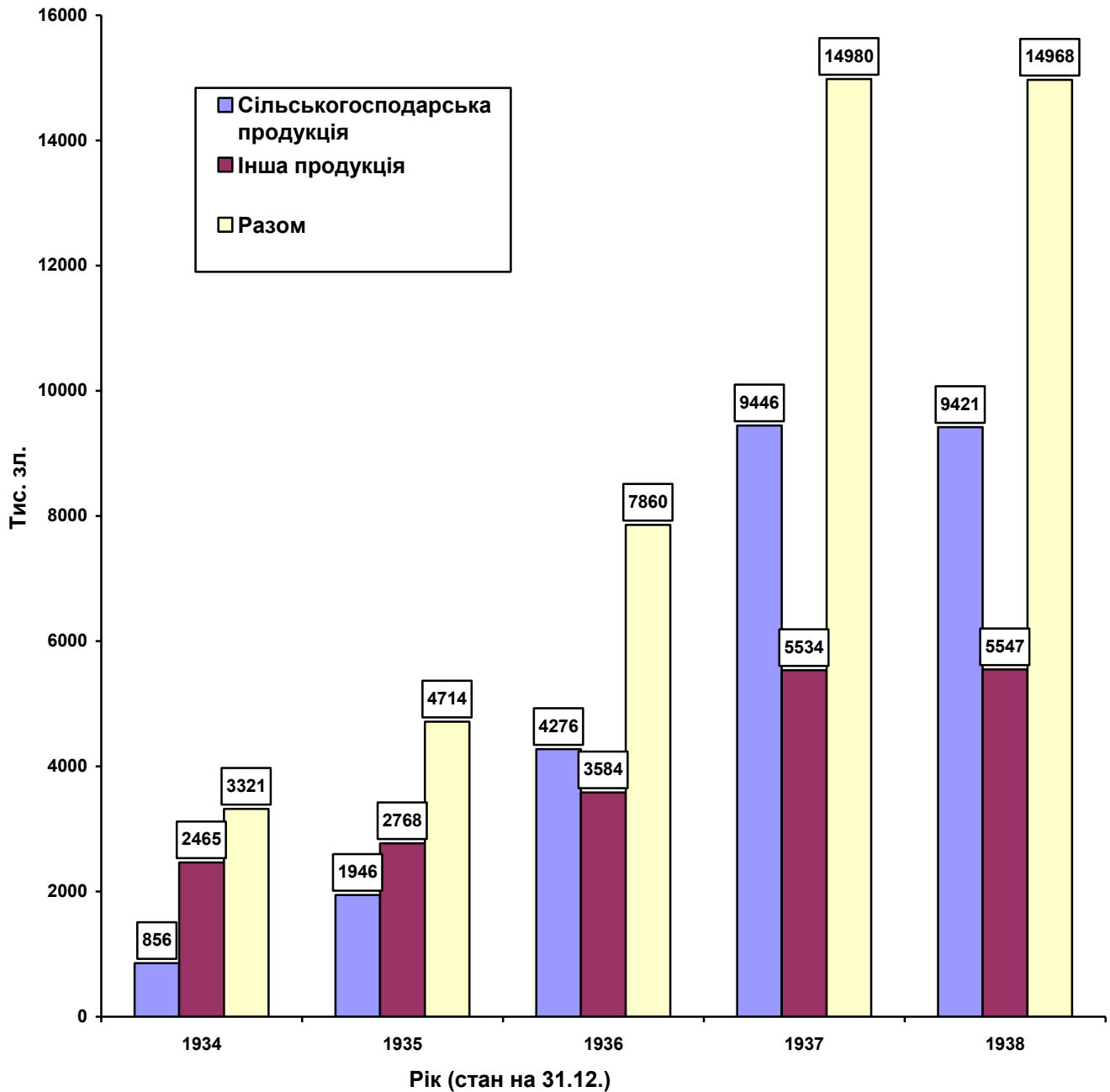
Додаток К

Динаміка зростання рільничо-торгівельних кооперативів Волинського воєводства в 1922–1931 рр.

Складено на основі: [433, s. 74–75; 438; 439, s. 68; 440, s. 72–73; 441, s. 203; 442, s. 149; 443, s. 126–127; 444, s. 74–75; 453, s. 88; 456, s. 242; 457, s. 353].

Додаток Л

Товарооборот рільничо-торгівельних кооперативів Волинського воєводства в
1934–1938 рр. (станом на 31 грудня)

Складено на основі: [446–449; 576].

Додаток М

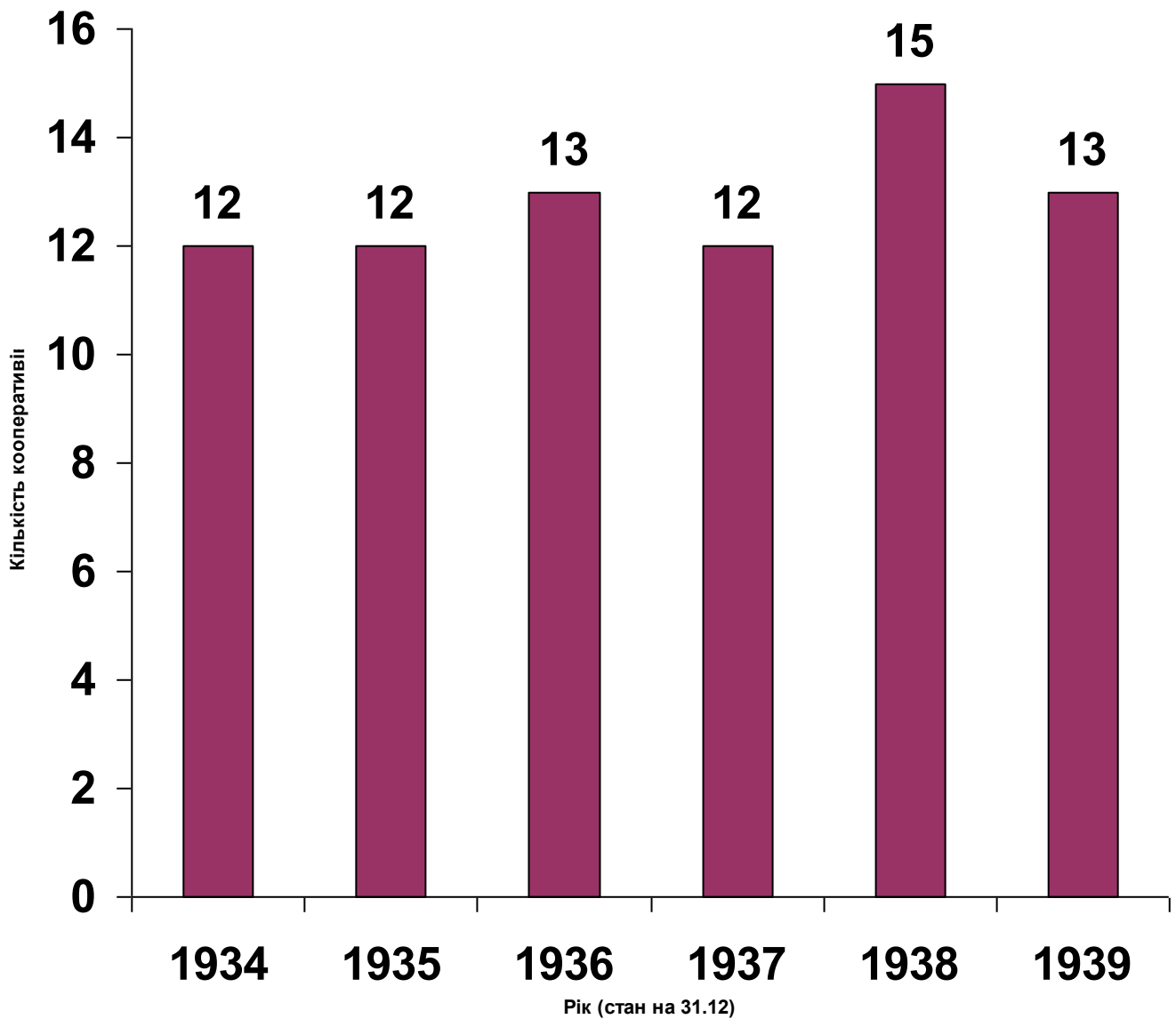
Товарообіг рільничо-торговельних кооперативів Волинського воєводства в
1936–1938 рр.

Найменування товару	Одиниця вимірювання	Рік (стан на 31.12)		
		1936	1937	1938
Збіжжя	тонн	18 015	38 248	44 396
	злотих	3 602 972	8 417 174	8 663 000
Насіння	тонн	2078	492	734
	злотих	519 702	439 604	586 000
Землеплоди	тонн	577	320	64
	злотих	17 314	18 619	4000
Інші с/г. продукти	злотих	20 240	569 590	168 000
Ручний інвентар	злотих	115 766	–	–
Штучні добрива	тонн	2681	4923	5856
	злотих	402 188	498 967	616 000
Концентровані корма	тонн	134	1505	223
	злотих	26 875	111 437	33 000
Паливо	тонн	7254	21 187	24871
	злотих	362 702	477 844	658 000
Машини й с/г знаряддя	злотих	358 673	484 073	487 000
Інші товари для с/г	злотих	288 695	1 392 603	314 000
Споживчі й колоніальні товари	злотих	2 144 790	2 569 735	1 388 000
Інші товари	злотих	–	–	725 000

Складено на основі: [446–449; 576].

Додаток Н

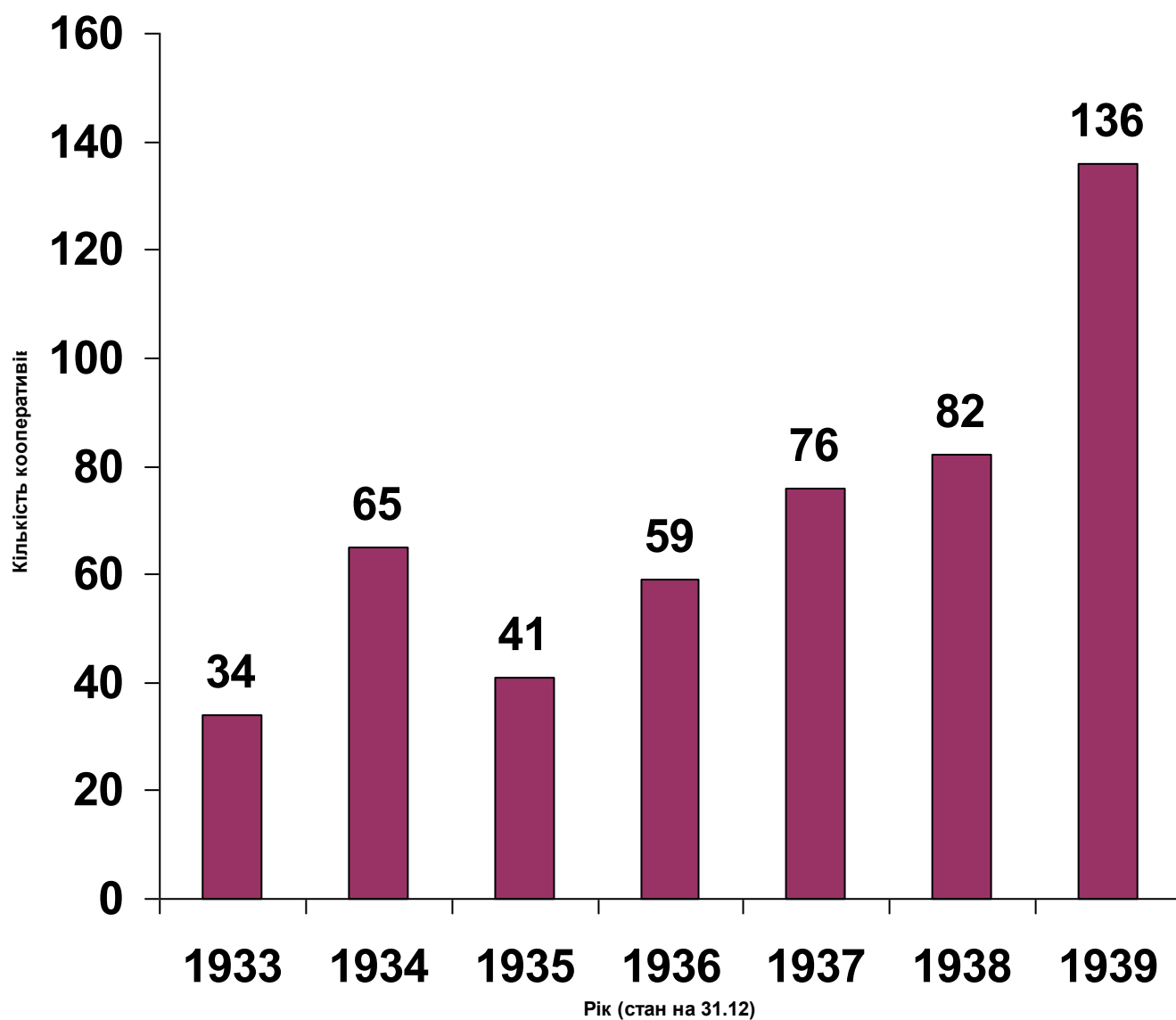
Чисельність військових кооперативів у Волинському воєводстві, приналежних до Ревізійного Союзу військових кооперативів у Варшаві в 1934–1939 рр.

Складено на основі: [154, арк. 27; 250; 435, s. 115–121, 223–225; 458, s. 300; 558, с. 2].

Додаток П

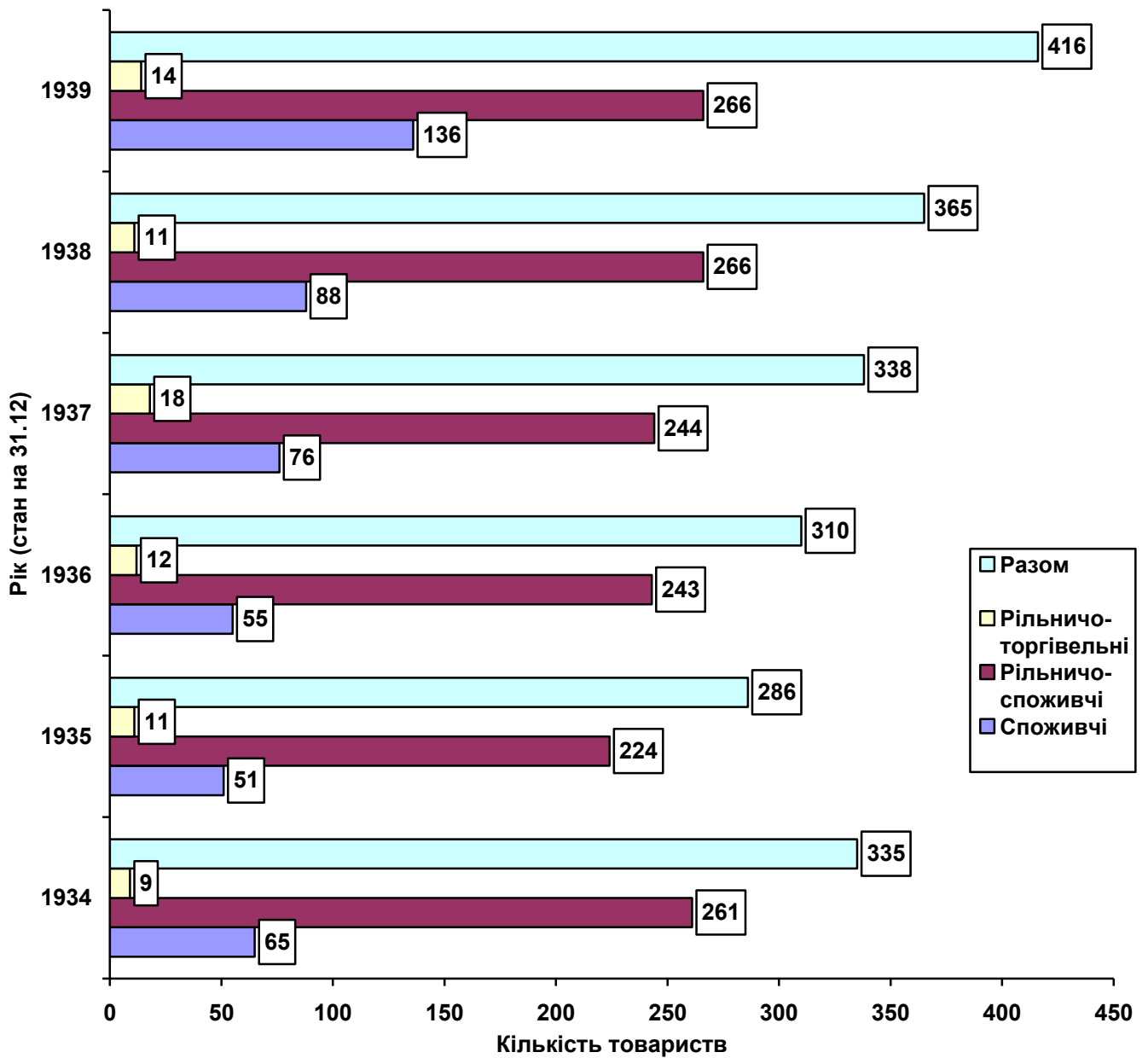
Динаміка зростання міських споживчих кооперативів, приналежних до союзу «Сполем» в 1934–1939 рр.

Складено на основі: [128, арк. 187–203; 141, арк. 27; 460, s. 38–39; 503; 633, с. 190].

Додаток Р

Чисельність споживчих кооперативів у Волинському воєводстві в 1934–
1939 рр.

Складено на основі: [154, арк. 27; 250; 435, s. 115–121, 223–225; 458, s. 300; 558, с. 2].

Додаток С

Стан кредитної кооперації у Волинському воєводстві у 1926 р.

Повіт	Кількість спілок	Кількість членів							Оборот за 1926 р.	Сума балансу	Власний капітал			Заборгованість	Вклади	Видані позички	Прибутки	Витрати
		Поляків	Українців	Євреїв	Чехів	Німців	Інших	Всього			Удільний	Резервний	Спеціальний					
Дубнівський	9	906	764	1162	59	7	51	2949	33112344	1006948	92799	22229	562	120097	182184	357625	19903	1348
Горохівський	3	414	154	3	2	—	1	574	281066	49263	12379	3104	—	10100	8631	27764	364	987
Кременецький	8	622	1063	774	3	2	156	2620	29948070	984682	50991	3986	—	233957	160788	485922	14684	—
Костопільський	10	595	763	606	14	1	3	1982	4751554	1147087	39277	2356	2184	42089	47502	121959	6341	395
Ковельський	10	396	981	1776	9	5	—	3167	20763838	986317	85663	15593	14106	88151	155836	359401	5437	9339
Любомльський	2	142	28	124	—	—	4	298	1109750	88358	5905	525	97	14500	43	37429	1006	2706
Луцький	17	2124	1039	2635	38	416	84	6336	46312949	1976379	218673	67472	603	466373	356989	1098192	27656	35677
Рівненський	18	1581	3618	2867	44	34	105	8249	34063673	1675030	177780	107538	1050	389066	198380	794019	65742	18807
Володимирський	7	1393	614	869	2	5	9	2892	14783076	585888	57318	9457	7570	82159	100826	219346	13157	146
Здолбунівський	11	373	590	819	9	1	7	1799	8618429	359101	33755	20746	3460	62996	39971	106090	696	13277
Всього	95	8546	9614	11635	180	471	420	30866	193744749	8859053	774540	253006	29632	1509488	1251150	3607747	154986	82682

Складено на основі: [128, арк. 15–20; 1080, s. 16–17].

Додаток Т

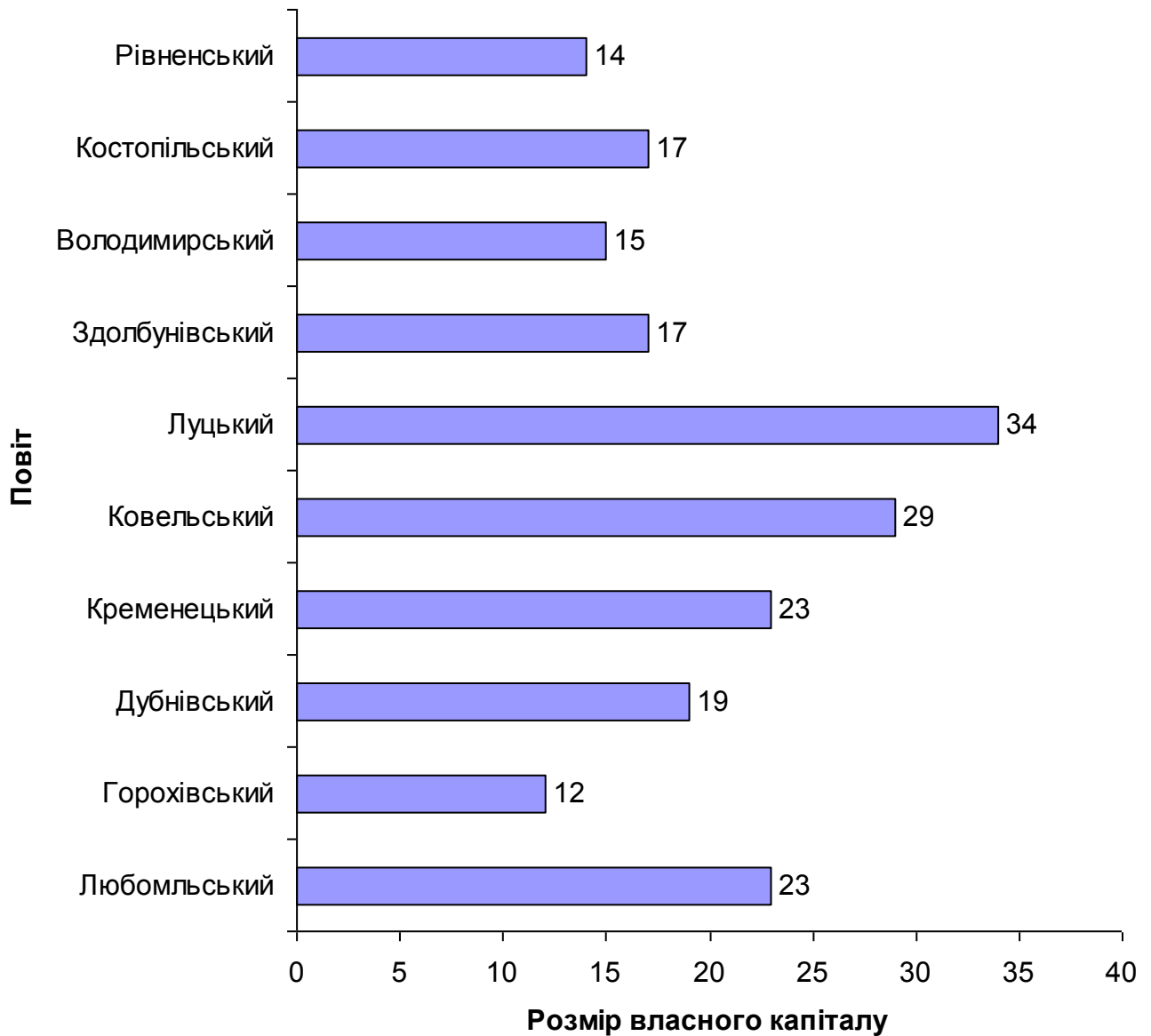
Стан кредитних кооперативів, які обслуговували сільське господарство Волинського воєводства у 1926 р.

Повіт	Загальна кількість кредитних спілок	К-сть рілниччо-кредитних спілок	Кількість членів							Оборот за 1926 р.	Сума балансу	Власний капітал			Заборгованість	Вклади	Видані позички	Прибутки	Витрати
			Поляків	Українців	Євреїв	Чехів	Німців	Інших	Всього			Удільний	Резервний	Спеціальний					
Дубнівський	9	6	894	751	–	59	7	51	1762	3516958	280162	33373	22976	562	68859	87391	126428	3155	1348
Горохівський	3	2	317	145	2	1	–	1	466	234843	41263	6524	2891	–	10100	8248	20648	–	–
Кременецький	8	5	578	1017	2	1	–	147	1745	1949639	285120	37134	3618	–	79712	51720	162523	5174	307
Костопільський	10	6	593	757	2	14	1	3	1370	460257	71962	22793	2133	159	34046	3011	51340	471	395
Ковельський	10	5	327	843	–	9	4	–	1183	1217415	137409	33879	3810	6634	38648	44965	116643	38	679
Любомльський	2	1	142	28	–	–	–	4	174	27646	19768	3993	525	97	12000	–	15319	1006	–
Луцький	17	10	1095	926	40	29	400	52	2542	6529856	599063	85226	26231	–	327084	89625	397959	10092	–
Рівненський	18	10	1463	3579	61	42	33	112	5290	4062223	322898	80135	59339	1050	57190	4185	201654	1240	1293
Володимирський	7	5	1311	588	–	2	5	9	1915	1318918	131427	29383	3416	3269	49650	31080	112047	3031	126
Здолбунівський	11	8	364	582	3	8	1	7	965	622939	59104	16465	2060	3460	29070	4797	40224	5	–
Всього	95	58	7084	9210	110	165	451	386	17412	19940694	1948176	348925	127002	15231	706359	325022	1244785	24212	4148

Складено на основі: [128, арк. 15–20; 1080, s. 40–41].

Додаток У

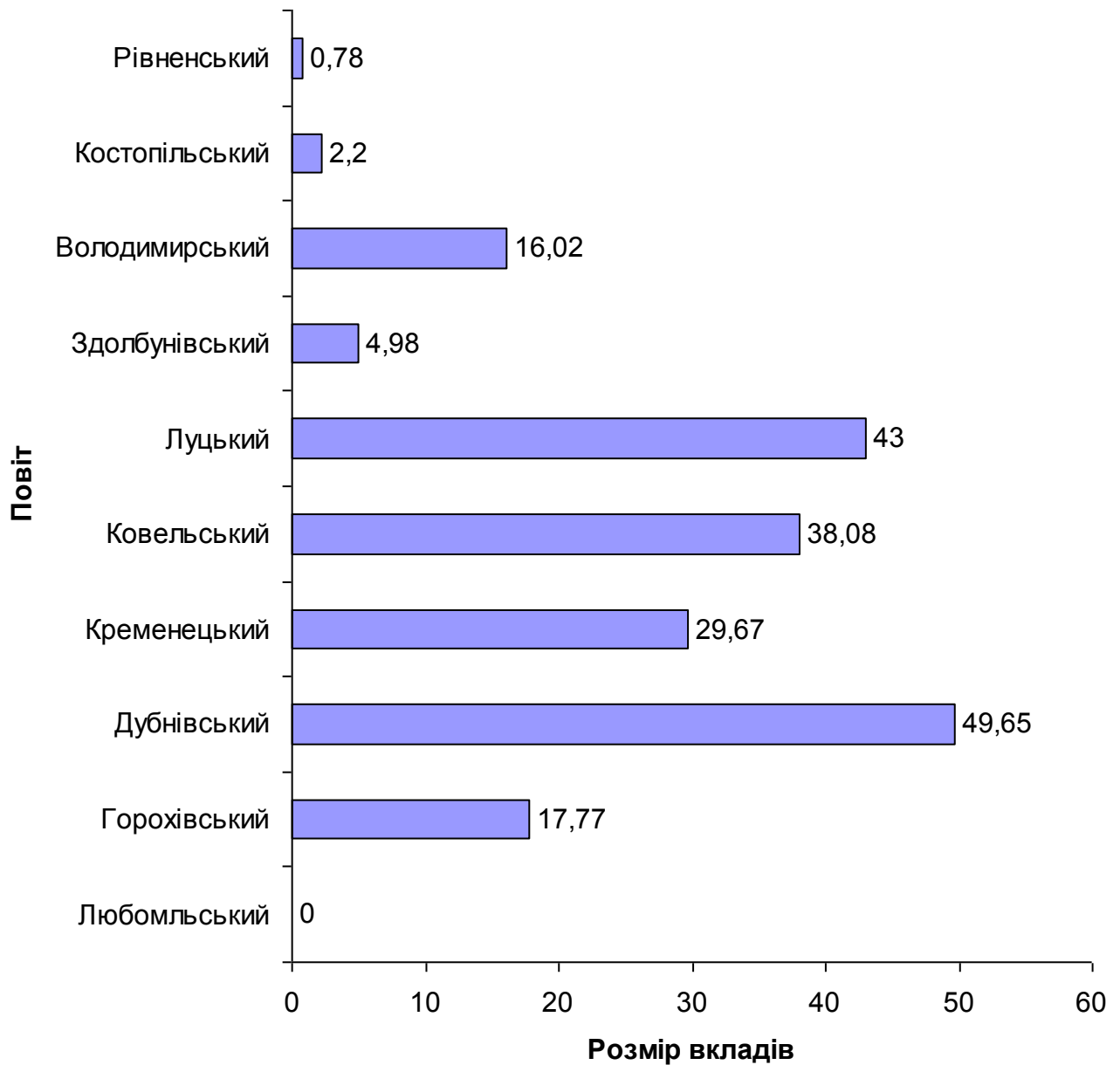
Розмір власного капіталу (в злотих), що припадав на одного члена кооперативу в окремих повітах Волинського воєводства (дані на 1926 р.)

Складено на основі: [128, арк. 15–20].

Додаток Ф

**Розмір вкладів (в зл.) на одного члена кооперативу в окремих повітах
Волинського воєводства (дані на 1926 р.)**

Складено на основі: [128, арк. 15–20].

Додаток X

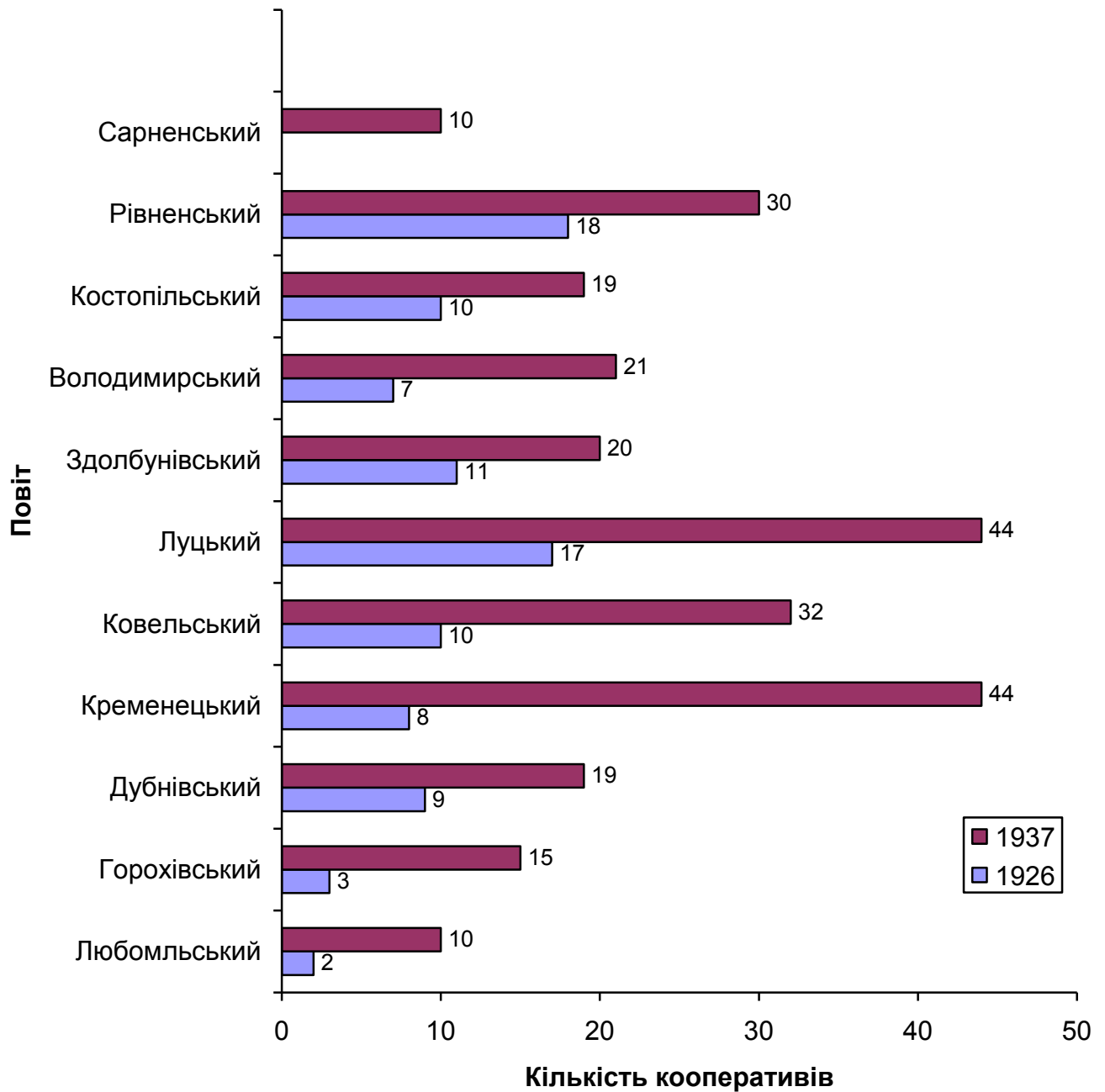
Стан кредитних кооперативів Округного СР і ЗГК у м. Луцьку в 1937–1939 рр.

Рік	01.01.1937			01.01.1938			01.01.1939		
	усього	загальні	рільничі	усього	загальні	рільничі	усього	загальні	рільничі
Кількість кредитних кооперативів	247	20	227	228	19	209	223	19	204
Кількість членів	65 992	11 279	54 713	62 691	11 035	51 656	65 000	11 180	53 820
Власні фонди, тис. зл.:									
пайові	1605,1	457,1	1148	1651,5	417,3	1234,2	1643,6	413,1	1230,5
неподільні	1253,8	432,9	820,9	1127,1	253,4	873,7	1137,5	238,5	899
Ощадні вклади:									
кількість вкладників	23 070	3139	19 931	23 421	1808	21 613	23 897	2458	20 639
сума вкладів, тис. зл.	1029	546	483	1039,5	481	558,5	1094,1	578,8	515,3
Банківські борги, тис. зл.:									
звичайні	3121,5	1923,3	1198,2	2803,2	1087,2	1716	4241,6	2113,8	2127,8
сконвертовані	4639	1132,4	3506,6	4790,6	1035,5	3755,1	4551,1	996,4	3554,7
Платні резерви, тис. зл.	217,1	62,8	154,3	330,4	94,5	235,9	1007	630,9	376,1
Надано позик									
усього, кількість	46 645	6984	39 661	49 067	7331	41 736	52672	7932	44740
усього, сума, тис. зл.	9746,5	3372,2	6374,3	10 367,4	3202,4	7165	11 967,6	4444,2	7523,4
сконвертованих, кількість	18 571	3664	14 907	18376	3146	15 230	17 560	2989	14 571
сконвертованих сума, тис. зл.	6495,6	2444,3	4051,3	6322,4	1916,5	4405,9	5982,5	1860,4	4132,1
Процентна ставка									
по позиках, %	4–10	4–10	4,5–10	4–10	4–10	4–10	4–10	4–10	4–10
по вкладах, %	3,5–6	3,5–6	4–6	3,5–6	3,5–6	4–6	3–5,5	3–5,5	3–5,5

Складено на основі: [446–449].

Додаток Ц.1

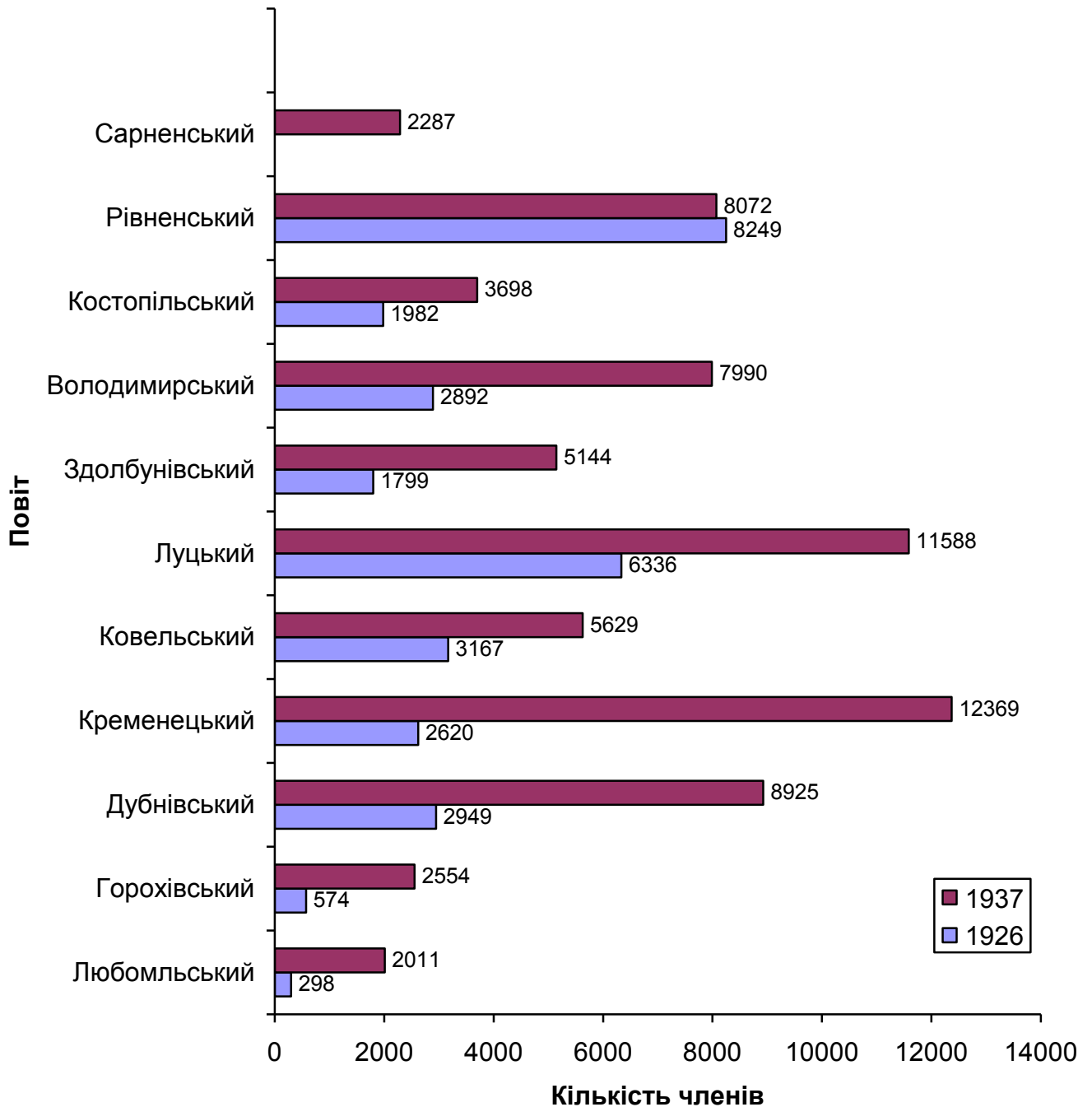
Чисельність кредитних кооперативів в окремих повітах Волинського
воєводства в 1926 р і 1937 р.

Складено на основі: [128, арк. 15–20; 460, s. 38–39; 1080, s. 52].

Додаток Ц.2

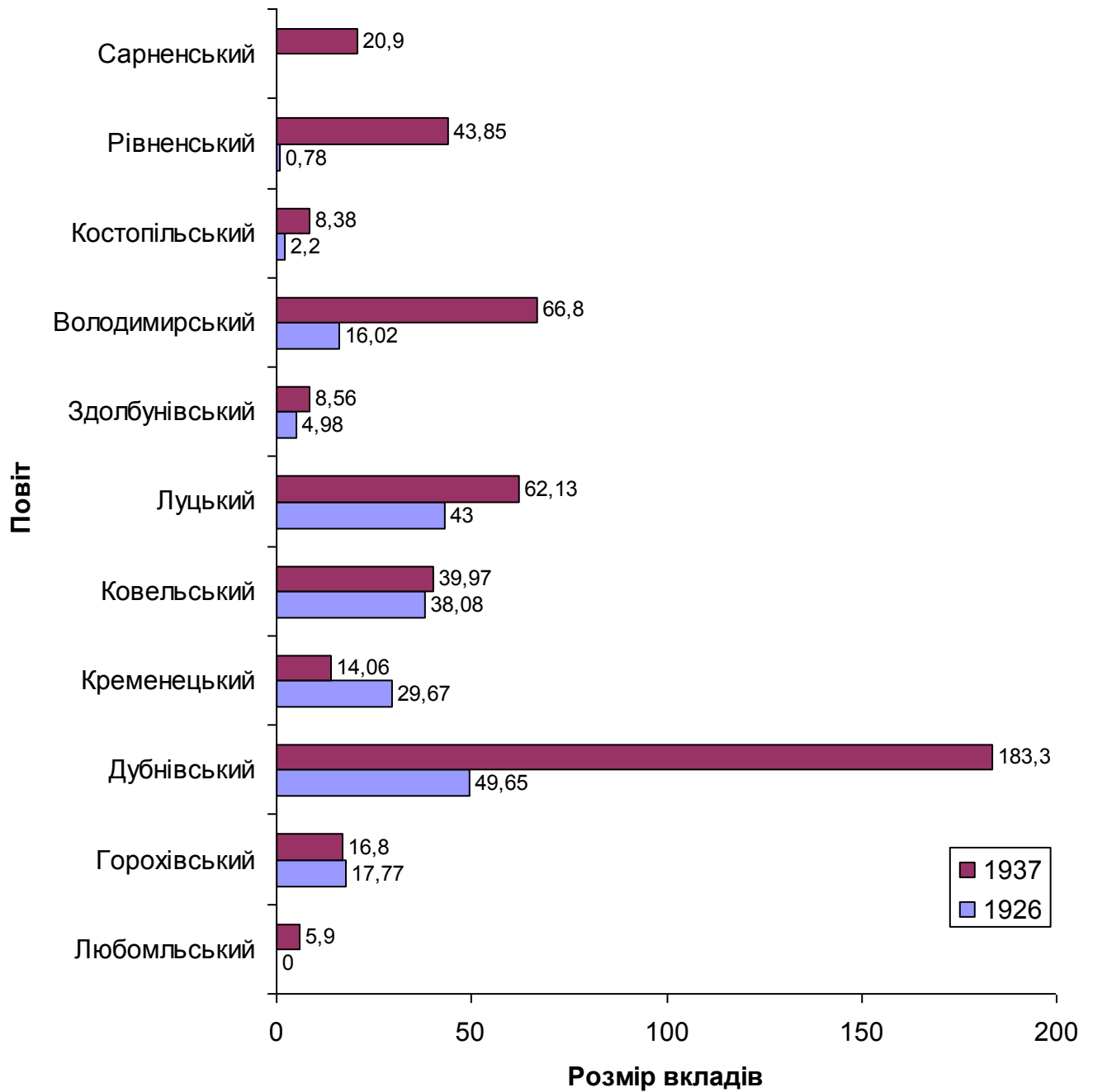
Чисельність членів кредитних кооперативів в окремих повітах Волинського воєводства в 1926 р і 1937 р.

Складено на основі: [128, арк. 15–20; 460, s. 38–39; 1080, s. 52].

Додаток Ц.3

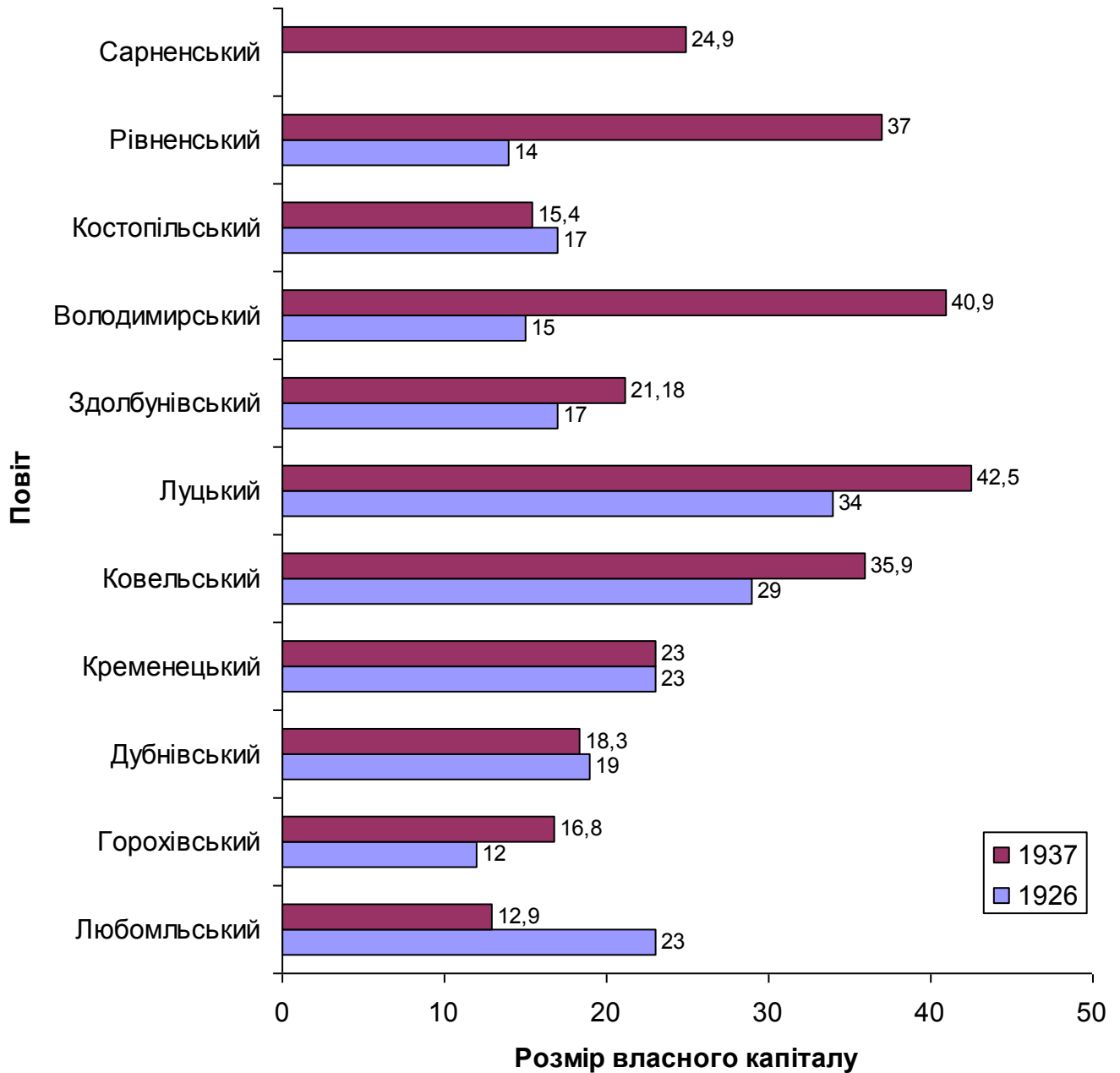
**Розмір вкладів (в злотах) на одного члена кооперативу в окремих повітах
Волинського воєводства в 1926 р і 1937 р.**

Складено на основі: [128, арк. 15–20; 460, s. 38–39; 1080, s. 52].

Додаток Ц.4

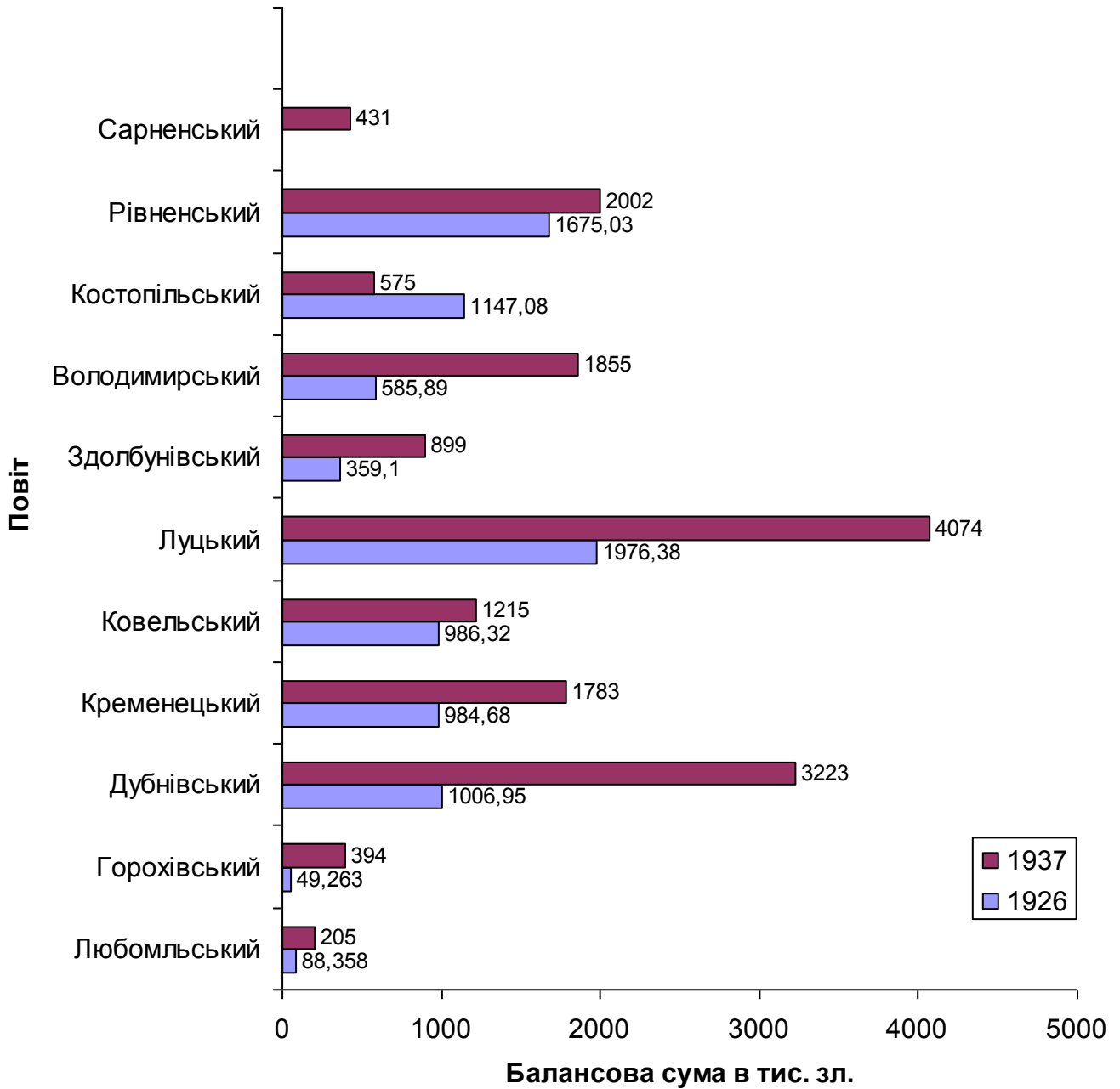
Розмір власного капіталу (в зл.), що припадав на одного члена кооперативу в окремих повітах Волинського воєводства в 1926 р і 1937 р.

Складено на основі: [128, арк. 15–20; 460, s. 38–39; 1080, s. 52].

Додаток Ц.5

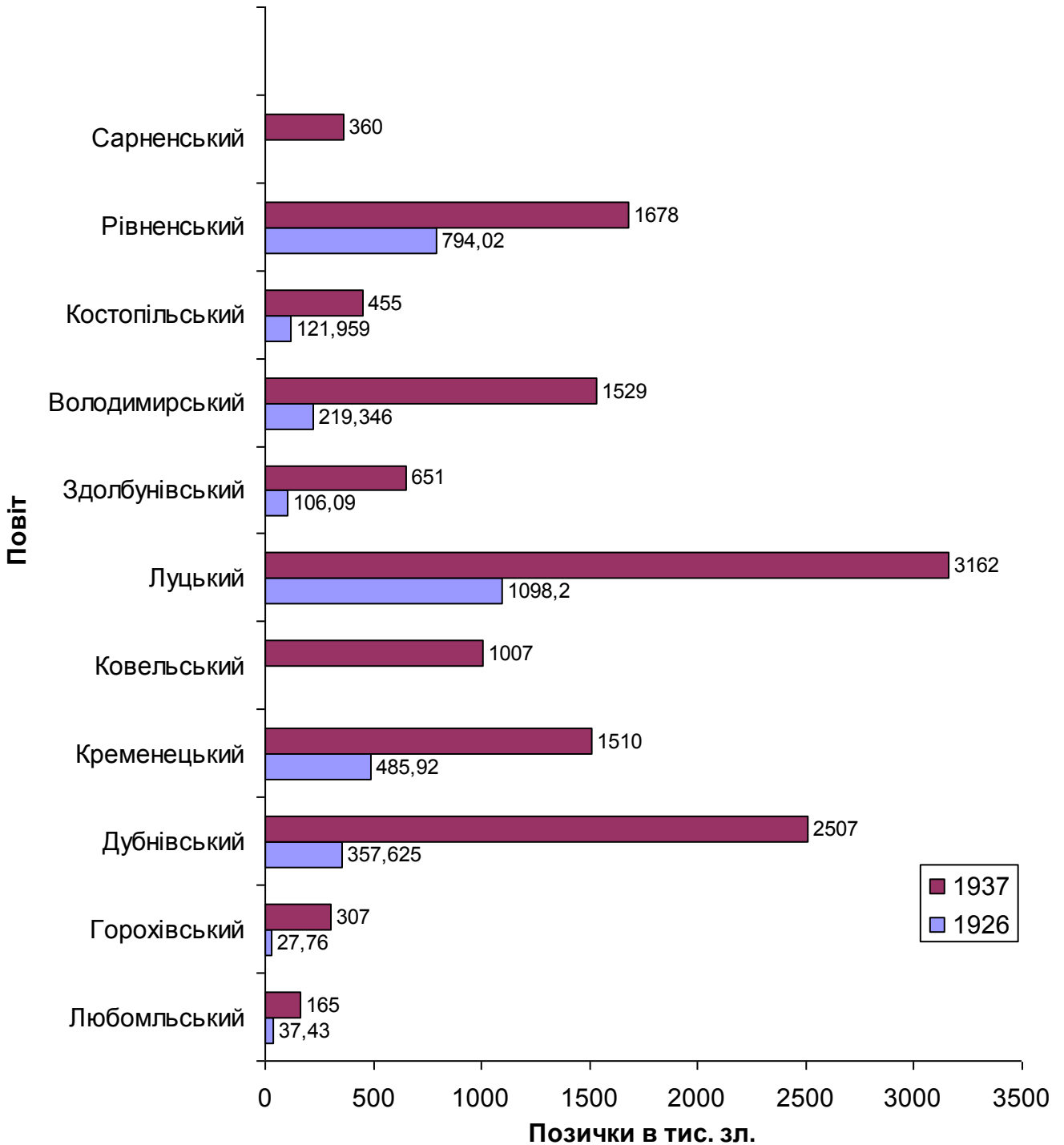
**Балансові суми кредитних кооперативів в окремих повітах Волинського
воєводства в 1926 р і 1937 р.**

Складено на основі: [128, арк. 15–20; 460, с. 38–39; 1080, с. 52].

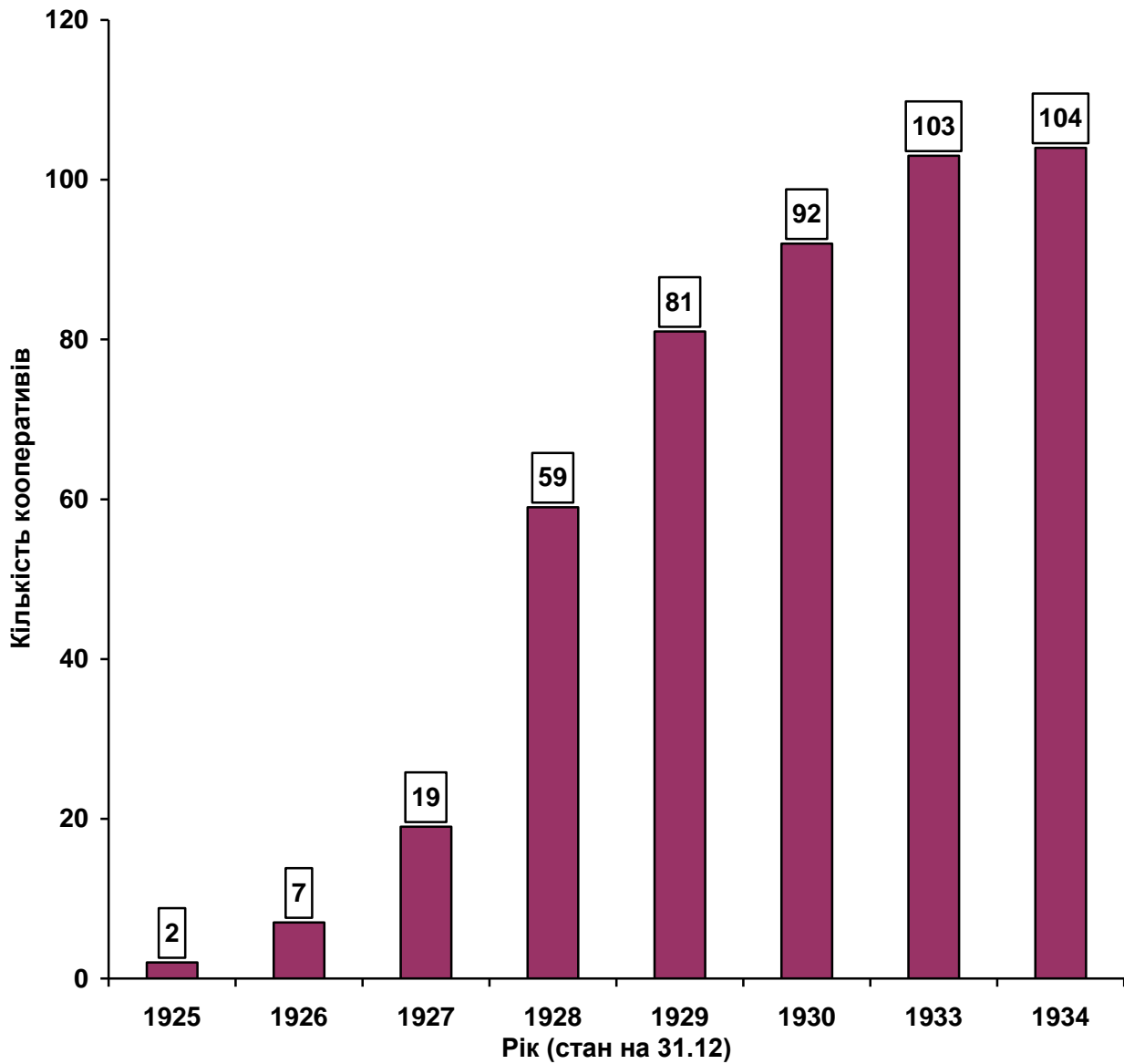
Додаток Ц.6

Позички, видані кредитними кооперативами в окремих повітах Волинського воєводства в 1926 р і 1937 р.

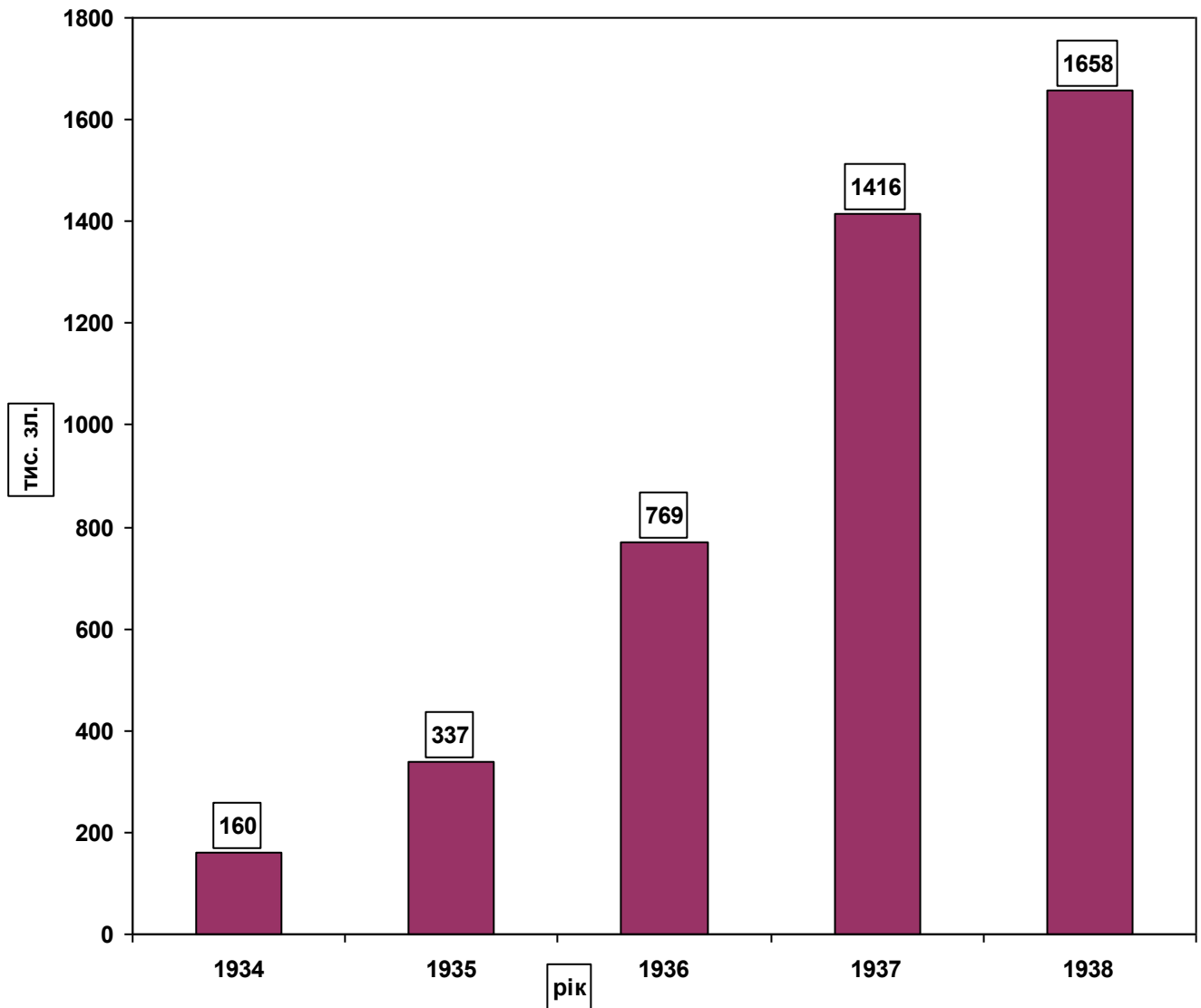
Складено на основі: [128, арк. 15–20; 460, с. 38–39; 1080, с. 52].

Додаток III

Динаміка зростання молочарських кооперативів Волинського воєводства в
1922–1931 рр.

Складено на основі: [141, арк. 27; 433, s. 74–75; 439, s. 68; 440, s. 72–73; 441, s. 203.; 442, s. 149; 443, s. 126–127; 444, s. 74–75; 453, s. 88; 456, s. 242; 457, s. 353].

Додаток Щ

**Товарооборот «різних» кооперативів Волинського воєводства в 1934–1938 рр.
(станом на 31 грудня)**

Складено на основі: [444–449; 576, с. 189–192].

Додаток Ю

Освітньо-виховна діяльність Окружного СР і ЗГК у Луцьку в 1936–1938 рр.

Освітньо-виховні заходи			Рік		
			1936	1937	1938
Для кооперативних організацій					
Бухгалтерські та господарсько-технічні курси	Кількість	Курсів	9	2	1
		Слухачів	192	78	31
		Днів науки	38	21	2
		Годин науки	285	146	12
Господарські конференції	Кількість	Конференцій	12	21	34
		Кооперативів запрошених	313	304	852
		Кооперативів представлених	182	222	561
		Делегатів	476	455	1118
Конференції для наглядових рад	Кількість	Конференцій	–	14	166
		Кооперативів запрошених	–	341	–
		Кооперативів представлених	–	174	–
		Делегатів	–	275	–
Для некооперативних організацій					
Курси, конференції й з'їзди для суспільних організацій, організовані СР і ЗГК	Кількість	Курсів, конференцій і з'їздів	9	25	2
		Слухачів	460	2189	296
		Лекційних годин	13	42	63
Видавнича діяльність	Написаних статей	Працівниками союзу	82	122	106
		Іншими	33	20	–
	Статей, опублікованих у:	Кооперативних виданнях	–	2	15
		В інших виданнях	115	140	91

Складено на основі: [444–449].